

CHUDOBA V SLOVENSKEJ SPOLOČNOSTI

CHUDOBA V SLOVENSKEJ SPOLOČNOSTI
A VZŤAH SLOVENSKEJ SPOLOČNOSTI K CHUDOBE

A VZŤAH SLOVENSKEJ SPOLOČNOSTI K CHUDOBE

ISBN 80-85544-43-1

ZBORNÍK PRÍSPEVKOV Z KONFERENCIE
UNESCO MOST

2006

**CHUDOBA V SLOVENSKEJ SPOLOČNOSTI
A VZŤAH SLOVENSKEJ SPOLOČNOSTI
K CHUDOBĚ**

Zborník príspevkov z konferencie UNESCO MOST

Bratislava 2006

Zostavovatelia: PhDr. Zuzana Kusá, CSc.
PhDr. Roman Džambazovič, PhD.

Oponent: PhDr. Bohumil Búzik

Jazyková úprava: PhDr. Marta Chvosteková

Technická a grafická úprava: Jarmila Štrbavá

Obálka: Jarmila Štrbavá

Foto: © National Centre for Dying in Dignity

© Národný komitét UNESCO NK MOST, Sociologický ústav SAV

ISBN 80-85544-43-1

OBSAH

Úvod	5
Príhovor	8

I. Chudoba v sociálno-filozofickej, obecno-správnej, politickej, náboženskej a historickej perspektíve

Ondrejkoovič Peter, Kasanová Anna: Problém chudoby ako kategorický imperatív	10
Hrehová Helena: Fenomén chudoby v biblicko-teologickom a filozoficko-etickom kontexte	24
Barancová Helena: Sociálne riziko chudoby v právnom postavení rodiny a viacpočetných rodín	34
Dostál Ondrej: Konzervatívny pohľad na chudobu	53
Čambáliková Monika: Dôstojná práca: utópia alebo realita dôstojného života?	59
Molnár Ľudovít: Holistický prístup k riešeniu chudoby	67
Žilová Anna: Pomoc chudobným po prvej svetovej vojne na Slovensku	75

II. Skupiny ohrozené chudobou a sociálnym vyčlenením

Kabát Ladislav: Dôchodková nerovnosť a nedostatočnosť, chudoba a ich meranie	86
Džambazovič Roman: Rôzne podoby chudoby na Slovensku	111
Lubelcová Gabriela: Kriminogénny aspekt chudoby – stereotypy či realita?	133
Bodnárová Bernardína: Niektoré aspekty chudoby v slovenskej spoločnosti – potreba sofistikovanejších prístupov k skúmaniu chudoby	139
Kráľovská Vanda: Zdravotný stav detí a žien žijúcich v chudobných komunitách Slovenskej republiky	152
Chaloupková Mária: Chudoba z rodového hľadiska – reflektujeme ju?	158
Rusnáková Jurina: Chudoba v rómskych komunitách	161
Vertáľová Jaroslava: Život a postavenie Rómov v rómskych komunitách v Bardejove	164
Iľavská – Haburajová, Lenka, Žarnovičová Ružena: Sociálna situácia postihnutých občanov	167
Rybárová Silvia: Zabezpečenie základných životných potrieb a schémy minimálnych príjmov	175

III. Ako vidíme chudobu: verejná mienka a dokumentárne filmy

Danglová Oľga: Ostrovy chudoby na slovenskom vidieku	182
Beňová Nina: Skryté formy vidieckej chudoby	195
Strapcová Katarína: Vnímanie príčin chudoby na Slovensku	202
Koželová Soňa: Obraz chudoby v televíznej publicistike	228
Buksová Elena: Ako čelíme chudobe v Banskobystrickom kraji	231

IV. Prístupy k zmenšovaniu chudoby na Slovensku a v EÚ

Ivančíková Ľudmila: EU SILC 2005 – ako zdroj informácií o chudobe a sociálnom vylúčení	235
Gerbery Daniel: Znižovanie chudoby a sociálne vylúčenie ako ciele verejnej politiky na Slovensku	244
Kasanová Anna: Bezdomovectvo a formy pomoci	251
Mušinka Alexander: O skrytých rizikách rómskych integračných projektov	253
Kusá Zuzana: Boj s chudobou a súdržná spoločnosť	262

V. Závery konferencie

Prílohy

ÚVOD

V tomto zborníku prinášame príspevky z konferencie *Chudoba v slovenskej spoločnosti a vzťah slovenskej spoločnosti k chudobe*, ktorú usporiadal v dňoch 14. až 16. novembra 2005 Sociologický ústav Slovenskej akadémie vied pod organizačnou a finančnou záštitou Slovenskej komisie pre UNESCO NK MOST v spolupráci s nadáciou Friedricha Eberta. Vďaka záštite a veľkorysosti oboch organizácií sa na konferencii mohlo zúčastniť takmer sto spoločenských vedcov, pracovníkov verejnej správy, samosprávy a mimovládnych organizácií, novinárov, filmárov a aj aktivistov z radov tých, čo sú sami postihnutí chudobou.

Myšlienka zorganizovať konferenciu vznikla v júni 2004 počas pripomienkovania Národného akčného plánu sociálnej inklúzie 2004 – 2006, jedného z nástrojov, ktoré majú rozhodnutím Európskej rady konanej v marci 2000 v Lisabone a v decembri 2000 v Nice podnietiť členské štáty Európskej únie k ráznejšiemu úsiliu zmenšovať chudobu na svojom území. Pripravný výbor Slovenskej siete proti chudobe a Sociologický ústav SAV konferenčnou myšlienkou reagovali na potrebu mobilizovať širšiu verejnosť pre spomenuté úsilie, oživiť debatu o chudobe na Slovensku a v neposlednom rade prekonať jej zúžené a administratívne chápania a v médiách a politickom diskurze rozšírený sklon pripisovať hlavnú zodpovednosť za chudobu tým, ktorí sú chudobou postihnutí.

Zborník si kladie podobné ciele ako konferencia. Je miestom stretnutia rôznych pohľadov na problém chudoby v slovenskej spoločnosti, rôznych v zmysle disciplinárnych a aj ideových východísk. Aj táto rôznosť dokumentuje zložitosť európskeho záväzku čeliť chudobe a naznačuje, že je iluzórne jednou akciou čo len malým krôčikom sa priblížiť k cieľu „posilniť ľudsko-právny prístup k chudobe ako k otázke ľudskej dôstojnosti a podmienok pre dôstojný život“. Zložitosť cesty však neznižuje dôležitosť tohto cieľa.

Podobne ako rokovanie konferencie sme zborník rozdelili do štyroch tematických častí. Z pochopiteľných technických dôvodov sme doň nemohli zahrnúť projekcie dokumentárnych filmov, ktoré boli dôležitou a azda najväčšmi oceňovanou súčasťou konferencie. Filmy približujúce každodenný život a ľudí postihnutých chudobou značne prispeli k cieľu konferencie zvyšovať citlivosť a neadministratívny pohľad na sociálne vyčlenenie. Preto sa chceme osobitne poďakovať filmárom Robertovi Kirchhoffovi, Markovi Škopovi, Jany Pirohovej, Markovi Poláčkovi, Lucie Nicholsonovej, Pavlovi

Vitkovi, Jozefovi Štrbákovi, Ladislavovi Kabošovi a Viere Čechovej a televízii Markíza za zapožičanie filmov a viacerým tvorcom aj za účasť na miestami dramatickej besede o tom, či a ako dokážeme filmovým zobrazovaním ľudských osudov prispievať k zlepšovaniu života našich hrdinov.

Tú istú otázku s rovnakým ostňom pochybnosti možno položiť aj odborným textom, ktoré nájdete v tomto zborníku. Aj keď na ňu nemáme optimistickú odpoveď, sme presvedčení, že tak ako ostatné príspevky, ktoré na konferencii odznali a ktoré sa nám, žiaľ, nepodarilo pre zborník získať (spomeňme napríklad príspevky Gabriely Dudekovej z Historického ústavu SAV, štátneho tajomníka Miroslava Beblavého z MPSVR SR, Borisa Sopiru z Kancelárie prezidenta SR, či Laca Oravca z Nadácie M. Šimečku), pomáhajú lepšie pochopiť zložitosť súčasného stavu a prekážok, ktoré nám bránia lepšie porozumieť a čeliť sociálnemu vyčleneniu a biede na území Slovenska.

Prvá časť zborníka predstavuje ľudsko-právne, historické, sociálno-filozofické a náboženské pohľady na chudobu. Obsahuje príspevky Petra Ondrejčoviča (UKF Nitra), Heleny Hrehovej (FF TU Trnava), Heleny Barancovej (PF TU Trnava), Moniky Čambálikovej (SÚ SAV), Ľudovíta Molnára (NK UNESCO), Anny Žilovej (PedF UMB) a Ondreja Dostála (KI). Najrozsiahlejšia je druhá časť zborníka venovaná diskusii o výsledkoch skúmania príjmovej a sociálnej situácie obyvateľstva Slovenskej republiky a konkrétnych skupín ohrozených chudobou a sociálnym vyčlenením. Autormi príspevkov sú Ladislav Kabát (FSEV UK Bratislava), Roman Džambazovič (FF UK Bratislava), Gabriela Lubelcová (FF UK Bratislava), Silvia Rybárová (ISP MPSVR SR), Bernardína Bodnárová (SSPR), Vanda Kráľovská (ÚVZ SR), Mária Chaloupková (ÚPSVR Malacky), Jurina Rusnáková (FSVZ UKF Nitra), Lenka Ilavská-Haburajová a Ružena Žarnovičová (UKF Nitra) a Jaroslava Veršalová (MsÚ Bardejov).

V tretej časti zborníka nazvanej „Ako vidíme chudobu“ sa Katarína Strapcová (SÚ SAV), Oľga Danglová a Nina Beňová (ÚEtn SAV) a Soňa Koželová (SRO) zaoberajú predstavami rôznych skupín odborníkov a verejnosti o príčinách chudoby, názormi na nerovnosť a sociálnu spravodlivosť. Štvrtá časť zborníka sa sústreďuje na praktické prístupy k zmenšovaniu chudoby na Slovensku a v Európskej únii, vrátane predstavenia niektorých nástrojov Otvorenej metódy koordinácie v oblasti sociálnej inklúzie. Svojimi štúdiami do diskusie o nich prispeli Ľudmila Ivančíková (ŠÚ SR), Daniel Gerbery, (SSPR) Alexander Mušínska (FF PU Prešov), Anna Kasanová (UKF Nitra) a Zuzana Kusá (SÚ SAV). Po štvrtej časti nasledujú Závery, ktoré po diskusii prijala väčšina účastníkov konferencie. Závery boli publikované na internetovom portáli Changenet a webovej stránke Sociologického ústavu SAV a koncom novembra 2005 sme ich zasielali predstavite-

lom príslušných ministerstiev, Úradu vlády SR a masovokomunikačným prostriedkom.

Po predstavení obsahu pridávame niekoľko edičných poznámok. K zostavovaniu zborníka sme pristupovali otvoreným spôsobom. Dovolili sme si nezaraďovať len niekoľko málo príspevkov, ktoré len kompilovali notoricky známe zdroje. Urobili sme aj pár drobných zásahov do textov v snahe zvýšiť ich politickú správnosť. Odstránili sme etnické označenia v morálnych dichotómiách, ak boli použité v príklade morálne neprijateľného konania. S ohľadom na rovnoprávnosť rodinných foriem sme výrazy úplné a neúplné rodiny nahradili výrazmi dvojrodičovské a jednorodičovské rodiny.

Na záver sa chceme úprimne poďakovať inštitúciám, ktoré konferenciu finančne a organizačne zastrešili. Srdečné poďakovanie patrí nadácii Friedricha Eberta, ktorá podporila účasť mimobratislavských účastníkov konferencie a Sociologickému ústavu Slovenskej akadémie vied, ktorý konferenciu organizačne a ideovo zabezpečoval.

Osobitná vďaka patrí Slovenskej komisii pre UNESCO a Národnému komitétu MOST. Bez ich veľkorysej podpory by sa nemohol naplniť jeden z cieľov konferencie: podpora spolupráce akademikov z rôznych vedných disciplín a pracovníkov tretieho sektora a verejnej správy, s novinármi, umelcami a dobrovoľníkmi a tými, pre ktorých chudoba je každodenná životná situácia. Bez ich podpory by sme nemohli vydať a distribuovať tento zborník.

A nakoniec, ale nie na poslednom mieste, chceme veľmi srdečne poďakovať všetkým, ktorí sa na konferencii zúčastnili a ktorí svojimi príspevkami a svojou edičnou prácou prispeli k vydaniu tohto zborníka. Okrem autorov príspevkov patrí osobitná vďaka jazykovej redaktorky a za nekončiacu trpezlivosť a pozornosť našej technickej redaktorky a grafičke Jarmile Štrbavej.

*Zuzana Kusá – Roman Džambazovič
zostavovatelia*

Príhovor

Spoločnosť, v ktorej žijeme, má veľmi pekne znejúce prívlastky – informačná, znalostná, globálna, učiaca sa a pod. Ľudia z akademického, univerzitného prostredia, ale aj politici a ekonómovia často zdôrazňujú význam vedy v súčasnej spoločnosti. Zdôrazňujú vysokú pridanú hodnotu z aplikácie najnovších vedeckých výsledkov. Pritom množstvo nových informácií i vedeckých výsledkov exponenciálne narastá a hrdíme sa, že procesy materiálové, technologické, výrobné, ale i sociálne sú založené na hlbokých vedeckých výsledkoch. Inovácie založené na nových technológiách umožňujú zvyšovať produkciu, skvalitňovať a zlacňovať vyrobené produkty a výrobcovia – aj naši – čoraz častejšie hovoria, že hlavným problémom sa stáva nie tovar vyrobiť, ale ho predáť.

Napriek uvedeným skutočnostiam je jeden z miléniových cieľov OSN venovaný odstráneniu aspoň tej najväčšej chudoby a aj „naša“ konferencia bola venovaná chudobe v slovenskej spoločnosti. Znie to až neuveriteľne, ale je to fakt.

Súčasná spoločnosť nie je len informačná, znalostná, globálna, učiaca sa, ale aj *mnohostranne rozdelená*. Nedávno publikovaná správa UNESCO s názvom *Towards Knowledge Societies* sa venuje tejto problematike a uvádza niekoľko (8) pohľadov na rozdelenie spoločnosti, z ktorých za kľúčové možno považovať, bez toho, aby sme niektorý z nich podcenili, ekonomický a vzdelanostný/znalostný. A tak máme v každom pohľade spoločnosť rozdelenú na časť bohatú a časť chudobnú. Máme bohatých a chudobných ľudí, skupiny ľudí, regióny v rámci štátu, ale i medzi štátmi, ba dokonca i medzi globálnymi regiónmi. Programy UNESCO sú zamerané na odstraňovanie alebo aspoň redukovanie chudoby v jej mnohotvárnej podobe. Preto som rád, ako predseda SK UNESCO, ale i ako fyzická osoba, že sa táto konferencia venovaná chudobe slovenskej spoločnosti organizuje aj pod patronátom UNESCO, že aj Slovensko prispieva k napĺňaniu programov UNESCO. Želám jej dobré pracovné prostredie a veľa dobrých nápadov, ktoré by prispeli k odstraňovaniu chudoby nielen u nás, ale aby sme naše skúsenosti mohli preniesť na pôdu UNESCO a pomôcť riešiť problém chudoby globálnejšie.

Ako fyzická osoba som rád, že ide o vedeckú konferenciu. Ak je pravda, čo tvrdíme, že aj sociálne procesy sú založené na vedeckých výsledkoch, je našou povinnosťou prispieť k riešeniu problému chudoby novými vedeckými výsledkami. Som rád, že sa na konferencii zúčastňuje aj pani ministerka, teda reprezentant vlády. Považujem totiž za veľký problém vedeckej

komunity komunikovať s okolím – smerom „hore“ na vládu, k tým, čo majú v rukách rozhodovaciu moc, ale i smerom dolu, k daňovým poplatníkom, ktorí by mali z aplikácie výsledkov vedy profitovať.

Ako fyzická osoba nie som veľmi rád, že sa problém chudoby často redukuje iba na hmotnú chudobu. Nie preto, že by tento aspekt chudoby nebol dôležitý, ale preto, že nie je jediný. Osobne ma veľmi trápi chudoba duchovná – nehmotná. Pre dôkazy netreba ani u nás, hlavne v poslednom období, ďaleko chodiť. Som presvedčený, že chudobu možno riešiť iba na základe holistického prístupu. Iba ten nám umožní nevyhnutnú hlbšiu analýzu príčin i možností ich odstránenia. Nemenej dôležitá je aj otázka motívu vlastného riešenia chudoby. Už stará pravda hovorí „pomôž si človeče, aj pán Boh Ti pomôže“. Bez vlastného pričinenia je problém chudoby v podstate neriešiteľný.

Zostáva nám priatť si veľa dobrých nápadov ako riešiť vážny problém súčasnej spoločnosti – chudobu.

Lubomír Molnár
predseda SK UNESCO

I. Chudoba v sociálno-filozofickej, obecno-správnej, politickej, náboženskej a historickej perspektíve

PROBLÉM CHUDOBY AKO KATEGORICKÝ IMPERATÍV

Peter ONDREJKOVIČ, Anna KASANOVÁ¹

„Chudoba nášho storočia sa nepodobá žiadnej inej. Táto chudoba nie je dôsledkom nedostatku, ako bola skoršia, túto spôsobuje sada priorít, nanucovaných svetu bohatými. Preto súčasných chudobných nik neľutuje... ale odpisujú ich ako smeti. Konzumná ekonomika vyprodukovala prvú kultúru, pre ktorú žobrák neznamena nič.“

John Berger

Posledné neutíchajúce udalosti v parížskej štvrti Clichy vyvolali celý rad diskusií, ktoré sú motivované nielen pobúrením nad násilím marginalizovaných skupín mládeže, skupín nachádzajúcich sa dlhodobo v sociálnej exklúzii, ale aj obavami, či sme pripravení čeliť takémuto fenoménu aj v ostatných štátoch Európskej únie. Mladí ľudia v štvrti Clichy, ktorí sú predovšetkým prisťahovalcami zo severnej Afriky alebo ich potomkovia, jednoducho pochopili, že nikdy nedostanú šancu, aj keď dosiahnu rovnaké vzdelanie ako ostatní obyvatelia Francúzska. Mnohí z nich už nemajú čo stratiť, niektorí z nich, už i trestaní, jednoducho rezignovali na iné spôsoby sebaapresadzovania. Po mnohé roky živorenia si ich nik nevšimol, ani susedia, najmenej politici a vláda. Násilie, ku ktorému pristúpili, je podľa Heitmeiera (jedného z popredných európskych sociológov kriminality) z Univerzity Bielefeld nová forma boja o uznanie a zdá sa, že aj osvedčeným spôsobom, aby si ich konečne všimli. Nehrozí vznik podobných javov aj v SRN, vo Veľkej Británii, osobitne v Írsku, prípadne aj v ďalších štátoch EÚ? – pýta sa Heitmeier. Na podobný vývoj udalostí upozorňoval v USA ešte v r. 1987 Wilson. Na-

pokon isté znaky podobného vývoja sme zaznamenali v podobe tzv. rómskych nepokojov i v SR. Asi by sme nemali uvedené javy v Paríži bagatelizovať. Ukázalo sa, že represia v takýchto prípadoch nie je riešením, vonkoncom už nie riešením dlhodobým. Ale ani charita a dobročinnosť. Východisko bude spočívať pravdepodobne v kultúre uznania (Kultur der Anerkennung) zásad sociálnej spravodlivosti, v zmene komplexnosti sociálnej politiky a vo vypovedaní otvoreného boja chudobe účinnjšími prostriedkami ako doposiaľ.

V SR ani na celej našej planéte chudoba nie je, žiaľ, žiaden okrajový jav. Dotýka sa podľa odhadov jednotných odhadov mnohých expertov približne tretiny obyvateľstva našej planéty.² Úroveň detskej úmrtnosti (denne zomiera v priemere 35 000 detí na našej zemi v dôsledku chudoby a sociálnych chorôb)³, denný kalorický príjem na obyvateľa, počet lekárov na 100 000 obyvateľov (v SR stačí upozorniť na likvidáciu lôžok a redukciu zdravotníckych zariadení a vysoký stupeň komercializácie zdravotníctva, na ktoré upozorňovala SR už i WHO), produkcia potravín na obyvateľa, negramotnosť (v SR predovšetkým značná časť rómskeho obyvateľstva) – to sú iba niektoré zo zhoršujúcich sa indikátorov chudoby vo svete i v SR. V početných štúdiách o chudobe (Kusá 2004; Radičová 1998, 2003; Džambazovič 2004; Ondrejko 2002, 2004; Kasanová, Tvrdon 2004; Mareš 1999; Rabušic 1996 a i.) sa viacerí autori usilujú definovať, čo je to chudoba. Našu definíciu⁴ a možnosti, ako sa na chudobu možno pozeráť, či už ako na subjektívny, politický, relatívny, alebo objektivizovaný, prípadne absolútny fenomén, pokladáme za východisko nasledujúcich riadkov. Už na seminári *Otázky merania chudoby* sme uviedli, že chudoba obsahuje v sebe kategorický imperatív čokoľvek konať na jej odstránenie a neuspokojovať sa s jej deskripciou, analýzou príčin a následkov ani s vysvetľovaním v po-

² Podrobnejšie pozri o tom Rekeciewicz, Ph.: <http://www.zmag.org/Slovak/177.htm>, ako i Nohlen, D., Nuscheler, F. (1993), ďalej World Resources Institute (WRI) – Program des Nations unies pour le développement (PNUD).

³ Žiaľ, nárast detskej úmrtnosti na 1 000 živonarodených detí do jedného roku života zaznamenávame i v SR. Podrobnejšie pozri o tom Filadelfiová 2005: 387 – 419.

⁴ Chudobou všeobecne rozumieme sociálny jav, ktorý je charakteristický nedostatkom životných prostriedkov jednotlivca alebo skupiny. V tomto zmysle je považovaná za sociálny problém, prípadne za sociálnopatologický jav. Niekedy sa namiesto mnohознаčne definovaného pojmu absolútnej chudoby používa pojem bieda. V porovnaní s pojmom *bieda* je chudoba považovaná za menej drastickú situáciu, v ktorej sa jednotlivec alebo sociálna skupina nachádzajú. Pojem biedy býva obvykle používaný v súvislosti s hladom, telesným alebo duševným utrpením alebo poškodzovaním, sociálnou odkázanosťou a pod. Hranice biedy a chudoby nie je možné stanoviť a často sa oba významy zamieňajú.

¹ Prof., PhDr. Peter Ondrejko, Ph.D., PhDr. Anna Kasanová, Ph.D., Univerzita Konštantína filozofa v Nitre.

dobe osudu alebo osobného zavinenia. V tomto zmysle je chudoba i morálnym pojmom (Ondrejko 2004: 25). Nadväzuje na všeobecne rozšírené predstavy o ľudskej dôstojnosti, solidarite a spravodlivosti, ako i ochrane slabých.

Neraz sa však stretávame i s odlišnými názormi. Proti explicitnému boju s chudobou sa neraz používajú argumenty, podľa ktorých sa majú ľudia, ktorí sa ocitli v chudobe, sami pokúsiť dostať sa z nej. Mali jednoducho smolu, ale to ešte neznamená, že treba pre nich niečo robiť. Súčasne vznikajú aj obavy, že likvidovanie chudoby nie je financovateľné. Odhaduje sa, že len v priemyselne vyspelých krajinách (s výnimkou USA) by bolo potrebné vložiť do boja s chudobou približne 1 % celého výkonu ekonomiky, t. j. 1 % hrubého domáceho produktu, aby sa chudoba zmenšila o polovicu. (Volkert 2005) Z uvedeného dôvodu financovanie chudoby preto údajne nemôže byť predmetom ani len diskusie. Iné názory tvrdia, že je v priemyselne vyspelých štátoch nevyhnutné uvoľniť 4 % všetkých sociálnych výdavkov len na prekonávanie chudoby. V rámci Európskej únie sa stal problém chudoby súčasťou riešenia, počínajúc rokom 1975⁵ na základe uznesenia predsedov vlád. Odvtedy boli prijaté ďalšie programy boja proti chudobe v r. 1980, 1984, 1988, 1990 a 1994⁶. V podmienkach Slovenska bol vypracovaný Národný akčný plán sociálnej inklúzie 2004 – 2006.

Dnes sa pokúsime vychádzať z toho, že v 21. storočí chudoba už nie je nevyhnutnosťou. Svet má dostatok zdrojov i poznatkov na podstatné zmierenie chudoby a na jej postupné odstraňovanie (Schui, Spoo 2000). Jeffry D. Sachs, autor projektu OSN Milénium, Columbia University New York, jeden z najvplyvnejších žijúcich národohospodárov na našej planéte, tvrdí, že „extrémnu chudobu (kdekoľvek) na svete môžeme odbúrať, no nie až v ďalekej budúcnosti, ale teraz, v našej súčasnosti... Boj proti chudobe nie je »iba« našou morálnou povinnosťou, ale aj existenčnou podmienkou pre úspešné národohospodárstvo.“ (Sachs 2005) Pozoruhodné sú i názory polemizujúce s názorom F. A. Hayeka o potešiteľnosti existencie nerovnosti (Eissel 2001: 112). Pritom vychádzame z toho, že chudobu na Slovensku nemožno analyzovať izolovane ani hľadať jej riešenie nezávisle od okoliť sveta. Takýto postup, ktorý zdôrazňuje špecifiká a osobitosti Slovenska („na Slovensku je to tak“) a ktorý súčasne zanedbáva reflexiu vývoja v okolí sveta, možno považovať za nevedecký (De singularibus non est scientia). Okolitým svetom sú pritom nielen štáty, s ktorými susedíme, ale v dô-

sledku globalizačných procesov sú to krajiny celého sveta. Práve tu vystupuje s osobitnou naliehavosťou na jednej strane otázka relatívnosti chudoby, ale súčasne aj otázka porovnateľnosti možností riešiť otázku chudoby v SR. Tieto myšlienky sú celkom v zhode so sociálnou politikou EÚ, kde sa konštatuje, že sociálna politika v budúcnosti už nebude národnou záležitosťou členských štátov, ale musí byť a bude sledovaná na super nacionálnej úrovni (Hauser 2002: 3)⁷.

Mýtus o dobre fungujúcej ekonomike ako najlepšej sociálnej politike a najefektívnejšom riešení problémov chudoby ešte stále prevláda v niektorých ekonomických teóriách, ale najmä v predstavách subjektov ekonomickej politiky. Deficit možno konštatovať i v oblasti politológie, ktorá sa otázkam sociálnej politiky a jej kreovania venuje v SR tiež iba okrajovo a sporadicky. Uvedené otázky sú naliehavé osobitne preto, lebo nezriedka slúžia ako zdroj spokojnosti, najmä politikov, v porovnaní s krajinami, v ktorých indikátory chudoby⁸ v porovnaní s SR vyzerajú nepomerne horšie. Skutočnosť je však viac než znepokojujúca. Konštatovania: „Najvyššia relatívna chudoba spomedzi krajín Európskej únie je na Slovensku, kde má 21 % ľudí nižší príjem ako 3 484 korún⁹“ a „Chudoba rastie – ... na vyplácanie dávok a príspevkov v hmotnej núdzi išlo vlani (2004 – pozn. autora) 6,3 miliardy korún, čo je zhruba 1,17 % všetkých verejných výdavkov“¹⁰, sú alarmujúce. Podľa Rybárovej (2004: 39) pomoc v hmotnej núdzi na Slovensku už nedosahuje výšku životného minima a sociálne štatistiky Ministerstva práce, sociálnych vecí a rodiny SR už adekvátne neodrážajú chudobu na Slovensku. Napokon i v samotnom Oznámení Komisie Európskej únie s názvom *Návrh Spoločnej správy o sociálnej ochrane a sociálnom začlenení* (KOM/ 2005/ 0014) sa uvádza: „Počet ľudí v Únii postihnutých chudobou a sociálnym vylúčením je značný: v r. 2002 to bolo viac ako 68 miliónov... a viac ako 20 %, a to v prípade Írska, Slovenskej republiky (zdôraznil autor), Grécka a Portugalska.“ Sú to predovšetkým etnické menšiny, Rómovia, ľudia so zdravotným postihnutím, bezdomovci, ľudia umiestnení v opatrovateľských zariadeniach a neraz i samostatne hospodáriaci roľníci na malých hospodárstvach, ktorí na Slovensku tvoria prevažnú väčšinu chudoby. Okrem nezamestnanosti, ktorá tvorila najčastejší dôvod vzniku chudoby, pretože predstavovala nielen absenciu trvalého príjmu, ale i absenciu sociálnej participácie a osobného rastu, postupne sa čoraz častejšie stretávame i s tzv. za-

⁵ First Program of Pilot Schemes and Studies to Combat Poverty (Poverty 1 1975 – 1980).

⁶ Ostatný, Community Programme to Foster Economic and Social Integration on the Least Privileged Groups (Poverty 3). Podrobnejšie pozri o tom Vranken (2002).

⁷ Pozri o tom <http://www.nationale-armutkonferenz.de/publikations/vortrag1>

⁸ Zoznam spoločných ukazovateľov chudoby v štátoch EÚ (prijatý na summite v Laekene v decembri 2001). Pozri prílohu 1.

⁹ Sme, 3. 10. 2004, podľa Andrei Hajdúchovej.

¹⁰ Velecký, T.: Chudoba pomaly znova rastie. In: Sme, 17. 6. 2005.

mestnaneckou chudobou, ktorej sú vystavovaní ľudia odmeňovaní pod hranicou alebo na hranici minimálnej mzdy. Samotná zamestnanecká chudoba má veľa odtieňov – i tu sa neraz prejavuje „zakrývanie“ *chudoby*, predstieranie životného štandardu adekvátneho príslušnej profesii (napr. učiteľa), úsilie o získavanie dodatočných príjmov, doplnkového zamestnania, prepracovanosť, teda aktivity, ktoré môžu vyústiť do rezignácie – najmä vtedy, ak sa rozdiely medzi zamestnaneckou chudobou a chudobou z nezamestnanosti minimalizujú. Zdá sa, že jediné, čo chýba na efektívnejšie riešenie problému chudoby, je vôľa politikov, a to i napriek Spoločnej správe o sociálnej ochrane a sociálnom začlenení Rady Európy, Európskeho parlamentu, Európskeho hospodárskeho a sociálneho výboru a Výboru regiónov v Bruseli z 27. 1. 2005, ktorá má prispieť k uskutočneniu cieľov Lisabonskej stratégie. Chceme ešte pripomenúť, že dôležité je i konštatovanie, podľa ktorého chudobu nemožno stotožňovať s problematikou sociálnej exklúzie, i keď úzko súvisia. Stotožňovania sme neraz svedkami v sociologickej teórii.

Pokladáme za dôležité znova upozorniť tých, čo sa podieľajú na kreovaní ekonomickej a sociálnej politiky, že *pojmem chudoby sa líši od pojmu sociálnej nerovnosti*, ktorá je všeobecne považovaná za dôsledok rozdielov v podávaní výkonov v spoločnosti, ktorá samotná spočíva na princípe výkonov (spoločnosť výkonov). Podľa tohto princípu dosahuje jednotlivec i spoločenská skupina sociálnu pozíciu (status) predovšetkým na základe výkonov, ktoré jednotlivec (sociálna skupina) v spoločnosti podáva. Keď sa podarí isté vzťahy v živote spoločnosti charakterizovať ako chudobu, núti toto označenie sociálne prostredie konať. Naopak, keď dochádza k zakrývaniu, popieraniu alebo utajovaniu chudoby alebo vysvetľovaniu chudoby práve ako pôsobenie princípu výkonnosti, zbavuje sa spoločnosť, prípadne sociálne prostredie, ktoré obklopuje takýto jav, nutnosti konať. V tejto súvislosti *pokladáme za nevyhnutné považovať riešenie otázok chudoby za kantovský kategorický imperatív*.

Treba rozlišovať medzi hypotetickým a kategorickým imperatívom. V tomto smere nemožno pokladať za správne konanie, ktorého výsledkom má byť dosahovanie určitých politických, mocenských, prípadne ekonomických úspechov, na ktoré sa neraz odvolávajú i naši politici. Kategorický imperatív žiada, aby sme konali (správne, mravne) vždy, pretože *dosahovanie určitých čiastkových cieľov bez ohľadu na ich negatívne následky nemôže byť naším cieľom*. Podľa Kanta: „Konajte vždy tak, aby maxima¹¹ vašej vôle mohli byť vždy súčasne uplatňované ako princíp, ktorý vytvára

¹¹ Maxima v koncepcii Kanta predstavujú všeobecné pravidlo, ktoré riadi naše konanie. Je to subjektívna zásada, praktický zákon prijímaný ako subjektívny dôvod konania.

univerzálny zákon“ (Kant 1970). Je nevyhnutné zaujímať sa nielen sám o seba, ale byť schopným čistej solidarity so svetom. Pritom odsunúť vlastné záujmy znamená podľa Kanta uvažovať univerzálne, a preto i maxima nášho konania by mali byť univerzálne.

Charakteristické symptómy¹² príčin vzniku a nárastu chudoby v SR sú:

1. Veľké posuny vo vekovej štruktúre obyvateľstva

Následkom poklesu obyvateľstva vo vekovej skupine 0 – 14 rokov vzniká nevyhnutnosť väčšej starostlivosti o deti a mládež, ústretového postoja orgánov štátnej správy i samosprávy, všestrannej podpory zdravotnej starostlivosti a vzdelávania, zabezpečovania plynulého prechodu zo školy do sveta práce. So zmenou demografického správania obyvateľstva však súvisí aj zvýšená pozornosť aktívnemu starnutiu, predlžovaniu pracovného života vrátane posunu odchodu do dôchodku¹³, dôchodkovému zabezpečeniu a dlhodobej zdravotnej, sociálnej a psychosociálnej starostlivosti vo vekovej skupine 80- a viacročných. Všetky uvedené problémy si zasluhujú v porovnaní so súčasným stavom viac pozornosti, viac spoločenskovednej reflexie¹⁴ a masívnejšieho finančného zabezpečenia.

¹² Hovoríme o symptómoch príčin, lebo v prípade chudoby nemožno hovoriť o monokausalite ani o kauzalite vôbec. Aj na chudobu sa v plnej miere vzťahuje pravdepodobnostný charakter ako vlastnosť sociálnych javov.

¹³ S uvedenou požiadavkou ostro kontrastuje rozhodnutie vlády SR na základe odporúčania Akreditačnej komisie vlády o automatickom a celoplošnom vyčlenení vysokoškolských profesorov a docentov bez výnimky a ohľadu na ich vedecko-výskumnú a pedagogickú produktivnosť z garantovania vedecko-pedagogickej činnosti na univerzitách a vysokých školách po dosiahnutí 60., resp. 65. roku života. Uvedený postup nemá v Európe obdoby.

¹⁴ Ako príklad hĺbkovej sociologickej reflexie dobovej problematiky chudoby môže slúžiť práca Georga Simmela K sociológii chudoby (1906). Simmel v príspevku o. i. analyzuje práva chudobného a povinnosti poskytovateľa (podpory, dávky, sociálnej pomoci, opatery a pod.) a povinnosť spoločnosti zabrániť tomu, aby sa chudobní stali nepriateľmi spoločnosti. Veľkú úlohu pripisuje sociálnej kontrole a osobitne štátu: „Nie núdza (Not) ako taká, »terminus a quo« (počiatočná lehota, termín, od ktorého má niečo platiť a niečo začať vykonávať), stanovuje úlohu spôsobiť chudobných uchádzať sa o prácu, »liečiť« núdzu, ale ideál, vytvoriť samostatných a hospodársky plnohodnotných jednotlivcov, v teologickom zmysle.“ Pritom sa štát nemá starať iba o pomoc chudobným, ale aj o príčiny chudoby. Vznik samotnej chudoby ako sociologickej kategórie nepokladal Simmel za dôsledok istej miery nedostatku a núdze, ale za nemožnosť pridržiavať sa platnej sociálnej normy. Vznik chudoby (ako spoločenskej vrstvy) predstavuje v modernej spoločnosti vysoko špecializovanú sociologickú syntézu subjektívnych a súčasne od jednotlivca nezávislých skutočností.

2. *Nevyriešené otázky integrácie rómskeho obyvateľstva do oficiálneho trhu práce, prekážky ich hospodárskej a sociálnej integrácie a napätie medzi menšinovými a väčšinovými kultúrami*

Nerovnováha, ktorá vyplýva z dlhodobosti a neraz doslova z bezradnosti v riešení problémov rómskeho obyvateľstva, z marginalizácie uvedených problémov, pripomínajúcich neraz pštrošiu politiku, si vyžaduje venovať maximálnu starostlivosť výchove a vzdelávaniu, osobitne rómskej inteligencie, integrácii Rómov do oficiálneho trhu práce a prekonávaniu napätia medzi menšinovými kultúrami, osobitne kultúrou rómskeho obyvateľstva, ale i zdolávaniu prekážok hospodárskej a sociálnej integrácie vrátane prekonávania auto- a heterostereotypov a xenofóbie.

3. *Rozsiahle zmeny kultúrnych hodnôt, sociálnych vzťahov, rodín a charakteru práce*

Pluralita hodnôt, individualizácia a oslabená sociálna solidarita a partajokracia vylučujú veľkú časť obyvateľstva z realizácie cieľov sprostredkovaných kultúrou, ako napr. blahobyť, resp. ekonomická istota. V dôsledku toho vzniká anomické napätie, ktorého prvky sa individualizačnými tendenciami v našej spoločnosti ešte zosilňujú.¹⁵ Keďže chudoba (osobitne dlhodobá, ktorá má známky „dedičnosti“¹⁶) a v tej miere i nezamestnanosť vedú k destabilizácii hodnôt a noriem vzťahujúcich sa na prácu, dochádza vo vzťahu k práci k významnému oslabeniu tak sociálnej regulácie, ako i sociálnej kontroly. Táto destabilizácia sa postupne môže preniesť i na ďalšie oblasti hodnôt a noriem, ba môže spochybniť i samotný princíp výkonu, na ktorom spočíva súčasná spoločnosť. Tak dynamika rastu bohatstva a luxusu v spoločnosti, ako i dynamika chudoby oslabujú základné spoločenské normy, ktoré spočívajú v etike výkonu a práce našej kultúry. Mertonovské ponímanie anómie, podľa ktorého spoločnosť na jednej strane ospravedľňuje „cestu hore“, nadobúdanie majetku v rozpore so sociálnymi normami a na druhej strane neodpúšťa neúspech vrátane chudoby (ako „zlyhanie“), motivuje čoraz väčší počet neúspešných a chudobných, aby volili práve takúto rýchlejšiu a bezpečnejšiu cestu nadobúdania sociálneho úspechu a majetku, ktorá je v rozpore s platnými sociálnymi normami. Je len prirodzené, že následne rastú sociálne deviácie, kriminalita, ale i vstup „dravcov“ do spoločenského a politického života, čoho názornou ukážkou je i politická kultúra v SR. Navyše chudoba v každej bohatej spoločnosti kladie nástoľčivo otázky

o existencii sociálnej spravodlivosti, ktoré by mohli spochybniť legitimitu štruktúr spoločenských šancí. Ťažko žiadať od „dravcov“, ktorí sa presadili v rozpore so sociálnymi normami, aby presadzovali sociálnu spravodlivosť, upevňovanie tých noriem, zásluhou nefungovania ktorých slávili „úspech“. To všetko je spojené i s pohľadom na sociálnu kohéziu, v ktorej chudoba znamená stratu možností spoločenských kontaktov a vylúčenie chudobných z normálnych foriem komunikácie a družnosti. Jedným z následkov je ubúdanie sociálnej solidarity¹⁷.

S konštatovaním zmeny kultúrnych hodnôt a sociálnych vzťahov a novou optikou nazerania na problémy chudoby súvisí aj naše presvedčenie, že je nesprávne a zavádzajúce stavať v diskusii o chudobe ako jej opozitum rovnosť („rovnosť“ verzus „nerovnosť“). Otvára sa otázka: je sociálna spravodlivosť, ktorej základom je rovnosť šancí, iba významová chiméra? Preto možno pokladať za vhodnejšie diskutovať a zdôvodňovať princípy demokracie, a to osobitne rozvíjať diskusiu o sociálnej spravodlivosti. Práve z jej nedostatočného rozsahu vzniká priepastná sociálna nerovnosť vrátane chudoby. V r. 1971 oživil takúto diskusiu John Rawls, americký sociálny filozof, ktorý pokladal za najvyššiu normatívnu kvalitu deontologickú¹⁸ zásadu spravodlivosti. O naliehavosti otvoriť diskusiu o spravodlivosti u nás píše aj Novosad (1993). O to zarážajúcejšie sú názory Hayeka (1991: 91, 163 – 233), u ktorého sa stretávame po prvýkrát vo väčšom filozofickom diele s tým, že pojem a téma spravodlivosti považuje za ilúziu, ale i termín, „ktorý nemá žiadnu intelektuálnu hodnotu, je známkou demagógie a lacného žurnalizmu a zodpovední činitelia by sa mali hanbiť ho používať... (je to – pozn. autora) len sémantická vzdušná hra, pojmová ilúzia“¹⁹. Pre Hayeka predstavujú európske projekty, ktorých cieľom je štát sociálneho blaha (Wohlfahrtsstaat, welfare), „zneužitie rozumu“. Participatívna moderná masová demokracia je podľa neho „totálna demokracia“, ktorá je cestou do

¹⁷ O neustálom ústupe sociálnej solidarity a prosociálnosti v spoločnosti výstižne a obsérne pojednáva Zustand der Gesellschaft – Armut und Reichtum. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2002. Rozoberá problematiku sociálneho kapitálu, sociálnej kohézie a sociálnej nerovnosti, ako i eróziu štátnosociálneho konsenzu a vzniku nových konfliktných línií.

¹⁸ Deontológia (gr. to deon – nevyhnutnosť, povinnosť) je časť etiky, ktorá sa zaoberá morálnou povinnosťou, tým, čo má byť, požiadavkami morálky. Je to tá časť etiky, ktorá sa zaoberá kultúrne podmieneným súhrnom hodnotiacich súdov, ideálov a sociálnych noriem, ktorými sa ľudia riadia vo svojom mravnom konaní, spočívajúcom na vnútornej sankcii – svedomí. Osobitnú pozornosť venuje vzťahu medzi vedomým konaním a morálnymi pravidlami danej kultúry.

¹⁹ O kritike Hayekových teórií pozri aj Kerstin, W. (2000), ktorý pomenoval Hayekovu monografiu ako dielo o ilúzii sociálnej spravodlivosti.

¹⁵ O negatívnych stránkach individualizácie podrobnejšie pozri Ondrejko, 2002.

¹⁶ Sociologické teórie, ale i každodenná prax sociálneho života nás presvedčajú o tom, že dedičnými sú nielen majetok a bohatstvo, ale aj chudoba, v rozpore s teóriami otvorenej spoločnosti.

otroctva (Schui 2000: 76). Keď sa niekto narodil do chudoby, kde jedinou príležitosťou obživy je napr. rybolov, „nemá zmysel označovať to za ne-spravodlivé“ (Hayek 1991: 218). „... sociálna spravodlivosť je v skutočnosti púhou výzvou, aby sa morálne schválili požiadavky, ktoré nemajú žiadne morálne odôvodnenie“ (Hayek 1991: 221). Hayek ide dokonca tak ďaleko, že spochybňuje tzv. štyri slobody F. D. Roosevelta (slobodu od biedy, slobodu od strachu, slobodu prejavu a slobodu vyznania), ktoré majú svoj pôvod údajne v marxistickej ruskej revolúcii (Hayek: 229 – 230).

Diskusie tohto druhu treba predovšetkým zbaviť ideologických dimenzií. To bude však možné iba vtedy, ak sa nám podarí vyvrátiť a preklenúť nedokázané hypotézy, ktoré sa vydávajú za poznatky a simplifikujú komplexnosť a zložitnosť spoločenských javov. Toto tvrdenie sa týka predovšetkým otázok znižovania daní, ktoré musí byť vždy spojené i s krátením výdavkov. Z krátenia nemôžu byť vylúčené ani štátne transfery na zmierňovanie polarizácie primárneho prerozdeľovania s dopadom na chudobu. Monokauzálny pohľad, (napr. tzv. Lafferova krivka²⁰), ktorý očakáva od znižovania daní rast investícií, zvyšujúcu sa ponuku pracovných príležitostí, rast príjmov obyvateľstva a rast úspor, nie je dokázaný a jeho kritici²¹ udávajú, že jeho fundamentálnou slabosťou je nezohľadňovanie množstva ostatných vplyvov (napr. konjunkturálny vývoj doma a v zahraničí a jeho rozsah) na pozitívny vývoj. Nejestvuje ani dôkaz o tom, že takýto postup sám (znižovanie daní a následné nevyhnutné krátenie sociálnych výdavkov štátu) dokáže dostatočne alebo aspoň čiastočne kompenzovať krátenie sociálnych výdavkov nárastom investícií a zvýšenou ponukou práce. Bolo by preto vhodné aj u nás diskusie na uvedené témy zbaviť straníckych a ideologických nánosov a argumentov a postaviť ich na empiricky bezpečný základ.

Formy a rozsah sociálnych nerovností

K tejto téme uvádzame, že Friedrich August Hayek sa svojho času preslávil svojím výrokom: „Nerovnosť nie je poľutovaniahodná, ale výsostne potešiteľná.“ Možno sa nazdávať, že kto sa stotožňuje s uvedeným tvrdením, mal by súčasne prevziať na seba aj bremeno empirického dôkazu tohto tvrdenia, prinajmenej spresnenia, ktoré formy a aký rozsah sociálnych nerovností sú zmysluplné. To sa však doposiaľ nestalo.

²⁰ Ide o tzv. Lafferovu krivku, nedokázanú hypotézu Artura Laffera z obdobia počiatku 80. rokov minulého storočia, ktorú sa pokúsil uskutočniť Ronald Reagan.

²¹ Napríklad švajčiarske Spolkové ministerstvo financií vo svojej štúdii z r. 1999, Paul Krugmann (Haniotis, Jetyner 1999), ktorý dokonca tvrdí, že takéto teórie prepožičiavajú intelektuálne neistým (najmä politikom) sebaistotu.

Istá miera nerovnosti ako stimulácia individuálneho výkonu, prípadne odmeňovania individuálnych schopností je z celkom jednoduchého dôvodu na základe „psychologických“ úvah v zásade funkčná a potrebná.²² Popri názoroch na jednoduchú nutnosť „zarábania na chlieb“ je aj možnosť zlepšiť svoj životný štandard významným faktorom, prečo a s akou intenzitou ponúkajú ľudia svoju pracovnú silu na trhu práce a prečo si zvyšujú kvalifikáciu, prípadne ďalej študujú (Grömling 2001: 149 a nasl., Schäfer 2001: 549). V tomto zmysle zdôvodňujú ekonómovia najmä mzdu, ako *vonkajšiu* stimuláciu. Nerovnosť sa tak z hľadiska rozdeľovania prostriedkov stáva zdôvodnením hospodárskych a majetkových následkov na základe vlastného rozhodnutia človeka. Preto je potrebné *zachovať* nerovnosť, aby stimulovala a legitimizovala pozíciu pri prerozdeľovaní prostriedkov, pozíciu podielov na hospodárskom bohatstve a aby prispievala k zvyšovaniu individuálnych výkonov. Otvorenou však zostáva otázka, *aká miera nerovnosti je nevyhnutná, aby náležite stimulovala človeka k výkonom a úsiliu o spoločenskú vzostup*, keď už nerovnosť nie je nevyhnutná, ale skôr demotivujúca, manifestujúca sa v chudobe a sociálnej exklúzii. Zastávame stanovisko, že v tomto prípade ide o spoločenskú konvenciu vrátane kritérií, ktoré stanovujú „zapríčinenú chudobu“. Otázkou je tu pritom hľadisko ľudského egoizmu, úsilie o maximalizáciu podielu na spoločenskom bohatstve, najmä formami, ktoré sú v rozpore s platnými spoločenskými normami, čoraz menej účinnými (anomická spoločnosť, nedostatočne fungujúca sociálna kontrola, rozšírené mýty o zbohatnutí z poctivej práce a na základe dobrého nápadu – tzv. Self-made man, a na druhej strane negatívne skúsenosti v tejto oblasti a pod.).

Na druhej strane aj keď je materiálne odmeňovanie veľmi významným vonkajším stimulom, určite však nie jediným. Redukcia na výlučne materiálne odmeňovanie dokonca môže v istých situáciách spôsobiť pokles pracovnej morálky a môže pôsobiť kontraproduktívne (Frey 1997: 97 a nasl.). Jestvuje však aj vnútorná motivácia (napr. spoločenské uznanie, spoločenský vplyv, moc, prestíž a pod., ale aj vlastnosti ako pracovitosť, pracovná sebarealizácia, ba neraz iba (dnes už často iba úškrny vyvolávajúca a antikvovane pôsobiaca) radosť z dobre vykonanej práce, ktoré môžu významne stimulovať pracovný výkon. Napokon nesmieme zabúdať ani na spokojnosť v práci, pocit bezpečia a sociálnej istoty (sociálnej spravodlivosti) a zabezpečenia životnej perspektívy. Tu už vstupujú do kritérií rozsahu sociálnych nerovností iné, ako len ekonomické kritériá.

²² Funkčný význam istej miery nerovnosti určite nemožno spochybňovať. Je empiricky preukázaný (Frey 1997: 94).

Ktoré sú teda zásady, ktoré by mali pôsobiť ako maxima našej vôle, ktoré by mali riadiť konanie súčasného človeka? Nazdávame sa, že by mali po predchádzajúcej diskusii vychádzať *z relatívne jednoduchých a jasných cieľov* na úrovni

- individuálnej,
 - skupinovej,
 - celospoločenskej:
1. Zabránenie človeku nedôstojnej chudobe a existenčnej núdzi a choro-
robe (napr. prostredníctvom sociálnej pomoci, vrátane sociálneho
i zdravotného ošetrovania, prostredníctvom sociálnej práce a sociál-
neho poradenstva).
 2. Zabezpečenie proti hroziacim štandardným rizikám (prostredníctvom
dôchodkového, nemocenského, havarijného, nehodového a pod. po-
istenia, vrátane poistenia pre prípad nezamestnanosti).
 3. Odstránenie neželateľných foriem (extrémnych) sociálnych nerov-
ností (napr. prostredníctvom daňovej politiky, chránených pracovísk
a pod.).
 4. Nastolenie rovnakých životných podmienok, resp. základných pred-
pokladov každodenného správania (prípravou vhodnej infraštruktúry
a prístupu k verejnému bohatstvu, ale i výchovou k prosociálnemu
správaniu a voľbou osvietených a vzdelaných politikov).

LITERATÚRA

- DŽAMBAZOVIČ, R., 2004: Posun od merania chudoby k meraniu sociálneho vy-
členenia. In: Šebová, M. (ed.): Otázky merania chudoby. Bratislava: Friedrich
Ebert Stiftung, 11 – 24, ISBN 80-89149-02-2.
- EISSEL, D., 2001: Ziele und Widerstände einer Besteuerung der Reichen. In: Stad-
linger, J. (Hrsg): Reichtum heute. Diskussion eines kontroversen Sachverhalts.
Münster: WDB, 107 – 157.
- FILADELFIOVÁ, J., 2005: Demografická situácia a správanie rodín vz. Verejná
politika v SR. In: Sociológia, roč. 37, č. 5, 387 – 419.
- FREY, B., 1997: Markt und Motivation. München: Vahlen.
- GRÖMLING, M., 2001: Ist Ungleichheit der Preis für Wohlstand? Köln: Institut der
deutschen Wirtschaft.
- HANIOTIS, T., JETYINER, B., 1999: Reaganomics. Eine kritische Würdigung mit
Schlussfolgerungen für die Schweiz. Bern: Eidgenössische Finanzverwaltung.
- HAUSER, R., 2002: Soziale Indikatoren als Element der offene Methode der Koor-
dinierung zur Bekämpfung von Armut und sozialer Ausgrenzung in der EU.
Berlin u. Frankfurt a. M: Bundesministerium für Arbeit und Sozialordnung 2002,
<http://www.nationale-armutkonferenz.de/publikations/vortrag1>,
<http://www.monde-diplomatique.fr/cartes/pauvreteindimdv51>

- HAUSER, R., BECKER, I., 2001: Forschungsprojekt: Einkommensverteilung im
Querschnitt und im Zeitverlauf 1973 – 1998. Bonn: Eigenverlag.
- HAYEK, F.A., 1991: Právo, zákonodárství a svoboda. Praha: Academia.
- HAYEK, F.A., 1976: The Mirage of Social Justice, London.
- KASANOVA, A., TVRDOŇ, M., 2004: Chudoba a bezdomovstvo. Nitra: FSVaZ
UKF, ISBN 80-8050-776-7.
- KANT, I., 1970: Kritika praktického rozumu. In: Hrušovský, I., Várossová, E. (ed.):
Novoveká racionalistická filozofia. Bratislava: EPOCH, 425 – 524.
- KERSTIN, W., 2000: Theorien der sozialen Gerechtigkeit. Stuttgart/Weimar.
- KUSÁ, Z. 2003: Chudoba, ľudsko-právny prístup, súcť a sociálna spravodlivosť. In:
Slovo. Bratislava.
- MAREŠ, P., 1999: Sociologie nerovnosti a chudoby. Praha: Slon.
- Národný akčný plán sociálnej inklúzie 2004 – 2006. Bratislava: Ministerstvo práce,
sociálnych vecí a rodiny SR, 2004.
- NOHLEN, D., NUSCHELER, F. (Hrsg.), 1993: Handbuch der Dritten Welt. Grund-
problemen, Theorien, Strategien. Bonn.
- NOVOSAD, F., 1993: Súčasný liberalizmus: Dohodnúť sa o spravodlivosti. In: Gál,
E., Novosad, F.: O slobode a spravodlivosti. Bratislava: Archa.
- ONDREJKOVIČ, P. a kol., 2002: Sociálna patológia. Bratislava: Veda, 2. vyd.
ISBN 80-224-0685-6.
- ONDREJKOVIČ, P., 2002: Globalizácia a individualizácia mládeže – negatívne
stránky. Negatívne stránky individualizácie mládeže. Bratislava: Veda, ISBN 80-
224-0689-0
- ONDREJKOVIČ, P., 2004: Chudoba – spoločensky nežiaduci jav. In: Šebová, M.
(ed.): Otázky merania chudoby. Bratislava: Friedrich Ebert Stiftung, 2004, 11 –
34, ISBN 80-89149-02-2.
- ONDREJKOVIČ, P., 2001: Štát verejného blaha, problém chudoby a sociálnej pa-
tológie. In: Chmelár, V. (ed.): Vývin a perspektívy sociálneho štátu na Sloven-
sku, Bratislava: Inštitút pre solidárnu spoločnosť, 59 – 74.
- RABUŠIC, L., 2000: Koho Češi nechťejí ? In: Sociální exluze a nové třídy. Brno:
Sociální studia 5, MU, 67 – 85.
- RADIČOVÁ, I. (ed.), 1998: Vieme čo chceme a vieme čo odmietame? Bratislava:
S.P.A.C.E., ISBN 80-967403-6-9.
- RADIČOVÁ, I., 2003: S.O.S. Bratislava: S.P.A.C.E., ISBN 80-88991-17-X.
- RADIČOVÁ, I., 1998: Sociálna politika na Slovensku. Bratislava: S.P.A.C.E., ISBN
80-967403-7-7.
- RAWLS, J., 1995: Teorie spravedlnosti. Praha: Victoria Publishing.
- REKACEWICZ, Ph. 2000: <http://www.zmag.org/Slovak/177.htm>, Chudoba vo sve-
te.
- RYBÁROVÁ, S., 2004: Spoločenské indikátory chudoby a sociálnej exklúzie. In:
Šebová, M. (ed.): Otázky merania chudoby. Bratislava: Friedrich Ebert Stiftung,
34 – 43, ISBN 80-89149-02-2.
- SACHS, J. D., 2005: Das Ende der Armut. (The End of Poverty). München: Bertel-
smann, ISBN 3-88680-830-0.
- SIMMEL, G., 1906: Zur Soziologie der Armut. In: Archiv für Sozialwissenschaft
und Sozialpolitik, roč. 22, č. 1.

- SCHÄFER, C., 2001: Von massiven Verteilungsproblemen heute zu echten Standortproblemen morgen. Ein Beitrag zur Entmythologisierung der „Standortdebatte“. In: Standlinger, J. (Hrsg.): Reichtum heute. Diskussion eines kontroversen Sachverhalts. Münster: WDB, 81 – 106, ISBN 3 89691-504-5.
- SCHUII, H., SPOO, E., 2000: Geld ist genug da. Reichtum in Deutschland. Heilbronn.
- VOLKERT, J., 2005: Armut und Reichtum an Verwirklichungschancen. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- VRANKEN, J., 2002: European Yearbook on Poverty. An Overview – with special attention for the Belgian case. Prednáška na konferencii O prerozdeľovaní prostriedkov. Berlin: Hans-Böckler Stiftung.
- World Resources Institute (WRI) – Program des Nations unies pour le développement (PNUD).

Príloha 1

Zoznam spoločných ukazovateľov chudoby v štátoch EÚ

(prijatý na summite v Laekene v decembri 2001)

Primárne ukazovatele:

1. miera chudoby (nízkeho príjmu po sociálnych transferoch) definovaná hranicou rovnajúcou sa 60 % mediánového príjmu,
2. príjmová distribúcia (pomer príjmových quantilov),
3. trvanie nízkopríjmovej situácie (chudoby),
4. rozdiel medzi mediánovým a nízkym príjmom,
5. regionálna súdržnosť,
6. miera dlhodobej nezamestnanosti,
7. ľudia žijúci v domácnostiach s nezamestnanými členmi,
8. deti/mladí ľudia, ktorí predčasne ukončili vzdelávanie a ďalej sa nevzdelávajú ani neabsolvujú odborný výcvik,
9. očakávaná dĺžka dožitia pri narodení,
10. sebahodnotenie zdravotného stavu.

Sekundárne ukazovatele:

1. disperzia okolo príjmu definovaného ako hranica chudoby,
2. miera nízkeho príjmu v konkrétnom čase,
3. miera nízkeho príjmu pred sociálnymi transfermi,
4. distribúcia príjmu (meraná Gini koeficientom),
5. pretrvávanie nízkopríjmovej situácie (chudoby) pri stanovení hranice príjmu na úrovni 50 % mediánového príjmu,

6. podiel dlhodobej nezamestnanosti na celkovej nezamestnanosti,
7. podiel veľmi dlhodobej nezamestnanosti (viac ako 24 mesiacov) na celkovej nezamestnanosti,
8. ľudia s nízkym vzdelaním podľa vekových skupín, pohlavia atď.

Terciárne ukazovatele/národné:

V rámci svojich NAP si každá krajina tiež môže zadať vlastné ukazovatele, ktoré sleduje. Tie sú však nezáväzné pre iné členské štáty EÚ.

Príloha 2

Ukážka vybraných ukazovateľov chudoby na báze starej a novej škály OECD v r. 1998 (v %)

Indikátor	Ukazovatele príjmu a spotreby (bez cudzincov) podľa starej OECD škály	Ukazovatele príjmu a spotreby (bez cudzincov) podľa novej OECD škály
Podiel osôb pod hranicou 60% mediánu príjmov	12,4	12,5
Samostatne žijúci chudobní slobodní	15,8	24,7
rozvedení	20,3	29,0
ovdovelí	19,9	19,6
Chudobní ktorí sami vychovávajú	32,3	33,3
1 dieťa	47,2	39,5
2 a viac detí		
Chudobní žijúci vo dvojici		
Bez detí	6,8	8,0
s 1 dieťaťom	13,5	11,8
s 2 deťmi	13,6	9,4, 9,5
s 3 a viac deťmi	18,2	9,5
Chudobní v ostatných domácnostiach	9,4	8,8

Podľa Hauser, R., Becker, I. (2001, tab. 7.2.9 a 7.2.9)

FENOMÉN CHUDOBY V BIBLICKO-TEOLOGICKOM A FILOZOFICKO-ETICKOM KONTEXTE

Helena HREHOVÁ¹

Fenomén chudoby bol a aj je neustále prítomný v horizonte ľudskej existencie – raz v menšej a inokedy vo väčšej miere. Zaujímavé však je, že ľudia rôznych náboženstiev, filozofií a kultúr vždy vnímali a vnímajú túto realitu ako niečo negatívne, škandalózne, ako nespravodlivosť. Chudoba vyjadruje stav, kondíciu, pozíciu. Chudobní sa vyskytujú takmer všade na svete (na rôznych miestach a v rozličných časových etapách) a majú aj stabilné mená: podvyživení, nezamestnaní, diskriminovaní, analfabeti, chorí a starí ľudia. Tento ich stav (s výnimkou prirodzeného procesu starnutia) je niekým alebo niečím zapríčinený.

Mantinelmi pre naše biblicko-teologické a filozoficko-etické reflexie budú dve reality:

- a) na jednej strane *ideál ľudskosti*, ktorý nemožno zrealizovať bez poznania hodnôt a racionálneho pochopenia potreby cností;
- b) na druhej strane tajomná *sakrálnosť*, ktorá sa javí ako iracionálna, ale to neznamená, že to, čo nevieme zachytiť ľudským rozumom, neexistuje.

Človek je bytím racionálnym, slobodným, zodpovedným, tajomným. Ako osoba má svoju nedohľadnú hĺbinu (my sami nevieme o sebe všetko, a tým menej o druhých). Napriek tomu však ľudia jednotne cítia, že v sebe integrujú posvätnú vznešenosť a osobnostnú kvalitu, ak žijú v súlade s rozumom a morálnym svedomím.

Chudoba a jej zmysel v biblicko-teologickom kontexte

V biblicko-teologickom kontexte sa chudoba potvrdzuje ako sociálny jav. Tento jav je vo svojej komplexnosti problémovým a nechceným nedostatkom nevyhnutného dobra. Práve z týchto dôvodov je chudoba v starovekých textoch oprávnené kritizovaná a pranierovaná.

V semitsko-hebrejskej terminológii existuje niekoľko výrazov, ktoré vystihujú tento nedokonalý stav: *anaw* (chudobný, ponížený), *raš* (núdzny) alebo *ébjón* (niekto, kto je nútený žobrať). Chudoba je podľa Biblie niečím, čo nemá byť. Vyvolený národ (organicky zviazaný do jedného celku silným

putom krvi a rasy) sa mal správať k príslušníkom vlastného národa bratsky a familiárne. Nikto nemal byť vylúčený z tohto spoločenstva. Ekonomická prosperita Izraela bola preto spočiatku vnímaná ako Božie požehnanie: „*Blažený muž, ktorý sa bojí Pána a má záľubu v jeho prikazoch. Jeho potomstvo bude mocné na zemi; pokolenie spravodlivých bude požehnané. V jeho dome bude úspech a bohatstvo, jeho spravodlivosť ostane naveky*“ (Ž 112, 1-3). Spravodlivý je odmenený bohatstvom, dlhým životom, pokojom, radosťou, zdravím. Toto bohatstvo je kompenzáciou za vernosť Bohu: „*Spravodlivý je ako strom zasadený pri vode, čo prináša ovocie v pravý čas, a jeho listie nikdy nevädne; darí sa mu všetko, čo podniká*“ (Ž 1, 3). A naopak, ak bol niekto chudobný, bol to znak, že buď bratské vzťahy, alebo zmluva s Bohom boli porušené. A vtedy nasledoval trest: choroba, krátky život atď.

V neskoršom tzv. sapienciálnom² období sa sformovali (prostredníctvom kníh patriacich do skupiny didaktických spisov) aj iné názory. Tieto názory majú mnoho spoločných znakov s egyptskou zbierkou prísloví (z 10. a 7. stor. pred Kr.) známych ako *Amenemopeova múdrosť*. K sapienciálnej literatúre patrí *Kniha prísloví*, *Kniha Sirachova*, *Kniha Kazateľ*, *Kniha múdrosti* a tiež niektoré *sapienciálne žalmy*. V spomínanej literatúre sa reflektujú otázky zmyslu a cieľa ľudského života. Izrael si postupne uvedomoval, že nielen chudoba, ale aj bohatstvo môžu byť príležitosťou k hriechu, lebo chudobní sú nútení kradnúť a bohatí chcú mať ešte viac. V starovekej kultúre sa takto prirodzene vykryštalizoval spirituálny ideál chudoby, považovaný za vnútornú dispozíciu.

Múdri ľudia (chakamím) pamätajú na bázeň pred Pánom, aj na prítomnosť reálne chudobných ľudí, lebo: „Lepší je bedár, ktorý chodí vo svojej bezúhonnosti, ako boháč, ktorý neopúšťa svoje krivoľaké chodníky“ (Prís 19, 1; 28, 6) alebo „Človekovi vynáša jeho dobrota, lepší je bedár ako podvodník“ (Prís 19, 22). Chudoba a bieda môžu byť zapríčinené buď osobne:

- a) lenivosťou, ktorá sa tu prísne odsudzuje: „Chod', leňoch, k mravcovi, pozoruj ruch jeho a skús!“ (Prís 6, 6);
- b) neporiadkom, ktorý spôsobí zlý koniec: „Statočných (ľudí) vyslobodzujú ich spravodlivé počiny, vierolomníci sa však lapia vo svojich náruživosťach“ (Prís 11, 6);
- c) chamtivosťou niektorých ľudí (nedovolené obohacovanie sa, násilie pri obsadení cudzieho územia, majetku), ako sa to stalo v prípade samarijského kráľa Achaba, ktorý si zaumienil získať Nabotovu vinicu za každú cenu (porov. 1Kr 21).

¹ Prof. ThDr. Mgr. Helena Hrehová, CSc., Katedra filozofie, Filozofická fakulta Trnavská univerzita.

² Latinské slovo *sapientia* – múdrosť je identické s hebrejským slovom *chokmá* – múdrosť.

Prorok Amos vystríha: „Pretože šliapete po maličkom a beriete od neho dávky obilia; postavili ste si domy z kresaného kameňa, ale bývať v nich nebudete, vysadili ste rozkošné vinice, ale víno z nich piť nebudete“ (Am 5,11). Izaiáš, Jeremiáš a Ezechiel preto nie bezdôvodne opisovali Mesiáša ako toho, kto bude brániť práva biednych a chudobných.

Najideálnejším stavom podľa Biblie je byť ani príliš chudobným, ani príliš bohatým, ale dodržiavať zákon Pána – *Dekalóg* (Ex 20, 1-17). Aj preto v knihe *Deuteronómium* nachádzame celý komplex charitatívno-sociálnych predpisov, aby sa tak zviditeľnilo utrpenie núdznych, napr. zákon o sobotňajšom roku: „*Siedmy rok zachováš úľavu... a vôbec nech niet medzi vami chudobného ani žobráka, lebo Pán, tvoj Boh, ťa požehná v krajine, ktorú ti dá do vlastníctva. Ale iba ak budeš poslúchať Pána, svojho Boha, a zachovávať všetko, čo som ti prikázal...*“ (Dt 15, 1-5). Na inom mieste sa pripomína (porov. Dt 24, 10-22) povinnosť neodopierať mzdu, ale spravodlivo vyplácať biednemu a chudobnému, neprekrúcať právo cudzinca, siroty a vdovy. Almužna je v Starom zákone esenciálnym prvkom biblickej zbožnosti. Ak tak nie je, vtedy zasahuje Pán: „*On počuje výkriky úbohých*“ (Jób, 34, 28).

Chudobný človek je v sapienciálnych žalmoch predstavený ako priateľ Boha, pretože k Bohu dolieha jeho modlitba. Bieda chudobného je pohnútkou aj motívom lásky Boha k človeku, ktorý volá o pomoc. Jeho city dôvery si zaslúžia dobro.

Biblické texty Nového zákona (na rozdiel od Starého zákona) už jasne rozlišujú medzi chudobou: *materiálnou* a *duchovnou*. Ježiš vo svojej programovej *Reči na vrchu* (Mt 5, 3; Lk 6, 20) nazýva chudobných privilegovanými pre Božie kráľovstvo. Stáva sa tak, ako to vypovedala Mária vo svojom Magnifikáte: „*Mocnárov zosadil z trónov a povýšil ponížených. Hladných nakrmil dobrotami a bohatých prepustil naprázdno*“ (Lk 1, 51-52). Mesiáš Ježiš, ochranca chudobných, je aj sám chudobný. Sv. Pavol píše: „*(...) hoci bol bohatý, stal sa pre vás chudobný, aby ste sa vy jeho chudobou obohatili*“ (2Kor 8, 9). Evanjelista Matúš akcentuje, že Ježiš sa narodil v chudobe, chudobne žil aj zomrel: „*Líšky majú svoje skrýše a nebeské vtáky hniezda, ale syn človeka nemá kde hlavu skloniť*“ (Mt 8, 20). Jeho totálnu chudobu dokumentuje opustenosť na križi aj uloženie mŕtveho tela do cudzieho hrobu (por. Mt. 27, 46-59). Chudoba sa v Novom zákone odporúča ako evanjeliová rada, korešpondujúca s učením a životom Ježiša Krista, a to najmä preto, že umožňuje:

- a) odstup od vecí tohto sveta;
- b) dosiahnutie dokonalosti v láske: „*Ak chceš byť dokonalý, chod', predaj, čo máš, a rozďaj to chudobným, potom príď a nasleduj ma*“ (Mt 19, 21)

alebo: „*Blahoslavení chudobní v duchu, lebo ich je nebeské kráľovstvo*“ (Mt 5, 3).

Chudobný v duchu je ten, kto má v duši odstup od časných vecí, aby sa tak viac upriamil na večné hodnoty a mohol získať skutočné bohatstvo, ktoré moľ ani hrdza nezničí.

Evanjelista Lukáš píše: „*(...) ak sa niekto nezriekne všetkého, čo má, nemôže byť Kristovým učeníkom*“ (Lk 14, 33). Duchovná chudoba znamená morálnu dispozíciu jednoduchosti, pokory, závislosti od Boha, od iných ľudí.

Chudobní v duchu nie sú chudáci, nevedomí, slabí a chorí, hoci zaiste všetci spomenutí sú prirodzene zastúpení v tejto kategórii, ale sú to predovšetkým ľudia, ktorí si neuzatvárajú srdcia, ktorí nie sú závislí od majetku, postavenia, moci a uprednostnenia. Sú to ľudia slobodní, ktorým sa podarilo už za života všetkého sa vzdať. Sv. Pavol píše: „*A tak, bratia, hovorím, čas je krátky... a tí, čo užívajú tento svet, akoby ho neužívali, lebo tvárnosť tohto sveta sa pomíňa*“ (1 Kor 7, 29-31). Chudobní v duchu sú odkázaní na Ducha Svätého, otvorení pre jeho dary, pripravení na to, aby boli naplnení. Ich chudoba je vnútorné efektívna, sprevádzaná synovskou dôverou aj ochotou slúžiť iným s láskou.

Časné bohatstvá sú z tohto pohľadu veľmi nebezpečné, zatvrdzujú srdce, nadúvajú rozum k pýche, robia človeka nezávislým od Boha a iných. Tejto evanjeliovej logike treba rozumieť, no je pravda, že mnohí o nej nechcú nič vedieť, lebo sa boja, že by porozumeli. Chudoba nie je dobrá sama v sebe, ale v tom, že oslobodzuje od prílišnej ustarostenosti o materiálne veci, ktoré aj tak nerobia človeka šťastným. Existuje mnoho bohatých, ktorí nie sú šťastní, a na druhej strane mnoho chudobných a núdznych, ktorí sú duchovne bohatí na milosti a dokonca aj radostní. Aj preto má význam znášať chudobu aj prenasledovanie s trpezlivosťou, lebo ani jedna z nich neuberá na cti. Z praxe vieme, že chudobnejší sú štedrejší, pohostinnejší, citlivejší, otvorenejší, pripravení sa podeliť.

Chudoba – reálny objekt sociálnej filozofie

V európskom filozofickom kontexte, a to od najstarších čias (od gréckej *polis*), keď ľudia pochopili, že dobrý život sa môže zrealizovať len v spoločenstve, sa stretávame s chudobou spôsobenou mocnými, ktorí si nárokovali na väčšie práva a výhody. Ľudská nespravodlivosť spôsobila nechcenú a nedobrovoľnú chudobu, ktorá vyprovokovala ľudí k úvahám, ako predísť reálnej chudobe a prežiť život v dostatku. Aj preto už iónski filozofi zdôrazňovali, že: „*Kto robí, čo je správne (ta díkaia), je šťastný*.“ Herakleitos (550 – 480 pred Kr.) svojou teóriou o „*aristokracii ducha*“ chcel zdôrazniť, že práve vznešenosť ducha umožňuje poznanie *logosa* (univerzálneho zá-

kona). Neskorší sofisti v porovnaní s predsokratikmi už učili kultúre a cnostiam, ktoré sa majú odzrkadliť v správaní aj v politike, pričom rozlišovali medzi: *prírodným a pozitívnym právom*. Aj preto Protagoras (485 – 410 pred Kr.) vyhlasoval, že: „Človek je mierou všetkých vecí.“

V období monarchického Grécka boli chudobní ľudia (plebejci) vylúčení z politického rozhodovania. Ich postavenie sa zmenilo až zásluhou Perikla (5 stor. pred Kr.), ktorý potlačil vládu tyranov a dopomohol k vzniku aténskej demokracie. V demokratickom ľudovom zhromaždení „*ekhlesia*“ mali účasť na politickom rozhodovaní všetci slobodní občania (*demos*) okrem otrokov, cudzincov, žien a detí. Chudoba v gréckej spoločnosti nadobudla jasné kontúry – súvisela s mocou jedných nad druhými, teda s rozdielnym spoločenským postavením a nerovnými možnosťami.

Napriek týmto vývojovým trendom boli v Grécku aj filozofi ako napr. Pytagoras z ostrova Samos (580 – 500 pred Kr.), ktorý presadzoval medzi svojimi žiakmi jednoduchosť a spoločný majetok, motivovaný požiadavkou „*zachovania miery*“. Aj Sokrates (469 – 399 pred Kr.) si dobrovoľne zvolil chudobu a hlbokú mravnosť. Učil, že cieľom ľudí je dosiahnuť cnosti, teda múdrosť. Cnostný človek je múdry a zároveň šťastný, lebo sa usiluje poznať seba a ovládať vášne. Sokratov žiak Platón (427 – 347 pred Kr.) zdôrazňoval, že človek môže konať cnostne, iba ak vie, čo je cnosť. V jeho etickej koncepcii je evidentná askéza (výstup k mravnosti a oslobodenie od nepotrebných vecí). Vo svojej *Politeii* potvrdil, že kardinálne cnosti (múdrosť, statočnosť, miernosť a spravodlivosť) spôsobujú harmonický súlad všetkých cností duše, ale štát je potrebný, lebo nikto z ľudí si nevystačí sám. Štruktúra a organizácie majú byť kontrolované rozumom. Platónova spoločnosť rátať s triednym rozdelením (remeselníci, bojovníci, filozofi), no dokonalý štát je taký, kde vládne spravodlivosť a primát ideí nad materiou.

Platónov pokračovateľ Aristoteles (384 – 322 pred Kr.) sa usiloval stanoviť reálne ciele pre korektné ľudské konanie na základe primátu reality nad ideou. Celá jeho etika smerovala k dosiahnutiu blaženosti prostredníctvom cnosti, lebo vtedy človek koná podľa rozumu. Cnosti delil na a) *dianoetické* alebo špekulatívne (múdrosť, rozum, veda, umenie); b) *eticke* (rozvážnosť, odvaha, spravodlivosť, miernosť), ktoré umožňujú regulovať medziľudské vzťahy.

Rímska pragmatická kultúra, dedička gréckej filozofie, a najmä helenistická filozofia so svojimi prúdmi, nedôverčivými voči rozumu (epikureizmus, stoicizmus, skepticizmus a eklektizmus) postavili pred človeka ideál duševného pokoja. Človek nemá lipnúť na ničom. Spomínané úpadkové smery (svojou skepsou a kompromismi) pripravili pôdu pre nástup kresťanskej etiky v Európe, akcentujúcej potrebu integrity viery a rozumu.

V centre pozornosti postupne sa etablovujúceho kresťanského učenia a celej patristickej filozofie boli evanjeliové rady (chudoba, čistota, poslušnosť) a súzvuk medzi modlitbou a prácou (*Ora et labora*). Ich ovocie sa malo odraziť v praktických skutkoch lásky. Pod vplyvom takéhoto radikalizmu sa mnohí dobrovoľne vzdávali bohatstva, napr. sv. Anton Pustovník (251 – 356), sv. Bazil Veľký (330 – 379), sv. Augustín (354 – 430). Asketický ideál stimuloval ľudí k väčšej pokore, mlčaniu, milosrdenstvu voči *pauperes homines* (chudobným ľuďom) a voči *fragilis* (slabým). Od raného stredoveku si ľudia uvedomovali, že šťastie je premenlivé a koniec vášní smutný, ale na druhej strane vzrastala aj túžba po zisku. Príležitosť na zisk sa naskytla najmä v období rozpínavosti islamu na Pyrenejskom polostrove, v Malej Ázii, Palestíne. Križiacke vojská v bojoch s moslimskými Seldžukmi rýchlo zabudli na prvotný úmysel oslobodiť sväté miesta. Spustená lavína nenávisti, drancovania a zabíjania jednoznačne podporila nárast individualizmu. Aj preto sa v období vrcholného stredoveku – zásluhou niektorých výnimočných osobností, ale predovšetkým sv. Františka z Assisi (1182 – 1226) a sv. Dominika (1170 – 1221) – znovu oživil ideál chudoby. Yves Congar vo svojom článku *Vraie et fausse réforme dans l'Eglise* (Pravá a falošná reforma v Cirkvi), publikovanom v časopise *Unam Sanctam* (č. 20, Paris, 1950), napísal: „*Františkova veľkosť a novosť spočívajú v tom, že porušil tento zlovyk. V dobe, keď mnohí kričali z plného hrdla proti bohatstvu a korupcii Cirkvi, on odstránil všetky tieto výčitky zo svojho života.*“³

Tomáš Akvinský (1225 – 1274) vo svojom intelektualistickom filozofovaní zahrnul do Teologickej Summy aj rozsiahly traktát o spravodlivosti (II. – II., q. 57-79). Ľudskú spravodlivosť musíme neustále pripravovať, a to rešpektovaním prítomnosti druhých, lebo: „*Spravodlivosť je cnosť, vďaka ktorej dávame každému to, čo mu patrí.*“ (Akvinský 1985) Tomášovská vízia je výchovou ku charitatívnej láske, ktorá zmierňuje chudobu. V nasledujúcom období neskorého stredoveku sa začali výrazne oddeľovať snahy jednotlivcov od masového úsilia. Postupne sa sformovala tzv. dvojité morálka. Bohatí ľudia nemuseli pracovať (panovníci a šľachta), žili z práce iných vo veľkom prepychu. Chudobní boli k práci nútení, a hoci pracovali, iba živorili. Tieto praktiky, bohužiaľ, zasiahli aj cirkevných predstaviteľov, ktorí v období renesancie takmer zabudli na ideál chudoby a striedmosti. Dvojité morálka bola jednou z príčin, ktoré priviedli k rozkolu v západnom kresťanstve (M. Luther, J. Kalvín).

Ideálom novovekej filozofie sa stal zápas o slobodu človeka. Prostriedkom na takéto oslobodenie mala byť ľudská práca. Od renesancie jej bola pripisovaná vysoká hodnota. Francúzska revolúcia (1789 – 1794), ovplyv-

³ Porov. In: Cantalamessa, 1999: 8.

nená liberálnymi ideami J. Locka (1632 – 1704), sa svojim heslom „*Sloboda, rovnosť, bratstvo*“ usilovala o agrárnu reformu a širšie občianske a politické práva. Prispela tiež k rozmachu individualizmu, pozitivizmu a kapitalizmu. V Nemecku, na rozdiel od Francúzska, smeroval vývoj k národnej autonómii na čele s vodcom, až po nihilizmus, kritiku morálky a kult vôle (filozofia J. G. Fichteho, G. W. Hegla, A. Schopenhauera, F. Nietzscheho), ako aj k vzniku historického materializmu (L. Feuerbach, K. Marx, F. Engels). Predstava K. Marxa (1818 – 1883) o tom, že dejiny smerujú k ideálnej spoločnosti, že matéria je jedinou realitou a ľudská práca základom na prekonanie chudoby, dnes vyznieva trochu naivne. Cieľom jeho teórie bola praktická revolúcia a rozdelenie majetku, ktoré malo vyústiť do sociálneho rovnostárstva a zániku tried. Všetky morálne teórie sú podľa neho triedne podmienené, vyjadrujú potreby tried v rôznych etapách vývoja. Marx však správne poukázal na úzky súvis ekonomiky, politiky a morálky.

Marxistické šťastie, aj napriek snahám o humanizáciu človeka, bolo však iba materiálnym šťastím. Socialistická revolúcia v Rusku so svojou vládou proletariátu a spoločným vlastníctvom, podobne ako víťazstvo komunizmu v ostatných socialistických krajinách, ani zďaleka neznamenal nástup všeobecného šťastia. Šťastie je osobné, je to láska, radosť, pokoj, harmónia. Socializmus neodstránil chudobu ani nenastolil ideálnu humánnosť (dokumentuje to násilná kolektivizácia, gulagy, pracovné tábory, diskriminácia nestranníkov). Jednoznačne však došlo k rozlíšeniu medzi *osobným* a *kolektívnym šťastím*.

Starovekí ľudia so svojimi rodovými klanmi, organizovanou *polis*, ba ani stredovekí a novovekí ľudia (feudálne monarchie a buržoázne štáty), podobne ako ani človek 20. storočia (kapitalizmus, socializmus, moderované demokracie), a pravdepodobne ani ľudia 21. storočia nedokážu odstrániť reálnu chudobu väčšiny ľudí na zemi. Chudobu môže odstrániť iba zmena ľudských srdiec. Srdce totiž môže ponúknuť zvláštne dôvody, odlišné od prísnych logických kritérií, ako to potvrdil B. Pascal (1623 – 1662), A. de Saint-Exupéry (1900 – 1944), E. Mounier (1905 – 1950) alebo J. Maritain (1882 – 1973) vo svojich koncepciách kresťanského humanizmu a personálneho spoločenstva založeného na familiárnosti ako štýle existencie.

Sociálna chudoba a etika

Celý tento stručný panoramatický exkurz, nahliadajúci na fenomén chudoby v dejinách, mal jediný cieľ: podčiarknuť chudobu ako jav, ktorý nie je žiaduci, ale reálne prítomný. Chudoba sa v tomto zmysle javí ako výsledok násilnia na ľudskej dôstojnosti, ako stav v dôsledku obmedzovania pracovných príležitostí, nerovnakých možností pre všetkých alebo nezamestna-

nosti, ktorá ovplyvňuje nielen kvalitu života, ale aj psychiku ľudí (depresie, znechutenosť, beznádej). Štatistiky hovoria, že ročne spácha samovraždu na svete asi milión ľudí, na Slovensku v roku 2004 takto skončilo svoj život 676 ľudí.

Zaiste si povieme: na svete vždy boli, sú a aj budú *materiálne chudobní*, teda škandalózne núdzni, ale aj *duchovne chudobní*, teda škandalózne bohatí. Materiálne chudobní sú takými buď vlastným pričinením (lenivosť, ľahostajnosť, nezodpovednosť, naivnosť), alebo vinou sebeckých ľudí pokrivených vo svedomí, ktoré im umožnilo (kradnúť zo spoločného majetku), k čomu prispievajú aj nespravodlivé štruktúry a nespravodlivé zákony. Chudobní ľudia (a mám tým na mysli aj tých, čo si vlastnú chudobu zapríčinili sami) však právom čakajú na spravodlivosť zákonov aj veľkodušnosť druhých. Spravodlivé zákony predchádzajú spravodlivosť v štáte a osobná veľkorysosť je príležitosťou pre majetných, aby boli milosrdní a zhovievaví. Nikto z nás si z tohto sveta okrem dobra, ktoré vykonal, a lásky nič neodnesie so sebou. Iba dobro a láska pozdvihujú a umožňujú iným žiť, a nie iba prežiť v zmysle živorit'.

Materiálne bohatí si síce žijú v hojnosti, ale paradoxne sa na nich vzťahuje atribút duchovnej chudoby, lebo sebeckosť im zatvrdila srdce. Pochopiteľne, tento proces má svoju genézu. Jej korene sú ukotvené v individualistických štruktúrach, ktoré umožnili niektorým nespravodlivo sa obohatiť na úkor ostatných (korupčné praktiky, stranícke privilégiá), ku ktorým prispeli aj zlé zákony.

Chudoba nie je omylom stvorenia. Na chudobu sa môžeme pozerat' aj pozitívne v tom zmysle, že je prirodzenou aj poslednou fázou v ľudskej existencii. Na svet prichádzame všetci bez rozdielu nahí a takí zo sveta aj odchádzame. Človek je chudobný, lebo je neustále bytostne otvorený tvárou v tvár voči tejto poslednej realite. Smrť postaví každého človeka pred tajomstvo pravdy a povinnosť darovania seba. Aj preto nám má „ty“ iného človeka neustále pripomínať povinnosť voči pravde a láske. Láska je spravodlivosťou, ale tvrdosť srdca môže zastrieť túto pravdu a postupne aj úplne vytlačiť štýl spravodlivosti z osobného života.

Prehnané bohatstvo niektorých ľudí odsúva chudobných na okraj spoločnosti. Chudoba je v 21. storočí ovocím uvedomelej nespravodlivosti. Všetci totiž dennodenne počujeme (prostredníctvom médií) o ľuďoch, ktorí umierajú od hladu a smädu, a zároveň aj o tých, čo nevedia od rozkoše, čo so sebou. Správy tohto druhu ponizujú ľudstvo ako celok, znižujú dôstojnosť ľudí, sú prekážkou rozvoja a večnej spásy. Bohatí, priamo alebo nepriamo, sú spoluzodpovední za sociálnu nespravodlivosť vo svete. Bohatstvo a sláva sú nebezpečné, a zároveň krehké. Ľudí môžu ľahko pomýliť, ba dokonca aj duchovne zničiť. Práve preto je potrebné pripomínať pravdu o hodnote

osoby a potrebe solidárnej rovnováhy. Veľká ťarcha zodpovednosti sa vzťahuje predovšetkým na kompetentných: politikov, právnikov, ekonómov, ale týka sa aj morálnych autorít, osobnosti, ktorých je v súčasnosti málo, a napokon aj všetkých nás, ktorí máme možnosť hovoriť a konať. Všetci vieme, že dnes viac ako kedykoľvek predtým potrebujeme nielen múdrych, ale aj cnostných a rozvážnych ľudí.

Univerzálne hodnoty a humánne zásady sú cieľom ľudstva. Predpokladajú osoby ochotné kráčať v pravde, žiť podľa pravdy, smerovať k syntéze jednoty v láske. Prítomnosť chudobných v 21. storočí nám má pripomenúť, že sa nesmieme nechať zovrieť či zavrieť v časnosti. Tváre chudobných sú pre nás výzvou, aby sme videli jasne a všetko vo vízii posledného cieľa našej existencie. Iba takto sa neutopíme v nezmyselnom konzume, ktorý nemá nič spoločné s dôstojnosťou človeka. Američania a Európania hovoria o chudobe ako o cnosti, ale pre ľudí v Afrike, v Latinskej Amerike a v Ázii je chudoba každodennou a celoživotnou skutočnosťou. Pre jedných je chlieb a voda pôstom, pre iných snom. Chudobu neodstránime žiadnou kritikou, ale osobným príkladom, humánnosťou a svätosťou. Ľudia všetkých čias potrebujú solidárnosť, ale svedomie nemôžeme mať za iných. Svedomie je autonómne, nenahraditeľné, jeho pokrivenosť otvára priestor pre morálny neporiadok v spoločnosti (sociálna nerovnosť), čo vyvoláva nespokojnosť, sociálne konflikty, vojny.

Fenomén chudoby z pohľadu dvoch zorných uhlov sa javí ako komplexný. Chudobu možno zmierniť, ba aj odstrániť, ale na to sú nevyhnutné radikálne sociálne reformy, ktoré by umožnili ľuďom žiť štýl priateľstva a služby. Pápež Pavol VI. v encyklike *Populorum progressio* (O rozvoji národov) naznačil niekoľko stále platných riešení, prostredníctvom ktorých ľudstvo ako celok môže pokročiť na ceste solidarity. Na to je potrebné:

1. oživovať v ľuďoch túžbu po pravom bratskom spoločenstve;
2. pomáhať slabým národom pri programovaní ich ekonomík;
3. podporovať „svetový fond“ pre prípad nevyhnutnej pomoci jednotlivým krajinám. (Pavol VI. 1967: 32-34)

Ľudský život je nielen individuálno-osobnou, ale aj spoločenskou skúškou štýlu spravodlivosti. Prístup k druhému vyžaduje etické správanie aj povinnosť kráčať k dobrému cieľu. Zem, ktorú sme dostali ako dar, nevie, že sú aj chudobní, ale rozumný človek vie, že ľudskosť je jeho povinnosťou. Aj preto má v horizonte ľudskosti miesto striedmosť, ktorá otvára srdce pre iných, a práve vtedy a len vtedy sme radostní aj šťastní. K reálnemu šťastiu nepotrebujeme množstvo vecí, ale naopak, veľa lásky.

LITERATÚRA

Sväté Písmo, 1995. SÚSCM, Rím.

AKVINSKÝ, T. 1985: Summa Th., II.– II., q. 58. Edizioni Studio Domenicano.

CANTALAMESSA, R. 1999: Chudoba. Vyd. Serafin, Bratislava.

HREHOVÁ, H. 2005: Etika – sociálne vzťahy – spoločnosť. Typi Universitatis Tyrnaviensis-VEDA, Bratislava.

PAVOL VI, 1967: Populorum progressio. Edizioni Paoline, Milano.

SOCIÁLNE RIZIKO CHUDOBY V PRÁVNOM POSTAVENÍ RODINY A VIACPOČETNÝCH RODÍN

Helena BARANCOVÁ¹

Globalizácia svetovej ekonomiky a nezamestnanosť

Najťaživejším sociálnoprávnym dôsledkom globalizačných procesov vo svete je vysoká nezamestnanosť, s čím je bezprostredne spojené nízke hmotné zabezpečenie rodín. Nezamestnaní spolu so svojimi rodinami sú v súčasnosti na Slovensku najohrozenejšou skupinou, ktorá čelí riziku chudoby. Až 47 % z nich sa nachádza pod hranicou rizika chudoby. (Sopira 2004: 102)

Globalizácia tým, že dáva neporovnateľne väčší manévrovací priestor kapitálu ako práci a jej nositeľovi, zamestnancovi, vo svojich sociálnoprávných dôsledkoch v celoeurópskom či celosvetovom meradle spôsobuje nielen stále znižovanie počtu zamestnancov, ale aj stále zhoršovanie ich právneho postavenia a postavenia ich rodín, spôsobuje neprimerané zvyšovanie intenzity a rozsahu pracovného nasadenia zamestnanca, ktoré mu neumožňuje potrebnú časť svojich intelektuálnych a fyzických kapacít venovať rodine a výchove detí. Aby sa zamestnávateľ udržal v európskej i vo svetovej konkurencii, permanentne zefektívňuje pracovný proces, dosahuje čoraz väčšie zisky s čoraz nižším počtom zamestnancov, kým čoraz väčšia časť zamestnancov rozširuje rady nezamestnaných, ktorí sú často v pozícii spoločenských vydedencov.

Kým v období sedemdesiatych rokov obsah práce vo výrobkoch predstavoval okolo 25 %, koncom deväťdesiatych rokov minulého storočia sa tento podiel znížil až na úroveň 4 %. Množstvo pracovných miest zaniká nasadzovaním vysokoúčinných technológií. (Leontief 1997)

Nezamestnanosť je súčasne jednou z hlavných príčin chudoby slovenských rodín. V krajinách strednej a východnej Európy, z ktorých časť vstúpila do Európskej únie, zahraničné inštitúcie zaznamenali nárast extrémnej chudoby až 200 %. Počet ľudí žijúcich v extrémnej chudobe s denným príjmom nižším ako jeden dolár sa v priebehu rokov 1990 až 1999 zvýšil z 31 miliónov v roku 1990 na 97 miliónov v roku 1999. (Human... 2003: 41) Pásmo chudoby sa v Slovenskej republike zvýšilo zo 7 % až na 21 % a v sú-

¹ Prof. JUDr. Helena Barancová, DrSc., Katedra pracovného práva a práva sociálneho zabezpečenia, Právnická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave.

časnosti je najvyššie v celej Európskej únii. V tejto súvislosti treba poznamenať, že úroveň chudoby na Slovensku sa medzičasom mohla zhoršiť, pretože uvedené dáta ešte neodrážali radikálnu redukciiu poskytovania dávok v hmotnej núdzi a následky účinnosti zákona č. 461/2003 Z. z. o sociálnom poistení v znení neskorších predpisov.

Z uvedeného trendu s ohľadom na neoliberálny ekonomický vývoj nielen v našej krajine, ale aj v ďalších transformujúcich sa krajinách možno usudzovať, že v súčasnosti sa aj v Slovenskej republike hodnoty extrémnej chudoby podstatne zhoršili.

Podľa zistení Štatistického úradu patrí Slovenská republika po Poľsku ku krajinám s najvyššou mierou nezamestnanosti v celej Európskej únii. Priaznivejšia situácia ako v Slovenskej republike je aj v troch pobaltských republikách, v Litve, Lotyšsku a v Estónsku. Miera nezamestnanosti v Slovenskej republike za rok 2004 dosiahla úroveň 18,1%. (Štatistická ročenka 2004: 660)² Aj keď medzičasom došlo k zníženiu miery nezamestnanosti, zo všetkých členských štátov EÚ je po Poľsku stále najvyššia.

Priemerná dĺžka evidovanej nezamestnanosti vo februári 2004 bola 12,5 mesiaca. Až 216 000 osôb v tomto období bolo nezamestnaných viac ako jeden rok. Viac ako 35 000 nezamestnaných bolo bez práce viac ako dva roky. Z celej Európskej únie máme najvyššiu mieru dlhodobej nezamestnanosti. (Štatistická ročenka 2004: 236, 660)³

Výška dávky v nezamestnanosti sa celé predchádzajúce desaťročie minulého storočia stále znižovala. Reformou systému sociálneho poistenia právne účinnou od 1. 1. 2004 sa dostala na úroveň 55 % denného vymieravacieho základu a výška tejto dávky je v súčasnosti na hranici minimálnej normy sociálneho zabezpečenia, obsiahnutej v Dohovore medzinárodnej organizácie práce č. 102.

Súčasne sa skrátila doba poskytovania podpory v nezamestnanosti z maximálne deväť mesiacov na maximálne šesť mesiacov. V porovnaní s právnym stavom predchádzajúcich rokov do 1. 1. 2004 sa podstatne sprísnil aj podmienky na poskytovanie dávky v nezamestnanosti. Medzi tieto podmienky patrí aj podmienka poistenia v nezamestnanosti v trvaní troch rokov za posledné štyri roky. Opätovné poskytnutie dávky v nezamestnanosti je podľa zákona č. 361/2003 Z. z. o sociálnom poistení v znení neskorších

² Časť IX. Medzinárodné prehľady, 1-14 Miera nezamestnanosti. Dokumenty: www.euro.sk; Policy Social Security Administration 2002; www.europa.eu.int; Social Security Bulletin 2001/2002; World Congress of Labour Law... 2000; Soziale Sicherheit in der Mitteleuropa 2000; Transformation von Systemen... 2000; European Congress of Labour Law... 2002, 2005.

³ Časť III. Trh práce, 3-13 Evidovanie nezamestnaní, Časť IX. Medzinárodné prehľady, 1-14 Miera nezamestnanosti.

predpisov možné až po uplynutí troch rokov. Celkové právne podmienky poskytovania dávky v nezamestnanosti v Slovenskej republike sú najnepriaznivejšie pre nezamestnaných zo všetkých štátov Európskej únie. (Štatistická ročenka 2004: 660)⁴

Sprísňovaniu legislatívneho procesu pri poskytovaní dávok v nezamestnanosti by sa dalo rozumieť, keby mal nezamestnaný alternatívu zamestnať sa. Myšlienka „pracovať sa oplatí“ nie je cudzia pre nezamestnaného, ktorý nezamestnanosťou nemá vytvorené elementárne predpoklady na prežitie.

Podľa zahraničnej odbornej literatúry dlhodobá nezamestnanosť je „novou sociálnou otázkou“, ktorú treba podľa mnohých vedeckých autorít Európy a sveta z oblasti zamestnanosti riešiť na princípe solidarity zamestnaných s nezamestnanými. Vzťah medzi týmito dvoma kategóriami sa už dlhodobo vyvíja v neprospech nezamestnaných. Zákon jednej skupine obyvateľstva Slovenskej republiky umožňuje pracovať aj vo viacerých súbežných pracovných pomeroch na plný úväzok aj do sebazničenia a druhá skupina obyvateľov toho istého štátu v tom istom čase nemá šancu sa zamestnať ani na čiastočný pracovný úväzok. Starou sociálnou otázkou podľa sociálnej náuky katolíckej cirkvi je konflikt medzi prácou a kapitálom.

Globalizácia a výkon závislej práce

Globalizácia zvyšuje rozsah a dĺžku pracovného nasadenia zamestnanca, ktoré mu neumožňuje potrebnú časť svojich intelektuálnych a fyzických kapacít venovať rodine a výchove detí. Popri chudobe v materiálnom zmysle slova sa týmto spôsobom vytvárajú predpoklady aj na rozširovanie intelektuálnej a duchovnej chudoby rodín, zamestnancovi nezostáva najmä pre deti potrebný čas.

V dĺžke pracovného času a v dĺžke nadčasovej práce patrí Slovenská republika na prvé miesto v celej Európskej únii.⁵ Individuálnou dohodou medzi zamestnancom a zamestnávateľom možno podľa Zákonníka práce skrátiť denný odpočinok po vykonanej práci na osem hodín bez časového obmedzenia, čím sa vytvára reálne riziko vážneho ohrozenia života a zdravia zamestnanca a jeho rodiny. Následky takéhoto pracovného režimu na celkovú kvalitu života, ako aj na stabilitu rodiny sa nedajú ani vyčíslieť.

Ak zjádeme do histórie, ešte v roku 1919 bol v prvej Československej republike prijatý zákon č. 81 o osemhodinovom pracovnom čase. Prvým dohovorom Medzinárodnej organizácie práce bol Dohovor č. 1 o osemhodinovom pracovnom čase zamestnancov v priemysle. Uplynulo takmer 100 rokov od prijatia zákonov obmedzujúcich denný pracovný čas na osem ho-

dín a Slovenská republika má v treťom tisícročí v Zákonníku práce zlegalizovaný 16-hodinový pracovný deň. Slovenská republika má v spomedzi všetkých štátov Európskej únie priamo v Zákonníku práce zakotvený najvyšší rozsah nadčasovej práce v roku na 400 hodín. Pri tom všetkom sa podľa Zákonníka práce do celkového ročného objemu nadčasovej práce nezapočítava veľmi široký okruh prác (napr. vo Fínsku je maximálny ročný rozsah nadčasovej práce ustanovený na 250 hodín, vo Francúzsku na 180 hodín, v Írsku na 240 hodín, v Maďarsku na 200 hodín, v Nórsku na 200 hodín, v Poľsku na 150 hodín, v Portugalsku na 200 hodín, v Španielsku na 80 hodín).

Pritom treba spomenúť stále sa rozširujúce počty kváziživnostníkov, ktorí vykonávajú závislú prácu na základe obchodnoprávných vzťahov bez minimálnej pracovnoprávnej ochrany (napr. pokladničky v hypermarketoch na Slovensku). Ak takáto žena matka je vo vzťahu k príslušnému hypermarketu v obchodnoprávnom vzťahu, nemôže sa účinne brániť, že už odpracovala zákonné maximum nadčasovej práce 400 hodín ročne, lebo nie je v pracovnom pomere. Ak by sa vzoprela svojmu „chlebardarcovi“, na ďalší deň by už nemusela prísť do práce, lebo by jej hypermarket mohol dať výpoveď. Proti svojoľnej výpovedi sa môžu brániť len tí, čo sú v pracovnom pomere a majú právny status „zamestnanec“.

Pri takomto smerovaní pracovnoprávnej legislatívy v Slovenskej republike je vážne ohrozený celý hodnotový systém slovenskej spoločnosti, do ktorého nepochybne patrí aj rodina a ktorý si viaceré politické strany na Slovensku dali do centra svojich volebných programov. V tejto situácii spoločenská prax doslova „žobre“ o vyvolanie celospoločenskej diskusie o hodnotách slovenskej spoločnosti. Podmienky stálej redukcie časového priestoru na budovanie zdravej rodiny majú zničujúci vplyv na kvalitu slovenských rodín. Oslabuje to zdravie a život tých, ktorí sú v práci nasadení na 200 %, a keďže často nemajú inú alternatívu, sú ochotní, ak zamestnávateľ žiada, pracovať ešte viac.

Kto sa stará o deti týchto rodín? Ulica? Média programom typu „Vyvolených“? Najmä na prípade dĺžky zákonom povoleného denného pracovného času na 16 hodín sa pregnantne ukazuje, že slovenská spoločnosť si zamieňa cieľ za prostriedok. Práca môže zveľaďovať ľudského ducha, rozvíjať osobnosť zamestnanca, pozitívne pôsobiť na blaho rodiny. Stále však zostáva len prostriedkom sebarealizácie človeka, prostriedkom hmotnej obživy rodín. Ani práca, hlavne jej rozsah, nemôže byť cieľom, ktorému sa majú podriaďovať všetky základné hodnoty ľudskej spoločnosti.

Existujúca liberálna pracovnoprávna úprava Slovenskej republiky vzbudzuje u odbornej verejnosti obavy z ďalšieho smerovania pracovného práva Slovenskej republiky v najbližšej budúcnosti, ktorá najmä v oblasti pracov-

⁴ Časť IX. Medzinárodné prehľady, 1-14 Miera nezamestnanosti.

⁵ www.euro.sk.

ného času a rozsahu nadčasových prác nebude spôsobilá garantovať Ústavou SR zaručené právo na dôstojnosť ľudskej osoby pri výkone závislej práce a neumožní plne využiť ani ústavné právo na ochranu manželstva, rodičovstva a rodiny, zakotvené v článku 41 Ústavy Slovenskej republiky, rozšírené o záruku osobitne ochrany detí a mladistvých.

Oblasť odmeňovania závislej práce

Zo štátov Európskej únie máme u nás najnižšiu priemernú mzdu a minimálnu mzdu. Poľsko ešte v roku 2003 malo priemernú mzdu na úrovni 460 €, Česká republika na úrovni 510 € a Maďarsko 543 €. ⁶

Odmeňovanie relatívne veľkej časti zamestnancov zamestnávateľa uskuťujú len na úrovni zákonnej minimálnej mzdy a časť mzdy, z ktorej neodvádzajú daň z príjmov ani odvody do jednotlivých sociálnych fondov, zamestnancom poskytujú na čierno, resp. na „drevo“. Akú budúcnosť zamestnávateľa pripravujú svojim zamestnancom a členom ich rodín? Takýmto zamestnancom nevznikne v mnohých prípadoch pri dosiahnutí dôchodkového veku nárok na žiadny starobný dôchodok, pretože slovenská právna úprava dôchodkového poistenia nezakotvuje záruku minimálneho starobného dôchodku, aj keď táto záruka je obsiahnutá v prevažnej väčšine členských štátov Európskej únie.

Časť zamestnancov v Slovenskej republike pracuje v podmienkach, že im zamestnávateľ dlhodobo neplatí mzdu za vykonanú prácu. Takýto postoj zamestnávateľa ohrozuje existenčné podmienky celej rodiny zamestnanca. Zavinené nevyplatenie mzdy slovenské trestné právo považuje za trestný čin. Konštrukcia skutkovej podstaty tohto trestného činu nie je najšťastnejšia, a preto umožňuje trestné stíhanie zamestnávateľov len vo veľmi zriedkavých prípadoch. Viac ako hrozba trestnej zodpovednosti je však dôležitejšia prevencia. Slovenský zákonodarca je už viac rokov solidárny len so zamestnávateľmi, nie so zamestnancami. Podporovať aj zo strany zákonodarcu len záujmy zamestnávateľov môže privodiť v blízkej budúcnosti nielen pre zamestnancov, ale aj pre ich rodiny veľmi nepriaznivé až katastrofálne sociálnoprávne dôsledky.

Zabezpečenie sociálnej bezpečnosti rodiny

Koncom roka 2003 došlo najmä v systéme dávok hmotnej núdzy k takým razantným legislatívnym zásahom, že mnohé rodiny na Slovensku bojujú doteraz o holé prežitie. Legislatívne zmeny prijaté v SR osobitne v oblasti poskytovania dávok v hmotnej núdzy vo svojich sociálnoprávných dôsled-

koch priamo spôsobili prepád relatívne veľkej časti obyvateľstva do chudoby bez toho, aby ako alternatíva poberania dávok v hmotnej núdzy bola poskytnutá práca.

Tvrdosť nedávno prijatých sociálnych reforiem dávok v hmotnej núdzy, ktorá sa prejavila v roku 2004 nezostala nepovšimnutá ani v Európskej únii.

Zahraničný výbor Európskeho parlamentu v stredu 21. januára 2004 prijal uznesenie, ktorým žiadal vládu Slovenskej republiky, aby „dohliadla na to, aby to nebola najzraniteľnejšia skupina obyvateľstva, kto ponesie bremeno reforiem“.

Aj jedna zo správ Európskej komisie okrem iných výčitiek (napr. korupcie, stavu riešenia rómskej otázky) obsahuje vo vzťahu k vláde SR apel, aby ťarchu uskutočňovaných reforiem neznášali najmä najzraniteľnejšie skupiny obyvateľstva SR, t. j. tí, čo sa nachádzajú na hranici chudoby alebo aj pod touto hranicou. Prehlbujúcu sa chudobu časti obyvateľstva v Slovenskej republike a súčasne stále prehlbovanie priepasti medzi bohatými a chudobnými deklarovala aj ostatná správa Svetovej banky, ako aj Konferencia biskupov Slovenska.

S bezmocnosťou ľudí zápasiacich o holé prežitie sa dennodenne stretávajú aj kňazi vo svojich farnostiach. Ich apel, ako aj apel časti katolíckej inteligencie v marci 2004 najmä vo vzťahu ku kresťanským politikom SR by sa nemal hodnotiť ako nenáležitý a zamiesť pod stôl, tak ako ani názory časti ekonomických analytikov o tom, že opatrenia v sociálnej oblasti sú prehnane reštriktívne.

Reštrikcie sociálnych dávok, najmä dávok v hmotnej núdzy, dosiahli hranicu únosnosti a nemožno ich označovať za motivujúce, ak nie sú sprevádzané aj možnosťami zamestnať sa. Slovenská spoločnosť sa po 14 rokoch reforiem dostala na existenčnú hranu a preto sa nemožno čudovať, že ľudia, ktorí sa cítia zahnaní do kúta, nemajú alternatívy, situáciu riešia aj výbuchmi agresivity, čo sa môže stať modelom, ktorý sa bude len rozširovať. Ohrození hladom môžu ohrozovať iných. Môžu ohrozovať nie preto, aby že by na to mali právo, ale preto, že budú hladní. (Kusá 2004; Štatistická ročenka 2004)

Pri takejto alternatíve vývoja sociálneho systému v SR ani bohatí si nebudú istí svojím majetkom. Aby žili v bezpečí nedotknuteľnosti svojho súkromného majetku, je aj v ich záujme, aby sa počty tých, čo žijú v extrémnej chudobe, stále nezvyšovali.

Je preto úplne legitímnu otázkou, či reformy sociálneho systému v Slovenskej republike nezašli nad rámec sociálnej únosnosti. Môžu ešte chudobní prežiť pri právnom modeli poskytovania dávok v hmotnej núdzy, aký bol záverom roka 2003 schválený parlamentom SR a medzičasom viackrát modifikovaný?

⁶ www.eurofound.eu.int, www.europa.eu.int, www.euro.sk

Objektívna odpoveď na položenú otázku by mohla vyplynúť len z ilustrácie konkrétnych modelových situácií v praxi.

Napríklad rodina s jedenástimi nezaopatrenými deťmi v Borinke, v ktorej matka nepracovala a starala sa o rodinu a otec mal pracovný príjem vo výške 5 130 Sk netto (brutto 6 844 Sk), podľa zákona o dávkach v hmotnej núdzi poberala súhrnne nárokovú sumu 6 040 Sk (dávka na zabezpečenie základných životných potrieb spolu s príspevkom na bývanie a príspevkom na zdravotnú starostlivosť) a dávka v hmotnej núdzi jej bola priznaná v sume 910 Sk mesačne. Bolo by dobré si na tomto prípade ilustrovať, aká suma pripadá na jedného člena tejto početnej rodiny mesačne. Je to suma, ktorá spolu s prídavkami na deti ani zďaleka nezodpovedá sume životného minima, či už na jednotlivca, alebo spoločne posudzovanej osobe. Ide o rodinu, v ktorej dve deti študujú na vysokej škole, dve deti študujú na strednej škole, štyri deti navštevujú základnú školu a tri deti sú v predškolskom veku (rozhodnutie Úradu práce, sociálnych vecí a rodiny v Malackách č. 50/94/812/Já z 27. 2. 2004).

Právna úprava umožňujúca takýto postup podľa môjho názoru môže zodpovedať aj skutkovej podstate neľudského zaobchádzania, ktoré podľa článku 3 Európskeho dohovoru je zakázané. Podľa Komisie Rady Európy neľudské a ponižujúce zaobchádzanie „je zaobchádzaním spôsobujúcim intenzívne duševné alebo fyzické utrpenie, ktoré vzbudzuje u obeti pocit strachu, úzkosti a podradenosti a ktoré je spôsobilé potupiť a ponižovať ich a prípadne zlomiť ich fyzický alebo morálny odpor“. Podľa judikatúry Európskeho súdu pre ľudské práva článok 3 Európskeho dohovoru patrí medzi tie články, ktoré vyžadujú zo strany štátu pozitívny záväzok, aby prijal opatrenia, ktoré by garantovali, že fyzické osoby podliehajúce jeho jurisdikcii nebudú podrobované neľudskému alebo ponižujúcemu zaobchádzaniu nielen zo strany verejnej moci, ale ani zo strany súkromných osôb (vrátane zamestnávateľov). Pokiaľ ide o obsahové ohraničenie foriem ponižujúceho zaobchádzania vo vzťahu k sociálnej situácii chudobných ľudí, orgány Rady Európy zaujali síce relatívne reštriktívny výklad, ale v odôvodnení v právnej veci Van Volsen z 9. 5. 1990 Komisia Rady Európy uviedla, že *len extrémna chudoba a život na okraji spoločnosti by mohol za určitých podmienok naplniť pojem ponižujúceho zaobchádzania*.

Eliminácia sociálneho vylúčenia patrí aj v práve Európskej únie k základným cieľom EÚ, ktoré boli zvýraznené najmä v Amsterdamskej zmluve.

Sociálna situácia mnohých ľudí na Slovensku následkom radikálnej zmeny právnej úpravy poskytovania dávok v hmotnej núdzi bez alternatívy zamestnať sa je v rozpore s Ústavou Slovenskej republiky, podľa ktorej má každý právo na ľudskú dôstojnosť.

Ak by prekladateľ pri koncipovaní zákona o dávkach v hmotnej núdzi vychádzal z konkrétnych modelových situácií, nemohlo by sa stať, že nezamestnaný človek napr. v pred dôchodkovom veku, ktorý nemá žiadnu šancu sa zamestnať, po uplynutí doby poberania dávky v nezamestnanosti poberá dávku v hmotnej núdzi, z ktorej nemôže zaplatiť ani nájomné za byt. Ako má pokrývať svoje elementárne ľudské potreby za celý mesiac? V takomto prípade nejde o kvalitu života, ale o život sám. V obdobnej situácii sa nachádzajú viacpočetné rodiny, pretože dávky v hmotnej núdzi sa vo vzťahu k uspokojeniu základných životných potrieb poskytujú v rovnakej výške pre rodinu so štyrmi deťmi, ako aj pre rodinu s piatimi, šiestimi a viac deťmi. V prípade viacpočetných rodín ide o zjavnú diskrimináciu detí na základe ich sociálneho pôvodu.

Ako ukazujú najnovšie výskumy, v súčasnosti medzi rodinami na Slovensku sú veľmi výrazné sociálne rozdiely, ktoré nevyplývajú z princípu zásluhovosti, ale z neprimerane nízkych miezd. Existujúca veľmi výrazná nerovnosť má za následok sociálne vylúčenie, pokles investovania, ako aj pokles investícií do vzdelania, čo samo osebe zakladá mnohgeneračné rozdiely. Nerovnosť spôsobuje nárast ekonomickej neistoty, nárast sociálneho napätia a zvýšenie kriminality. (Sopira 2004: 101)

Aj keď medzi ohrozené skupiny obyvateľstva SR patria rodiny s deťmi, významne vyššie riziko chudoby je v neúplných rodinách a v rodinách s väčším počtom detí, pričom toto riziko stúpa priamo úmerne s počtom členov rodiny. (Sopira 2004: 103)

Obyvateľstvo Slovenskej republiky neprijalo preto reformu sociálneho zabezpečenia s porozumením. Považuje ju vo vzťahu k príjmovo slabším skupinám za príliš tvrdú a naopak veľmi ústretovú voči majetnejšej časti spoločnosti.

Sociálnu situáciu najmä nízkoprájmových skupín obyvateľstva zhoršuje aj súbežne prebiehajúca reforma zdravotníctva.

Vo všetkých vyspelých demokraciách sveta sa dôsledky chudoby riešia pomocou prerozdeľovacích procesov štátu, v ktorých však ide hlavne o to, aké priority má konkrétny štát.

Sociálna únosnosť reformy poskytovania dávok v hmotnej núdzi

Dávky v hmotnej núdzi sú vo všetkých vyspelých krajinách sveta účelovo určené na finančné pokrytie sociálneho rizika chudoby.

Účelom sociálnych dávok v hmotnej núdzi podľa právnych úprav členských štátov Európskej únie je vyrovnáť hmotne núdznej osobe rozdiel medzi jej príjmom a sumou, ktorú zákon určuje ako zákonnú hranicu životného minima. Uvedený základný účel dávok eliminujúcich chudobu slovenské sociálne zákonodarstvo nenapĺňa.

Za národný indikátor chudoby na Slovensku sa považuje životné minimum alebo počet obyvateľov a osôb závislých od dávok sociálnej pomoci (od 1. 1. 2004 v hmotnej núdzi). Za znepokojujúcu v tejto súvislosti treba považovať skutočnosť, že dávky sociálnej pomoci (hmotnej núdzi) už od roku 2001 nedosahujú úroveň životného minima. Pritom podiel dávok sociálnej pomoci v Slovenskej republike na hrubom domácom produkte patrí v členských štátoch Európskej únie medzi najnižšie (cca 20 %). (Sopira 2004)⁷

Hlavným problémom nového zákona č. 599/2003 Z. z. o dávkach v hmotnej núdzi v znení neskorších predpisov je práve fakt, že nezabezpečuje vyrovnanie rozdielu medzi príjmom fyzickej osoby a zákonnou sumou životného minima. To znamená, že fyzická osoba bez akýchkoľvek príjmov nedostane podľa citovaného zákona takú sumu dávky v hmotnej núdzi, ktorá by predstavovala zákonnú hranicu životného minima, a to ani za predpokladu, že by k sume na zabezpečenie základných životných potrieb hmotne núdza fyzická osoba dostala všetky možné zákonné príspevky (aktivačný príspevok, príspevok na bývanie alebo príspevok na zdravotnú starostlivosť).

Spôsob výpočtu dávky v hmotnej núdzi zakotvený v § 17 zákona č. 599/2003 Z. z. to neumožňuje. V uvedenom smere je zákon č. 599/2003 Z. z. nielen v rozpore so zákonom č. 601/2003 Z. z. o životnom minime, ale aj v rozpore s Ústavou SR, ktorá v článku 39 zakotvuje právo každého, kto je v hmotnej núdzi, na pomoc, ktorá je nevyhnutná na zabezpečenie základných životných podmienok. Vo vzťahu k zákonu č. 601/2003 Z. z. takouto pomocou by mala byť pomoc, ktorá umožní hmotne núdznemu človeku dosiahnuť sumy zákonného životného minima. Nemôžu to byť sumy na zabezpečenie základných životných potrieb doteraz zakotvené zákonom č. 599/2003 Z. z. v znení neskorších predpisov, pretože tieto sumy okrem toho, že nedosahujú úroveň životného minima, reálne neposkytujú zabezpečenie základných životných podmienok tak, ako to ustanovuje Ústava Slovenskej republiky. Na jednej strane žiadny zákon nedefinuje, čo by malo patriť do pojmu zabezpečenia základných životných podmienok, a na druhej strane zákon č. 599/2003 Z. z. ustanovuje síce sumy na zabezpečenie základných životných podmienok, ale tieto sumy reálne neumožňujú zabezpečenie základných životných podmienok.

Zákon č. 599/2003 Z. z. o dávkach v hmotnej núdzi v nadväznosti na zákon č. 601/2003 Z. z. o životnom minime umožňuje finančne pokryť len časť súm zákonného životného minima.

⁷ Švédsko vykázalo napr. 32,3 %. www.europa.eu.int.

Nová právna úprava poskytovania dávok v hmotnej núdzi, ako som už spomínala, výrazne diskriminačne pôsobí voči viacpočetným rodinám, keď v § 10 ods. 2 zákona č. 599/2003 Z. z. napríklad jednotne určuje zákonné maximum dávky na pokrytie základných životných potrieb u dvojice s piatimi a viac deťmi (jednotná maximálna suma pre päť nezaopatrených detí, ale aj pre desať a viac nezaopatrených detí).

Aj vďaka súčasnej právnej úprave dávok v hmotnej núdzi je chudoba v Slovenskej republike aktuálnym fenoménom predovšetkým viacpočetných rodín. Ide o relatívne širokú vzorku obyvateľstva Slovenskej republiky, ktorú sociálne riziko chudoby spomedzi všetkých ostatných skupín obyvateľstva najviac ohrozuje.

Systém poskytovania dávok v hmotnej núdzi nekorektne zabezpečuje rodiny s viac než štyrmi deťmi. Nová právna úprava dávok v hmotnej núdzi spôsobila, že sa podstatne zvyšuje rozdiel medzi čistými ročnými príjmami na osobu v domácnostiach s jedným dieťaťom a v domácnostiach so štyrmi a viac deťmi. Pritom v štruktúre príjmov rodín so štyrmi a viac deťmi sa znižuje podiel pracovných príjmov a zvyšuje sa podiel príjmov z titulu dávok v hmotnej núdzi. Pri tejto skupine obyvateľov sú viac ako v prípade ďalších skupín obyvateľstva evidentné nepriaznivé účinky zákona o dávkach v hmotnej núdzi, ktorá nezabezpečuje fakticky za žiadnych okolností poskytovanie dávok v sociálnej núdzi do výšky životného minima.

Sociálna situácia na Slovensku a demografický vývoj

Nepriaznivá sociálna situácia na Slovensku sa odrazila aj v demografickom vývoji slovenskej spoločnosti v posledných rokoch.

V roku 2001 a v roku 2002, ako aj v roku 2003 sme zaznamenali úbytok obyvateľstva, keď počet zomretých obyvateľov prevyšoval počet narodených detí (v roku 2003 to bolo 588). Štatistické údaje pritom poukazujú aj na súvislosť medzi úbytkom obyvateľstva a sociálnou situáciou, najmä pokiaľ ide o situáciu v najchudobnejších regiónoch, ako je napríklad kraj Prešov, najchudobnejší región spomedzi všetkých regiónov celej Európskej únie. (Štatistická ročenka 2004: 192, 199, 593, 609)⁸

Stav Slovenskej republiky v oblasti demografického vývoja je stále alarmujúci.

Kým od roku 1997 pôrodnosť stále klesala (napr. v roku 2002 sa dostala na hodnotu 9,5, všetky staré členské štáty vykazovali priaznivejšie hodnoty ako Slovenská republika (najviac Írsko 15,4, Holandsko 12,6, Nórsko 12,2,

⁸ Časť III. 2-1 Obyvateľstvo, a n.; III. 2-8 Prirodzený pohyb obyvateľov, sobáše, narodenia, úmrtia, a n.; časť VIII. 1-1 Kraje, oblasti a n.; 1-9 Sobáše, rozvody; 1-36 Násilná kriminalita.

Luxembursko 12,0). V porovnaní so stavom v Slovenskej republike nepriaznivejšia situácia v demografickom vývoji týchto rokov bola len v Lotyšsku a Litve. Prirodzený prírastok obyvateľstva mal v roku 2001 v SR hodnotu – 0,2, v roku 2002 hodnotu – 0,1 a v roku 2003 hodnotu – 0,1. Hoci v roku 2004 došlo k miernemu zlepšeniu, keď sa demografický vývoj obyvateľstva SR dostal do pozitívnej hodnoty, situácia v tejto oblasti je stále kritická. K podstatnému zhoršeniu demografického vývoja na Slovensku došlo pritom aj v regiónoch so silným vplyvom katolíckej cirkvi, ako je okres Bardejov, Dolný Kubín, Čadca, Prešov, Kysucké Nové Mesto. (Štatistická ročenka 2004: 649, 650)⁹

V Maďarsku v predchádzajúcich rokoch sa katolícka cirkev veľmi výrazne zaslúžila o prijatie celého komplexu proročkových zákonov. V čase, keď napríklad Maďarsko prijíma proročkové zákony, sa demografický vývoj v Slovenskej republike uberať skôr opačným smerom.

Uvedené štatistické zistenia v historickom priereze posledných 40 rokov poukazujú aj na zásadnú zmenu v hodnotovej orientácii slovenskej spoločnosti. V neoliberalnej spoločnosti založenej na individualizme, v ktorej sa musí každý sám spoliehať len na seba a v ktorej niet miesta pre solidaritu, má neprimerane veľký manévrovací priestor kapitál, svetový, národný, ale aj rodinný. Veľkosť kapitálu sa stáva, žiaľ, aj v slovenskej „kresťanskej občianskej spoločnosti“ diferenciálnym hodnotovým kritériom. Tento záver vyplývajúci zo štatistických zistení, ako aj z dennodennej životnej praxe je podstatne viac pesimistický ako záver, že sociálna situácia nie je vždy najvýznamnejším činiteľom demografického vývoja v spoločnosti. Namiesto solídneho národného programu reprodukcie obyvateľstva pre najbližšie desaťročie v Slovenskej republike máme právnu úpravu, ktorá priamo zakotvuje diskrimináciu detí z nadpočetných rodín.

Reforma sociálneho poistenia alebo absencia princípů univerzality a solidarity

Z medzinárodného porovnania niektorých podstatných prvků právnej úpravy sociálneho poistenia SR a iných krajín prístupujúcich do Európskej únie celkom jednoznačne vyplýva, že parlament Slovenskej republiky koncom roka 2003 prijal v porovnaní s úpravami sociálneho poistenia ostatných krajín prístupujúcich do Európskej únie najtvrdší model základného systému sociálneho poistenia bez princípů solidarity. Pritom princíp solidarity zakotvuje každý základný systém sociálneho poistenia modernej Európy a sveta. Princíp solidarity bol prítomný v základnom systéme sociálneho poistenia už v Bismarckovom modeli sociálneho poistenia. Zákon č. 461/2003 Z. z.

⁹ Časť IX. 1-1 Medzinárodné prehľady, 1-4 Pôrodnosť.

o sociálnom poistení v znení neskorších predpisov ho zrušil, čím sa dostal do disharmónie s právnymi úpravami sociálneho poistenia štátov Európskej únie. Ako vyplýva z právnych úprav skúmaných krajín, ani jeden členský štát Európskej únie nevylúčil z povinného zákonného nemocenského poistenia rodinných príslušníkov (deti, manžela, manželku) a do takej miery, ako je to zakotvené v § 15 zákona o sociálnom poistení, ani neuzúčil povinné dôchodkové poistenie (tiež najmä s ohľadom na nezaopatrené deti). Vylúčenie najmä nezaopatrených detí a nezamestnaných poberajúcich dávku v nezamestnanosti spôsobuje veľmi významné nepriaznivé sociálnoprávne dôsledky v oblasti dávkového systému. Z právnych úprav krajín prístupujúcich do Európskej únie súčasne vyplýva, že sme jedinou krajinou, ktorá nezakladá poistenie rodinných príslušníkov z právneho titulu poistenia poistenca, a patríme aj vo vzťahu k členským štátom Európskej únie k menšine krajín, ktoré nezakladajú tieto nároky pre nezamestnaných poberajúcich dávku v nezamestnanosti, za ktorých v iných krajinách platí úrad práce, štát alebo sociálna poisťovňa. Pokiaľ ide o výšku nemocenských dávok, naša úprava je porovnateľná len s úpravou Českej republiky. Všetky ďalšie štáty, hlavne prístupujúce do Európskej únie, majú pre poistencov zakotvenú výhodnejšiu výšku nemocenských dávok.¹⁰

Novým modelom základného systému sociálneho poistenia sa veľká časť fyzických osôb dostala mimo osobného rozsahu povinného systému dôchodkového poistenia, čo je, možno povedať, unikátne legislatívne riešenie negujúce princíp univerzality základného systému sociálneho poistenia. Nielen európske právne úpravy základného sociálneho poistenia, ale aj mnohé ďalšie krajiny sveta (napr. Japonsko) sú založené na princípoch univerzality a solidarity. Ani jeden z týchto v celej Európe uznávaných princípů základného systému dôchodkového poistenia neobsahuje zákon č. 461/2003 Z. z. o sociálnom poistení v znení neskorších predpisov.

Preto za najdôležitejšiu chybu nového základného systému dôchodkového poistenia treba považovať zúženie osobného rozsahu povinného poistenia, aj keď ide o základný systém, a absenciu princípů solidarity, ktorý je obsiahnutý v základných systémoch dôchodkového poistenia v každej krajine. Absencia princípů solidarity v základnom systéme dôchodkového poistenia sa prejavila aj tým, že nezabezpečuje občanom Slovenskej republiky minimálny starobný dôchodok.

Nový zákon o sociálnom poistení súčasne sprísnil právne podmienky na poberanie vdovského (po 1. 1. 2004 ide už aj o vdovecký dôchodok) po uplynutí jedného roka.

¹⁰ www.europa.eu.int

Poskytovanie vdovského/vdoveckého dôchodku nad časový horizont jedného roka sú výhodnejšie formulované v Českej republike, Rakúsku, Poľsku, Chorvátsku aj v Slovinsku. Tieto úpravy viac zhodnocujú starostlivosť ženy/muža pri výchove detí. Na rozdiel od právnej úpravy SR v prevažnej väčšine prístupujúcich krajín je stanovený širší okruh oprávnených pre poberanie vdovského alebo vdoveckého dôchodku.

Pri dôchodkoch pozostalých v iných prístupujúcich krajinách, osobitne v Poľsku, Chorvátsku, Slovinsku a v Maďarsku, je určený podstatne širší osobný rozsah oprávnených, zahŕňajúcich aj rodičov, starých rodičov, vnukov, výživou odkázaných na poistenca, ktorým sa dôchodková dávka pre pozostalých poskytuje ako rodinná dávka.

Poistenie v nezamestnanosti

Zo všetkých skúmaných krajín prístupujúcich do Európskej únie je slovenská právna úprava vzniku nároku na dávku v nezamestnanosti vo vzťahu k nezamestnaným najtvrdšia.¹¹

Zákon o sociálnom poistení sprísnil doterajšie podmienky poskytovania dávky v nezamestnanosti. Tým, že pre vznik nároku na dávku v nezamestnanosti vyžaduje trvanie poistenia najmenej tri roky v posledných štyroch rokoch, mladí ľudia, ktorí sa v prvých troch rokoch stanú bez vlastnej viny nezamestnanými, nebudú mať nárok na dávku v nezamestnanosti, ak si počas štúdia poistné neplatili sami. Tento problém ústretovejšie voči nezamestnaným rieši Poľsko, Maďarsko, Chorvátsko a Slovinsko, krajiny, ktoré už uskutočnili reformu sociálneho poistenia v spolupráci so Svetovou bankou. (Štatistická ročenka 2004)

Opätovné poskytnutie dávky v nezamestnanosti zákon umožňuje najskôr až po uplynutí troch rokov odo dňa zániku predchádzajúceho nároku na dávku v nezamestnanosti (§ 104 ods. 3 zákona). Ide o osobitne tvrdé ustanovenie zákona, ktoré nekorektne postihuje aj tých, čo vynaložia maximálne úsilie, aby sa uplatnili na trhu práce, ale v regiónoch s veľmi vysokou mierou nezamestnanosti nemajú šancu. Na ich strane ide o nezavinené sociálne riziko, a napriek tomu celé ďalšie tri roky nemajú právny nárok na dávku v nezamestnanosti. Táto časť nezamestnaných sa presunie do systému poskytovania dávok v hmotnej núdzi, ktorý popri všetkých možných aktivačných príspevkoch negarantuje takú výšku dávky v hmotnej núdzi, ktorá predstavuje rozdiel medzi príjmami nezamestnaného a zákonnou hranicou súm životného minima.

Tabuľka č. 1 Podpora v nezamestnanosti vo vybraných štátoch EÚ

	Výška podpory	Doba poskytovania podpory	Potrebná doba poistenia
Slovenská republika	50 % denného vymeriavacieho základu max. 20 % max. denného vymeriavacieho základu v roku 2004, max. 35 % max. denného vymeriavacieho základu v roku 2005	6 mesiacov	3 roky poistenia v posledných štyroch rokoch
Česká republika	50 % netto poslednej mzdy prvé tri mesiace, 40 % ďalšie mesiace, 60 % pri rekvalifikácii nezamestnaného, max. podpora 8 575 Kč, maximum pri rekvalifikácii 9 604 Kč	6 mesiacov	12 mesiacov za posledné 3 roky
Rakúsko	55 % posledného čistého príjmu nezamestnaného, ktorý dosahoval v posledných 6 mesiacoch pred vznikom nezamestnanosti	min. 20 týždňov, zvyšuje sa pri dlhšom poistení a pri vyššom veku poisteného na 52 týždňov v osobitných prípadoch aj dlhšie	v prípade prvého poberania podpory sa vyžaduje 52 týždňov poistenia pri posledných 24 mesiacoch, pri ďalšej podpore len 26 týždňov v posledných 12 mesiacoch
Poľsko	387 (1999) zlotých mesačne, pri zamestnaní minimálne 20 rokov sa táto podpora zvyšuje o 20 %	6 mesiacov, 12 – 18 mesiacov podľa miery nezamestnanosti v príslušných regiónoch	365 dní v posledných 18 mesiacoch, relatívne široký rozsah náhradných dôb
Maďarsko	65 % priemernej mzdy za predchádzajúce štyri kalendárne štvrtroky, 110 % z podpory v nezamestnanosti, ak ide o rekvalifikáciu	90 dní pri 360 dňoch poistenia, 360 dní pri viac ako 4 rokoch poistenia	

¹¹ www.europa.eu.int

	Výška podpory	Doba poskytovania podpory	Potrebná doba poistenia
Slovinsko	70 % priemernej mzdy na posledných 12 mesiacov prvé 3 mesiace nezamestnanosti, 60 % priemernej mzdy na posledných 12 mesiacov za ďalšie mesiace	9, 12, 18, 24 až 36 mesiacov. Napríklad ak je nezamestnaný starší ako 50 rokov + 25 rokov poistenia = 18 (24) mesiacov podpory v nezamestnanosti	36 mesiacov, ak nezamestnanému chýbajú max. 3 roky do dôchodkového veku
Chorvátsko	cca. 3 000 Sk mesačne	od 78 dní do 486 dní podľa dĺžky predchádzajúceho poistného vzťahu	najmenej 9 mesiacov poistenia v posledných 12 mesiacoch

Ani jedna z krajín pristupujúcich do Európskej únie nemá tak prísne v neprospech nezamestnaných formulované podmienky opätovného nároku na dávku v nezamestnanosti.¹²

Pokiaľ ide o dĺžku poskytovania podpory v nezamestnanosti, je porovnateľná len s právnou úpravou Českej republiky. Na rozdiel od nej právna úprava Poľska diferencuje dobu poskytovania dávky v nezamestnanosti v závislosti od miery nezamestnanosti v príslušnom regióne. Právna úprava Maďarska, Slovinska a Chorvátska odvodzuje dobu trvania podpory v nezamestnanosti od dĺžky trvania poistenia v nezamestnanosti, v Slovinsku umožňuje poberať podporu až do 36 mesiacov v prípade, že ide o nezamestnaného, ktorému chýbajú najviac tri roky do dovŕšenia dôchodkového veku a ktorý aj na našom trhu práce má minimálne šance pracovného uplatnenia.

Daňová reforma

Daňová reforma diskriminuje nezaopatrené deti v prípade poskytovania daňového bonusu na jedno dieťa, lebo poskytovanie daňového bonusu sa obmedzuje iba na zamestnaných občanov. Daňový bonus má dopĺňať systém prídavkov na deti, ktorý sa pôvodne určil pevnou sumou na 500 Sk mesačne na jedno dieťa bez ohľadu na sociálnu situáciu rodičov.

Podľa zásady „pracovať sa oplatí“ na daňový bonus mesačne nemajú právny nárok napríklad osamelé ženy, ktoré nepracujú, nezamestnaní dô-

chodcovia (tých je na Slovensku okolo 40 000), ktorí svoje v živote už odpracovali (môžu byť napríklad poberateľmi invalidného dôchodku). Pri tejto kategórii občanov došlo v porovnaní s predchádzajúcim právnym stavom k faktickému zníženiu sumy prídavkov na deti. Po zavedení jednotných prídavkov na deti stratili dôchodcovia s nezaopatrenými deťmi nárok na príplatky k prídavkom na deti.

Pridružujú sa k nim rodičia viacpočetných rodín, ktorých matka sa stará o rodinu doma a otec rodiny prišiel o prácu a je nezamestnaný. Keďže ide o dávky na deti, nie na rodičov, dochádza k obrovskej diskriminácii detí na základe ich sociálneho pôvodu, ktorých štát trestá nižšími dávkami len preto, že rodičom sa narodili viac ako štyri deti alebo že sú rodičia nezamestnaní, alebo majú základné vzdelanie, pritom sa pri poskytovaní daňového bonusu neskúma príčina nezamestnanosti. Ide o typické prípady nezavinenej hmotnej núdze, pri ktorej by mal nastúpiť štát ako garant ľudsky dôstojného života osoby v každej krajine. Táto časť obyvateľstva žijúca v permanentnej, resp. dlhotrvajúcej hmotnej núdzi má podstatne užší priestor na využitie základných slobôd a občianskych práv ako práv prvej generácie.

Na rozdiel od nich prídavky na každé dieťa dostane mesačne spolu s daňovým bonusom napríklad manažér firmy, ktorý má mesačnú mzdu napríklad 100 000 Sk. Možno v tejto súvislosti ešte hovoriť o sociálnej spravodlivosti?

Reforma zdravotníctva

Reforma zdravotníctva zhoršila sociálnu situáciu nízkopříjmových skupín obyvateľstva.

Príspevok na zdravotnú starostlivosť pre osoby v hmotnej núdzi nepokrýva náklady chorých a starých sociálne odkázaných ľudí nielen za návštevy u lekára, pobyt v nemocnici, ale najmä náklady za lieky, bez ktorých je často ohrozený aj ich život. Kto bude zodpovedný za smrť chudobných ľudí, ktorí nebudú môcť pre nedostatok finančných prostriedkov navštíviť lekára alebo doplatiť si v lekárni na lieky, ktorých užívanie je nevyhnutné na zachovanie ich života?

Z empirického výskumu evidujeme prípady, keď chorý občan v hmotnej núdzi navštívi lekára a prosí ho, aby zaňho zaplatil poplatok, alebo prípady, keď chorý občan v hmotnej núdzi po tom, čo mu v lekárni oznámia výšku poplatku za lieky, odhodí recept do najbližšieho odpadového koša a pri svojom stave zdravotného stavu buď prežije, alebo zomrie.

¹² Soziale Sicherheit in der Mitteleuropa, 2000. Transformation von Systemen sozialer Sicherheit in Mittel- und Osteuropa, 2000. Social Security Bulletin 2001/2002. The Social Protection in the 13 Candidate Countries (25/3/2003) – www.europa.eu.int. Dokumenty organizácie Policy Social Security Administration 2002. World Congress of Labour Law and Social Security, 2000. European Congress of Labour Law and Social Security, 2002.

Následky právnej úpravy

Podľa štatistických zistení posledných rokov rodina zápasiaca s chudobou všetky svoje príjmy dáva na stravovanie a bývanie a nestačí jej to. Je nútená šetriť aj na vlastnom zdraví. Ako ukazujú štatistické údaje posledných rokov, podstatne poklesla a stále klesá spotreba mlieka. V spotrebe zeleniny na osobu sa nachádzame na úrovni roku 1980, t. j. tak ako pred 25 rokmi. (Štatistická ročenka 2004: 233)¹³

Aj v dôsledku novej ekonomickej situácie došlo v predchádzajúcich rokoch k zvýšeniu kriminality. V počte trestných činov vedú regióny s najvyššou mierou nezamestnanosti. Napríklad východoslovenský región vedie aj v počte násilnej kriminality a lúpeží (v roku 2003 4 168). Slovenská republika dosahuje nepriaznivé relatívne vysoké hodnoty aj v úmrtnosti obyvateľstva a v počte samovrážd. (Štatistická ročenka 2004: 609)¹⁴ Výskumy v celosvetovom a európskom meradle jednoznačne ukázali, že hospodársky rast príslušnej krajiny nie je vždy základným determinantom zníženia chudoby. Existujú krajiny, v ktorých bol zaznamenaný dlhodobý ekonomický rast, aj napriek tomu v týchto krajinách došlo k zvýšeniu počtu ľudí žijúcich v extrémnej chudobe (napr. Indonézia, Poľsko, Srí Lanka). Preto výška HDP na jedného obyvateľa nie je základným meradlom výšky životnej úrovne príslušnej krajiny.

Alarmujúci je najmä fakt, že všetky uvedené reformy idú na úkor obyvateľov s najnižšími príjmami. V tejto súvislosti sa treba zamyslieť nad otázkou, načo je pre chudobných štát? Vo všetkých vyspelých demokraciách sveta sa dôsledky chudoby riešia pomocou prerozdeľovacích procesov štátu. Ide najmä o nezavinenú chudobu, t. j. situáciu, v ktorej si človek nemôže sám pomôcť.

Razantné legislatívne zmeny, ktoré Slovenská republika v závere roka 2003 uskutočnila v oblasti sociálneho poistenia, ako aj v systéme dávok v hmotnej núdzi a ktoré nadobudli v prevažnej miere právnu účinnosť 1. 1. 2004 v porovnaní s inými susednými štátmi vstupujúcimi do Európskej únie, predstavujú právny model s najnižšou mierou uplatnenia princípu sociálnej solidarity bez dodržania nevyhnutnej miery sociálnej solidarity v prerozdeľovacích procesoch. Nevyhnutná miera sociálnej solidarity je predpokladom sociálnej spravodlivosti a súčasne podmienkou ľudsky dôstojného života občanov. Aj o tom je kvalita štátu, ako sa vie postarať o zdravotne postihnutých, sociálne odkázaných a iné ohrozené kategórie, aby nedošlo k ich sociálnemu vylúčeniu zo spoločnosti.

¹³ Časť III. 3-11 Štruktúra mesačných nákladov na zamestnanca.

¹⁴ Časť VIII. Regionálne prehľady, 1-36 Násilná kriminalita.

Pokračovanie v neoliberálnom vývoji najmä v oblasti pracovných vzťahov, ale aj v oblasti vývoja sociálnej legislatívy, najmä poskytovania dávok v hmotnej núdzi, by nevyhnutne viedlo k tomu, že relatívne veľká časť obyvateľstva, ktorá je v právnej pozícii nezamestnaných, by nemohla reálne využiť veľkú časť základných slobôd, ktoré by sa pre nich stali v dôsledku radikálne poddimenzovanej úrovne sociálneho statusu neprístupné.

Článok 12 Ústavy Slovenskej republiky, podľa ktorého „ľudia sú slobodní a rovní v dôstojnosti a v právach“ by nemohla relatívne veľká časť občanov Slovenskej republiky využiť.

Sloboda jednotlivca sa dá do plnosti rozvinúť a využiť len za predpokladu, že má vytvorené elementárne existenčné podmienky. Ak je hlavnou starosťou jednotlivca zabezpečenie živobytia na nasledujúci deň, celý komplex ústavných slobôd ako práv prvej generácie nemá pre neho reálny význam a zmysel.

Veľká disharmónia medzi hodnotou slobody a hodnotou rovnosti a sociálnej bezpečnosti, ktorá dostáva relatívne veľkú časť zamestnancov a iné fyzické osoby štátu do situácie, že nemôžu reálne využiť ústavné slobody, sa v doterajšom historickom vývoji spoločnosti vždy vypomstila. Absolutizovanie slobody samo osebe negarantuje minimálny sociálny štandard osoby, tak ako absolutizovanie rovnosti vedie k potlačeniu slobody a k policajnému štátu. Ani jedna z týchto ciest nevedie k sociálne spravodlivej spoločnosti.

Koncept sociálne spravodlivej spoločnosti spočíva v optimálnej symbióze miery slobody a miery rovnosti a sociálnej bezpečnosti.

LITERATÚRA

- Development Report 2003 by the United Nations Development Programme. Oxford University Press, New York.
- Dokumenty organizácie Policy Social Security Administration, sídlo Washington, DC; dokument: Programs Throughout the World: Europe 2002.
- European Congress of Labour Law and Social Security. Documents Stockholm, 2002.
- European Congress of Labour Law and Social Security. Documents Bologna, September 2005.
- KUSA, Z. 2004: Denník Sme 20. 2. 2004.
- LEONTIEF, V. 1997: Uklébava z věže slonoviny. Hospodárske noviny 14. február.
- Policy Social Security Administration. Washington, DC; dokument: Programs Throughout the World: Europe 2002.
- Social Security Bulletin, Vol. 64, No. 4. 2001/2002.

- SOPIRA, B. 2004: Magická hranica životného minima. (Pohľady na nerovnosti v sociálnej situácii obyvateľov Slovenska). Zborník z vedeckej konferencie Ústavu štátu a práva SAV, Bratislava.
- Soziale Sicherheit in der Mitteleuropa. Viedeň, 2000.
- Štatistická ročenka, 2004. Slovenský štatistický úrad, VEDA, Bratislava.
- The Social Protection in the 13 Candidate Countries (25/3/2003) – www.europa.eu.int
- Transformation von Systemen sozialer Sicherheit in Mittel- und Osteuropa. Berlin, 2000.
- World Congress of Labour Law and Social Security. Documents Jerusalem, 2000. www.euro.sk

KONZERVATÍVNY POHĽAD NA CHUDOBU

Ondrej DOSTÁL¹

Názov môjho príspevku znie: Konzervatívny pohľad na chudobu. Hneď na úvod však považujem za potrebné poznamenať, že si nerobím nárok hovoriť v mene všetkých konzervatívcov. Konzervativizmus má rozmanité podoby a polohy, líši sa v čase, líši sa od krajiny ku krajine i v rámci jednotlivých krajín. Rôzne konzervatívne prúdy rozlične nazerajú aj na sociálne otázky a dávajú na ne rôzne odpovede. Vo svojom príspevku by som sa chcel pozrieť na problematiku chudoby z perspektívy konzervativizmu, ktorý je založený na hodnotách individuálnej slobody a osobnej zodpovednosti, teda z perspektívy, ktorá je vlastná ľuďom v názorovom prostredí Konzervatívneho inštitútu M. R. Štefánika.

Z tejto perspektívy sa budem zaoberať tromi otázkami:

1. Čo je chudoba?
2. Kde sú jej príčiny?
3. Čo sa s ňou dá robiť?

Čo je chudoba?

Na prvú otázku existujú rôzne odpovede. Rovnako dôležité ako povedať, čo chudoba je, je však aj odpovedať na otázku, čo chudoba nie je. Veľmi často sa totiž za chudobu vydáva aj to, čo ňou v skutočnosti nie je.

V zásade možno rozlíšiť dva prístupy k vymedzeniu chudoby – objektívny a subjektívny. Objektívny prístup definuje chudobu prostredníctvom určitých kritérií týkajúcich sa väčšinou príjmu alebo majetku človeka. Subjektívny prístup zisťuje, či sa človek sám cíti chudobný, pociťuje príznaky chudoby, resp. sám seba zaraďuje do kategórie chudobných. A treba hneď povedať, že subjektívny prístup z hľadiska skutočnej chudoby nič nerieši. Iste, je dôležité, ako sa človek cíti a vníma svoju realitu. Určite je sociologicky zaujímavé to skúmať, zisťovať a porovnávať, ale nič nám to nepovie o chudobe ako takej. Podobne je sociologicky zaujímavé zisťovať, aká bola podľa ľudí inflácia v uplynulom roku. Ak si však ľudia podľa reprezentatívneho výskumu verejnej mienky myslia, že sa ceny zvýšili o 20 percent, pričom sa ceny zvýšili o 7 percent, čo nám tých 20 percent hovorí o inflácii?

¹ Ondrej Dostál, Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika, Bratislava, www.konzervativizmus.sk.

V rámci objektívneho prístupu k zisťovaniu chudoby treba potom rozlišovať prístupy absolútne a relatívne. Absolútne prístupy definujú chudobu cez určitú pevne stanovenú hodnotu, relatívne cez pomer k niečomu inému – priemernému príjmu, mediánu príjmu, rozloženiu príjmových skupín. Relatívny prístup nám však – podobne ako subjektívny prístup povie veľmi málo o skutočnej chudobe, ba keby sme chceli byť striktní – nepovie nám o chudobe vôbec nič. Ako konšatoval F. A. von Hayek: „Keď 10 percent ľudí s najnižšími príjmami označíme ako chudobných, tak tu nejakí chudobní budú vždy, lebo vždy bude niekto tvoriť tých 10 percent.“ Veľmi malú výpovednú hodnotu má aj definovanie chudoby prostredníctvom percentuálneho vyjadrenia vo vzťahu k priemernému príjmu alebo mediánu, teda stredovej hodnoty čistého príjmu. V jednej krajine totiž ľudia nachádzajúci sa pod takto stanovenou hranicou chudoby môžu vcelku slušne žiť, kým v inej krajine môžu trpieť hladom alebo nedostatkom aj ľudia, ktorí majú štatisticky priemerný príjem. Čo nám teda rozdiel oproti priemernému príjmu hovorí o skutočnej chudobe? Vôbec nič.

Tento ukazovateľ nám vypovedá len o príjmovej diferenciácii. A je dosť absurdné tvrdiť, že bohatšie krajiny s vyššou mierou príjmovej diferenciácie majú väčšie problémy s chudobou ako chudobnejšie krajiny s nivelizovanejšou úrovňou príjmov. Príjmová diferenciácia sa týka otázky rovnosti a nerovnosti, ale nie problematiky chudoby. Európske sociálne myslenie je poznačené heslom francúzskej revolúcie, ktoré jedným dychom hovorí: „Sloboda, rovnosť, bratstvo!“ Sloboda a rovnosť však často stoja priamo proti sebe a viac rovnosti sa dosahuje len za cenu obmedzovania slobody. Pre konzervatívcov nie je rovnosť cieľom. Nehovorím tu, pochopiteľne, o rovnosti pred zákonom alebo rovnosti ľudí v ich dôstojnosti, alebo – ak chcete – rovnosti pred Bohom. Hovorím o rovnosti príjmovej a majetkovej. Ľudia sú si rovní vo svojich právach a vo svojej slobode, ale zároveň sú rozdielni – majú rôzne nadanie, rôzne schopnosti, vyvíjajú rôzne veľké úsilie, sú ovplyvňovaní rôznymi faktormi, preto aj ich výsledky sú rôzne. Ak uznávame, že táto rozmanitosť je prirodzená, mali by sme uznať aj to, že prirodzená je i príjmová a majetková nerovnosť.

Ak to neuznáme, nebudeme schopní vyrovnávať sa ani s problémom chudoby. Pretože namiesto skutočnej chudoby, na ktorú by sme sa mali sústreďovať, sa budeme snažiť riešiť problém nerovnosti príjmov a snažiť sa zmenšovať rozdiely v spoločnosti. A to je sociálne inžinierstvo, ktoré odpútava pozornosť od toho podstatného a mrhá verejnými zdrojmi na veci, ktoré s chudobou nemajú nič spoločné. Žiaľ, touto deformáciou je vo väčšej či menšej miere zaťažená sociálna politika prakticky všetkých krajín.

Skutočná alebo absolútna chudoba je stav nedostatku zdrojov, ktorý ohrozuje základnú existenciu, prežitie človeka. Chudobný človek nemá príj-

mové alebo majetkové prostriedky na existenčné prežitie, nemá zdroje na zabezpečenie si jedla, ošatenia, primeraného bývania a základných hygienických podmienok. Takémuto vymedzeniu chudoby zodpovedajú napr. bezdomovci alebo obyvatelia rómskych osád. To je skutočná chudoba či bieda, ktorou sa treba zaoberať, nie to, čo sa za chudobu u nás aj inde vo svete často vydáva.

Kde sú príčiny chudoby?

Druhá otázka: „Kde sú príčiny chudoby?“ súvisí s vnímaním sociálnej spravodlivosti a je vlastne otázkou o zodpovednosti. Kto je zodpovedný za to, že je niekto chudobný? Jednotlivec sám? Alebo spoločnosť? Či štát? Zodpovedá človek sám za seba? Alebo sú jeho problémy dôsledkom nespravodlivého usporiadania spoločnosti? Či nedostatočnej starostlivosti zo strany štátu? Bolo by naivné alebo čisto ideologické tvrdiť, že človek nie je ovplyvňovaný svojím prostredím, že všetci máme rovnakú štartovaciu čiaru. Podstatnou otázkou však je, kde sa nachádza primárna zodpovednosť.

A konzervatívci na túto otázku odpovedajú, že zodpovednosť za svoj osud má predovšetkým človek sám. Dôležité je individuálne úsilie, snaha a ochota riešiť si vlastné problémy a zlepšovať svoju situáciu. Nie sme bábkou v rukách osudu. Máme slobodu, ale aj zodpovednosť.

Komunistická ideológia pripisovala chudobu vykorisťovaniu pracujúcich kapitalistami. A ponúkla jednoduchý recept – odstrániť vykorisťovanie, čiže zlikvidovať súkromné vlastníctvo a trh. Toto „riešenie“ okrem toho, že znamenalo pošliapanie základných práv a slobôd, viedlo k vytvoreniu neefektívneho ekonomického systému a tým aj k nižšej životnej úrovni obyvateľstva, než by bola možná v prípade zachovania trhového hospodárstva. Komunizmus padol, ale ním uplatňovaný spôsob uvažovania je tu stále prítomný: Za svoj život nie sme zodpovední my sami, ale zodpovedný je niekto iný, najmä vláda, resp. štát. Dôsledkom takéhoto prístupu sú pasivita, kultúra závislosti a nedostatok iniciatívy – teda presne tie veci, ktoré sú zdrojom chudoby a sú prekážkou všetkých snáh o jej riešenie. Tieto javy však nie sú len dedičstvom komunistického režimu, ale rovnako aj dôsledkom nafúknutého sociálneho štátu v západných demokratických krajinách.

Snaha vlády prevziať zodpovednosť za ľudí je vedená na prvý pohľad sympatickou myšlienkou pomôcť im. V skutočnosti má však oveľa viac negatívnych ako pozitívnych dôsledkov. „Vláda nie je riešenie nášho problému, vláda je problém,“ povedal vo svojej inauguračnej reči v januári 1981 americký prezident Ronald Reagan. A mal pravdu.

Ak vláda má nejakú zodpovednosť za chudobu ľudí, tak presne z opačného dôvodu, ako si zrejme väčšina ľudí myslí. Nie tým, že sa o ľudí stará príliš málo, ale tým, že do ich životov zasahuje príliš veľa. Paternalis-

tický štát totiž deštruuje základné piliere zdravej spoločnosti: obmedzuje slobodu, likviduje zodpovednosť a nivočí prirodzené formy solidarity.

Paternalistický štát je nákladný, na čo potrebuje prerozdeľovať veľa zdrojov. Paternalistický štát má tendenciu všetko regulovať a zasahovať do hospodárstva, čím zhoršuje ekonomické prostredie. A krajiny s menej výkonnými ekonomikami majú väčšie problémy vyrovnávať sa s problémom chudoby ako krajiny ekonomicky prosperujúce. Snaha čo najlepšie zabezpečiť a podporiť ľudí má za následok vysoké daňové a odvodové zaťaženie, ktoré je prekážkou vytvárania nových pracovných miest, a teda prispieva k vyššej nezamestnanosti a tým aj k väčšej chudobe, keďže tá s nezamestnanosťou evidentne súvisí.

Paternalistický štát zároveň potláča v ľuďoch aj zmysel pre zodpovednosť. Upevňuje v nich presvedčenie, že by sa o nich mal postarať niekto iný. Prehlbuje ich pasivitu a závislosť. Ak som presvedčený, že sa má o mňa postarať vláda, nemusím sa snažiť ja sám. To nie je cesta z chudoby, ale cesta k dlhodobej chudobe. A podobne to účinkuje aj vo vzťahu k prirodzeným, teda dobrovoľným formám solidarity, reprezentovaným charitou, pôsobením cirkví či mimovládnych organizácií. Prečo by som mal pociťovať starosť o svojho blížneho v núdzi, keď viem, že sa oňho „postará“ štát? Prečo by som mal dobrovoľne prispievať niekomu na starostlivosť o chudobných, keď musím prispievať povinne cez vysoké dane a odvody?

Čo robiť s chudobou?

Tretou otázkou je: „Čo sa dá robiť s chudobou?“ Inak povedané, čo by mala robiť sociálna politika a ako. Ale aj tu – podobne ako pri prvej otázke – je potrebné zodpovedať i opačnú otázku: Čo by sociálna politika robiť nemala?

Sociálna politika je totiž v súčasnosti nafúknutá, zasahuje aj do oblastí, ktoré s riešením problému chudoby nemajú vôbec nič spoločné. Nahrádza individuálnu zodpovednosť tam, kde na to nie je skutočný dôvod.

Chudoba je nesporne vážnym problémom a otázka je, čo s ňou. Libertáriani by odpovedali, že nič. Že všetko treba ponechať na trhové vzťahy, ktoré vyprodukujú najlepšie možné riešenia. Že štát nie je potrebný, lebo jeho zásahy problémy neriešia, vždy veci len zhoršujú. Socialisti odpovedajú, že zodpovedný je štát, ktorý sa má o chudobných postarať. Odpovedajú koncepciou tzv. sociálnych práv, ktorými sa hemží slovenská ústava i európske dokumenty. Sociálne zabezpečenie prestáva byť iba vecou politiky štátu a stáva sa právom, niečím, na čo majú ľudia automatický nárok. Dokonca nárok na úrovni, ktorá vysoko prevyšuje len základnú ochranu pred chudobou. A s touto ideovo socialistickou odpoveďou sa dnes stotožňujú aj mnohí z tých, ktorí sa deklaratívne hlásia ku konzervatizmu alebo liberalizmu.

Konzervatívna odpoveď je však iná. Konzervatívci sa zhodujú s libertariánmi a klasickými liberálmi v čo najširšom uplatnení trhových princípov. Na rozdiel od libertariánov však nepopierajú potrebu a úlohu štátu. Presadzujú však myšlienku obmedzenej vlády. Vlády, ktorá uskutočňuje len základné funkcie, ako sú najmä zabezpečenie vonkajšej bezpečnosti štátu a vnútornej bezpečnosti občanov, vytváranie legislatívnych pravidiel a vyucovanie práva.

Na to, čo sú základné funkcie štátu, môžu byť rôzne pohľady, ale v dnešnej dobe k nim možno priradiť aj garantovanie základného životného štandardu obyvateľov, najmä tých, čo sú na takúto pomoc objektívne odkázaní. Malo by však ísť naozaj len o základný životný štandard. Je neprijateľné, aby na začiatku 21. storočia v strednej Európe zomierali ľudia od hladu, zimy či pre nedostatok elementárnych hygienických podmienok. To v očiach konzervatívcov – na rozdiel od libertariánov – legitimizuje aj istú úlohu štátu a zásah do vlastníckych práv v podobe verejného prerozdelenia pôvodne súkromných zdrojov. Legitímnym dôvodom je však len ochrana pred prejavmi chudoby, pričom treba zdôrazniť, že prejavmi skutočnej chudoby, nie tým, čo býva za ňu často vydávané. Takýmto legitímnym dôvodom rozhodne nie je snaha o vyrovnávanie príjmových a majetkových rozdielov, nahrádzanie dobrovoľného poistenia predvídateľných rizík povinným poistením, sociálno-inžinierske úsilie o zvyšovanie pôrodnosti prostredníctvom výšky sociálnych dávok pre rodiny alebo zasahovanie do vzťahov medzi zamestnávateľmi a zamestnancami.

Ak konzervatívci uznávajú, že vláda má mať istú úlohu v sociálnej politike, neznamená to, že jej zodpovednosť je na prvom mieste. Naopak – vláda má byť až na poslednom mieste. Prvotná je zodpovednosť jednotlivca a všetko má smerovať k jej posilňovaniu. Jednotlivec nie je izolovaný, ale žije v sieti sociálnych vzťahov, najmä v rodine. Človek zodpovedá za svoju rodinu a rodina zodpovedá za svojich členov. Rodina je najprirodzenejšou formou ochrany pred chudobou.

Tam, kde rodina nestačí, mali by nastúpiť prirodzené formy solidarity. Prirodzené, teda dobrovoľné. V podobe charity, cirkví, mimovládnych organizácií, susedských komunit. A až vtedy, keď je problém neriešiteľný touto prirodzenou cestou, je odôvodnené, aby do veci vstúpili vláda, štát, verejný sektor. Konzervatívci pritom očakávajú, že verejným sektorom realizovaná sociálna politika bude adresná, založená na princípe subsidiarity a bude smerovať k posilňovaniu individuálnej zodpovednosti, nie k jej oslabovaniu.

Adresnosť znamená, že pomoc má smerovať k tým, čo sú na ňu naozaj odkázaní a čo si nemôžu z objektívnych dôvodov pomôcť sami.

Subsidiarita znamená, že sociálna politika sa má uskutočňovať decentralizovane, najmä obcou, prípadne regiónom a centrálna vláda má byť až tou úplne poslednou inštanciou.

Posilňovanie zodpovednosti znamená, že ani ľudom v núdzi nemá byť poskytovaná pomoc bez vyžadovania protihodnoty v podobe vlastnej aktivity. Inak povedané: hlavné nie je dať ľudom ryby, aby sa zasýtili, ale naučiť ich loviť ryby, aby sa dokázali zasýtiť sami.

DÔSTOJNÁ PRÁCA: UTÓPIA ALEBO REALITA DÔSTOJNÉHO ŽIVOTA?¹

Monika ČAMBÁLIKOVÁ²

Čo je to dôstojná práca? Možno žiť „dôstojný život“, ergo uchovať si dôstojnosť ľudskej bytosti (občana) a bytia bez prístupu k „dôstojnej práci“? V tomto príspevku sa chceme zamyslieť nad niektorými charakteristikami dôstojnej práce a naznačiť isté súvislosti medzi dôstojnou prácou a dôstojným životom.

Rezolúcia o dôstojnej práci a neformálnom hospodárstve (prijatá na 90. zasadnutí Generálnej konferencie MOP 19. júna 2002 v Ženeve) vymedzuje, čo je to *dôstojná práca*. V duchu tejto rezolúcie je dôstojná taká práca, ktorá vychádza zo štyroch základných zásad a práv pri práci, a to:

- sloboda združovania a uznanie práva kolektívne vyjednávať,
- odstránenie všetkých foriem nútenej alebo povinnej práce,
- zrušenie detskej práce,
- odstránenie diskriminácie v oblasti zamestnania a povolania.

Tieto štyri kategórie základných zásad a práv pri práci sú obsiahnuté v ôsmich kľúčových dohovoroch MOP, ktoré naša republika ratifikovala a ktorých dodržiavanie je pre nás záväzné. Záväzok k dôstojnej práci je zakotvený už vo Philadelphskej deklarácii (1944) potvrdzujúcej právo každého človeka žiť „v podmienkach slobody a dôstojnosti, v podmienkach ekonomickej bezpečnosti a rovnakých príležitostí“.

Je tento záväzok všeobecne deklarovaný už v roku 1944, opätovne uznaný a pretavený do prijatej *rezolúcie* o viac ako polstoročie neskôr už životnou realitou, alebo ešte stále iba prisľubom či snom veľkej časti ľudí – a to nielen vo svetovom, ale aj v našom domácom meradle a kontexte?

Aké sú pokroky, a najmä – s akými prekážkami sa stretávame pri napĺňaní záväzku „dôstojnej práce“ a práva rovnosti príležitosti prístupu k takejto

práci? Kto je a kto môže byť garantom tohto práva a realizátorom tohto záväzku? Aké sú spôsoby a nástroje, ktoré ho pomáhajú uvádzať do života? V tomto príspevku neodpovieme na všetky tieto otázky. Bude sa z nich však odvíjať naše uvažovanie, pričom sa v ňom ako na aktérov sústredíme najmä na sociálnych partnerov – organizácie a zástupcov zamestnancov a zamestnávateľov.

Prekážky prístupu k dôstojnej práci

Obmedzený, ba často zahataný prístup k dôstojnej práci majú pracovníci „neformálneho hospodárstva“. Výraz neformálne hospodárstvo (informal economy) sa do slovenčiny prekladá aj ako neformalizované hospodárstvo, neoficiálna, nelegálna, nepriznaná, tieňová alebo sivá ekonomika (hospodárstvo).

Je to sféra hospodárskej činnosti a práce nedostatočne pokrytá formálnymi ustanoveniami, neregulovaná či nedostatočne regulovaná právnym a inštitucionálnym rámcom.

Pracovníci neformálneho hospodárstva nie sú spravidla registrovaní a chránení na základe pracovného zákonodarstva a sociálnej ochrany. Nie sú preto schopní využívať, realizovať alebo chrániť svoje základné práva. Keďže vo všeobecnosti nie sú organizovaní, nemajú kolektívne zastúpenie voči zamestnávateľom či ostatným inštitúciám a úradom.

Dôsledkom je zraniteľnosť a marginalizácia týchto ľudí, nedostatok ich účinnej, najmä sociálnej ochrany, nerealizácia ich práv a spoluúčasti na rozhodovaní – od úrovne podniku (pracoviska) až po celospoločenskú úroveň. Vylúčenie z „formálneho“ trhu práce sa často viaže so sociálnym vylúčením a spoločenskou marginalizáciou.

Aké sú charakteristiky práce v neformálnom hospodárstve? Sú to najmä: nebezpečné a zdraviu škodlivé pracovné podmienky, nízka úroveň kvalifikácie a produktivity, nízke a nepravidelné príjmy, nedostatočný prístup pracovníkov k vzdelaniu a odbornej príprave, k zdravotnej starostlivosti, k informáciám a participácii.

V súčasnom svete vraj väčšina ľudí pracuje v podmienkach, ktoré nespĺňajú uvedené kritériá *dôstojnej práce*. Stále si veľa ľudí nedokáže nájsť prácu alebo začať podnikat' v rámci „formálneho“ hospodárstva.

A kto najmä pracuje v „neformálnom“ hospodárstve, teda spravidla v podmienkach nedôstojnej práce? Väčšinou ženy, mladí ľudia, migranti, starší pracovníci a – deti.

Na ich zraniteľnosť a nedostatočnú ochranu – najmä žien – poukazujú aj iné zdroje: napríklad *odporúčanie komisie č. 92/131/EHS z 27. novembra 1991 o ochrane dôstojnosti mužov a žien pri práci*.

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu VEGA 2/6031/26 *Agenda, stratégia a identita sociálnych hnutí na Slovensku: kontinuita a zmena*.

Použitie empirické údaje z dotazníka Spoločnosť 2004 boli získané v rámci úlohy vývoja a výskumu č. SP 51/028 06 00/028 06 02 – 2003 s názvom *Regionálna diferenciácia a regionálny rozvoj v SR v kontexte integračných dosahov*. Hlavný riešiteľ: Mgr. Ľubomír Falťan, CSc.

² PhDr. Monika Čambáliková, CSc., Sociologický ústav SAV, Bratislava.

To, čo charakterizujeme ako neformálne hospodárstvo, stále jestvuje aj u nás. Ba čo viac, sú signály, že táto sféra u nás rastie.

Neformálne hospodárstvo je najmä v podmienkach vysokej nezamestnanosti rastúcim (reálnym i potenciálnym) zdrojom pracovných miest, pretože prístup k takýmto miestam je relatívne ľahký: zo strany zamestnanca sa dá získať aj – či najmä – bez vysokej úrovne vzdelania a kvalifikácie; zo strany zamestnávateľa sa dá vytvoriť aj – či najmä – s nižšími nárokmi na náležité pracovné podmienky, technické vybavenie, bezpečnosť a ochranu zdravia pri práci.

Jestvujú prepojenia medzi zmenami v organizácii práce a rastom neformálneho hospodárstva. Odvolávajú sa na potrebu flexibility pracovného trhu, sa kreujú aj pracovné miesta, ktoré nezodpovedajú všetkým uvedeným charakteristikám dôstojnej práce. Rastie počet pracujúcich ako „živnostníci z donútenia“ či množstvo zamestnancov bez pracovnej zmluvy a náležitej sociálnej, pracovnoprávnej ochrany a bezpečnosti ochrany a zdravia pri práci. Napríklad v *Správe o stave ochrany zdravia pri práci, vývoji chorôb z povolania a iných poškodení zdravia z práce za rok 2001* sa uvádza: „Niektorí zamestnávateľi prepúšťajú svojich zamestnancov vykonávajúcich rizikové práce a nahrádzajú ich externými pracovníkmi (samozamestnávateľmi), ktorí sa väčšinou nedostanú do evidencie rizikových prác... Možno teda predpokladať, že počet pracovníkov v riziku je v skutočnosti vyšší než počet oficiálne evidovaných osôb.“

Segmentácia a nerovnosť európskych trhov práce

Problematika rozdelenia a rozdielov medzi „formálnym“ a „neformálnym“ hospodárstvom sa reflektuje aj v iných kontextoch a pojmoch, všetky tieto analytické a explanačné rámce však v konečnom dôsledku poukazujú na nerovnosť vzhľadom na prístup k dôstojnej práci, pracovným podmienkam a odmene za prácu, ktorá umožňuje dôstojný život.

Segmentácia a nerovnosť je charakteristická pre celý svetový trh práce, európsky nevynímajúc.

Aj európsky model zamestnanosti na jednej strane zahŕňa primárny trh práce tvorený stabilnými pracovnými miestami na plný úväzok, ktoré sú dobre platené a sú spojené s kvalitným sociálnym zabezpečením, a na druhej strane sekundárny trh práce zahŕňajúci pracovné zmluvy na dobu určitú, s nižšou úrovňou mzdy a sociálnej ochrany. Sekundárny trh práce expanduje a je pravdepodobné, že sa bude rozrastať – „... zamestnávateľi zamestnávajú skôr pracovníkov z radov nezamestnaných ako zamestnancov zo sekundárneho trhu práce. Takmer každé tretie pracovné miesto v EÚ je nestále a nesté (*insecure*). Kým rozvoj flexibility práce umožňuje tlmiť štruktúrnú ne-

zamestnanosť, frakčnú nezamestnanosť naopak vytvára.“ (Chapon – Euzéby 2002: 44)

Segmentáciu trhu práce sprevádza prehlbujúca sa príjmová a statusová nerovnosť zamestnancov. Tí navrchu pomyselného zamestnaneckého rebríčka, americkým ekonómom Robertom Reichom označení ako „symbolickí analytici“, profitujú. Sú dobre ohodnotení, ba až nadhodnotení. Tí na dolných priečkach, ktorých príjem je okolo úrovne minimálnej mzdy, požívajú – a to aj v najrozvinutejších štátoch – len malú mieru sociálnej ochrany a sú vystavení čoraz ostrejšej konkurencii z krajín s nižšou cenou práce. Väčšina z nich strieda status nezamestnaného so statusom príležitostne, dočasne či čiastočne zamestnaného. Niektorí z nich prežívajú z prostriedkov sociálnej pomoci a z „práce načierno“. Jestvuje aj nová kategória tzv. sekundárnych podnikateľských aktivít – tzv. falošní samozamestnávateľia, ktorí sú subkontraktormi a vstúpili do závislého vzťahu (pracovnej činnosti) s tými, ktorí im zadávajú objednávky bez toho, aby požívali sociálne výhody zamestnanca s pracovnou zmluvou (zamestnaneckého pomeru).

Fragmentácia a segmentácia trhu práce je ešte výraznejšia, ak vezmeme do úvahy proces ekonomickej globalizácie – aj nad rámec EÚ.

Globalizácia umožňuje a vytvára nadnárodné korporácie, kapitál robí mobilnejším a flexibilnejším. Internacionalizácia výroby a finančných trhov dovoľuje podnikom a podnikateľom vykonávať ich ekonomické aktivity po celom svete a práve tam, kde to považujú za najvýhodnejšie – aj z hľadiska nákladov spojených s oblasťou sociálnej politiky podniku a politikou národného štátu: teda z hľadiska nákladov na mzdy, príspevkov na sociálne poisťovanie, odvody a dane.

V rámci nadnárodných podnikov je výrobný proces spravidla rozčlenený: sofistikovaná výroba sa vykonáva prevažne v západných krajinách, jednoduchá rutinná práca je alokovaná do krajín tretieho sveta. Lacná a súčasne – aspoň z hľadiska formálneho vzdelania – kvalifikovaná pracovná sila sa spočiatku javí ako ich konkurenčná výhoda. Od sociálnych partnerov, najmä odborov, sa v týchto krajinách požaduje „mzdová zdržanlivosť“ pri vyjednávaní na podnikovej i národnej úrovni. Spravidla to vedie k udomácneniu relatívne nižších miezd za menej kvalifikovanú prácu pre viaceré kategórie zamestnancov, najmä z radov tých, čo tradične tvorili jadro odborovej organizovanosti. Práve títo zamestnanci sú zároveň najviac ohrozovaní a postihovaní nezamestnanosťou v dôsledku nevyhnutnej reštrukturalizácie a modernizácie, ako aj v dôsledku skolabovania systému plnej zamestnanosti v bývalých socialistických štátoch. V dôsledku reštrukturalizácie a nezamestnanosti sa oslabuje členská základňa „domácich“ odborov a tým aj ich vyjednávajúca pozícia.

Problému nezamestnanosti však čelia aj západné krajiny. V dôsledku globalizácie sa musia vyrovnávať s určitým odlevom investícií a pracovných miest, ale stále sú príťažlivé pre migrantov a migrujúcich pracovníkov z menej vyspelých krajín, čo aj tu problém (ne)zamestnanosti neustále aktualizuje. Globalizácia teda generuje spoločný záujem nadnárodného kapitálu, avšak spravidla neprináša žiadne medzinárodné spájanie zamestnancov. Ba čo viac, vytváraním globálnej konkurencie v oblasti zamestnanosti a investícií stavia zamestnancov jednotlivých krajín proti sebe. Tak silnie čoraz prepojenejší a mobilnejší medzinárodný kapitál na jednej strane a súčasne rastie medzinárodná konkurencia zamestnancov pri získavaní práce a súťaženie národných vlád o prilákanie zahraničného kapitálu na druhej strane. „Rastúca veľkosť a moc multinárodných korporácií nie je súbežne vyvažovaná súčasným rastom nadnárodnej organizovanosti a vplyvom medzinárodných organizácií zamestnancov.“ (Etzioni-Halevy 1999: 240)

V dôsledku liberalizácie pohybu kapitálu a faktického zrušenia hraníc pre tovarový a peňažný kapitál, ako aj v dôsledku súperenia národných vlád o zahraničné investície sa oslabujú možnosti a kompetencie národných vlád v oblasti kontroly, regulácie, a najmä získavania daňových zdrojov. To de facto znamená limitovanie zdrojov pre štátnu sociálnu politiku (redistribúciu určenú štátom), ako aj obmedzenie národných vlád aj ako sociálneho partnera. V miere, v akej rastú možnosti kapitálu neohraničovať svoje možnosti hranicami štátu, klesajú možnosti organizácie menej mobilnej strany zamestnancov, ako aj možnosti národných vlád stanovovať strane (najmä nadnárodného) kapitálu podmienky kooperácie. Tým sa vnútri štátu menia politické pomery pre sociálne partnerstvo a kolektívne vyjednávanie, a to aj vtedy, ak k migrácii kapitálu aktuálne ani nedochádza: národné vlády a zamestnanecké zväzy totiž reagujú vo svojich kalkuláciách na možnosť migrácie kapitálu preventívnymi ústupkami (Wolf 2000: 55).

Táto situácia vo všeobecnosti predstavuje určité reálne limity pre všetkých „tradičných“ aktérov – národné vlády, združenia zamestnávateľov i zamestnancov (odborníci) pri rozširovaní „formálneho“ trhu práce, resp. pri zvyšovaní ponuky a dostupnosti dôstojnej práce.

Dôstojná práca a nedôstojná odmena za prácu?

V 90. rokoch európske krajiny (v porovnaní s USA) uprednostňovali politiku vyšších miezd pred politikou zamestnanosti. Ale situácia sa mení. Súčasťou politiky zamestnanosti v európskych krajinách je tlak na zmierňovanie mzdových požiadaviek, rast zamestnaní na čiastočný úväzok a/alebo tlak na skracovanie pracovného času.

Ak snaha minimalizovať cenu práce platí vo všeobecnosti, u nás je aktuálna osobitne. Na súčasnom trhu práce v Slovenskej republike sú sociálni

partneri, najmä odbory, výrazne konfrontovaní s touto problematikou, s touto výzvou – nízkou cenou práce, a to nezriedka aj v rámci „formálneho“ hospodárstva. Požiadavka a prax minimalizovania ceny práce vedie k vytváraniu kategórie zamestnancov nazývaných working-poor – chudobných pracujúcich. Existencia working-poor svedčí o tom, že článok 4 Európskej sociálnej charty, ktorý deklaruje právo pracovníkov na odmenu, ktorá zabezpečí im a ich rodinám dôstojnú životnú úroveň, zostáva v ich prípade len deklaráciou. A čo to znamená v ich živote?

Výskum Spoločnosť 2004 ukázal, že aj napriek plnému pracovnému úväzku, ba niekedy aj odpracovaným nadčasovým hodinám majú dve tretiny pracujúcich či podnikajúcich respondentov v SR nižšiu ako priemernú mzdu, pričom štvrtina z nich uviedla, že ich príjem je výrazne pod priemerom priemernej čistej mesačnej mzdy v roku 2003, teda výrazne menší ako 11 470 Sk.

Svoj príjem (mzdu, podnikateľský výnos) pokladá – s ohľadom na schopnosti, kvalifikáciu a pracovné úsilie za oveľa nižší než spravodlivý 38,2 % respondentov a za trochu nižší než spravodlivý 37,2 %. Pociť, že ich odmena za prácu je spravodlivá, má 18,5 % pracujúcich v SR. Za vyšší ako spravodlivý pokladá svoj príjem menej ako 2 % respondentov.

Viac ako štvrtina domácností v SR uviedla, že ich príjem je výrazne nižší ako 20 000 Sk, teda ako priemerný čistý mesačný príjem štvorčlennej domácnosti na Slovensku v roku 2003.

Necelých 8 % domácností uviedlo, že im príjem stačí na všetko, ďalších 30 % to však uvádza s výhradou, že hospodária úsporne. Asi 22 % domácností musí vraj veľmi šetriť, aby si mohli kúpiť drahšie veci a viac ako 18 % má dosť peňazí len na nákup najlacnejších vecí. O dôstojnom živote už ťažko hovoriť v prípade viac ako 15 % domácností, ktorým príjem stačí len na nákup najlacnejších potravín, a alarmujúcich je takmer 5 %, ktorí udávajú, že nemajú dosť peňazí ani na to, aby si nakúpili najlacnejšie potraviny.

Takmer pätina domácností uviedla, že za ostatný rok mala problémy zaplatiť inkasné platby (elektrina, voda, plyn), takmer 15 % nájomné, viac ako 12 % domácností malo problémy so splátkami pôžičiek. Zaplatiť výdavky súvisiace so štúdiom dieťaťa bolo problematické pre 11 % domácností a 5,4 % malo dokonca problém uhradiť výdavky súvisiace s dochádzkou do práce.

Zdá sa, že hranica, za ktorou je dôstojný život ohrozený nedostatnosťou/nedôstojnosťou materiálnych a sociálnych podmienok, sa dnes na Slovensku tvorí podľa osi začlenenie verzus vylúčenie na trhu práce (najmä na „formálnom“ trhu práce), pričom sa znásobuje nedostatkom individuálne využiteľných a mobilizovateľných zdrojov, rodinnou i regionálnou marginalizáciou. Najmä tí nezačlenení na „formálnom“ trhu práce sú zároveň

najmenej začlenení do formálnych a neformálnych vertikálnych sietí schopných a uschopňujúcich mobilizovať zdroje a benefity vo všeobecnosti.

Chudoba nie je priateľom dôstojného života. Ale úplne nezlučiteľná by mala byť s dôstojnou prácou. K tomu, aby súčasťou dôstojnej práce bola aj dôstojná mzda, by mali prispieť v rámci svojich kompetencií a rozsahu pôsobnosti všetci, nielen „tradiční“ sociálni partneri. Relatívne vysoký počet working-poor totiž poukazuje nie(len) na limity „slobodného trhu“, ale na limity uplatňovania politik vyvažujúcich jeho nedokonalosti.

Podpora dôstojnej práce a rovnosti príležitostí prístupu k nej

Podpora dôstojnej práce si vyžaduje spoločné koordinované úsilie všetkých relevantných aktérov a inštitúcií – sociálnych partnerov (najmä zamestnávateľov) vrátane, vlády však nevynímajúc.

Základňou a kompasom tohto úsilia musí byť realizácia deklarovaných základných zásad a práv pri práci. Základom a meradlom jej úspešnosti je najmä vytvorenie viac a lepších pracovných miest (pracovných príležitostí v rámci „formálneho“ hospodárstva) a garantovanie primeranej sociálnej ochrany.

Osemdesiate deviate zasadnutie Medzinárodnej konferencie práce v roku 2001 v tejto súvislosti vyzvalo vlády

- vytvoriť makroekonomický, sociálny, právny a politický rámec na vytváranie dôstojných pracovných miest a podnikateľských príležitostí,
- aj s cieľom rozšíriť sociálne zabezpečenie najmä na skupiny z neformálneho hospodárstva, ktoré sú spravidla z neho vylúčené.

Ďalej toto zasadnutie Medzinárodnej konferencie práce v článku 30 vyzvalo – s cieľom podporiť realizáciu uvedených práv a ochrany – zlepšiť systém inšpekcie práce, uľahčiť a urýchliť prístup k právnej pomoci a k systému súdnictva.

Vo vzťahu k odborom a organizáciám zamestnávateľov sa tu sformulovalo odporúčanie, že „pracovníci a zamestnávatelia neformálneho hospodárstva môžu vstúpiť do existujúcich odborových organizácií a organizácií zamestnávateľov alebo si môžu utvoriť vlastné organizácie“ (článok 31) a že „odborové organizácie môžu vyvinúť úsilie zahrnúť pracovníkov neformálneho hospodárstva do kolektívnych zmlúv“ (článok 34).

Odbory sú tu ďalej nabádané, aby poskytovali rozličné špecializované služby pracovníkom a pracovníckam neformálneho hospodárstva, aby ich informovali o ich právach, zahŕňali ich do svojich vzdelávacích projektov, poskytovali im právnu pomoc – aj keď tieto služby nedokážu nahradiť kolektívne zmluvy alebo zbaviť vládu príslušnej zodpovednosti.

Nástroj pôsobenia sociálnych partnerov: kolektívne vyjednávanie a kolektívna zmluva

Z hľadiska dôstojnej práce – a prístupu k nej – je dôležité, aby kolektívne vyjednávanie smerovalo k vytváraniu kvalitných pracovných miest a aby kolektívne zmluvy zakotvovali a garantovali aspoň minimálne štandardy vrátane úrovne mzdy a mzdových taríf pre všetkých zamestnancov.

Z pôsobnosti kolektívneho vyjednávania a kolektívnych zmlúv by nemali byť vylúčení žiadni pracovníci. Jednoducho: dobré kolektívne zmluvy účinne podporujú dôstojnú prácu a rovnosť prístupu k nej v najširšom zmysle.

Aby však akékoľvek záväzky, ciele a opatrenia, nezostali len v deklaratívnej rovine, treba zabezpečiť, aby kolektívne zmluvy obsahovali nielen nástroje realizácie, ale aj monitorovania, dodržiavania a vyhodnocovania zásad dôstojnej práce.

LITERATÚRA

- CHAPON, S. – EUZÉBY, Ch. E., 2002: Towards a convergence of European social models? In: *International Social Security Review*, Vol. 55, No. 2, 37 – 56.
- ETZIONI-HALEVY, E., 1999: Elites, Inequality and the Quality of Democracy in Ultramodern Society. *International Review of Sociology*, Vol. 9, Issue 2, 239 – 252.
- WOLF, M., 2000: From the Konzentrierte Action to the Bündnis für Arbeit. In: *Labour, Industrial Relation and Social Bargaining*, Research Institute for Labour and Social Affairs, Praha, 43 – 57.

HOLISTICKÝ PRÍSTUP K RIEŠENIU CHUDOBY

Ľudovít MOLNÁR¹

Zhrnutie

Napriek pokroku vo vede a v technike, rýchlemu prenosu výsledkov vedy a techniky do inovácií prinášajúcich vysokú pridanú hodnotu sme svedkami nielen bohatstva z toho priamo alebo nepriamo prameniaceho, ale aj nesmiernej chudoby jednotlivcov, skupín, štátov, dokonca celých regiónov. Nie náhodou sa riešenie problému chudoby stalo jedným z miléniových cieľov OSN. Problém chudoby sa však často redukuje iba na hmotnú chudobu. Ale aj v súčasnej dobe znalostnej ekonomiky a informačnej spoločnosti má chudoba veľa podôb, ktoré sú navyše vzájomne prepojené. Situácia nie je iná ani na Slovensku. Preto aj riešenie iba jednej podoby chudoby len ťažko môže riešiť problém chudoby ako celku, ba takýto postup nemusí priniesť žiadny pozitívny efekt. V článku poukazujeme na potrebu holistického prístupu k riešeniu chudoby.

Úvod

Odstránenie aspoň extrémnej chudoby je jedným z miléniových cieľov OSN. Už len tento samotný fakt svedčí o tom, že ide o vážny problém, a to i napriek tomu, že jeho interpretácia nie je jednoznačná. Preto často hovoríme o odstránení extrémnej chudoby, hoci ani tento prívlastok neprináša jasno do tohto problému v spoločnosti hrdiacej sa znalostnou ekonomikou, ktorá nesie ďalší prívlastok informačná. Tieto prívlastky evidentne poukazujú skôr na bohatstvo než na chudobu. Štatistika je však neúprosná a poukazuje nielen na veľké rozdiely medzi jednotlivcami, skupinami, štátmi, ale i celými regiónmi v bohatstve, či chudobe.

Veľmi podobná situácia je aj u nás, aj keď treba otvorene povedať, že napriek mnohým problémom s chudobou nepatríme k tej „chudobnej“ časti sveta v zmysle miléniového cieľa OSN. To, samozrejme, neznamená, že by sme sa chudobou u nás nemali zaoberať. Práve naopak! Keď už pre nič iné, tak pre naplnenie starej pravdy, že „najlepším riešením problémov je vyhnúť sa im“.

¹ RNDr. Ľudovít Molnár, DrSc., FIIT STU Bratislava.

Viacrozmernosť problému chudoby

Indikátorom chudoby je „nedostatok“. Ten je najviac vidieť v hmotnej oblasti. Možno aj preto sa chudoba až príliš často redukuje iba na hmotnú chudobu. V prípade chudoby, ktorej odstránenie sa dostalo do miléniových cieľov OSN, sa chudoba najviac prejavuje v potravinovej oblasti, a keďže tá je bezprostredne spojená „s prežitím“, je len samozrejmé, že jej odstránenie má najvyššiu prioritu.

Chudoba ako „nedostatok“ je viacrozmerný fenomén. Svedčia o tom nielen ďalšie miléniové ciele OSN, ale aj „bežné“ problémy reálneho života, ktoré možno zhrnúť pod spoločný názov „nehmotná chudoba“. V tomto kontexte sa najčastejšie hovorí o „duchovnej“ chudobe. Nejde o nový fenomén. Poznáme ho napríklad z charakterizácie mladej generácie, ale predovšetkým rôznych zoskupení.

Na rozdiel od hmotnej chudoby nehmotná chudoba už nemá toľko svojich advokátov. Jedným z dôvodov je jej „rozdrobenosť“, ale aj skutočnosť, že nie je na prvý pohľad taká viditeľná a aj jej „dôsledky“ sa neprejavujú okamžite. Nehmotnú chudobu však považujem za rovnako dôležitú a v mnohých oblastiach aj dôležitejšiu ako hmotnú chudobu. Vidieť to aj z toho, že sa na ňu poukazuje vo vyspelých spoločnostiach s vyspelou znalostnou ekonomikou a vysokým životným štandardom. Považujem ju za dôležitú aj preto, lebo jej odstránenie je zložité a nie je jasný ani spôsob, „ako“ ju odstrániť a čím ju „nahradit“.

S problémom nehmotnej chudoby sa možno v širokom spektre stretnúť aj u nás. V poslednom období sa to najviac prejavilo v diskusii o mnohých televíznych programoch.

Paradoxy súčasnej doby

Ak sa chudoba prejavuje „nedostatkom“, tak jej odstraňovanie sa bude prejavovať, aspoň formálne, „rastom“. Fenomén rastu je veľmi typický pre súčasnú spoločnosť, ktorá nesie názov informačná. Za charakteristické pre súčasnú informačnú spoločnosť považujeme:

- rast množstva nových informácií – dokonca exponenciálny,
- rast množstva nových vedeckých výsledkov,
- rast rýchlosti ich prenosu do praxe,
- rast rýchlosti inovácie,
- rast pridanej hodnoty z aplikácie nových vedeckých výsledkov do materiálových, výrobných i spoločenských procesov,
- rast množstva vyrobených produktov.

V spojitosti s chudobou, predovšetkým hmotnou, vzniká paradoxná otázka: nerastie aj chudoba – znova, predovšetkým hmotná? Štatistiky posledného obdobia ukazujú, že hmotnú chudobu minimálne nevieme odstrániť.

Pokiaľ ide o iné formy chudoby, čoraz častejšie o nich hovoríme, čo skôr poukazuje na vznik nových foriem chudoby, prípadne ich prejavov, ale znova nemožno jednoznačne hovoriť o poklese nehmotných foriem chudoby, prípadne ich prejavov.

Informačná chudoba – problém prístupu k zdrojom

Základnou charakteristikou modernej informačnej spoločnosti sú informácie. Získanie potrebnej informácie včas a v prijateľnej forme ovplyvňuje rozhodovacie procesy, zvyšuje efektívnosť materiálových a výrobných procesov, prináša vysokú pridanú hodnotu. K tomu treba pridať pozitívny vplyv na životné prostredie i celkovú kvalitu života. Ale znova vzniká analogický problém ako v prípade hmotnej chudoby – potreba mať takéto informácie. V komunite pracujúcej s informačnými technológiami sa často používa fráza „všetko je na webe“. Nebudeme tu hlbšie rozoberať tento problém, ale poučenie z toho je: problém informačnej chudoby spočíva v nájdení a sprístupnení požadovaných informácií.

Aj v prípade informačnej chudoby je spoločnosť rozdelená na informačne bohatých a informačne chudobných jednotlivcov, skupiny, národy i regióny. Ide o nemenej vážny problém, ako je hmotná chudoba, a venujú mu pozornosť nielen samotné štáty, ale aj významné medzinárodné organizácie, ako je UNESCO. Známa je v tomto smere konferencia WSIS (World Summit on Information Society, Ženeva 2003, Tunis 2005) venovaná práve potenciálnemu nebezpečenstvu informačného rozdelenia sveta, na ktorej sa prijal celý rad opatrení vedúcich k lepšiemu sprístupňovaniu informačných zdrojov, a tým aj k participácii na zodpovedajúcom profite z ich využívania.

Ani v sprístupňovaní informačných zdrojov (to už nehovoríme o ich tvorbe) nie je situácia jednoduchá a priamočiara. Jedna úroveň je technologická. Vyžaduje si nemalé ekonomické náklady. Ani tu nie je profit „zadarmo“. Technicky je však tento problém riešiteľný relatívne rýchlo. Samotné technológie však nestačia. Kľúčovými sú ľudské zdroje schopné dané technológie využívať.

Preto aj UNESCO presadzovalo na WSIS princípy umožňujúce profitovať z nových technológií celej spoločnosti, ale aj aktívny prístup každého jednotlivca spoločnosti. Ide o nasledujúce princípy:

- sloboda vyjadrovania – freedom of expression,
- univerzálny prístup k informáciám a znalostiam – universal access to information and knowledge,
- kultúrna a jazyková diverzita – cultural and linguistic diversity,
- prístup ku kvalitnému vzdelaniu – access to quality education.

Chcel by som zdôrazniť, že napĺňanie uvedených princípov nerieši iba individuálny problém informačnej chudoby, ale spája ho s nevyhnutným

vzdelávaním – získavaním schopností umožňujúcich získavať informácie, a teda odstraňovať informačnú chudobu a profitovať zo získaných informácií *vlastným pričinením*. Navyše UNESCO v zmysle svojich kompetencií presadzuje kultúrnu a jazykovú diverzitu. Aj keď tu nie je priestor rozoberať tento aspekt informačnej spoločnosti, treba zdôrazniť, že ide o bohatstvo a významné obohatenie znalostnej spoločnosti.

Odstraňovanie chudoby – informačnej

Nevyhnutnou podmienkou profitovať z nových technológií je nielen ich vlastníctvo, ale, a to predovšetkým, schopnosť ich využívania. Schopnosť využívania nových technológií (ale v podstate všetkých) je podmienená zodpovedajúcimi znalosťami. Práve pojem znalostí sa stal atribútom novej, modernej spoločnosti – znalostnej (UNESCO používa dokonca plurál). A znalosti nemožno získať bez zodpovedajúceho vzdelania. Nie náhodou sa vzdelávanie stalo jedným zo základných pilierov rozvoja spoločnosti. Pojem gramotnosti nadobudol podstatne väčší a širší význam a je len prirodzené, že zmenil aj svoj obsah. V súčasnosti čoraz častejšie hovoríme (ale aj požadujeme), o informačnej gramotnosti. Prv než pristúpime aspoň k stručnej charakteristike informačnej gramotnosti, chcel by som zdôrazniť, že nevyhnutnou podmienkou získania informačnej gramotnosti (ale nielen) je *vlastné pričinenie!* Zdôrazňujem to z toho dôvodu, že podmienka vlastného pričinenia je nutnou podmienkou odstránenia nielen informačnej, ale aj akejkolvek inej formy chudoby. Možno iba tu je potreba vlastného pričinenia viditeľnejšia. Napokon už stará pravda hovorí, že „pomôž si človeče, aj pán Boh ti pomôže“.

Pojem informačnej gramotnosti nie je vôbec nový, a to napriek tomu, že sa v súčasnosti veľa diskutuje o jej obsahu. Zavedenie pojmu informačná gramotnosť je spojené s „knížničnou komunitou“. Je to veľmi prirodzené: základným zdrojom informácií bola, je a zrejme aj bude knižnica. Nie náhodou aj v súčasnosti zaznamenávajú knižnice búrlivý rozvoj, a to nielen v množstvo dokumentov, ale aj v rôznorodosti ich prezentácie a sprístupňovania, využívajúc všetky výdobytky informačných technológií. Ide teda o významný nástroj odstraňovania informačnej chudoby.

Veľmi aktívna a progresívna v definovaní a napĺňaní informačnej gramotnosti je predovšetkým Americká asociácia knižníc (American Library Association – ALA). Má špeciálny výbor pre informačnú gramotnosť, ktorý už v roku 1989 pripravil správu o informačnej gramotnosti, a že ide o vážny a stále aktuálny problém, svedčí skutočnosť, že uvedená správa z roku 1989 bola v roku 1998 aktualizovaná. Správa má formu výzvy k (americkej) spoločnosti venovať informačnej gramotnosti nevyhnutnú pozornosť. Zdôrazňuje sa právo na informácie, ktoré môžu obohatiť život každého jednot-

livca. Aby však ľudia mohli profitovať z informácií, je nevyhnutné, aby boli informačne gramotní. Aby bol človek informačne gramotný, *musí byť schopný rozpoznať potrebu informácie, mať schopnosť ju lokalizovať, vyhodnotiť a efektívne ju využiť*.

Správa poukazuje aj na nebezpečenstvo informačnej chudoby – nedostatku informácií. Pri redukcii informácií do ľahko manažovateľných segmentov sa väčšina ľudí dostane do závislosti od iných, ktorí vlastnia tieto informácie. Informácie predspracované v škole, v rozhlasových televíznych štúdiách v skutočnosti nabádajú ľudí prijať názory iných bez toho, aby o nich hlbšie rozmýšľali. Možno teda povedať, že ak informácie dodáva „niekto iný“, je vždy nebezpečenstvo, že dodá „iba to, čo on chce“, a my sme teda závislí od neho.

Aj keď správa bola orientovaná na americkú spoločnosť, nič „americké“ na nej nie je. Týka sa každej spoločnosti a nemalé skúsenosti s danou situáciou máme aj u nás na Slovensku.

Bohatstvo ako pozitívny prvok

Pre moju generáciu sa pojem bohatstva „nenosil“. Bohatstvo bolo prezentované ako niečo negatívne, dokonca nemorálne. Implicitne sa vždy hovorilo o hmotnom bohatstve. Ešte aj teraz sa mi často zdá, že sme si na to „zvykli“. Svedčia o tom vyjadrenia našich čelných predstaviteľov, ktorí by *mohli*, ale skôr *mali* „na to“ mať. Často možno počuť frázy „nič“ nemám, bývam v „štandardnom byte“ a pod. Vždy som mal pri týchto vyhláseniach zlý pocit a evokovalo to vo mne myšlienku: človeku, ktorý sa nevie „postarať“ o seba, iba ťažko veriť, že sa postará „o mňa“.

Bohatstvo však nemožno a priori považovať za niečo negatívne. Okrem toho znova zdôrazňujem, že bohatstvo nemožno redukovať iba na hmotné bohatstvo. Bohatstvo možno nadobudnúť aj schopnosťami!

Ak som uviedol správu o informačnej gramotnosti ako správu pre americkú spoločnosť, nedá mi nespomenúť „americký“ fenomén, kde sa každý chváli svojim bohatstvom ako výsledkom svojich schopností!

Považujem za dôležité „osvojiť“ si prístup k bohatstvu ako k pozitívne-mu prvku v živote každého jednotlivca i celej spoločnosti, ktoré je dobre motivujúce. Svedčí o tom aj stará múdrosť, že lepšie je byť zdravý a bohatý ako chorý a chudobný.

Odstraňovanie chudoby – poučenie z odstraňovania chudoby informačnej

Odstraňovanie chudoby sa často ilustruje „rybami a chytaním rýb“. Chudobu možno „odstrániť“ tým, že:

- chudobným dáme ryby – hotové produkty,
- chudobných naučíme chytať ryby.

S oboma spôsobmi máme skúsenosti aj u nás.

Z odstraňovania informačnej chudoby už poznáme, že nie je dobré, ak informácie dostávame bez vlastného pričinenia. Nestačí iba „chcieť“, nevyhnutná je „schopnosť“, v prípade informačnej chudoby je to informačná gramotnosť. Vo všeobecnosti je schopnosť spojená s adekvátnymi *znalosťami*. Znalosti, schopnosti sú nevyhnutné na získanie akýchkoľvek produktov – hmotných i nehmotných. Niet inej cesty ako získať znalosti o spôsoboch získavania potrebných produktov ako *vzdelávanie – formálne i neformálne, v súčasnosti, vzhľadom na exponenciálny nárast nových informácií, celoživotné*.

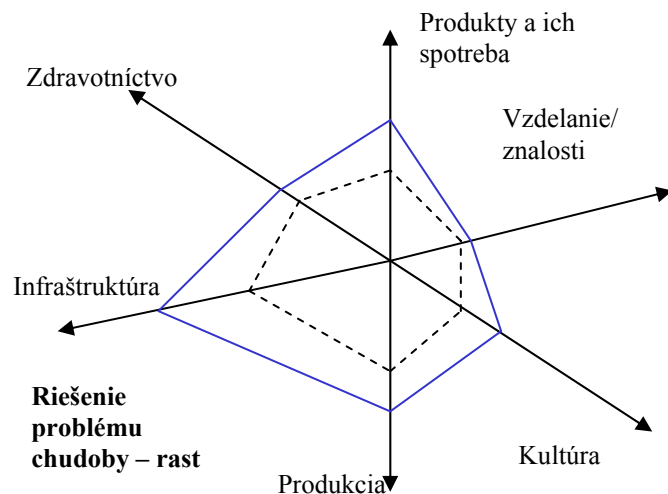
Vzdelávanie je základným pilierom rozvoja každej spoločnosti. Aj u nás je vzdelávanie už dlhodobo jednou z priorít každej vlády – žiaľ, viac v deklaratívnej než v realizačnej rovine.

Odstraňovanie chudoby – holistický prístup

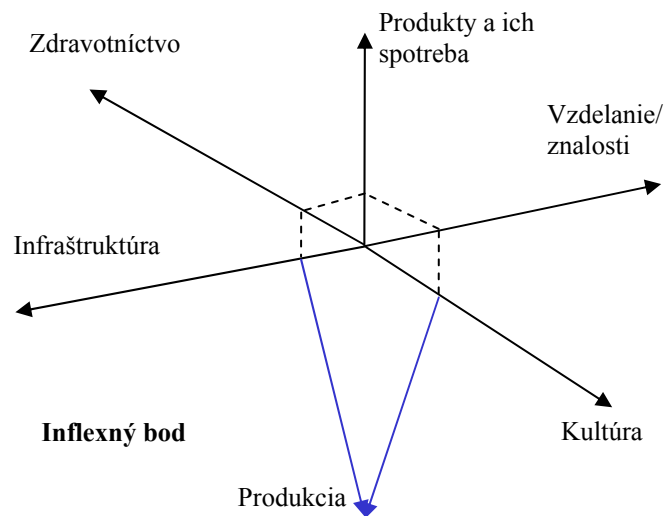
Odstraňovanie chudoby v akejkoľvek forme má „spoločného menovateľa“: *vlastné pričinenie a znalosti, schopnosti*. Preferovanie jednej formy chudoby vedie k „nebezpečenstvu“, že odstraňovanie chudoby bude mať formu „hotových produktov – rýb“, ktoré môže pomôcť v danej situácii, ale nemá dlhodobý charakter. Považujem preto za dôležité pristupovať k problému chudoby komplexne a na jej odstraňovanie použiť holistický prístup.

V prospech holistického prístupu k odstraňovaniu chudoby hovorí aj reprezentácia odstraňovania chudoby na základe rastu jej indikátorov. Zvyšovanie rastu indikátorov nemusí byť a ani nie je rovnomerné, indikátory sú však vzájomne prepojené (obr. 1). Zvyšovanie iba jedného indikátora môže viesť k inflexným bodom, ktoré možno interpretovať ako „vzdialenie sa reality“ a straty ovplyvňovania ostatných aspektov chudoby. Napriek vysokým nákladom na daný aspekt chudoby celkovú chudobu už neovplyvňuje (obr. 2).

Obr. 1. Rast indikátorov odstraňovania chudoby

Obr. 2. Inflexný bod jedného indikátora

V súvislosti s použitím prístupu „inflexného bodu“ na hmotnú chudobu ako jedného z jej indikátorov možno povedať, že riešenie „iba“ hmotnej chudoby nemusí priniesť riešenie chudoby v jej mnohotvárnosti.

Záver

Chudoba je vážnym problémom súčasnej spoločnosti. A to napriek tomu, že uplatňovanie výsledkov vedy a techniky v materiálových, technologických a výrobných procesoch tieto procesy zefektívňuje a produkciu vo výrobe zvyšuje. V príspevku poukazujeme na viaceré formy chudoby a nebezpečenstvo preferovania iba jednej, akokoľvek vážnej a dôležitej formy, a to hmotnej formy. Poukazujeme na dva dôležité aspekty odstraňovania chudoby – *vlastné pričinenie a znalosti*. Samotné odstraňovanie chudoby je zložitý problém a vyžaduje sa holistický prístup k riešeniu. V závere ukazujeme, že preferovanie iba jedného aspektu chudoby vedie k stavu, ktorým sa riešenie iba jedného aspektu chudoby vzdiali od reality, a tento stav sme nazvali inflexný bod.

LITERATÚRA

- American Library Association (1998). Presidential Commission on Information Literacy. A Progress Report on Information Literacy: An Update on the American Library Association Presidential Committee on Information Literacy: Final Report.
- American Library Association. Presidential Committee on Information Literacy. Final Report. (Chicago: American Library Association, 1989) <http://www.ala.org/acrl/nili/ilit1st.html>
- BOEKHORST A. K., 2003: Becoming information literate in The Netherlands. Library Review, Volume 52 . Number 7. 298 – 309.
- BRUCE, C. S. 1997: The Seven Faces of Information Literacy. Adelaide: Auslib Press, 1997.
- Informačné zdroje UNESCO. <http://www.unesco.org>
- Information literacy competency standards for higher education. ALA, 2002. <http://www.ala.org/acrl/ilcomstan.html>
- Information Literacy Meeting of Experts, Prague. <http://www.nclis.gov/libinter/infolitconf&meet/infolitconf&meet.html>
- MOLNÁR, Ľ, a kol., 2002: Informačná spoločnosť. Vízia vývoja SR do roku 2020, PÚ SAV, 44 – 57.
- National Forum For Information Literacy. <http://www.infolit.org/index.html>
- National Research Council. Commission on Physical Sciences, Mathematics, and Applications. Committee on Information Technology Literacy, Computer Science and Telecommunications Board. Being Fluent with Information Technology. Publication. (Washington, D. C.: National Academy Press, 1999.) <http://www.nap.edu/catalog/6482.html>

POMOC CHUDOBNÝM PO PRVEJ SVETOVEJ VOJNE NA SLOVENSKU

ANNA ŽILOVÁ¹

Chudoba a jej riešenie formou chudobníckej starostlivosti v historickom vývoji Slovenska po prvej svetovej vojne je javom sociálnym, ekonomickým, politickým a z pohľadu súčasnosti aj historickým. Predmetom príspevku je analýza definície chudoby a legislatívneho vymedzenia jej riešenia v danom období a poukázanie na základné skutočnosti dobového riešenia chudoby, ktoré by mohli byť inšpiratívne aj pre riešenie hmotnej núdze na území Slovenska v súčasnosti.

V súvislosti s riešením aktuálnych spoločenských problémov sa nevyhneme skúmaniu a vplyvom minulosti, niekedy priam účelovo. Z tohto dôvodu je do historického poznania a analýzy vymedzenia legislatívnych noriem a definície pojmu chudoba orientovaný aj tento príspevok. Venovať sa budeme obdobiu na území Slovenska po prvej svetovej vojne, konkrétne r. 1921, keď sa uskutočnil štatistický a sociologický výskum starostlivosti o chudobných (chudobníctvo) na území Československa. V tom roku bolo tiež prvé povojnové (a prvé v ČSR) sčítanie ľudu.

Právne normy v oblasti pomoci chudobným platné na Slovensku v období po prvej svetovej vojne

Zákonom z 28. októbra 1918 č. 11 Zb. z. a n. boli prevzaté zákonné normy o pomoci chudobným (chudobníctve)² bývalého Rakúska pre české krajiny – Čechy, Moravu a Sliezsko – a zákonné ustanovenia v oblasti pomoci chudobným bývalého Uhorska pre Slovensko a Podkarpatskú Rus. K tomu sa pridružujú hlavne v českých krajinách ešte jednotlivé zákonné ustanovenia a predpisy samosprávnych zväzkov a predpisy samosprávnych úradov. Napriek všetkým faktickým rozdielom v jednotlivých krajinách a rôznorodosti organizácií verejnej chudobníckej starostlivosti v celej republike zostáva

¹ Doc. PhDr. Anna Žilová, PhD., Pedagogická fakulta Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica, tel.: 048/4364 780 e-m.: azilova@pdf.umb.sk.

² Pojem *chudobníctvo* je dobovým výrazom označujúcim starostlivosť o chudobných (pomoc pre chudobných), ktorý v príspevku používame s cieľom výstižnejšieho vyjadrenia pomoci (starostlivosti) chudobným v období po prvej svetovej vojne.

podstata a vedúca zásada platného zákonodarstva, že domovská obec je povinná starať sa o svojich príslušníkov v núdzi.

Vlastná chudobnícka starostlivosť v tom období bola ponechaná samostatnej pôsobnosti obce a spadala do kompetencie krajinského zákonodarstva. Právny základ verejného chudobníctva tvorili zákony o domovskom práve; pre české³ krajiny to boli tieto:

- ríšsky obecný zákon z 5. marca 1862 č. 18 r. z.,
- domovský zákon z 3. decembra 1893 č. 105 r. z., jeho novela z 5. decembra 1896 č. 222 r. z.,
- k tomu sa pridružujú zákony o obecných zariadeniach pre Čechy: zákon z 16. apríla 1864 č. 7 z. z., pre Moravu z 15. marca 1864 č. 4 z. z., pre Sliezsko z 15. novembra 1863 č. 17 z. z.

Jedine pre Čechy bol vydaný zvláštny krajinský chudobnícky zákon z 3. decembra 1868 č. 59 z. z., ktorému zodpovedala aj faktická úprava chudobníckych vecí na Morave a v Sliezsku. Sem patrili ešte jednotlivé ríšske zákony, ktoré sa nedotýkali priamo chudobníckych vecí, ale úzko s nimi súviseli, ako napr. zákon proti zaháľáčom z 27. júla 1871 č. 88 r. z. o postrku, z 10. mája 1873 č. 108 r. z. s policajnými predpismi proti tulákom; ďalej krajinské ustanovenia, ktoré vydali české krajiny v dôsledku § 22 domovského zákona z r. 1863, ktoré ponechávali krajinskému zákonodarstvu právomoc realizovať opatrenia, ktorými by sa obciam uľahčilo chudobnícke bremeno, napr. krajinský český zákon o stravovniach z 29. apríla 1895 č. 38 z. z., sliezsky zákon o stravovniach z 11. apríla 1892 č. 32 z. z., predpisy o vedení chudobníckeho katastra v Čechách z r. 1886, na Morave z r. 1907, ďalej sliezsky krajinský zákon z 10. decembra 1869, ktorým boli chudobnícke farské ústavy v Sliezsku zrušené a ich majetok bol odovzdaný obciam, ale tiež nariadenie sliezskej krajinskej vlády z 12. februára 1870 č. 1087, ktorým bol vydaný prevádzací predpis k uvedenému zákonu.

Pre úplnosť problematiky je potrebné spomenúť ustanovenia rakúskeho občianskeho zákonníka, ktoré sa týkali chudobníckej problematiky a zvlášť povinnosti chudobníckej opatery zo strany jednotlivcov, ktoré určujú chudobnícku povinnosť obce a dopĺňujú tak predpisy o práve chudobných na chudobnícke zaopatrenia v núdzi.

Pre Slovensko a Podkarpatskú Rus v oblasti chudobníctva platilo uhorské právo, a to:

³ Na vnímanie širších súvislostí uvádzame základné právne normy platné v danom období a v danej oblasti aj pre územie Čiech, Moravy a Sliezka (české krajiny), ktoré boli rozdielne oproti krajinám zakarpatským, teda pre územie Slovenska a Podkarpatskej Rusi.

- zák. XXII z r. 1886 (nazývaný aj domovský zákon), ktorý potvrdzuje ustanovenia staršieho zákona z r. 1724,
- zák. čl. XXI z r. 1898 o pokrytí výdavkov na verejné ošetrovanie chorých,
- zák. čl. VIII z r. 1901 o štátnych detských útulkoch,
- zák. čl. XXI z r. 1901 o opatrovaní detí starších ako 7 rokov, odkázaných na verejnú pomoc.

K tomu sa pridružovali zákonné články a vládne nariadenia, ktoré v rôznych smeroch dopĺňali dané normy o chudobníctve:

- zák. čl. XL z r. 1879 maďarský trestný zákonník o priestupkoch, ktorý v súvislosti s chudobou obsahoval ustanovenia o žobrote a postrku,
- zák. článok XIV z r. 1891 o podporovaní zamestnancov priemyslu a tovární v prípade choroby,
- zák. čl. XIX z r. 1907 o poistení zamestnancov priemyslu a obchodu v prípade choroby a úrazu,
- nariadenia ministerstva vnútra č. 1422 z r. 1889 o povinnej podpore cudzincov a cezpoľných s výhradou regresu,
- nariadenia toho istého ministerstva č. 9 389 z r. 1885 o príčine žobroty a postrku,
- nariadenia ministerstva vnútra č. 60 000 z r. 1907, ktoré obsahuje ustanovenie o opustených deťoch vystavených mravnej skaze,
- ustanovenia uhorského občianskeho zákonníka týkajúce sa chudobníckej problematiky podobne ako v Čechách.

Zákon z r. 1724 podľa zák. čl. XXII z r. 1886 bol prvý, ktorý vyhlásil chudobnícku starostlivosť za vec verejnej správy a uvalil chudobnícke bremeno na obce, ktoré mali na riešenie chudobníctva zriadiť zvláštne výbory. V zmysle tohto zákona mali na účely chudobníctva slúžiť predovšetkým dobročinné inštitúcie a nadačné fondy. Ak by tieto prostriedky nestačili, mohla obec so schválením vyššej inštalácie (municipia) vyberať na tieto účely obecnú prirážku k štátnym daniam. Zákonný článok XXII z r. 1886 o obciach potvrdzoval ustanovenia uvedeného zákona.

V r. 1908 v úvode k štatistike obecného finančného hospodárstva zv. 39 je uvedené, že verejné chudobníctvo v Uhorsku trpelo chýbnou, nedostatočnou úpravou a jeho správa bola vo väčšine obcí patriarchálna.

Vymedzenie pojmu chudoba a chudobníctvo vo vymedzenom medzivojnovom období

V súvislosti s pojmom chudoba a chudobníctvo vychádzame z historického vnímania pojmov chudoba a chudobníctvo, ktoré v legislatíve Československa boli vymedzené uvedenými uhorskými zákonmi.

Chudobníctvo v spomínanom domovskom zákone bolo definované ako starostlivosť o hospodársky najslabšiu vrstvu obyvateľstva, ktorá v dôsledku chudoby nie je schopná zabezpečiť si ani len tie najzákladnejšie životné potreby pre seba a pre rodinu, a to ani vlastnou prácou a dôchodkom, ani uplatnením vlastných právnych nárokov.

V zmysle § 145 domovského zákona XXII/1886 sa za *chudobného a oprávneného na verejnú podporu* považovala taká osoba, ktorá nebola schopná zabezpečiť pre seba alebo pre rodinu ani najpotrebnejšie (primárne) životné prostriedky z príjmu z práce alebo z iných dôchodkov, a to ani uplatnením právnych nárokov. Chudobný bol ten, kto by bez verejnej podpory nebol schopný vôbec sa udržať (§ 2 nar. uhorského ministerstva vnútra č. 1422/1889), a tak bol neodvratiteľne utisnutý na verejnú podporu.

V zmysle uvedeného domovského zákona človek uznaný za chudobného mal počas doby, počas ktorej boli splnené podmienky jeho oprávnenia, nárok na tieto požitky: výživu (stravu), prístrešie, starostlivosť o zdravie, na odev, na pochovanie a u detí na školenie.

Podpora pre chudobného sa poskytovala formou *verejnej podpory*. Žiadateľ, ktorému mala byť chudobnícka podpora poskytnutá, nesmel mať prostriedky na výživu z týchto zdrojov: od príbuzných alebo tretích osôb, a musel dokázať, že nie je schopný získať platenú prácu. Verejná podpora bola poskytnutá *len na dobu, kým bola dokázaná odkázanosť* osoby na túto podporu.⁴ Bola tiež prostriedkom na obmedzenie chudoby prejavujúcej sa žobraním.

Uhorský zákon čl. XXI z r. 1898 dopĺňoval toto ustanovenie v tom zmysle, že pokiaľ jednotlivec a jeho príbuzní, ktorí mali povinnosť chudobníckeho opatrovania voči nemu, boli nemajetní, mala povinnosť starať sa o svojich príslušníkov odkázaných na pomoc obec. Išlo o chorých (aj duševne chorých) a choré deti staršie ako 7 rokov, ak neboli opatrení v nemocnici, ďalej o chudobných chorých prepustených z nemocnice ako nezahojiteľných, nie však všeobecne nebezpečných, ďalej o duševne chorých, hluchonemých, slepcov a mrzákov.

⁴ Podľa O. Rosenauera (1935) príčiny, ktoré najčastejšie vyvolávali chudobu jednotlivcov alebo celých vrstiev, vo všeobecnosti mohli byť tieto:

- a) dobrovoľná nezamestnanosť alebo nechť k práci, ľahkomyselnosť, alkoholizmus atď.,
- b) nútená nezamestnanosť v dôsledku krízy, nadprodukcie, štrajkov a výluk alebo životných pohrôm, prepapularizovaním stredísk, medzinárodných nedorozumení, technických vymožeností, poklesom spotreby atď.,
- c) práceneschopnosť v dôsledku choroby, invalidity, staroby, mladistvého veku atď., iné príčiny, ako nepripravenosť pre život, priveľká rodina, neschopnosť vo vedení domácnosti a zadelení príjmov, smrť žiteľa, ľahkomyselnosť atď.

Verejná chudobnícka podpora *nebola nárokovateľná* a nedala sa uplatňovať právnou cestou, ale iba cestou sťažnosti v rámci obecného poriadku. Čiže právo (nárok) chudobných tak vyplývalo iba nepriamo z povinností domovskej obce v oblasti chudobníckej starostlivosti.

Chudobnícke opatrenia zo strany obce boli len *subsidiárne* a bolo možné sa ich dovolávať len vtedy, ak chudobný nemohol získať pomoc od dobročinných ústavov v obci, a hlavne od osôb, ktoré mali v prvom rade povinnosť pomoci podľa občianskeho práva a iných sem patriacich predpisov (napr. občiansky zákonník).

Podľa rozhodnutia Najvyššieho súdu *nemala podpora*, ktorú obec poskytovala chudobným osobám, *povahu almužny*. To znamená, že obec mohla žiadať jej navrátenie, ak podporovaný jedinec získal majetok (príjem) neskôr.

Spôsob chudobníckej opatery v medziach platného zákona určovala obec. Chudobný nemohol žiadať určitý druh a spôsob podpory (§ 25 dom. zák.). Uhorský zákon v tomto bode obec zaväzoval slovami: „podľa miestnych pomerov“, čím ponechával problematiku úplne na možnostiach alebo aj ľubovôli obce (§ 145 zák. čl. XXII).⁵

Spôsob realizácie chudobníckej podpory v legislatívnej norme na úradné účely bol stanovený len všeobecne týmito formami:

- pravidelné a prechodné podporovanie,
- podpory peňažné a naturálne,
- podpory „stfídou“, striedaním, resp. postrkom (pozn. autorky),
- podpory zaopatrením v chudobníckych ústavoch. (Veřejné chudinství..., 1924: 13)

⁵Až neskôr (r. 1935) O. Rosenauer uvádza, že spôsob poskytovania podpory mal byť prispôsobený vždy individuálnemu prípadu, keďže závisí prevažne od: telesnej konštrukcie, dôvodu chudoby, prostredia chudobného. Mal byť volený tak, aby chudobného neurazil, neodvykol ho od práce, nezhatal mu návrat do vlastnej koľaje výživy, nelákal ho k vyhýbaniu sa práci, *lebo je pohodlnejšie žiť z podpory*.

Iné odporúčania pri poskytovaní verejnej podpory: nemá vychovávať k nechuti k práci a k ľahkomyselnosti, na podporu odkázaní sú povinní prijať prácu aj v odboroch, v ktorých nie sú odborne pripravení, alebo prijať prácu aj v iných obciach, úzka spolupráca dobrovoľnej starostlivosti a verejnej starostlivosti je nevyhnutná (účelná kooperácia a vzájomné dopĺňanie sa), verejná podpora je poskytovaná každému, kto je na ňu odkázaný, bez ohľadu na pohlavie, vek, národnosť, štátnu a domovskú príslušnosť, náboženstvo, zamestnanie, pretože tu ide o záchranu ľudských životov, podporovaní, ak je to možné, majú poskytovať nejakú protihodnotu v podobe služieb a práce. Dôvod: aby sa necítili tak nepríjemne, že sú vydržiavaní na úkor verejnosti, a aby morálne neodvykli od povinnosti k práci, podpora sa v mnohých prípadoch poskytuje v podobe pôžičky, ktorá sa má neskôr vrátiť.

Striedanie alebo postrk bol spôsob podpory, pre ktoré bolo charakteristické, že celá starostlivosť o chudobnú osobu bola uložená priamo jednotlivým občanom obce, a to striedavo podľa záväznej sadzby obce. Striedanie spočívalo hlavne v naturálnej starostlivosti, ktorá bola chudobnému poskytovaná v rodine občana, ktorý chudobného živil. Spôsob takéhoto opatrenia chudobných sa vyskytoval väčšinou v dedinských obciach (sídlach).⁶

Financovanie verejného chudobníctva

Obec mala povinnosť zriadiť a riadne sa starať o *chudobnícky fond*, aby bol zachovaný a rozmnožovaný. Na správu chudobníckeho fondu platili tie isté predpisy ako na ostatný obecný majetok. Okrem obecného chudobníckeho fondu mohla mať obec vo svojej správe aj rôzne iné *nadačné fondy* na špeciálne účely riešenia chudoby, ktoré sa riadili stanovami nadačnej listiny.

Hlavné *príjmové zákonné položky* a položky verejnoprávnej povahy pre chudobnícky fond boli tieto: príjmy z kmeňového chudobníckeho majetku (nájomné, pachtovné, úroky z cenných papierov a vkladov) a mimoriadne príjmy z predaja nehnuteľnosti, poplatky za dobrovoľné dražby, a to jedno percento z výnosu, taxy za udelenie domovského alebo meštianskeho práva, zákonný podiel z dedičstva po katolíckych duchovných (1/3), peňažné a majetkové pokuty, ak plynuli do chudobníckej pokladnice na základe obecného zákona a iných špeciálnych zákonov, odkazy a dedičstvá určené všeobecne pre miestnych chudobných, daň zo zábav a licenčné poplatky za povolenie a usporiadanie tanečných zábav a divadelných predstavení, daň zo psov, náhrady (refundácie) od iných obcí za chudobnícke opatrenia ich príslušníkov (občanov), príspevky obecných pokladníc, príspevky vyšších samosprávnych zväzkov.

Príspevky vyšších samosprávnych zväzkov a štátne príspevky boli zákonom stanovené len všeobecne ako náhodilé, výnimočné, takže neboli pravidelným zdrojom príjmu chudobníckej pokladnice.

Nemalou príjmovou položkou však boli dobrovoľné dary a príspevky jednotlivcov, spolkov a dobročinných korporácií a príjmy z výnosu zábav.

Vzhľadom na subsidiárnu povinnosť obce starať sa o svojich chudobných príslušníkov plynuli do chudobníckeho fondu sumy vymáhané od osôb, ktoré boli podľa občianskeho práva v prvom rade povinné starať sa o svojich schudobnelých príbuzných. Za istých okolností mala obec nárok

⁶ V tejto súvislosti je však v realizovanom výskume chudoby v r. 1921 zrejma medzera v šetrení, pretože práve malé obce, s počtom obyvateľstva menším ako 5 000 osôb, boli vyňaté zo šetrenia a práve táto okolnosť veľmi zmenila súhrnný počet postrkom podporovaných chudobných. Vo veľkých obciach táto forma podpory chudobných bola veľmi nepatrná. (Veřejné chudinství..., 1924: 13)

na sumu priznanú od nemocenskej alebo úrazovej poisťovne, ako aj na sumy plynúce z rôznych zmlúv, ktoré poistenému poskytovali oprávnenú podporu.

Z uvedeného možno usudzovať, že bremeno chudobníckej starostlivosti bolo na obci. Účasť vyšších zväzkov pripúšťali zákony len podmienene, ak obec nebola schopná toto bremeno uniesť a plniť si svoje povinnosti.

Mnohé dedinské obce v českých krajinách a mnohé väčšie mestá na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi *šetrili na chudobníctve*, obmedzujúc výdavky len na nevyhnutné osobné potreby chudobných príslušníkov bez toho, aby sa ďalej starali o riadnu organizáciu, budovanie chudobincov a iných nevyhnutných chudobníckych zariadení. Kontingent chudobných bol presne vyhradený a často krát odkázaný na trpené žobranie, len aby nebol úplne vyprázdnený chudobnícky fond. Tým sa stalo, že veľa obcí vykazovalo značný prebytok chudobníckych prostriedkov aj tam, kde bolo veľa chudobných. Na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi nebol im jednoducho nárok priznaný, len aby sa obce zbavili vlastného chudobníckeho bremena a mohli sa pred úradmi pochváliť prebytkom chudobníckeho fondu (Veřejné chudinství v republice Československé v roce 1921).

Premeny chudoby na Slovensku po prvej svetovej vojne a na prelome druhého a tretieho tisícročia

Uvedomujeme si kvalitatívnu rozdielnosť hranice chudoby, spôsobu jej posudzovania, opatrení na jej zmiernenie, resp. elimináciu v súčasnom období a v období po prvej svetovej vojne, napriek tomu určité paralely, ale aj inšpiratívne myšlienky je možné nájsť aj v období, od ktorého nás delí vek jednej generácie.

V súvislosti s pohľadom na premeny chudoby na Slovensku v období po prvej svetovej vojne a na prelome druhého a tretieho tisícročia je možné hľadať a nájsť konkrétne paralely hlavne v legislatívnych normách, ale aj výrazné rozdiely hlavne v kvalite pomoci pre chudobných, čo je iste spojené so stupňom spoločenského vývoja, s ekonomickou situáciou štátu, charakterom sociálnej politiky a i. Vzhľadom na to sme na základe kvalitatívneho výskumu problematiky chudoby v daných obdobiach definovali tieto premeny:

- identitu a podobnosť problematiky chudoby,
- rozdielnosť problematiky chudoby.

Identita a podobnosť problematiky chudoby

Identitu a podobnosť problematiky chudoby v skúmaných obdobiach je možné sledovať v týchto oblastiach:

a) Existencia legislatívnych noriem upravujúcich pomoc pre chudobných

V obidvoch skúmaných obdobiach existujú právne normy v oblasti pomoci osobám, ktoré nie sú schopné vlastným pričinením zabezpečiť si základné životné potreby a sú odkázané na pomoc iných osôb, inštitúcií, štátu.

b) Charakter pomoci pre chudobných a garantovaná miera tejto pomoci

V obidvoch sledovaných obdobiach existuje legislatívne garantovaná miera pomoci chudobným zo strany štátu. Chudoba je problémom štátu v povojnovom období aj v súčasnom období.

c) Zainteresovanosť miestnej samosprávy a princíp subsidiarity

Podľa zák. čl. XXII/1886 je zákon z r. 1724 prvý, ktorý vyhlásil chudobnícku starostlivosť za vec verejnej správy a uvalil chudobnícke bremeno na obce, ktoré mali na riešenie chudobníctva zriadiť zvlášť výbory. Účasť vyšších zväzkov pripúšťali zákony len podmienene, ak obec nebola schopná toto bremeno uniesť a plniť si svoje povinnosti.

Chudobnícke opatrenie zo strany obce bolo subsidiárne a bolo možné sa ho dovolávať len vtedy, ak chudobný nemohol získať pomoc od dobročinných ústavov v obci, a hlavne od osôb, ktoré mali v prvom rade povinnosť pomoci podľa občianskeho práva a iných príslušných predpisov (napr. občiansky zákonník).

Novokoncipovaná sociálna pomoc v zmysle koncepcie transformácie sociálnej sféry v Slovenskej republike od r. 1998, ako aj pomoc pre chudobných po prvej svetovej vojne vychádzajú zo základného predpokladu, že v podmienkach demokratickej spoločnosti a slobodného trhu nesie každý občan zodpovednosť sám za seba a za svoju budúcnosť. Ak sa ocitne v sociálne neuspokojivej situácii, nastupuje sociálna pomoc ako prejav ľudskej solidarity a dobročinnosti.

V súčasnom období vývoja Slovenska v oblasti sociálnej pomoci (pomoci aj pre chudobných) pôsobia štátne orgány a iné organizácie. Nešťátne subjekty v zmysle zákona o sociálnej pomoci môžu poskytovať *sociálne služby* ako špecializovanú činnosť, ktorá svojím obsahom a rozsahom zodpovedá uvedeným službám poskytovaným štátom alebo obcou. Sociálne služby je možné poskytovať nešťátnymi subjektmi na základe zápisu do registra a po splnení ostatných podmienok stanovených v zákone o sociálnej pomoci.

d) Spôsob a formy podpory pre chudobných

Na spôsob realizácie chudobníckej podpory v povojnovom období na úradné účely boli stanovené len všeobecné smernice a konkrétne formy. Vo veľkých obciach prevládali peňažné podpory, ktoré mali v prevažnom počte prípadov povahu pravidelných podpôr. Podpory v naturáliách, medzi ktoré

je potrebné zaradiť aj postrk, boli v podradnej pozícii. Vo veľkej miere sa však využívali v malých a menších obciach, kde boli jedinou formou pomoci chudobným.

V súčasnosti sú zákonom o sociálnej pomoci presne definované formy, rozsah a obsah sociálnej pomoci (vrátane pomoci pre občanov v hmotnej núdzi) a podmienky jej priznania a poskytovania. Rozdielnosť oproti obdobiu po prvej svetovej vojne je v rozsahu a formách poskytovaných služieb, ale hlavne v ich kvalite.

Rozdielnosť problematiky chudoby

a) Kvalita poskytovanej pomoci

Kvalita pomoci chudobným v sledovaných oblastiach je rozdielna. V tejto oblasti poznania chudoby a pomoci pre chudobných na území Slovenska nemožno nájsť paralely, čo považujeme za pozitívne vo vzťahu k vývoju spoločnosti, chápaniu chudoby, definovaniu jej hraníc, prístupu k chudobe, spôsobov riešenia problému chudoby na individuálnej aj celospoločenskej rovine.

Podstatný rozdiel je v tom, že po prvej svetovej vojne bola pomoc zameraná na saturáciu základných životných potrieb, v súčasnom období je pomoc orientovaná aj na zabezpečenie niektorých sociálnych potrieb.

b) Definícia chudoby

Definícia chudoby je v skúmaných obdobiach závislá od spoločenského a ekonomického rozvoja spoločnosti.

Koncom 19. a začiatkom 20. stor. sa chudoba vnímala a podrobnejšie sa začala skúmať skôr ako javová stránka a za chudobného bol považovaný ten, kto žil vo viditeľne zlých podmienkach a nemal zabezpečené základné podmienky na fyzické prežitie. S rozvojom spoločnosti, pri zvyšovaní priemernej úrovne života, chápanie chudoby prekračuje toto úzke vnímanie a pri posudzovaní chudoby sa v súčasnosti zohľadňuje širšie spektrum podmienok života človeka než len podmienky na prežitie. Ostáva však na zváženie, či v súčasnej situácii v Slovenskej republike je existenčné minimum v zmysle platného zákona o životnom minime naplnením takého vnímania chudoby.

c) Rozdielna miera nárokovateľnosti pomoci v chudobe od povinných touto pomocou

Právny nárok na podporu v chudobe po prvej svetovej vojne a právo (nárok) chudobných tak vyplývalo iba nepriamo z povinností domovskej obce v oblasti chudobníckej starostlivosti.

V súčasných legislatívnych normách je stanovené právo na pomoc v prípade hmotnej núdze z dôvodu nemožnosti, resp. neschopnosti zabezpečiť si zdroje na živobytie vlastnou prácou.

Najvyššia právna norma Ústava SR stanovuje, že štát v primeranom rozsahu hmotne zabezpečuje občanov, ktorí si právo na prácu nie z vlastnej viny nemôžu uplatniť. Ďalej tiež, že občania majú právo na primerané hmotné zabezpečenie v starobe a pri nespôsobilosti na prácu, ako aj pri strate živiteľa. Podľa uvedenej právnej normy každý, kto je v hmotnej núdzi, má právo na takú pomoc, ktorá je nevyhnutná na zabezpečenie jeho základných životných podmienok.

Na konanie o poskytovaní sociálnej pomoci v súčasnosti *sa vzťahujú všeobecné predpisy o správnom konaní*. Predpisy o správnom konaní sa nevzťahujú na vykonávanie: sociálnej prevencie, sociálnoprávnej ochrany (výnimku tvorí rozhodnutie o okamžitom umiestnení dieťaťa do starostlivosti nahrádzajúcej starostlivosť rodičov), starostlivosti v domove sociálnych služieb pre deti s nariadenou ústavnou výchovou a v detskom domove, na poskytovanie jedného teplého jedla denne, nevyhnutného ošatenia a prístrešia.

d) Charakter poskytovanej pomoci z pohľadu jej navrátiliteľnosti

Podľa rozhodnutia Najvyššieho súdu po prvej svetovej vojne podpora, ktorú obec poskytovala chudobným osobám, nemala *povahu almužny*, a preto obec mohla žiadať jej navrátenie, ak podporovaný jedinec neskôr získal majetok (príjem).

V súčasnosti povinnosť vrátiť vyplatenú finančnú dávku sociálnej pomoci alebo nahradiť poskytnutú službu (pokiaľ nie je platená v plnom rozsahu) má iba občan, ktorému bola priznaná neprávom.

e) Financovanie pomoci pre chudobných

Hlavná farcha financovania pomoci pre chudobných (chudobníctva) v r. 1921 bola na obci.

V súčasnosti hlavná farcha financovania sociálnej pomoci v Slovenskej republike je na štátnom rozpočte napriek tomu, že financovanie sociálnej pomoci v zmysle zákona o sociálnej pomoci sa zabezpečuje: zo štátneho rozpočtu, z rozpočtu obce, v príspevkových organizáciách a v neštátnych subjektoch aj z úhrad za poskytnuté sociálne služby od občanov a od osôb, ktoré majú voči týmto občanom vyživovaciu povinnosť, z príjmov zo zaplatenej dohodnutej ceny sociálnej služby, z darov právnických osôb a darov fyzických osôb, zo zisku po zdanení podnikateľskej činnosti, ktorú vykonávajú zariadenia sociálnych služieb so súhlasom zriaďovateľa.

V obidvoch skúmaných obdobiach je v prípade pomoci chudobným (hmotne núdzným) preferovaná služba pred pomocou vo forme peňažnej dávky.

Uvedené premeny (paralely, resp. rozdielnosti) sú nielen konštatovaním skutočnosti, ale hlavne výzvou na chápanie chudoby a pomoci chudobným, ako aj zodpovednosti za seba samého a za situáciu chudoby vo vlastnom spoločenstve.

LITERATÚRA

- ROSENAUER, O. 1935: O chudobníctve so zvláštnym zreteľom na právny stav na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi. Bratislava, 103.
- TKÁČ, V. 1995: Sociálna intervencia štátu nastupuje vtedy, ak si občan nedokáže vyriešiť situáciu sám. In: Národná obroda, roč. 6, č. 257, 7. novembra, 4.
- Veřejné chudinství v republice Československé v roce 1921. Státní úřad statistický – v komisii Knihkupectví Bursík a Kohout, Praha 1924: 93.
- Zborník materiálov z Kolokvia Rady Európy „K väčšej sociálnej spravodlnosti v Európe: Výzva marginalizácie a chudoby“ konaného 3. – 5. decembra 1991 v Štrasburgu. Bratislava: Výskumný ústav práce, sociálnych vecí a rodiny, 1992: 79, ISBN 80-7138-078-4.

Zákony a vyhlášky

- Törvényczikk a magyar büntető törvénykönyv a kihágásokról (maďarský trestný zákonník o priestupkoch) 12. 6. 1879.
- Törvényczikk a községekéről (domovský zákon) 27. 6. 1886.
- Törvény-czikk az ipari és gyári alkalmazottaknak betegség esetében való segélyezéséről (o podporovaní zamestnancov priemyslu a tovární v prípade choroby) 9. 4. 1891.
- Törvényczikk a nyilvános betegápolás költségeinek fedezéséről (o pokrytí výdavkov na verejné ošetrovanie chorých) 10. 7. 1898.
- Törvényczikk az állami gyermekmenhelyekről (o štátnych detských útulkoch) 5. 6. 1901.
- Törvényczikk a közsegélyre szoruló 7 éven felüli gyermekek gondozásáról (o opatrovaní detí starších ako 7 rokov odkázaných na verejnú pomoc) 27. 7. 1901.
- Törvényczikk az ipari és kereskedelmi alkalmazottaknak betegség és baleset esetére való biztosításáról (o poistení zamestnancov priemyslu a obchodu v prípade choroby a úrazu) 6. 4. 1907.
- Zákon československého štátu č. 11/1918 Zb. o zriadení samostatného štátu československého.

II. Skupiny ohrozené chudobou a sociálnym vyčlenením

DÔCHODKOVÁ NEROVNOSŤ A NEDOSTATOČNOSŤ, CHUDOBA A ICH MERANIE

Ladislav KABÁT¹

Úvod

Meranie dôchodkovej nerovnosti či dôchodkovej diferenciácie v spoločnosti patrí ku klasickým a metodologicky veľmi dobre prepracovaným oblastiam štatistiky i viacerých spoločenskovedných disciplín. Túto problematiku možno zaradiť medzi ich prioritné a mimoriadne citlivé úlohy. Systematickú pozornosť venujú jej kvantitatívnej analýze ekonomické vedy.

Osobitne aktuálne sú diskusie na tému dôchodkovej diferenciácie v krajinách, ktoré prechádzajú zásadnými zmenami ich ekonomickej a sociálnej štruktúry. V ostatných dekádach to boli predovšetkým krajiny, ktoré opúšťali systém centrálne riadenej ekonomiky a aplikovali systém trhovo orientovanej ekonomiky.

Problematiku dôchodkového rozvrstvenia spoločnosti pozorne skúma aj sociológia a v rôznych súvislostiach a v rôznej hĺbke vedeckého skúmania je predmetom aj politických vied. Argumentácia problematikou a problémom dôchodkovej nerovnosti a jej dôsledkami je takmer trvalým obsahom zväčša povrchné a často aj demagogicky vedených politických diskusií, ktoré tento problém skôr zahmlievajú než objasňujú.

Často sa opakujúcim problémom týchto diskusií je populisticky apriórne negatívna prezentácia dôchodkovej nerovnosti. Vedome i nevedome sa zabúda na objektívne rešpektované faktory, ktoré celkom prirodzene vedú spoločnosť k dôchodkovej diferenciácii. Medzi takéto faktory možno zaradiť napríklad úroveň vzdelania, pracovné skúsenosti, talent, nadanie, mimoriadne fyzické schopnosti, schopnosť pracovať v extrémnych podmienkach a pod. Tieto vrodené alebo štúdiom či prácou získané a rozvinuté schopnosti

každá racionálne organizovaná a fungujúca spoločnosť ohodnocuje, čo v konečnom dôsledku vedie k jej prirodzenej príjmovej diferenciácii.

Nezodpovedanou a dlhodobo provokujúcou otázkou ostáva *úroveň dôchodkovej diferenciácie* a jej sociálne dôsledky na rozdeľovanie spoločenského produktu. Jeho celkový objem je totiž výsledkom úhrnného spoločenského snaženia a diferencovanej zainteresovanosti všetkých členov spoločnosti. Aktuálnou je teda otázka, ako sa diferenciácia na tvorbe spoločenského produktu premietá do diferenciácie na jeho rozdeľovaní.

Zvyšovanie podielu jednej dôchodkovej skupiny obyvateľov na jeho hodnote znižuje podiel inej dôchodkovej skupiny na tejto hodnote. Legitímnou je preto otázka, nakoľko je dôchodková diferenciácia odrazom merateľných faktorov, ktoré nárast konkrétneho objemu spoločenského blahobytu zabezpečili.

Práve ukončené štatistické zisťovanie EU-SILC² na Slovensku je preto vhodnou príležitosťou podrobnejšie sa zamyslieť nad otázkami, ako a čo najpresnejšie mapovať poznanie tohto problému, teda meranie dôchodkovej situácie obyvateľstva, meranie dôchodkovej diferenciácie, a predovšetkým meranie dôchodkovej nedostatočnosti. V súčasnosti už nemožno pochybovať o tom, že poznanie týchto ukazovateľov je nevyhnutné na správnu orientáciu sociálnej politiky štátu na všetkých úrovniach.

Dôchodková diferenciácia nie je v rozpore so sociálnou politikou štátu a jej systematické meranie je potrebné

V rozsiahlej odbornej literatúre sa dlhodobo diskutuje na tému dôchodková diferenciácia. Analyzujú sa jej zdroje, rozsah, incidencia, koincidencia s inými ekonomickými a sociálnymi parametrami. Skúma sa jej vzťah k aktuálnej mzdovej a sociálnej politike, ako aj k následným sociálnym problémom, ako je dôchodková nedostatočnosť, riziko upadnutia do chudoby, dôchodkový deficit spoločnosti, chudoba (Soubotina 2004; Lopez 2005; Isaak 2004). Osobitne pozorne sa skúma vzťah ekonomického rastu a vývoja dôchodkovej diferenciácie v spoločnosti s dôrazom na najnižšie dôchodkové skupiny (Wilkinson 2005; Centurty 2004). Názory na rozsah a výšku dôchodkovej diferenciácie nie sú jednoznačné. V odbornej literatúre nachádzame tak podporné stanoviská dôchodkovej diferenciácie, ako aj zásadné odmietanie takéhoto sprievodného javu vo vývoji spoločnosti. Podľa viacerých autorov *dôchodková diferenciácia v spoločnosti* (Bosch 2003; Dabrowski 1998) *pôsobí pozitívne* tým, že *generuje impulzy na vyššiu aktivitu jednotlivcov i skupín* a naviguje ich činnosť na tvorbu nových materiálnych

¹ Prof. Ladislav Kabát, FSEV UK Bratislava, ladislav.kabat@fses.uniba.sk.

² Statistics of income and living conditions, metodologicky usmerňuje EUROSTAT, na Slovensku realizačne zaisťuje Štatistický úrad SR.

hodnôt a technologických procesov. Je však aj významným impulzom na nové vedecké objavy, na rozvoj spoločenských vied a umení, na vyššie športové a umelecké výkony. Na pozitívnych dôsledkoch týchto vyšších výkonov a nových výsledkoch participujú všetci členovia spoločnosti. Pozitívne pôsobiacu dôchodkovú diferenciáciu je potrebné podporovať a považovať za motivačný *nástroj celospoločenského záujmu*. Rozsiahle štúdie poukazujú na skutočnosť, že *hľadanie optimálnych vzťahov medzi odvedenou prácou a odmenou a následne aj optimalizácia dôchodkovej diferenciácie* je stále v pozornosti ekonomickej teórie (Sell, 1998).

Na druhej strane vysoká, racionálne nezdôvodnená dôchodková diferenciácia zvyšuje napätie medzi sociálnymi skupinami obyvateľstva a prezentuje sa rôznym spôsobom a rôznymi formami spoločenského odmietania. Protestujúci vyjadrujú svoj nesúhlas pomerne často nevhodnou alebo neúčinnou formou a na nesprávnom mieste. Ako príklad kritického postoja vo vzťahu k medzinárodným organizáciám je možné uviesť opakujúce sa protesty mladých demonštrantov proti aktivitám medzinárodných organizácií a inštitúcií, ako je Svetová banka, Medzinárodný menový fond, Svetová obchodná organizácia, summitové stretnutia G7/8 a pod. Tieto inštitúcie sú často obviňované za situácie, ku ktorým ich konkrétna činnosť nemá priamy kauzálny vzťah.

Na národnej úrovni sa opakovane objavujú protesty predstaviteľov slabých sociálnych skupín voči princípom uplatňovanej sociálnej a osobitne mzdovej politiky. Je evidentné, že v období volieb sa stávajú ľahkou korisťou populisticky orientovaných strán a hnutí.

Nesúhlas a protesty proti vysokej dôchodkovej diferenciácii na úrovni krajín v celosvetovom priestore (tabuľka č. 1) vedú často k neadekvátnemu protiprávnemu konaniu niektorých skupín obyvateľstva. Ako príklad možno uviesť vysokú intenzitu nelegálnych migračných tokov z rozvojových krajín do priemyselne vyspelých krajín a ich prepojenie s kriminálnou činnosťou.

Tabuľka č. 1 **Hrubý národný dôchodok na obyvateľa v parite kúpnej sily (PPP), 2004**

Poradie vo svete	Krajina	Objem HND na obyvateľa v PPP
1	Luxemburg	61 220
2	USA	39 710
3	Nórsko	38 550
4	Švajčiarsko	35 370
50	Česká republika	18 400
59	Slovensko	14 370
208	Malawi	620

Neakceptovateľnou formou protestu proti dôchodkovej diferenciácii vo svete je aj tolerancia vlád niektorých rozvojových krajín k takým oblastiam ekonomiky, ako je produkcia a obchod s drogovými komoditami či akcie zamerané na podkopávanie pravidiel medzinárodného obchodu a podnikania, ohrozovanie investičných projektov v rozvojových krajinách a pod.

Aj tieto skutočnosti ovplyvňujú aktivity UNESCO v rámci programu MOST (UNESCO³), ale aj činnosť iných medzinárodných organizácií a nútia ich, aby sa problematike ekonomickej a sociálnej transformácie a dôchodkovej diferenciácie venovali s plnou zodpovednosťou a systematicky. Kvôli presnosti a aj dosiahnutým výsledkom v tejto oblasti je potrebné zdôrazniť prácu a výsledky celého systému Spojených národov a jeho *rozvojového programu* (United 2005). Osobitné miesto patrí programom, ktoré sú špeciálne zamerané na štúdium *dôchodkovej diferenciácie a chudoby*. Spomedzi nich plnia významné funkcie programy a projekty *Organizácie pre výživu a poľnohospodárstvo*, *Svetovej zdravotníckej organizácie*, *Svetovej banky* a mnohých iných medzinárodných i regionálnych a lokálnych inštitúcií. Ich spoločné snaženie dokumentujú aj *Miléniové rozvojové ciele* (Millennium 2005), v rámci ktorých je *boj za redukciu chudoby* (Poverty 2005) definovaný ako prvoradá časovo formulovaná úloha.

Význam dôsledného štúdia problematiky dôchodkovej diferenciácie v spoločnosti, v regiónoch i celosvetovo nemožno podceňovať. Dôsledky ignorancie a neriešenia tohto problému zo strany spoločnosti môžu byť obrovské. Ako príklad možno uviesť dôsledky nedávnych sociálnych a etnických nepokojov vo Francúzsku, ale aj permanentné protestné akcie v rozvojových krajinách Afriky a Ázie.

Problém štúdia dôchodkovej diferenciácie však *nemožno zužovať na problém rozvojových krajín* či na vzťah rozvojových a vyspelých krajín. V analýzach medzinárodných organizácií sa čoraz viac poukazuje na problém narastajúcich dôchodkových rozdielov medzi obyvateľstvom tej istej krajiny, prípadne medzi krajinami toho istého regiónu alebo ekonomickej skupiny (WB Report 2004, Lustig 2004).

Podľa OECD si žiada väčšiu pozornosť aj analýza dôchodkovej situácie v priemyselne rozvinutých krajinách (Guio 2005), a osobitne v krajinách s prebiehajúcou ekonomickou transformáciou (UNDP 2005). Dôchodková nerovnosť sociálnych skupín a regiónov v mnohých z nich nielenže pretrváva, ale napriek ich nespornému ekonomickému rastu sa dokonca zväčšuje. Nenapĺňajú sa predpoklady, s ktorými uvažovali viacerí ekonomickí teore-

3 Management of Social Transformations (MOST) Programme, UNESCO, www.unesco.org/shs/most, 2005.

tici (Chen 1997; Kraay 2003; Kuznets 1971) a podľa ktorých sa súbežne s ekonomickým rastom krajín mala znižovať vnútorná dôchodková diferenciácia. Navyše fixovanie dôchodkovej diferenciácie spôsobuje fixáciu spoločenského zaradenia obyvateľstva a tým znižuje aj jeho budúcu pracovnú a dôchodkovú mobilitu (The Century... 2004).

Hlavné dôvody, ktoré nútia politické reprezentácie, aby sa vážne zaoberali problematikou dôchodkovej situácie v spoločnosti, spočívajú v tom, že *dôsledky dôchodkovej nerovnosti sa odrážajú v politických postojoch obyvateľstva* (Wilenski 2002) a môžu významne ovplyvniť ich rozhodovaciu pozíciu vo voľbách. Môžu sa prejavovať ako spúšťač mechanizmu ich prechodu k politickým stranám s demagogicky formulovanými cieľmi sociálnej politiky (Perotti 1996).

Požiadavky na kvalifikované štúdium dôchodkovej diferenciácie sú svetovej akademickej komunite dávno známe a ich výsledky sú prezentované v rozsiahlym súbore vedeckých a odborných štúdií (Key Readings⁴). Podobné pokusy s rôznou hĺbkou vedeckého sledovania sa čoraz častejšie objavujú aj v prostredí slovenskej akademickej scény, čo možno sčasti chápať aj ako snahu o reakciu na často prezentované politické, zväčša povrchné konštatovania o makroekonomických výsledkoch transformačného procesu.

Z podstaty problému vyplýva, že pri štúdiu dôchodkovej nerovnosti sa podstatný záujem sústreďuje na skupinu obyvateľov zo spodnej vrstvy dôchodkového spektra, ktorých oficiálne *evidované dôchodky sú často nižšie než administratívne kalkulované nevyhnutne potrebné zdroje krytia základných životných potrieb* (náklady na stravu, bývanie, odev a základné zdravotné ošetrovanie). Je zrejmé, že deficitné zdroje si táto skupina obyvateľstva nahrádza nelegálnymi formami (činnosť na čiernom trhu práce, nevyrovnávanie pohľadávok, krádeže, drogové aktivity, prostitúcia a pod.).

V slovenskej odbornej literatúre je problematika merania a vyhodnocovania dôchodkovej diferenciácie a následne aj identifikácia a kvantifikácia chudoby pomerne málo prezentovaná.

Dôchodková diferenciácia a nerovnosť v nových členských štátoch Európskej únie

Predkladaný príspevok je zameraný na prezentáciu výsledkov analýzy dôchodkovej diferenciácie domácností podľa výsledkov dôchodkového mikrocenzu štatistických úradov SR, ČR a Maďarska, ktoré sa uskutočnili v rokoch 2002 – 2004 podľa jednotnej metodiky Eurostatu. Primárnym cieľom našej práce bolo štatisticky odhadnúť:

⁴ Key Readings in poverty.doc; <http://web.worldbank.org/wbsite/external/topics/extpoverty/>.

- a) *mieru dôchodkovej diferenciácie* domácností v uvedených krajinách a overiť nástroje, prostredníctvom ktorých je možné merať
- b) *rozsah a hĺbku dôchodkovej nedostatočnosti*.

Získané výsledky by mali prispieť k objektivizácii poznatkov o dôchodkovom rozvrstvení a následne aj o sociálnej situácii domácností a obyvateľov Slovenska, Českej republiky a Maďarska.

Údaje, s ktorými budeme v ďalšej časti pracovať, sú poznačené časovou dynamikou a zmenami, ktoré v dôchodkovej oblasti nastali v období po uvádzaných štatistických zisťovaniach. Ich informačná hodnota je však aj s týmto časovým odstupom jednoznačná, pretože pri ich analýze sledujeme a interpretujeme iba základné tendencie rozdelenia príjmov domácností a sústreďujeme sa na metodické otázky ich analýzy a interpretácie.

Doteraz najčastejšie používané postupy, indikátory a miery dôchodkovej nerovnosti rozširujeme o menej známe, resp. menej používané metodické nástroje, ktoré sledujú nielen dôchodkovú nerovnosť v spoločnosti, ale umožňujú aj meranie hĺbky a rozsahu dôchodkovej nedostatočnosti, dôchodkového deficitu a následne aj odhad početnosti dôchodkovo ohrozeného obyvateľstva. V tejto súvislosti zdôrazňujeme metodologické i empirické výsledky, ktoré v oblasti kvantifikácie dôchodkovej nedostatočnosti a identifikácie rozsahu i hĺbky chudoby dosiahol A. Sen⁵.

Cieľom príspevku je prispieť do diskusie o tom, aká je dôchodková diferenciácia našej spoločnosti, aký je jej rozsah a hĺbka a ako sú tieto ukazovatele porovnateľné s analogickými údajmi za vybrané krajiny, ktorých ekonomiky prechádzali, resp. prechádzajú ekonomickou transformáciou podobne ako Slovensko.

Dôchodková diferenciácia a nástroje jej analýzy

Pri štúdiu dôchodkovej situácie a dôchodkovej diferenciácie v spoločnosti je možné vychádzať z dvoch metodologických pozícií podľa voľby prvého triediaceho hľadiska, ktorým môže byť:

- dôchodok jednotlivca alebo
- dôchodok domácnosti.

Kategória dôchodku si vyžaduje exaktne definičné vymedzenie v súlade s medzinárodne rešpektovanými zásadami a v tomto príspevku sa nimi nezaoberáme. V kontexte hlbšieho skúmania dôchodkovej dynamiky v spoloč-

⁵ Amartya Kumar Sen, bangladéšsky matematik a ekonóm, nositeľ Nobelovej ceny za ekonómiu v roku 1998. Vo svojich prácach sa sústreďil na štúdium chudoby a kvantifikáciu jej sociálnych dôsledkov.

nosti má mimoriadny význam členenie a sledovanie úrovne dôchodkov na hladine:

- hrubé dôchodky a
- dôchodky po sociálnych odvodoch.

Táto problematika je v literatúre veľmi frekventovaná a podrobne spracovaná (Perry, 2006). V našej literatúre je systematicky prezentovaná v produktoch a prácach Štatistického úradu SR.

Pri hodnotení dôchodkového rozvrstvenia spoločnosti je možné aplikovať viaceré analytické nástroje. V príspevku poukážeme na prístupy, ktorých súčasťou je:

1. decilové dôchodkové členenie domácností a ich dôchodková komparácia,
2. aplikácia Lorenzovej krivky a Gini koeficientu,
3. porovnávanie úrovne dôchodkov s príjmovým mediánom a odhad počtu dôchodkovo ohrozených domácností,
4. porovnávanie úrovne dôchodkov s definovaným príjmovým minimom.

1a. Percentilové dôchodkové členenie domácností

Percentilové dôchodkové členenie domácností umožňuje kvalifikovanejší, hlbší pohľad na situáciu konkrétnej dôchodkovej skupiny v celom dôchodkovom spektre obyvateľov konkrétnej krajiny. Umožňuje vzájomnú komparáciu rôznych dôchodkových skupín spoločnosti. Osobitný význam majú tieto metódy merania dôchodkovej situácie vtedy, ak chceme študovať dôchodkovú diferenciáciu a pozíciu dôchodkovo najslabších domácností. Pomerne často sa dôchodková diferenciácia prezentuje na porovnávaní dôchodkovej úrovne obyvateľstva v najvyššej a najnižšej dôchodkovej skupine.

Percentilové (*kvintilové alebo decilové*) členenie uvádza dôchodkovú situáciu v spoločnosti tak, že celý sledovaný súbor sa rozdelí na príslušný počet percentilov (*päť, resp. desať*), ktoré obsahujú rovnaký počet domácností, a porovnáva sa dôchodková situácia za takto vytvorené skupiny.

V tabuľkách č. 1a, 1b a 1c sú uvedené základné informácie decilového členenia domácností podľa zdrojov štatistických úradov Slovenska, Českej republiky a Maďarska. Vzhľadom na čiastočne rozdielne metodiky štatistického sledovania základných údajov prezentované tabuľky nie sú formálne identické.

Tabuľka č. 1a **Slovensko – mikrocenzus 2003**

Decil	Počet domácností	Počet osôb v domácnostiach			Priemerný počet osôb v domácnosti	Príjem			Priemerný príjem mesačne Sk
		Abs.	%	% kumulatívne		Mil. Sk	V %	% kumulatívne	
1.	189,839	747,010	13,94	13,94	3,93	1,307	3,74	3,74	1,750
2.	189,814	543,679	10,15	24,08	2,86	1,708	4,88	8,62	3,141
3.	189,946	648,426	12,10	36,19	3,41	2,720	7,78	16,40	4,195
4.	189,893	598,028	11,16	47,35	3,15	3,087	8,83	25,22	5,195
5.	189,977	529,528	9,89	57,24	2,79	3,166	9,05	34,27	5,979
6.	189,864	519,839	9,70	66,94	2,74	3,532	10,10	44,37	6,795
7.	189,928	528,145	9,86	76,80	2,78	4,131	11,81	56,19	7,822
8.	189,915	465,981	8,70	85,50	2,45	4,291	12,27	68,45	9,208
9.	189,808	401,526	7,50	93,00	2,12	4,454	12,73	81,19	11,092
10.	189,993	374,910	7,00	100,00	1,97	6,580	18,81	100,00	17,552
Spolu	1,198,977	5,356,782	100,00		2,82	34,977	100,00		6,552

93

Tabuľka č. 1b **Česká republika – mikrocenzus 2004**

Decil	Počet domácností	Počet osôb v domácnostiach			Priemerný počet osôb v domácnosti	Príjem			Priemerný príjem mesačne Kč
		Abs.	%	% kumulatívne		Mil. Sk	V %	% kumulatívne	
1.	297	1,128	15,44	15,44	3,80	56,770	5,21	5,21	4,194
2.	297	902	12,35	27,79	3,04	72,117	6,62	11,84	6,663
3.	298	698	9,56	37,34	2,34	81,424	7,48	19,31	9,721
4.	298	976	9,25	46,60	2,27	87,787	8,06	27,37	10,82
5.	297	704	9,64	56,24	2,37	93,888	8,62	35,99	11,114
6.	297	637	8,72	64,96	2,14	101,815	9,35	45,34	13,320
7.	297	701	9,60	74,55	2,36	110,723	10,17	55,51	13,163
8.	297	717	9,82	84,37	2,41	126,083	11,58	67,09	14,654
9.	298	610	8,35	92,72	2,05	151,390	13,90	80,99	20,682
10.	297	532	7,28	100,00	1,79	207,007	19,01	100,00	32,426
Spolu	2,973	7,305	100,00		2,46	1,089,004	100,00		12,423

Tabuľka č. 1c **Maďarsko – mikrocenzus 2004**

Decil	Počet domácností	Počet osôb v domácnostiach			Priemerný počet osôb v domácnosti	Prijem			Priemerný príjem mesačne HUF
		Abs.	%	% kumulatívne		Mil. Sk	V %	% kumulatívne	
1.	244,084	1,001,225	10,00	10,00	4,10	252,321	3,84	3,84	21,001
2.	286,886	1,001,333	10,00	20,01	3,49	370,756	5,65	9,49	30,855
3.	324,402	1,002,206	10,01	30,02	3,09	442,490	6,74	16,2	36,793
4.	348,125	1,000,112	9,99	40,01	2,87	502,925	7,66	23,88	41,906
5.	386,414	1,004,638	10,04	50,05	2,60	558,641	8,51	32,39	46,338
6.	399,882	996,989	9,96	60,01	2,49	618,177	9,41	41,80	51,670
7.	414,106	1,001,916	10,01	70,01	2,42	690,286	10,51	52,31	57,414
8.	424,226	1,000,911	10,00	80,01	2,36	778,576	11,85	64,16	64,822
9.	421,385	1,001,236	10,00	90,02	2,38	924,044	14,07	78,23	76,909
10.	488,431	999,437	9,98	100,00	2,05	1,429,515	21,77	100,00	119,193
Spolu	3,737,941	10,010,003	100,00		2,68	6,567,731	100,00		54,676

Z uvedených údajov v tabuľke č. 1a vyplýva, že 13,94 % obyvateľov Slovenska sa nachádza v prvom dôchodkovom decile s priemerným príjmom 1 750 Sk mesačne na jedného člena domácnosti. Celkový objem dôchodkov tejto príjmovej skupiny dosahuje 1,307 mld. Sk, čo predstavuje 3,74 % z celkových dôchodkov spoločnosti. Na opačnej strane dôchodkovej stupnice s priemerným príjmom 17 552 Sk na jedného člena domácnosti mesačne sa nachádza 7 % populácie SR. Podiel tejto príjmovej skupiny na celkových dôchodkoch dosahuje 6,58 mld. Sk, čo je 18,81 % z celkového objemu dôchodkov spoločnosti. Analogické údaje pre ČR obsahuje tabuľka č. 1b.

Podľa údajov z tabuľky č. 1b sa 15,44 % obyvateľov ČR nachádza v dolnom príjmovom intervale s priemerným príjmom 4 194 Kč. V hornom príjmovom intervale sa nachádza 7,28 % obyvateľov s priemerným príjmom 32 426 Kč. Celkový priemerný príjem na jedného člena domácnosti v ČR dosahuje 12 423 Kč.

Výsledky maďarského zisťovania ukazujú relatívnu blízkosť dôchodkovej diferenciácie k uvedeným výsledkom za Slovensko a Českú republiku. V dolnom príjmovom decile sa nachádza 244 084 domácností, resp. 1,001 milióna obyvateľov. Ich participácia na celkových príjmoch spoločnosti dosahuje 3,84 %. V hornom príjmovom decile sa nachádza 488 431 domácností a necelý jeden milión obyvateľov s podielom 21,77 % z celkového objemu príjmov v spoločnosti.

1b. Dôchodková komparácia dolných a horných decilov

Na komparáciu dôchodkovej úrovne v „horných“ a „dolných“ príjmových skupinách je vhodné využiť priame i čiastočne upravené údaje o výsledkoch mikrocenzov. Podľa tabuľky č. 2 pri porovnaní objemu dôchodkov v hornom a dolnom decile domácností SR je objem dôchodkov horného decilu 5,034-krát vyšší než objem dôchodkov dolného decilu. V ČR je tento pomer 3,646 a v Maďarsku až 5,665. Z uvedeného vyplýva, že Slovensko a Maďarsko majú podstatne vyššie dôchodkové diferencie, než je to v ČR. Na vysvetlenie by bolo vhodné analyzovať nástroje sociálnej politiky, ktoré zrejme významnejšie saturujú najnižšie dôchodkové skupiny a tým znižujú ich „dôchodkovú vzdialenosť“ od najvyšších dôchodkových skupín.

Tabuľka č. 2 Dôchodková komparácia decilov

Porovnávané decily	Dôchodky v decilochoch		
	SR	ČR	Maďarsko
10 : 1	5,034	3,646	5,665
(10+9) : 1+2)	3,660	2,781	3,777
(10+9+8) : (1+2+3)	2,672	2,304	2,939
(10+9+8+7) : (1+2+3+4)	2,205	1,997	2,437
(10+9+8+7+6) : (1+2+3+4+5)	1,918	1,778	2,088

V tabuľke č. 2 ilustrujeme aj fakt, že rozširovaním dôchodkovej skupiny, napríklad *agregáciou dôchodkových decilov*, sa znižuje informačná hodnota ukazovateľov o dôchodkovej nerovnosti v spoločnosti. Ako príklad môžeme uviesť porovnanie agregovaných dvoch horných dôchodkových skupín s agregátom dvoch dolných dôchodkových skupín. Objem dôchodkov horného agregátu (horný kvintil) je pre SR 3,66-krát vyšší než objem dôchodkov dolného agregátu (dolný kvintil). V prípade ČR je horný dôchodkový agregát (horný kvintil) 2,78-krát väčší než dolný agregát (dolný kvintil), pre Maďarsko má tento ukazovateľ hodnotu 3,77, čo svedčí o ešte stále vysokej dôchodkovej disparite dolných a horných kvintilov. V prípade porovnávania 50 % dôchodkového agregátu hornej a dolnej polovice domácností má tento ukazovateľ hodnotu 1,91 pre SR, 1,77 pre ČR a 2,08 pre Maďarsko. Z uvedených výsledkov vyplýva, že *používanie agregovaných štatistických údajov* je potrebné zvažovať veľmi pozorne, pretože *proces agregácie ich zbavuje významnej časti informácie*, ktorej nositeľmi chcú byť. K interpretačným úskaliam tohto okruhu patrí aj používanie takých ukazovateľov, ako sú priemerné hodnoty (napríklad priemerná mzda).

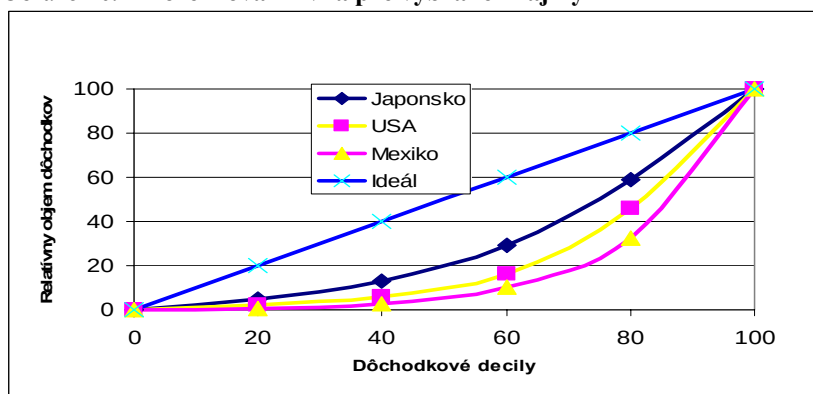
Pri štúdiu dôchodkovej nerovnosti v spoločnosti sa pozornosť sústreďuje predovšetkým na dolné dôchodkové skupiny, ktorých respondentom najviac hrozí prepad pod hranicu minimálnych dôchodkov – teda do skupiny *dôchodkovo ohrozených domácností*. Tieto skupiny domácností, resp. občanov by mali byť predmetom osobitného sledovania z hľadiska ich schopnosti zabezpečiť základné sociálne funkcie a zodpovednosť za im zverené deti a mladistvých. Analýza dôchodkovej situácie pre túto skupinu domácností je prezentovaná v ďalšej časti príspevku.

Komparácia dôchodkových skupín poskytuje pre užívateľa dôležitú informáciu o vzájomnom vzťahu, resp. dôchodkovom pomere dvoch vybraných dôchodkových skupín. Na zistenie komplexného ukazovateľa o dôchodkovej nerovnosti v spoločnosti je však vhodné použiť aj iné nástroje, ktoré túto situáciu kvantifikujú za celý sledovaný súbor.

Aplikácia Lorenzovej krivky a Gini koeficientu

Medzi osvedčené nástroje štúdia dôchodkovej nerovnosti patrí Lorenzova krivka⁶. Tento analytický a grafický prostriedok veľmi názorne prezentuje dôchodkovú situáciu štatistického súboru v členení podľa percentilov (decilov, kvintilov atď.) a ukazuje relatívnu nerovnosť v rozdelení dôchodkov v príslušnom základnom súbore. Na obrázku č. 1 je znázornená situácia s členením štatistických súborov na päť dôchodkových kvintilových skupín. Na os x-ovú vyznačíme jednotlivé kvintily, pričom na os y-ovú vynášame kumulované súčty dôchodkov za príslušné kvintily.

Obrázok č. 1 Lorenzova krivka pre vybrané krajiny

Výsledkom grafického zobrazenia je Lorenzova krivka. Z pomeru plochy medzi „ideálnou“ dôchodkovou krivkou a Lorenzovou krivkou sa vypočítava Gini⁷ koeficient. Jeho krajné hodnoty sa pohybujú v rozmedzí medzi 0 a 1. V prípade „absolútne rovného“ alebo „ideálneho“ rozdelenia dôchodkov v spoločnosti je Lorenzova krivka reprezentovaná priamkou vyznačenou modrou farbou. Rozdelenie dôchodkov podľa tejto priamky by znamenalo, že každý člen spoločnosti (každá domácnosť) má rovnaký dôchodok. Prvých 20 % domácností má 20-percentný podiel na celkovom objeme dôchodkov, prvých 40 % domácností má 40-percentný podiel na celkových

⁶ Max O. Lorenz (1880 – 1962) bol americký ekonóm, ktorý definoval Lorenzovu krivku ako nástroj na meranie dôchodkovej nerovnosti.

⁷ Corrado Gini (1884 – 1965) bol taliansky štatistik, demograf a sociológ, ktorý odvodil Gini koeficient na meranie dôchodkovej nerovnosti v spoločnosti. Gini bol aj jedným z popredných teoretikov fašistickej ideológie v Taliansku. Je autorom diela *The Scientific Basis of Fascism*, 1927.

dôchodkoch spoločnosti atď. Ako opačný teoretický prípad rozdelenia dôchodkov môžeme uviesť situáciu, v ktorej by jeden člen spoločnosti vlastnil celý dôchodok spoločnosti.

Lorenzovu krivku používame ako východiskovú informáciu pre výpočet Gini koeficientu, ako podielu plochy medzi krivkou ideálneho rozdelenia dôchodkov a plochy pod Lorenzovou krivkou. Hodnotu Gini koeficientu vypočítame podľa vzťahu:

$$G = 1 - \int_0^1 L(x) dx, \quad (1)$$

kde funkcia $L(x)$ reprezentuje analytický tvar Lorenzovej krivky. Gini koeficient G je možné vyčísliť aj pomocou Brownovho vzťahu:

$$G = 1 - \sum_{k=0}^{n-1} (X_{k+1} - X_k)(Y_{k+1} + Y_k) \quad (2)$$

kde

X_k – kumulované početnosti populačnej premennej (domácností).

Y_k – kumulované početnosti dôchodkovej premennej (dôchodok domácností).

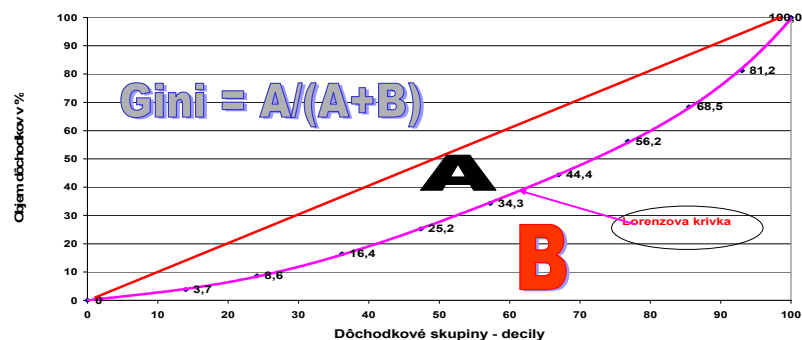
Na grafickú interpretáciu Lorenzovej krivky a následne aj na výpočet Gini koeficientu (ilustratívne pre SR) je vhodné usporiadať primárne údaje z tabuľky č. 1a do tvaru tabuľky č. 3. (K dispozícii je však veľké množstvo špeciálnych počítačových produktov, ktoré tieto výpočty generujú automaticky.)

Tabuľka č. 3 Dôchodková situácia domácností SR podľa decilov

Decil	Kumulatívna početnosť	
	domácnosti	dôchodky
1	0,139	0,037
2	0,241	0,086
3	0,362	0,164
4	0,474	0,252
5	0,572	0,343
6	0,670	0,444
7	0,768	0,562
8	0,855	0,685
9	0,930	0,812
10	1,000	1,000

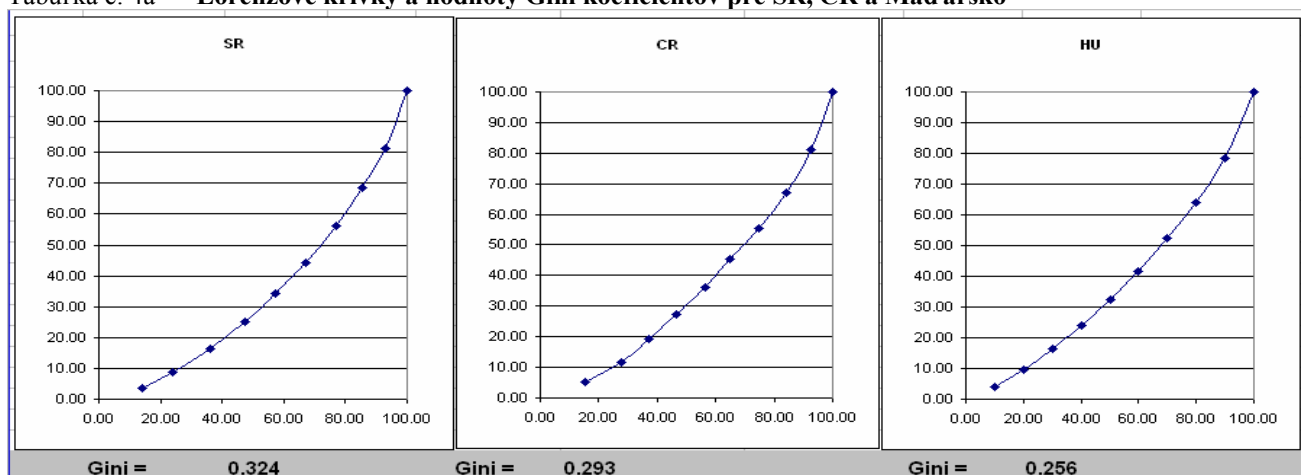
Grafická interpretácia týchto výsledkov je uvedená na obrázku č. 2 v tvare príslušnej Lorenzovej krivky. Na ilustráciu je na tomto obrázku aj priamka „ideálneho“ dôchodkového rozdelenia (perfect equality line).

Obrázok č. 2 **Dôchodkové kumulatívne rozdelenie početností domácností**

Hodnotu Gini koeficientu vypočítame zo vzťahu (1) alebo (2), pričom $Gini = 0,324$. Ukazovateľ Gini koeficientu je vhodné prezentovať porovnaním s jeho hodnotou pre iné krajiny, resp. iné dôchodkové súbory. V tabuľke č. 4a uvádzame Lorenzovu krivku a hodnoty Gini koeficientu pre Slovensko, Českú republiku a Maďarsko a v tabuľke č. 4b aj pre niekoľko vybraných krajín, a to tak zo skupiny priemyselne vyspelých, ako aj rozvojových krajín. Podrobnejšie údaje pre všetky sledované krajiny sveta uvádzajú pravidelne publikácie OSN a Svetovej banky (Human Development Report 2005).

Tabuľka č. 4a **Lorenzove krivky a hodnoty Gini koeficientov pre SR, ČR a Maďarsko**

Z vyššie uvedených údajov, osobitne z údajov tabuľky 4a vyplýva, že *Slovensko má v súčasnosti v skupine porovnávaných krajín Visegrádskej skupiny najvyššiu dôchodkovú diferenciáciu*. Ako ukážeme neskôr, zdroj tejto nerovnosti je determinovaný predovšetkým relatívne vysokým počtom domácností v dolných dôchodkových intervaloch, čo opätovne potvrdzuje štatistické zistenia o dôchodkovej ohrozenosti týchto slovenských domácností.

Pre širšie porovnanie uvádzame hodnoty Gini koeficientov aj pre niekoľko ďalších vybraných krajín sveta. Sú medzi nimi tak priemyselne vyspelé ako aj rozvojové krajiny.

Tabuľka č. 4b **Hodnoty Gini koeficientov pre ďalšie vybrané krajiny**

Krajina	Gini koeficient
Japonsko	0,249
Nemecko	0,283
Slovensko	0,324
Francúzsko	0,327
Austrália	0,352
India	0,352
Veľká Británia	0,360
USA	0,408
Čína	0,447
Mexiko	0,546

Súhrnne možno konštatovať, že vysoké hodnoty Gini koeficientov znamenávajú v rozvojových krajinách, prípadne v krajinách s nedostatočne rozvinutou sociálnou štruktúrou a často je to aj v krajinách s nedostatočne rozvinutou štruktúrou občianskej spoločnosti. Osobitne vysoké je dôchodkové rozvrstvenie v krajinách s nedemokratickými režimami alebo netransparentným hospodárením s verejnými financiami a pod. Vyskytuje sa však aj v rýchlo sa rozvíjajúcich ekonomikách s intenzívne sa prezentujúcou strednou podnikateľskou vrstvou. Ako osobitný príklad je možné uviesť Rusko (Nikolaev 2005). Autor uvádza, že priemerný príjem obyvateľov v hornom dôchodkovom decile je 14,8-krát vyšší ako priemerný príjem dolnej dôchodkovej skupiny. Tieto hodnoty vysoko prevyšujú ukazovateľa pre všetky stredoeurópske krajiny a približujú sa situácii v krajinách Latinskej Ameriky a Afriky.

Porovnávanie úrovne dôchodkov s príjmovým mediánom a odhad počtu dôchodkovo ohrozených domácností

V štatistickej praxi OECD a Eurostatu sa venuje veľká pozornosť štúdiu dôchodkového rozvrstvenia spoločnosti a s osobitnou pozornosťou sa sleduje dôchodková situácia rodín pod hodnotou 50 % dôchodkového mediánu. Túto metodiku používa aj ŠÚ SR. V tabuľke č. 5 uvádzame odhad ukazovateľov dôchodkovo ohrozených domácností na SR podľa uvedenej metodiky.

Tabuľka č. 5 **Odhad počtu dôchodkovo ohrozených domácností SR**

Medián = 5 806 Sk				
	40 %	50 %	60 %	70 %
	2 322	2 903	3 484	4 064
Ohrozená populácia v % z celkového počtu				
% z 1 decilu	100,00	100,00	100,00	100,00
% z 2 decilu	73,94	92,42	100,00	100,00
% z 3 decilu			83,04	96,88
Ohrozená populácia – počty				
1 decil	747 010	747 010	747 010	747 010
2 decil	401 987	502 483	543 679	543 679
3 decil			538 464	628 208
Spolu obyv.	1 148 997	1 249 493	1 829 153	1 918 897
Spolu %	21,45	23,33	34,15	35,82

Údaje v tabuľke č. 5 si zasluhujú pozornú vecnú analýzu, pretože sú indikátorom a signálom o problémovej, prípadne nejasnej dôchodkovej situácii vysokého počtu domácností na Slovensku. Až 23,33 % domácností SR sa podľa výsledkov mikrocenzu 2002 nachádza v situácii *dôchodkovo ohrozených domácností*. V prípade aplikácie 60 % hodnoty mediánu by sa počet dôchodkovo ohrozených domácností zvýšil až na 34 %. Je zrejmé, že tejto skupine obyvateľstva je potrebné venovať zvýšenú sociálnu pozornosť a uvažovať s ňou pri návrhu scenárov sociálnej siete.

V súvislosti s uvedenou metodikou je potrebné zdôrazniť, že *skúmanie a vyhodnocovanie dôchodkovej situácie domácností na Slovensku porovnávaním s dôchodkovým mediánom nie je vhodným a objektívnym nástrojom hodnotenia dôchodkovej situácie a dôchodkovej diferenciácie spoločnosti*. Hodnota mediánu je implicitne odvodený štatistický parameter. Je poznačená celkovou nízkou dôchodkovou úrovňou a navyše nereflektuje požiadavky na krytie nevyhnutných životných nákladov. Aplikáciu uvedenej metodiky je potrebné pozorne zvažovať a s osobitnou pozornosťou je potrebné

prezentovať aj pomocou nej získané výsledky. Na problematiku použitia mediánu pri hodnotení dôchodkovej situácie domácností v nových členských štátoch Európskej únie upozorňuje aj Eurostat (Dennis, Guio 2004).

Porovnávanie úrovne dôchodkov s definovaným príjmovým minimom

Pri štúdiu dôchodkovej situácie domácností sa v praxi používajú aj iné prístupy na definovanie kritéria prahovej hodnoty, než je uvedené porovnávanie s dôchodkovým mediánom. Tieto prahové hodnoty sú zväčša odvodené z reálnej dôchodkovej a výdavkovej situácie obyvateľstva. Napríklad US Department of Health and Human Services (US Cenzus... 2003) systematicky aktualizuje hodnotu ukazovateľa nevyhnutných životných nákladov pre rôzne typy domácností. Definične sa za *chudobné* považujú tie *domácnosti*, ktoré *spotrebujú viac ako 2/3 svojich príjmov na úhradu základných existenčných potrieb – bývanie, stravu, oblečenie a základné zdravotnícke služby*. Hodnoty prahových hodnôt sa stanovujú podľa vývoja cenových hladín pre rôzne oblasti USA. Pre rok 2004 sú tieto prahové hodnoty nasledujúce – jednočlenná domácnosť 9 827 dolárov, dvojčlenná 12 649, trojčlenná 14 776 a štvorčlenná domácnosť 19 484 dolárov. Dôchodkový medián pre rok 2004 bol pritom 41 994 dolárov na domácnosť. Pri takto definovaných parametroch žilo podľa výsledkov oficiálnej štatistiky *v roku 2004 9,2 % domácností a 12,4 % obyvateľov USA pod hranicou životného minima*. Situácia týchto domácností i jednotlivcov sa do značnej miery rieši systémom sociálnych dávok, osobitne kupónov na odber potravinových produktov.

Svetová banka i ďalšie medzinárodné organizácie odporúčajú členským štátom stanoviť vlastné triediace hodnoty príjmov tak, aby na ich základe bolo možné odhadovať počet obyvateľov, ktorí sa nachádzajú v kategórii *príjmovovo ohrozených skupín, a sledovať aj dynamiku ich pohybu v sociálnom prostredí spoločnosti*. Pri plnení tejto úlohy Slovensko výrazne zaoštráva za mnohými vyspelými krajinami, čo značne komplikuje reálne hodnotenie aktuálneho sociálneho postavenia domácností a tým sa necháva priestor pre povrchné, až demagogické argumentácie predstaviteľom politických strán z oboch strán politického spektra. Nebezpečným dôsledkom je však najmä to, že hodnotenie a budovanie potrebných nástrojov sociálnej siete nie je plne zosúladené s reálnymi informáciami o dôchodkovej situácii domácností.

Analýza a kvantifikácia rozsahu a hĺbky chudoby a výpočet sociálneho deficitu

Definícia hranice chudoby je, vzhľadom na dôsledky z nej vyplývajúcich záverov, mimoriadne komplikovaná a politicky i ekonomicky citlivá otázka. Na tomto mieste odhliadneme od tejto stránky problému a sústredíme sa na potrebu odhadnúť objem prostriedkov, ktoré v konkrétnej spoločnosti chýbajú na to, aby mohla uspokojiť základné životné potreby svojich členov. Do rozvoja skúmania tejto oblasti výrazne prispel A. Sen, ktorého práce sú široko prezentované na najvyšších svetových ekonomických a politických fórach. Ako expert Svetovej banky sa aktívne podieľal na tvorbe a realizácii mnohých rozvojových projektov s cieľom eliminovať chudobu v krajinách rozvojového sveta. Zdôvodnil a podrobne rozpracoval kategóriu chudoby ako fenomén dôchodkovej situácie obyvateľstva a navrhol celý rad metodologických nástrojov na jej sledovanie, hodnotenie a medzinárodnú či medziregionálnu komparáciu. Sen obohatil štúdie o chudobe a dôchodkovej diferenciácii vo svete aj o zásadne nové pohľady na ich chápanie v kontexte ich riešenia. V tejto súvislosti zdôrazňuje „osobnú slobodu jednotlivca, ktorý sa musí pričiniť o zlepšovanie svojho ekonomického postavenia v spoločnosti“ (Sen 1999). Základným informačným zdrojom pre tieto analytické štúdie je štatistické zisťovanie o príjmoch a výdavkoch domácností (household income-expenditure surveys). Vo vedeckej i v odbornej literatúre je štúdiu otázok chudoby venovaná mimoriadne veľká pozornosť (Ravallion, Bidani 2004, Ravallion, Wodon 2004, Collier, Dollar 2002, Gottschalk, Smeeding 1997). Pozornosť jej venujú aj mnohé medzinárodné organizácie a mimovládne organizácie. Mimoriadne významnú úlohu v tejto oblasti plní Svetová banka a jej rozvojové programy zamerané na elimináciu chudoby vo svete. Politickým dokumentom, ktorý sa venuje tejto otázke, je Deklarácia OSN Millenium Development Goals z 18. septembra 2000 (Millenium 2000). K napĺňaniu jej cieľov by mala prispieť vyššia úroveň oficiálnej rozvojovej pomoci, ku ktorej sa zaviazali všetky členské štáty OSN. Jej ročný objem by mal dosiahnuť 0,7 % národného HDP.

Rozdelenie obyvateľstva podľa hodnôt triediaceho znaku na dve skupiny – pod a nad hranicou chudoby – je na dôslednejšie štúdium a komparáciu tohto závažného sociálneho problému v medzinárodnom prostredí nepostačujúce. Informácie o dôchodkovej situácii obyvateľstva je preto potrebné doplniť o ďalšie ukazovatele, a to:

- hĺbka chudoby,
- rozsah chudoby,
- deficit dôchodkových zdrojov a
- index chudoby.

Pri výpočte týchto ukazovateľov sa vychádza z definične zavedenej hodnoty, ktorou sa stanovuje *hranica chudoby*. Ukazovateľom *hlĺbky chudoby* sa následne definuje rozdiel medzi hranicou chudoby a hodnotou reálneho dôchodku konkrétnej dôchodkovej skupiny obyvateľstva v pásme pod hranicou chudoby. Termínom *rozsah chudoby* vyjadrujeme absolútne alebo relatívne vyjadrený počet ľudí, ktorí sa nachádzajú v skupinách pod definovanou prahovou hodnotou chudoby. Predmetné ukazovatele a možnosti ich aplikácií podrobne uvádza Kumar Sen (Sen 2000).

Ak je rozdiel medzi objemom reálnych dôchodkov sledovanej štatistickej skupiny a oficiálne odhadnutým objemom nákladov na ich základné existenčné potreby kladný, hovoríme o dôchodkových aktívach skupiny, v opačnom prípade hovoríme o dôchodkovom deficite skupiny. *Pomer dôchodkov k nákladom na krytie základných životných potrieb – bývanie, stravu, oblečenie a základnú zdravotnú starostlivosť – vyjadruje tzv. dôchodkový index*. Mnohé vyspelé, ale aj rozvojové krajiny sveta veľmi podrobne stanovujú ukazovatele hranice chudoby, pretože na ich základe sa vypočítavajú *nárokové sociálne dávky*. Ich kvantifikované hodnoty vyjadrujú *objem sociálneho deficitu*, teda objem tovarov a služieb, ktoré sú súčasťou nevyhnutných životných potrieb, ale ich krytie nie je v týchto domácnostiach dôchodkovo zabezpečené. Osobitnú pozornosť si pri tejto analýze vyžaduje objektívny odhad strednej hodnoty dôchodkov pre skupinu obyvateľov, ktorí sa nachádzajú pod hranicou chudoby.

Pre potreby komparatívnych štúdií zaviedol A. Sen (1973, 1975, 1972) do sociálnej štatistiky *index chudoby II* a na jeho výpočet navrhol nasledujúci vzťah:

$$II = (P/N) * ((A-a)/A), \quad (3)$$

kde

P = počet obyvateľov pod hranicou chudoby,

N = celkový počet obyvateľov krajiny,

A = prahová hodnota dôchodku pre stanovenie úrovne chudoby,

a = priemerný dôchodok obyvateľov pod hranicou chudoby.

Príklad výpočtu ukazovateľov chudoby – rozsah chudoby v spoločnosti ako percentuálny podiel na celkovom počte obyvateľov, hĺbka chudoby ako rozdiel hodnôt hranice chudoby a priemernej dôchodkovej hodnoty obyvateľov žijúcich pod hranicou chudoby, hĺbka chudoby v percentuálnom vyjadrení a index chudoby II podľa vzťahu (3). V tabuľke č. 6 uvádzame ukážku kalkulácie výšky sociálneho deficitu pre niekoľko východiskových scenárov s rôznymi hranicami úrovne chudoby a priemernými ukazovateľmi dôchodkov tých spoločenských skupín, ktoré sa nachádzajú pod hranicou chudoby.

Tabuľka č. 6 **Chudoba a charakteristiky jej hĺbky, rozsahu a dôchodkového deficitu**

Obyvateľstvo		Chudoba		Rozsah	Hĺbka	Hĺbka v %	Index	Index	Dôchodkový deficit	
Celkom	Pod HCH	Hranica Sk	Priemer	v %	A-a	(A-a)/A	(A-a)/a	/1	mesačne	ročne
									v miliónoch Sk	
5 400 000	100 000	3 000	1 600	1,85	1 400	0,47	0,875	0,86	140	1 680
5 400 000	200 000	3 000	1 800	3,70	1 200	0,40	0,667	1,48	240	2 880
5 400 000	300 000	3 500	2 000	5,56	1 500	0,43	0,750	2,38	450	5 400
5 400 000	400 00	4 000	2 500	7,41	1 500	0,38	0,600	2,78	600	7200

Údaje a výsledné ukazovatele prepočtov obsiahnuté v tabuľke č. 6 majú ilustratívny charakter, pretože pri výpočte sa použili alternatívne a hrubé odhady ukazovateľov na stanovenie hranice chudoby. Rovnako bol odhadovaný aj ukazovateľ priemernej dôchodkovej úrovne v skupine domácností nachádzajúcich sa pod hranicou chudoby. Napriek tomu je však potrebné získané výsledky pozorne zvažovať a pokúsiť sa o ich presnejší výpočet úpravou vstupných parametrov. Predpokladáme, že výpočty tohto typu budú urobené v druhej časti uvažovaného príspevku so zameraním na podrobné štúdium kvantifikácie chudoby na Slovensku. Na tieto účely bude potrebné získať podrobnejšie údaje o dôchodkovej situácii domácností v ľavom spektre dôchodkového rozdelenia, ako aj simultánne zohľadnenie ďalších atribútov osoby na čele domácnosti a tým aj komplexné štúdium *dôchodkových zhlukov* (Stehlíková 2002a, 2002b), ktoré nám môžu poskytnúť ďalšie cenné informácie o reálnej dôchodkovej situácii obyvateľstva.

Záver

Pri výpočte a hlavne interpretácii väčšiny ukazovateľov sociálnej štatistiky sa pomerne často robia zjednodušené a neraz aj nesprávne závery. V súlade so zaužívanou praxou sa opierajú o stredné hodnoty (priemerná mzda, priemerný príjem, priemerné životné náklady a pod.). Priemerná hodnota sa pritom nesprávne interpretuje ako „typický“, a teda aj smerodajný ukazovateľ v sledovanom súbore. Tento predpoklad však možno akceptovať iba vtedy, ak základný súbor, o ktorý sa zaujímame, má normálne rozdelenie. V prípade sledovania dôchodkovej situácie takýto predpoklad neplatí. Z tohto dôvodu sa nemôžeme uspokojiť ani s analytickými nástrojmi, ktoré pracujú iba s priemernými hodnotami a získané výsledky generalizujú. V predkladanom príspevku sme chceli poukázať na širokú paletu nástrojov, ktoré sú k dispozícii a pomocou ktorých je možné obohatiť štatistickú analýzu o nové kvalitatívne dimenzie a tým aj umožniť ich vhodnejšiu aplikáciu a interpretáciu pre širokú užívateľskú obec. Výsledky štatistických šetrení, ktoré systematicky zaisťuje ŠÚ SR, a široká dostupnosť takto získaných základných údajov vytvárajú na to vhodné podmienky.

LITERATÚRA

- BOSCH, G., 2003: Do we need more income differentiation to increase the employment rate in Europe? Fondazione Brodolini & Università di Roma La Sapienza.
 CHEN, S. and RAVALLION, M., 1997: What Can New Survey Data Tell Us about Recent Changes in Distribution and Poverty? The World Bank Economic Review, 11(2).
 COLLIER, P., DOLLAR, D., 2002: Globalization, Growth, and Poverty: Building an Inclusive World Economy, World Bank, Washington.

- DABROWSKI, M., 1998: Social Policy and Income Distribution Challenges to Economies in Transition.
 DENNIS, I., GUIO, A., 2004: Monetary poverty in new Member States and Candidate Countries, KS-NK-04-012-EN-N, Eurostat.
 GOTTSCHALK, P., SMEEDING, T., 1997: Cross-national comparisons of levels and trends in inequality, Maxwell School of Citizenship and Public Affairs, Syracuse Un., New York.
 GUIO, A. C., 2005: Income poverty and social exclusion in the EU 25, Eurostat, Statistics in focus, 13/2005, European Communities.
 Human Development Report 2005: International Cooperation at a Crossroads, UNDP, N. Y.
 ISAAK, R. A., 2004: Globalization Gap. The: How the Rich Get Richer and the Poor Get Left Further Behind, Financial Times Prentice Hall.
 KRAAY, A., 2003: When is Growth Pro-Poor? Evidence from a Panel of Countries. The World Bank, Policy Research Working Paper No. 3225.
 KUZNETS, S., 1971: Economic Growth of Nations: Total Output and Production Structure.
 LOPEZ, H., 2005: Growth and inequality. Are they connected? The World Bank.
 LOPEZ, H., 2005: Poverty reduction – virtuous and vicious circles, World Bank, Washington, D. C.
 LUSTIG, N., BOURGUIGON, F., FERREIRA, F., 2004: The Microeconomics of Income Distribution Dynamics in East Asia and LA, World Bank, Washington.
 NIKOLAYEV, I., 2005: Increasing income differentiation, Gateway to Russia, Expert Group.
 PEROTTI, R., ALESINA, A., 1996: Income Distribution, Political Instability, and Investment, European Economic Review.
 PERRY, G. E., 2006: Poverty reduction and growth: Virtuous and vicious circles, The World Bank, Washington.
 RAVALLION M., WODON, Q., 2004: Poor Areas, or Only Poor People? Journal of Regional Science.
 RAVALLION, M., BIDANI, B., 1994: How Robust Is a Poverty Profile? World Bank Economic Review.
 SELL, F. L., 1998: Is There a Policy of Optimal Wage and Income Differentiation? Munich University of Federal Arm Forces, International Atlantic Conference, Rome.
 SEN, A. K., 1972: Choice of techniques; an aspect of the theory of planned economic development, Kennys Book Export Co. Ltd., Ireland.
 SEN, A. K., 1973: On Economic Inequality, Norton and Company, New York.
 SEN, A. K., 1975: Growth Economics, Penguin Books, Middlesex.
 SEN, A., 1999: Development as Freedom, Anchor Books, New York.
 SEN, R. K., 2000: Economics of Amartya Sen, Vedams eBooks, New Delhi.
 SOUBOTINA, T. P., 2004: Beyond Economic Growth. The World Bank, Washington.
 STEHLÍKOVÁ, B., 2002a: Detekcia zhlukov v priestore pomocou Rogersonovej a Tangovej štatistiky V SAS-e. In: 11. Medzinárodný seminár Výpočtová štatistika. Zborník príspevkov. Bratislava, SŠSD.

- STEHLÍKOVÁ, B., 2002b: Analýza dlhodobej nezamestnanosti pomocou Mantelovho testu s využitím SAS-u. In: 11. Slovenská štatistická konferencia Štatistické metódy v praxi. Nitra: SŠD.
- The Century Foundation 2004: Left Behind – Unequal opportunity in Higher Education; Reality Check, New York.
- The Millennium Development Goals Report 2005. The UN, New York.
- UN General Assembly: United Nations Millennium Declaration, September, 2000, New York
- UNDP: Development and Transition, London School of Economics.
- United Nations Development Program, 2005: Human Development Report 2005 – International cooperation at a crossroad, New York.
- United States Census Bureau: Current Population Report, Poverty in the United States, Washington, D. C., 2003.
- WILENSKI, H., 2002: Rich Democracies: Political Economy, Public Policy and Performance, University of California Press.
- WILKINSON, R., 2005: The Impact of Inequality: How to Make Sick Societies Healthier, New Press.
- World Bank: World Development Report 2005: A Better Investment Climate for Everyone. Washington 2004.

RÔZNE PODOBY CHUDOBY NA SLOVENSKU¹

Roman DŽAMBAZOVIČ²

Na základe analýzy dostupných údajov by som rád poskytol obraz o rozsahu chudoby a o charakteristických znakoch (tzv. profile) chudoby na Slovensku od 90. rokov až po súčasnosť. Poukážem nielen na meniaci sa podiel chudobných a chudobou ohrozených, ale aj na najohrozenejšie sociálne kategórie a faktory, ktoré vplývajú na zvyšujúce sa riziko chudoby. Identifikácia tendencií v rozsahu, ako i v profile chudoby poskytuje dôležité informácie pre tvorcov sociálnej politiky. Bez presných údajov nie je možné do praxe zaviesť žiadne efektívne opatrenie sociálnej politiky. A zmeny v profile či v rozsahu chudoby sú za určitých podmienok vhodným „lakmusovým papierikom“ účinnosti sociálnej politiky. Od 90. rokov dochádza k zmenám aj vo vymedzení chudoby a jej meraní. Sú odrazom meniacej sa sociálno-ekonomickej, kultúrnej a politickej situácie, vývoja vedeckého poznania, zvyšujúcej sa reflexivity spoločnosti atď. Vnímanie a vymedzenie chudoby sa začína postupne „rozširovať“. Vo všeobecnosti môžeme konštatovať tendencie: od vnímania chudoby absolútnej k chudobe relatívnej, od chudoby k sociálnemu vylúčeniu (resp. začleneniu), od vnímania chudoby ako jednodimenzionálneho sociálneho javu k mnohodimenzionálnej skutočnosti, zachytiť temporalitu chudoby (trvalá, dlhodobá a medzigeneračne reproduktívna sa chudoba), pri meraní využívať kombináciu objektívnych, ako i subjektívnych mier chudoby a zachytiť „chudobu mimo štatistik“, ktorá je akoby neviditeľná v štatistikách, ale viditeľná v realite každodennosti (napríklad ľudia bez domova, obyvatelia segregovaných rómskych osád, migranti).

Rast príjmovej nerovnosti

Transformačné procesy prinášajú v období 90. rokov čoraz evidentnejšie prejavy vznikajúcich sociálnych nerovností. Jedným z najviditeľnejších sú ekonomické nerovnosti, t. j. nerovnosti v príjmoch či v majetku, ktoré sa

¹ Príspevok vznikol ako súčasť dizertačnej práce autora Meniace sa podoby chudoby na Slovensku a bol ďalej rozpracovaný v rámci grantového projektu. VEGA 1/3597/06 *Vývoj sociálnych nerovností na Slovensku po roku 1989*.

² PhDr. Roman Džambazovič, PhD., Katedra sociológie, FF UK Bratislava.

prejavujú v diferenciácii spotrebného správania, životného štýlu, životných podmienok. Slovensko patrilo dlhodobo k európskym krajinám s najnižšími príjmovými nerovnosťami, v priebehu 90. rokov však dochádza k postupnému nárastu príjmovej nerovnosti. Z hľadiska medzinárodnej komparácie nejde o ojedinelý trend vývoja vyskytujúci sa len na Slovensku a v ostatných postsocialistických krajinách. Ekonomické nerovnosti rástli aj v západnej Európe, severnú Ameriku nevynímajúc. Na Slovensku začínajú byť čoraz evidentnejšie rozdiely medzi príjmami tých, čo sú na „vrchole“, a príjmami, tých, čo sú na „spodku“ stratifikačnej pyramídy. Samotný grafický model systému sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti v súčasnosti nepripomína rugbyovú loptu, ako je to v západoeurópskych spoločnostiach (s dominujúcou strednou triedou), ale má skôr podobu nízkeho kužeľa či pyramídy s mohutnou dolnou časťou („nižšia trieda“), nevýraznou strednou časťou („stredná trieda“) a vrcholom („vyššia trieda“), ktorý tvorí minimálnu časť celkového objemu tohto telesa (Sopóci, Džambazovič, Bunčák 2005).

V prvých rokoch po revolučnom roku 1989 sa príjmové nerovnosti v porovnaní s koncom 80. rokov ešte veľmi nemenili. V roku 1988, ako aj v roku 1992 dosahovala hodnota Gini koeficientu na Slovensku 0,18. Vo vyspelých západných spoločnostiach sa výška tohto koeficientu zvyklo pohybovať mierne v blízkosti úrovne 0,30. Situácia sa však postupne mení a v roku 1996 bola hodnota Gini koeficientu už 0,25. Za také krátke obdobie to bol obrovský nárast. Príjmová nerovnosť sa však neustále zvyšovala aj po tomto období a v roku 2002 bol už Gini koeficient v SR vyšší (0,31), ako dosahujú v priemere (pôvodné) štáty EÚ-15 a nové členské štáty³ (0,28), ale nižší ako napríklad v Grécku (0,35), Španielsku (0,34) či Portugalsku (0,37).⁴

Stupeň príjmovej nerovnosti vyjadruje i tzv. distribúcia príjmov: pomer príjmov 20 % domácností s najnižšími príjmami a 20 % domácností s najvyššími príjmami (S80/S20). Analýza Filipovej, Valnej, Myslíkovej (1998: 8-9) dokazuje, že zatiaľ čo v roku 1992 bol tento podiel 1 : 2,4, v roku 1996

³ V prípade nových členských štátov (EÚ-10) neboli zarátané hodnoty za Slovensko. Metodológia výpočtu leakenských indikátorov pre EÚ-10 je rovnaká ako metodológia EÚ-15, napriek tomu indikátory štátov EÚ-10 nie sú plne porovnateľné medzi sebou ani s EÚ-15 pre rozdielne zdroje údajov.

⁴ Aj v prípade Gini koeficientu sa poukazuje na problematickosť medzinárodných porovnaní, pretože v jednotlivých krajinách prebehli zisťovania v rozličných obdobiach. Anne-Catherine Guio (2005) kalkuluje Gini koeficient za EÚ-25 na rok 2003 na 0,29 bodu a zisťuje pokles hodnoty Gini koeficientu v Portugalsku, ale napríklad nárast príjmovej nerovnosti vo Veľkej Británii na 0,35. Ladislav Kabát na inom mieste zborníka uvádza nárast Gini indexu za Slovensko v rokoch 2002 – 2004 na hodnotu 0,32.

sa zvýšil na 1 : 3,2. Pokračujúci nárast nerovnosti dokazujú i údaje z posledného Mikrocenzu 2003, podľa ktorých bola suma príjmov 20 % populácie s najvyššími príjmami v roku 2002 až 5,4-krát vyššia v porovnaní so sumou príjmov 20 % populácie s najnižšími príjmami. V štátoch EÚ-15 bola táto hodnota 4,4 a v štátoch EÚ-10 dosahovala hodnotu 4,2. Aj tieto dáta jasne dokazujú zvyšovanie diferenciácie domácností na Slovensku z hľadiska dosahovania čistých peňažných príjmov tak v čase, ako aj z porovnaní so susednými postsocialistickými krajinami (tabuľka č. 1).

Tabuľka č. 1 **Porovnanie Gini koeficientu a distribúcie príjmov (S80/S20)**

	SK 2002	CZ 2001	HU 2001	PL 2001	EÚ 10 2001	EÚ 15 2001
Gini koeficient	0,31	0,25	0,23	0,30	0,28	0,28
S80/S20	5,4	3,4	3,4	4,5	4,2	4,4

Zdroj: Social Inclusion in the New Member States. A Synthesis of the Memoranda on Social Inclusion, Štatistický úrad SR.

V roku 1992 20 % domácností s najvyššími príjmami sústreďovalo 30,3 % úhrnu peňažných príjmov a v roku 1996 to bolo už takmer 34 %. Naopak, v prípade 20 % domácností s najnižšími príjmami klesol objem čistých peňažných príjmov za sledované obdobie z 12,7 % na 10,5 %. Príjmovú diferenciáciu umocňoval rýchlejší rast príjmov v domácnostiach v najvyšších deciloch v porovnaní s ostatnými domácnosťami (Filipová, Valná, Myslíková 1998). Na jednej strane domácnosti s najvyššími príjmami sústreďujú neustále vyšší úhrn peňažných príjmov a naopak na druhej strane v domácnostiach s najnižšími príjmami neustále klesá objem čistých peňažných príjmov. Tento trend vhodne vystihuje dobre známe konštatovanie: „Bohatší sa stávajú ešte bohatšími a chudobní chudobnejšími.“

Údaje z 90. rokov o narastajúcej príjmovej nerovnosti však neodzrkadľujú ešte ďalšie dôležité skutočnosti, ktoré vypovedajú o sociálno-ekonomickej situácii obyvateľov SR. Dochádza k masovému nárastu nezamestnanosti⁵, pričom sa postupne formuje veľká skupina dlhodobo nezamestnaných

osôb vylúčených z prístupu na trh práce, často označovaných za nezamestnateľných. Začína sa formovať pomerne početná skupina obyvateľstva, ktorej príjem je vo veľkej časti alebo úplne závislý od sociálnych transferov a ktorá sa nachádza v tejto situácii dlhodobo. V priebehu prvých rokov transformácie dochádza tiež k všeobecnému poklesu životnej úrovne väčšiny vrstiev slovenskej spoločnosti. Bol sprievodným znakom liberalizácie spotrebiteľských cien a zníženia reálnej úrovne miezd. Výskumy verejnej mienky dokazujú, že obyvatelia veľmi citlivo reflektujú spomínané sociálne problémy. Hrozba nezamestnanosti, znižovanie životnej úrovne alebo zväčšujúce sa (resp. veľké) rozdiely v príjmoch medzi obyvateľmi sú dlhodobo vnímané počas celého transformačného obdobia až do súčasnosti vo všetkých výskumoch zaoberajúcich sa týmito otázkami ako jedny z najťaživejších (Bodnárová, Filadelfiová, Džambazovič, Gerbery, Holubová 2005).

Rozsah chudoby

Jedným z východiskových a najdôležitejších oficiálnych zdrojov údajov o sociálno-ekonomickej situácii rodín a domácností je bezpochyby Mikrocenzus. Na Slovensku sú po roku 1989 k dispozícii údaje z Mikrocenzov, ktoré zachytávajú úroveň príjmov za roky 1992, 1996 a 2002. Údaje umožňujú poukázať na dynamiku vývoja situácie ohľadne štruktúry a veľkosti príjmov domácností a zároveň poskytnúť i pomerne aktuálne údaje o rozsahu a profile chudoby.

Pri analýze mikrocenzových dát bolo sa využilo niekoľko vymedzení a hraníc chudoby. Okrem chudobných jednotlivcov a domácností sa zameriam aj na nízko príjmové domácnosti, pričom si uvedomujem, že výška príjmu je len jedným z indikátorov sociálno-ekonomického postavenia rodín a domácností. Chudoba má mnoho dimenzií a vymyká sa úzkym definíciám založeným iba na nedostatku hmotných zdrojov či spotreby. Sociálne dimenzie chudoby, ako sú napríklad nedostatok kultúrnych, sociálnych a politických zdrojov či prístupov k nim, sú príčinou vylúčenia z minimálne akceptovaného životného štýlu. Chudoba sa prejavuje v pocite zraniteľnosti vonkajšími udalosťami, v pocite bezmocnosti voči štátnym a spoločenským inštitúciám, v psychickej záťaži, pocite zahanbenia a pod. Údaje o týchto dimenziách chudoby sú na Slovensku ojedinelé.

⁵ Napríklad v roku 2000 prekročil po prvýkrát od roku 1989 priemerný počet registrovaných nezamestnaných v SR hranicu 500-tisíc osôb, čo predstavovalo viac ako 18 % mieru evidovanej nezamestnanosti. Postupne dochádza k trendu klesania nezamestnanosti a v roku 2004 bola priemerná miera evidovanej nezamestnanosti 14,26 % (Sociálna situácia... 2004). Podľa údajov EUROSTAT-u bola v roku 2004 miera nezamestnanosti v SR dvojnásobne vyššia v porovnaní s priemerom EÚ a po Poľsku druhá najvyššia v EÚ. Znepokojujúci je fakt, že napríklad v druhom kvartáli 2004 bolo viac ako 8 % ekonomicky aktívnych ľudí (zamestnaní a nezamestnaní

vo veku nad 15 rokov) bez zamestnania po dobu dlhšiu ako dva roky. V štátoch EÚ-15 sa pohyboval priemer v roku 2002 na úrovni 2 %. Na Slovensku zaznamenávame aj obrovské regionálne disparity. Nachádzajú sa tu okresy s mierou nezamestnanosti do 5 %, ale i okresy s registrovanou mierou nezamestnanosti nad 30 %. Ide najmä o sociálno-priestorovo marginalizované regióny s kumuláciou znevýhodnení (pozri Falt'an, Gajdoš, Pašiak 1995).

Pri analýze údajov z rokov 1992 a 1996 sa použili štyri spôsoby vymedzenia hranice chudoby. Dva z nich boli relatívne: v tomto období všeobecne využívaná hranica životného minima a 50 % mediánu ekvivalentného príjmu dospelého (využila sa metodika Luxembourg Income Study – LIS). Ďalšie dva predstavovali takzvané absolútne hranice chudoby, založené na parite kúpnej sily (PPP): 2,15 USD (PPP) na osobu a deň a 4,30 USD (PPP) na osobu a deň. Posledné tri spomínané miery sú medzinárodne porovnateľné. Tabuľka č. 2 zachytáva percentuálny podiel domácností a jednotlivcov podľa týchto mier chudoby.

Tabuľka č. 2 **Rozsah chudoby v Slovenskej republike v rokoch 1992 a 1996 (v %)**

Hranica chudoby	Podiel chudobných domácností		Podiel chudobných jednotlivcov	
	1992	1996	1992	1996
50 % mediánu ekvivalentného príjmu	2,1	5,9	1,4	5,8
2,15 USD PPP na osobu a deň	0,2	2,1	0,1	2,6
4,30 USD PPP na osobu a deň	2,7	6,3	3,9	8,6
Životné minimum	9,3	7,9	12,2	10,1
Prepočet reálnych hodnôt ŽM z roku 1992	9,3	17,0	12,2	21,0
Prepočet reálnych hodnôt ŽM z roku 1996	2,5	7,9	3,0	10,1

Zdroj: Mikrocensus 1992, 1996. Správa Svetovej banky 2001.

Zistené údaje z rokov 1992 a 1996 poukazujú na niekoľko tendencií týkajúcich sa rozsahu chudoby v 90. rokoch. Odhadovaný rozsah chudoby sa v rokoch 1992 až 1996 viac než zdvojnásobil podľa troch zo štyroch hraníc chudoby. Nárast zaznamenávame v prípade podielu chudobných domácností aj jednotlivcov. Chudoba poklesla jedine pri využití hranice životného minima, ale pokles sa pripisuje zmenám v definícii a vo výpočtoch úrovne životného minima. Z hľadiska medzinárodného porovnania dáta zachytávajú v porovnaní s ostatnými postsocialistickými krajinami vyššiu mieru extrémnej (absolútnej) chudoby.

Zníženie alebo zvýšenie hranice chudoby umožňuje zistiť, koľko domácností sa nachádza blízko hranice chudoby. Získame tak dáta o tom, koľko domácností by bolo schopných vymaniť sa z chudoby, alebo naopak, koľko domácností by mohlo upadnúť do chudoby. Analýza Svetovej banky (2001)

ukazuje, že veľký podiel domácností bolo zoskupených práve okolo hranice chudoby (tabuľka č. 3).

Tabuľka č. 3 **Podiel chudobných domácností a jednotlivcov v roku 1996 a ich citlivosť na hranicu chudoby (v %)**

Hranica chudoby	Podiel					
	domácností	jednotlivcov	domácností po náraste hranice chudoby o 10 %	jednotlivcov po náraste hranice chudoby o 10 %	domácností po poklese hranice chudoby o 10 %	jednotlivcov po poklese hranice chudoby o 10 %
Životné minimum	7,9	10,1	10,3	12,9	6,0	7,5
50 % mediánu ekvivalentného príjmu	5,9	5,8	8,1	7,5	4,6	4,8
2,15 USD PPP na osobu a deň	2,1	2,6	2,3	2,8	1,8	2,3
4,30 USD PPP na osobu a deň	6,3	8,6	8,0	10,8	5,0	6,8

Zdroj: Mikrocensus 1996. Správa Svetovej banky 2001.

Zvýšením hranice chudoby o 10 % by chudoba na úrovni domácností aj jednotlivcov vzrástla približne o 30 %. Znížením hranice chudoby o 10 % by sa znížila miera chudoby na úrovni domácností aj jednotlivcov o 20 %. Relatívne malé posuny hranice chudoby teda vyvolávajú veľmi veľké pohyby v rozsahu chudoby. Podľa týchto údajov na Slovensku žila veľká skupina ľudí na spodnej hranici príjmu. Uvedené zmeny v rozsahu chudoby pri zmene hranice chudoby súviseli v tomto období s pomerne malými príjmovými nerovnosťami.

Aktuálne údaje z posledného Mikrocenzu 2003 dokazujú posilňovanie zistených tendencií. Rozsah chudoby na základe 50 % mediánu ekvivalentného príjmu dosiahol na Slovensku 16 %. V porovnaní s rokom 1996 išlo o vyše 10 % nárast podielu chudobných. V Národnom akčnom pláne sociálnej inklúzie 2004 – 2006 (2004) bola prvýkrát uvedená oficiálna miera chudoby ako podiel jednotlivcov žijúcich v domácnostiach, v ktorých príjem je nižší ako 60 % mediánu ekvivalentného príjmu (3 484 Sk mesačne na ekvivalentného člena). Táto miera sa využíva ako východisková pri medzinárodných porovnaníach v rámci štátov EÚ a patrí medzi primárne leakerské indikátory chudoby a sociálneho vylúčenia. V roku 2002 dosiahla miera rizika chudoby na Slovensku až 21 %, čo bolo vysoko nad priemerom EÚ. Každý piaty občan v Slovenskej republike mal skúsenosť so životom v chu-

dobe. V nových členských štátoch bolo chudobných podľa takto stanovenej hranice chudoby 14 % jej obyvateľov a v roku 2001 to bolo 15 % za štáty EÚ-15. Príjem pod hodnotou 40 % mediánu ekvivalentného príjmu mala na Slovensku až 13 % domácností. V štátoch EÚ-15 to bolo iba 5 %, v Čechách 1 % a Maďarsku 2 %. Na Slovensku bola veľká aj hĺbka chudoby⁶: medián príjmu obyvateľov v riziku chudoby bol o 34 % nižší, ako bola spomínaná hranica rizika chudoby (60 % mediánu ekvivalentného príjmu), t. j. príjem polovice z nich sa nachádzal pod 66 % hranice rizika chudoby alebo bol nižší ako 40 % mediánu ekvivalentného príjmu.

Nárast rozsahu chudoby potvrdzujú do roku 2001 aj údaje o *obyvateľoch v hmotnej núdzi* (tabuľka č. 4). Životné minimum sa považovalo za národnú hranicu chudoby a podiel obyvateľov pod touto hranicou za indikátor chudoby. Hmotná núdza (predtým sociálna odkázanosť) bola definovaná vo vzťahu k životnému minimu. Tí, čo ho nedosahovali, mali nárok na dávku sociálnej pomoci. Životné minimum bolo počas 90. rokov kľúčovým referenčným bodom sociálnej politiky, jeho funkcie však boli postupne odbúrané. Životné minimum najprv zohľadňovalo náklady na výživu, osobné potreby a bývanie, neskôr sa táto diferenciácia odstránila. Vzťah dávok a životného minima bol taktiež postupne oslabovaný, čo vyústilo do veľmi zvláštnej situácie: v sociálnej politike máme zadefinované životné minimum, ktoré sa pravidelne valorizuje, no neplní si základnú funkciu. V súčasnosti pomoc v hmotnej núdzi nedosahuje výšku životného minima a počet poberateľov dávky sociálnej pomoci sa nekryje s počtom osôb nachádzajúcich sa pod životným minimom. Štatistiky Ministerstva práce, sociálnych vecí a rodiny SR už od roku 2002 adekvátne neodrážajú rozsah chudoby na Slovensku.

Tabuľka č. 4 **Podiel obyvateľov v hmotnej núdzi do roku 2001 (v %) – podiel žiadateľov o dávku sociálnej pomoci**

	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Podiel osôb v hmotnej núdzi	7,2	8,3	7,6	7,0	7,3	9,4	10,8	11,3	11,7

Zdroj: Informačný systém MPSVR SR.

Výška sociálnych dávok sa často menila a menili sa i kritériá jej poskytovania. Na začiatku transformácie bola ich úroveň v porovnaní so súčasnosťou pomerne vysoká. Poukazovalo sa na „pestovanie si sociálnej závislosti“ prostredníctvom sociálnych dávok, ktoré mali demotivujúci účinok pri

⁶ Nárast hĺbky chudoby sa zaznamenal aj v porovnaní rokov 1992 a 1996 (Slovenská republika:... 2001).

hľadani si zamestnania (Strapcová 2005). Ide o príklad tradičného paradoxu záchranej sociálnej siete – ako skĺbiť ochrannú funkciu a motiváciu. V súčasnosti najnižšia dávka v hmotnej núdzi tvorí len 12,5 % čistej priemernej mzdy a nedosahuje ani 30 % hranice rizika chudoby. Podľa zistení výskumu (Bodnárová, Filadelfiová, Gerbery, Holubová, Porubánová 2005) súčasní poberatelia dávky v hmotnej núdzi zažívajú mnohé deprivácie situácie častejšie ako predchádzajúci poberatelia dávky. Často si 19,5 % z nich nemohli dovoliť počas poberania dávky teplé jedlo každý deň, 36,6 % obnovu šatstva, 33,2 % nákup sezónnej obuvi a 21,9 % dostatočne vykurovať dom/byt, v ktorom žijú. Prítomnosť dieťaťa/deti ešte zvyšuje riziko ocitnutia sa v situácii materiálnej deprivácie. V prípade domácností s dieťaťom museli v dôsledku obmedzeného množstva finančných prostriedkov čiastočne alebo úplne obmedziť záujmové krúžky, športové aktivity detí, návštevy kultúrnych podujatí a kúpu vecí do školy. Pomerne pri veľkej časti súčasných poberateľov sa často vyskytli aj problémy s platením nájomného (16,4 %) a platením inkasa, prípadne poplatkov za energiu, elektrinu a plyn (20,9 %).

V priebehu 90. rokov 20. storočia až do súčasnosti dochádza k postupnému nárastu podielu chudobných (nárastu rozsahu chudoby) a prehĺbeniu chudoby na Slovensku. V súčasnosti dosahuje miera rizika chudoby na Slovensku jednu z najvyšších hodnôt v rámci štátov Európskej únie.

Reflexia celkovej životnej úrovne, ako i sebareflexia vlastnej životnej situácie sú vhodnou doplnujúcou časťou skladačky o rozsahu a profile chudoby na Slovensku. Subjektívne vymedzenie chudoby je založené na jej pociťovaní, na hodnotení vlastnej situácie a skúsenosti jednotlivých domácností (pozri Mareš, Rabušic 1996, Večerník 2004). Vychádza z názorov a pocitov osôb, ktorých sa týka. Do subjektívnych konceptov chudoby⁷ sa premietajú nielen skúsenosti tých, čo sa za chudobných považujú, ale aj ich aspirácie.

O finančnej situácii domácností a o dostatočnosti príjmu poskytuje veľmi zaujímavé informácie štandardná otázka, využívaná na meranie rozsahu subjektívnej chudoby. Za chudobnú sa považujú domácnosti, ktoré zo škály výrokov (obsahuje šesť stupňov) odpovedali kladne na tvrdenie, že ich príjmy postačujú len na nákup základných potravín (piaty stupeň škály) alebo nemajú v domácnosti dosť peňazí ani na nákup týchto základných potravín (šiesty stupeň škály). Začiatkom 90. rokov bolo podľa tejto miery chudoby chudobných 12,76 % respondentov (Karásek 1993) a v roku 2004 až 21,6 % (Bodnárová a kol. 2004). Ako odpoveď na ďalšiu otázku v roku

⁷ Subjektívna mienka býva korelovaná s objektívnymi charakteristikami a je vhodnou „doplnkovou“ metódou k objektívnym mieram chudoby.

2004 uviedlo 53,5 % respondentov, že disponuje oveľa nižším príjmom ako odhadovaným príjmom, s ktorým by domácnosť, ako je ich, vyžila bez väčších problémov (Bodnárová, Filadelfiová, Džambazovič, Gerbery, Holubová 2005). V tom istom roku len 12,1 % respondentov proklamovalo lepšie postavenie svojej domácnosti v porovnaní s priemernou a horšie až 43,9 % (tamže: 81).

Zaujímavý pohľad na rôzne aspekty chudoby a jej subjektívne hodnotenie poskytuje výskum *Low income and deprivation in an enlarged Europe* (Russel, Whelan 2004). V popisovanom výskume boli použité nasledujúce indikátory:

- názor respondenta, či celkový mesačný príjem jeho domácnosti je nižší než čistý mesačný príjem, ktorý by jeho domácnosť musela mať na pokrytie životných potrieb (SR 79 %, EÚ-15 28,5 %);
- názor respondenta, či majú veľké ťažkosti vyjsť s príjmom (SR 17,8 %, EÚ-15 4,1 %);
- názor respondenta, či slovné spojenia „chudobný“ alebo „veľmi chudobný“ možno použiť na popis súčasnej životnej úrovne jeho domácnosti (SR 5,4 %, EÚ-15 3,4 %);
- názor respondenta, či sú schopní z mesačného príjmu niečo ušetriť alebo investovať (SR 72,9 %, EÚ-15 56,4 %);
- názor respondenta, či má domácnosť vážne problémy s platobnou schopnosťou vo vzťahu k nájomnému, účtom za energie, nákupu jedla a splácaniu pôžičiek (SR 7,3 %, EÚ-15 4,8 %).

O subjektívnom prežívaní situácie, a najmä jej negatívnom hodnotení, mnohé napovedá aj výsledok výskumu *Perceptions of Social Integration and Exclusion in an Enlarged Europe* (Böhnke 2004). Jedným z využívaných ukazovateľov bol *index vnímaného sociálneho vylúčenia* (index on perceived social exclusion), ktorý bol konštruovaný na základe súhlasu alebo nesúhlasu s nasledujúcimi štyrmi tvrdeniami týkajúcimi sa pocitu bezmocnosti, členstva v spoločnosti, chýbajúceho uznania a odcudzenia, ktoré možno označiť ako „deficity sociálnej integrácie“:

- nemyslím si, že ľudia, s ktorými sa stretávam, uznávajú to, čo robím.
- cítim sa byť mimo spoločnosti.
- nemyslím, že mám šancu byť užitočný v spoločnosti.
- niektorí ľudia mnou pohrdajú na základe môjho príjmu alebo zamestnania.

Ako vidíme, využívaný index vnímaného sociálneho vylúčenia je oveľa širším konceptom ako doteraz využívané rámce na subjektívne meranie sociálno-ekonomického postavenia. Spomínaný index mohol nadobudnúť hodnotu od 0 (žiadne súhlas s tvrdeniami) po 4 (súhlas alebo silný súhlas so všetkými štyrmi tvrdeniami). Výsledky výskumu ukázali, že väčšina európ-

ských obyvateľov sa cíti sociálne integrovaná. V 25-tich z 28 krajín viac než polovica populácie nezažila žiaden z predložených deficitov integrácie s výnimkou Turecka, Bulharska a Slovenska; 45 % populácie na Slovensku nemá skúsenosť so žiadnym z predložených deficitov sociálnej integrácie. S jedným zo štyroch uvedených tvrdení súhlasilo 29 % respondentov na Slovensku, s dvoma 18 %, s tromi 7 % a so všetkými štyrmi 2 % respondentov. Podľa metodológie výskumu ľudia pociťujúci dva alebo viac „integračných deficitov“ sú tí, čo sú s najväčšou pravdepodobnosťou ohrození sociálnym vylúčením. Böhnke (2004) hovorí v tomto prípade o vnímanom sociálnom vylúčení. Miera vnímaného sociálneho vylúčenia na Slovensku je podľa tohto výskumu 26,6 %, čo znamená, že viac než jednej štvrtine obyvateľstva chýba pocit „patriť do spoločnosti“. Ide o tretie najvyššie číslo spomedzi 28 európskych krajín.

Subjektívne vnímanie sociálno-ekonomickej situácie potvrdzuje zistenia získané objektívnymi mierami o tendencii zvyšujúceho sa rozsahu a prehĺbovania chudoby.

Profil chudoby

Analýza údajov z roku 1992 dokázala, že životná úroveň domácností sa prudko znižovala predovšetkým s rastúcim počtom detí, rastúcim počtom členov a s poklesom ekonomicky činných osôb. Chudoba v tomto období na Slovensku síce súvisela aj s postavením jednotlivca na trhu práce, ale podobne ako v období socializmu najdôležitejším faktorom pôsobiacim na príjmovú a spotrebnú nedostatočnosť zostala *štruktúra domácností* – veľkosť a úplnosť rodiny (Sopóci, Džambazovič 2003). Dokonca tieto rodinné ukazovatele mali diferencujúcejší efekt ako samotný príjem (Filadelfiová, Guráň 1995). Machonin (1993: 232) poznamenáva, že statusové vzorce, ktoré zahŕňajú vzdelanie, zložitnosť práce, podiel na moci, individuálny príjem, príjem na hlavu, majetok na hlavu, vybavenosť domácnosti a životný štýl, nedokážu vysvetliť fenomén bohatstva ani chudoby na začiatku 90. rokov v takej miere ako jednoduchá kategorizácia štruktúrneho usporiadania rodinnej domácnosti. Najčastejšie sa pod hranicu chudoby dostávali domácnosti s deťmi do 18 rokov, v rámci nich najmä jednorodičovské rodiny s deťmi a jednočlenné domácnosti s prednosťou do 60 rokov (Filipová, Valná, Myslíková 1998).⁸ Až 34,8 % chudobných domácností tvorili dvoj-

⁸ Podobné výsledky zistil Večerník (1991, 1993), ktorý porovnával rôzne metódy merania chudoby a za roky 1990, 1991 a 1992 analyzoval údaje o rozsahu a profile chudoby v celom Československu, ale i v jednotlivých republikách. Pravdepodobnosť chudoby z hľadiska oficiálne stanovenej hranice chudoby bola najvyššia pre mladé rodiny s viacerými deťmi. Z hľadiska všetkých indikátorov boli najviac ohro-

rodičovské rodiny s deťmi do 18 rokov, 12 % jednorodičovské rodiny a 16,7 % chudobných domácností jednočlenné domácnosti s jednotlivcom do 60 rokov. Vyšší počet detí znamenal nižší podiel peňažných príjmov⁹ v porovnaní s priemerom domácností SR a vyššie riziko upadnutia do chudoby.

Podľa dát Mikrocenzu 1996 boli medzi chudobnými najviac zastúpené jednorodičovské domácnosti, domácnosti s nezamestnaným členom, jednotlivci so základným vzdelaním a osoby s nízkou pracovnou kvalifikáciou. Domácnosti, ktoré sa nachádzali v najnižšom decile, získavali v sledovanom období priemerne 54 % svojho celkového príjmu prostredníctvom sociálnych dávok, 13 % prostredníctvom dôchodkových príspevkov a 10 % prostredníctvom podpory v nezamestnanosti. Na porovnanie – sociálne príjmy tvorili v tomto roku iba 9 % príjmu najbohatších domácností (išlo predovšetkým o dôchodky). Bez sociálnych transferov by bol celkový výskyt chudoby ešte vyšší. Podľa prepočtov Svetovej banky (2001) by miera rizika chudoby v takomto prípade stúpila z 10,1 % na 18,7 % osôb v SR, pričom nárast chudoby by bol najzreteľnejší medzi najzraniteľnejšími skupinami. Medzi domácnosťami na čele s nezamestnanou osobou by miera chudoby po odrátaní sociálnych transferov stúpila z 44,7 % na takmer 80 %, medzi domácnosťami, na čele ktorých stojí osoba s nízkym vzdelaním, by nárast predstavoval viac ako 10 percentuálnych bodov. Sociálne transfery do značnej miery zabráňovali upadnutiu do chudoby, resp. prehĺbeniu chudoby.

S chudobou začiatkom druhej polovice 90. rokov na Slovensku začínajú byť postupne najsilnejšie späté tri faktory, ktoré sa vzájomným pôsobením posilňovali: dosiahnuté vzdelanie osoby stojacej na čele domácnosti, jej zamestnanecký status, resp. postavenie na trhu práce a lokalita bydliska domácnosti (na jednej strane región a na druhej strane vidiecka alebo mestská oblasť). Dôležitými determinantami rizika chudoby boli aj demografické charakteristiky domácnosti vrátane počtu detí, veľkosti rodiny, jej zloženia a pohlavia osoby na čele domácnosti. Napríklad rodiny s deťmi boli vystavené oveľa vyššiemu riziku chudoby než bezdetné rodiny a toto riziko sa úmerne zvyšovalo s počtom vyživovaných osôb. V roku 1996 predstavovali rodiny s tromi a viacerými deťmi síce len 6,3 % populácie, ale tvorili až 18,1 % chudobných. Viac ako 70 % domácností s deťmi malo veľmi nízke alebo len skromné príjmy. Počet detí zostal teda aj v roku 1996 významným faktorom, ktorý podstatne znižoval reálnu životnú úroveň rodiny. Dôležitou

zenou kategóriou populácie skôr mladé a mladšie rodiny ako starší ľudia a rodiny s nižším počtom dospelých členov.

⁹ Bezdetné domácnosti napríklad v roku 1992 dosahovali 104 % priemerného príjmu, dvojdetné 100 % a domácnosti so 4 deťmi už len 78 % priemerného príjmu.

skutočnosťou, ktorá znižovala riziko chudoby, boli dva pracovné príjmy v rodine (snaha udržať tzv. dvojpríjmový model rodiny). Vyššia miera ohrozenia chudobou v prípade rodín s deťmi¹⁰ spôsobila, že deti boli vystavené vyššiemu riziku – dvojnásobnému riziku chudoby v porovnaní s dospelými a štvornásobnému v porovnaní so staršími ľuďmi. Najnižšie riziko upadnutia do chudoby zo všetkých vekových skupín bolo práve u starých ľudí.

V období 90. rokov bol síce profil chudoby ešte vždy ovplyvnený demografickými premennými, ale čoraz stále intenzívnejšie sa objavuje súvislosť s postavením jednotlivcov na trhu práce. Z hľadiska rizika chudoby sa dominantným faktorom stávalo postavenie jednotlivých členov v produktívnom veku na trhu práce. Vysoká miera oficiálnej evidovanej nezamestnanosti na Slovensku vyústila do toho, že veľká časť slovenských domácností mala člena, ktorý nepoberal pracovné príjmy a bol napojený na sociálne transfery štátu (National Human Development Report..., 2003). Medzi najviac ohrozené chudobou patrili neúplné/jednorodičovské rodiny s nezamestnaným živiteľom.

Ďalším faktorom určujúcim chudobu bola výška dosiahnutého vzdelania prednostu domácnosti. Počet chudobných jednotlivcov žijúcich v domácnosti, v ktorej mala osoba na čele iba základné vzdelanie, bol o 41 % vyšší ako priemer (boli to často aj rodiny s väčším počtom detí). Približne 14 % takýchto domácností žilo v chudobe. S nízkou kvalifikáciou súvisí marginálne postavenie na trhu práce, ako i vyššie riziko vylúčenia z trhu práce. Jasne to dokazujú štatistické dáta. Najviac evidovaných nezamestnaných¹¹ pochádza zo skupiny vyučených osôb, osôb s ukončeným základným vzdelaním a bez vzdelania. Medzi dlhodobo nezamestnanými sa trvalo nachádzala kategória osôb, ktoré pred vstupom do oficiálnej evidencie pracovali ako pomocní a nekvalifikovaní robotníci.

Údaje z posledného Mikrocenzu 2003 potvrdili zmenu profilu chudoby, ku ktorej došlo v druhej polovici 90. rokov. Pri svojej analýze využijem predovšetkým monetárne leakenské indikátory chudoby a sociálneho vylúčenia. Pomocou nich porovnáam situáciu na Slovensku s ďalšími susednými

¹⁰ Domácnosti s nezaopatrenými deťmi do 15 rokov tvorili v roku 1996 vyše 90 % domácností s nízkymi príjmami.

¹¹ Charakter skupín najviac ohrozených na trhu práce sa menil, ale najohrozenejšími sa stali dlhodobo nezamestnaní nekvalifikovaní a nízkokvalifikovaní pracovníci, pracovníci a pracovníčky starší ako 50 rokov, absolventi škôl, mladí ľudia do 29 rokov a ľudia so zdravotným postihnutím. Čo sa týka etnických či rodových charakteristík: nezamestnanosť sa stala hrozbou najmä pre príslušníkov rómskeho etnika (vysoká miera dlhodobej nezamestnanosti), pre ženy po materskej a rodičovskej dovolenke a staršie ženy so stredoškolskou kvalifikáciou.

členskými štátmi EÚ (Česká republika, Maďarsko, Poľsko) a so situáciou v starých členských štátoch EÚ-15.

Leakenské indikátory zdôrazňujú sledovanie chudoby podľa vekových skupín a pohlavia (tabuľka č. 5).

Tabuľka č. 5 **Miera rizika chudoby podľa vekových kategórií a pohlavia (v %)**

			SK 2002	CZ 2001	HU 2001	PL 2001	EÚ-15 2001
Miera rizika chudoby podľa vekových kategórií a pohlavia	Spolu	Spolu	21	8	10	15	15
		Muži	21	7	10	16	14
		Ženy	21	8	10	15	17
	0 – 15	Spolu	30	12	14	21	19
		Muži	29	12	13	22	19
		Ženy	30	11	15	21	19
	16 – 24	Spolu	23	10	12	19	19
		Muži	24	10	11	19	19
		Ženy	23	10	13	19	20
	25 – 49	Spolu	21	7	9	16	12
		Muži	20	7	10	16	11
		Ženy	22	8	9	15	14
	50 – 64	Spolu	14	4	7	10	12
		Muži	15	4	7	11	12
		Ženy	13	5	7	9	13
	65+	Spolu	13	6	9	6	19
		Muži	12	3	6	3	16
		Ženy	14	8	11	7	21

Zdroj: Social Inclusion in the New Member States, Štatistický úrad SR.

Najvyššiemu riziku chudoby na Slovensku z *hľadiska veku* boli vystavené najmä deti do 15 rokov (30 %).¹² Podobná situácia je aj v ostatných

¹² Obraz o postavení detí v SR v súvislosti s problémom chudoby dopĺňa zaujímavým spôsobom aj hodnotenie situácie samotnými deťmi. Populácia školskej mládeže hodnotila finančnú situáciu rodiny pomerne priaznivo (Bodnárová, Filadelfiová 2002). Na klasickej subjektívnej šesťstupňovej škále chudoby viac ako 60 % detí zaradilo finančnú situáciu svojej rodiny do stupňa dva („peniaze nám stačia, ale hospodárime úsporne“). Pod hranicu chudoby umiestnilo svoju domácnosť iba 5 % detí. Takéto hodnotenie finančnej situácie sa značne odlišuje od hodnotení známych z prieskumov dospeléj populácie, v ktorých sa pod subjektívnu hranicu chudoby raduje oveľa väčší podiel respondentov. Veľké diferencie v hodnotení detí a dos-

bývalých socialistických krajinách, ktoré porovnávam (Česká republika, Maďarsko, Poľsko). Miera rizika chudoby klesá na Slovensku s vekom: vo vekovej kategórii 16 – 24 rokov sa nachádzalo v chudobe 23 %, vo vekovej kategórii 24 – 49 žilo v riziku chudoby 21 %, vo vekovej kategórii 50 – 64 to bolo „len“ 14 %. Najnižšie bolo riziko chudoby medzi osobami staršími ako 65 rokov (13 %).¹³ V štátoch EÚ-15 boli starí ľudia nad 65 rokov v rovnakej miere rizikovou skupinou z hľadiska ohrozenia chudoby ako deti a mladí ľudia vo veku 16 – 24 rokov (miera rizika chudoby dosiahla 19 %). Na rozdiel od väčšiny porovnávaných krajín na Slovensku nie sú v prípade starých ľudí také evidentné zvyšujúce sa riziká chudoby v súvislosti s pohlavím. Kým napríklad v štátoch EÚ-15 v tejto vekovej kategórii bolo chudobných 16 % mužov a 21 % žien, v ČR 3 % mužov a 6 % žien, v Maďarsku 6 % mužov a 11 % žien, v Poľsku 3 % mužov a 7 % žien, tak na Slovensku bol tento rozdiel minimálny (12 % mužov a 14 % žien).

Miera rizika chudoby je z hľadiska *statusu ekonomickej aktivity* na Slovensku najvyššia u *nezamestnaných osôb*. Skoro polovica z nich (47 %) žila v sledovanom roku pod hranicou chudoby. Nezamestnanosť sa stala najdôležitejším faktorom súvisiacim s chudobou v podmienkach Slovenska. V rámci nezamestnaných osôb sa chudoba a sociálne vylúčenie dotýkali dlhodobo nezamestnaných, medzi ktorými boli najrizikovejší mladí ľudia vo veku 16 – 24 rokov¹⁴ s nízkou kvalifikáciou, nízkym stupňom vzdelania alebo so vzdelaním, ktoré nezodpovedalo dopytu na trhu práce. Nízky ľudský kapitál ich marginalizoval na trhu práce. Zdôrazňuje sa, že je čoraz ťažšie vôbec vstúpiť na trh práce, ako sa potom na ňom udržať (Esping-Andersen 1999). V štátoch EÚ-15 dosahovala chudoba u nezamestnaných až 38 %

pelých, ako i rozdiely v realite a subjektívnom vnímaní môžu znamenať, že deti o skutočnej situácii rodiny nemajú dobrý prehľad alebo že sa rodičia snažia naplniť potreby detí, aby nepociťovali obmedzenia a finančné problémy.

¹³ Toto zistenie je v rozpore so subjektívnym hodnotením sociálno-ekonomickej situácie domácností a rodín starších ľudí. Dáta z rôznych výskumov naznačujú, že subjektívna chudoba sa mení v priebehu života. Do stredného veku sa skôr znižuje a od 50. roku veku začína stúpať a v starobe sa stáva trvalou jej vysoká úroveň (Mareš 1999, Večerník 1991, 1993). Subjektívne hodnotenie bolo v prípade rodín dôchodcov ovplyvnené faktormi, ako je zdravotný stav, aktivity a, samozrejme, finančné zdroje, ktoré majú členovia rodiny k dispozícii (Bodnárová 2002). Za každých okolností sa cítil byť chudobný každý desiaty dôchodca žijúci vo dvojici, každá šiesta osamelý žijúca dôchodkyňa a každý siedmy dôchodca. V určitých situáciách pociťovalo chudobu asi 60 % všetkých starších ľudí.

¹⁴ Miera nezamestnanosti mladých ľudí do 25 rokov v štátoch EÚ-15 dosahovala v roku 2003 15,8 %, ale na Slovensku vyše dvojnásobok – 32,9 %, pričom rok predtým až 37,6 %.

(z hľadiska pohlavia to bolo 44 % u mužov a 30 % v prípade žien). U zamestnaných osôb na Slovensku je miera rizika chudoby nižšia (14 %), pričom ale v EÚ-15 predstavuje riziko chudoby u zamestnaných len 6 %. Potvrdila sa dôležitosť zamestnania z hľadiska vyhnutia sa chudobe, ale na druhej strane zamestnanie nezaručilo ochranu pred chudobou. Vysoký rozsah chudoby bol aj v prípade kategórie neaktívni/iní (až 28 %). Miera rizika chudoby dosiahla na Slovensku najnižšiu úroveň u dôchodcov¹⁵ 11 %, pričom u žien (dôchodkyň) bola vyššia (12 %) ako u mužov (9 %). V štátoch EÚ-15 bol naopak v kategórii dôchodcov rozsah chudoby vyšší (17 %) ako priemer.

Podľa *typu domácnosti* najvyššia miera chudoby na Slovensku bola medzi neúplnými/jednorodičovskými rodinami (40 %), v ktorých žilo najmenej jedno dieťa. Ich rizikovosť dokazujú i dáta z roku 2004, keď bolo v priemere mesačne evidovaných až 23 035 neúplných rodín medzi poberateľmi dávky v hmotnej núdzi a „len“ 43 234 úplných rodín (Správa o sociálnej situácii..., 2004).¹⁶ Absencia druhého príjmu je v prípade jednorodičovských rodín rizikovým faktorom z hľadiska ich sociálno-ekonomickej úrovne.¹⁷ Údaje súčasne ukazujú, že miera chudoby stúpa s *rastúcim počtom detí v domácnosti*. Viac než pätina domácností (22 %) na Slovensku, v ktorých žijú dvaja dospelí a jedno závislé dieťa, žila v riziku chudoby. V prípade domácností s dvoma rodičmi a dvoma závislými deťmi je to 26 % a spomedzi domácností s dvoma dospelými a tromi a viac závislými deťmi dosahovala miera rizika chudoby až 35 %. Domácnosti bez detí vykazovali rôzne miery chudoby v závislosti od ich kompozície. Medzi jednočlennými domácnosťami bolo vystavených riziku chudoby 28 % osôb do 30 rokov, 31 % osôb vo veku 30 – 64 rokov a 20 % osôb starších ako 65 rokov. Spomedzi

¹⁵ V prípade Českej republiky a Maďarska bol rozsah chudoby medzi dôchodcami vyšší ako medzi zamestnancami a v Poľsku identický.

¹⁶ Štruktúra podielu osôb v hmotnej núdzi poukazuje aj na regionálnu (priestorovú) diferencovanosť nedostatočnej sociálno-ekonomickej situácie (budem ju analyzovať bližšie neskôr). Je zjavná dlhodobá pretrvávajúca výrazná diferenciacia situácie jednotlivých krajov SR na osi východ – západ. Najvyšší podiel ľudí v hmotnej núdzi vykazujú Košický a Prešovský kraj.

¹⁷ Znevýhodnená situácia v prípade jednorodičovských domácností tvorených ženou a deťmi súvisí s viacerými skutočnosťami. Nedostatok príležitostí na zladenie rodičovskej a pracovnej roly (napríklad flexibilný pracovný čas či skrátený úväzok), znevýhodnenie pri prístupe na trh práce z dôvodu hrozacej absencie kvôli starostlivosti o dieťa a pod. Pre tzv. ženské odvetvia je charakteristická nižšia priemerná mzda a mzda žien dosahuje len 75 % priemernej mzdy mužov. Porovnanie miezd žien a mužov v rámci rovnakých vekových či vzdelanostných kategórií naznačuje pretrvávajúcu disproporciu (Filadelfiová, Gurán, Šútorová 2002).

dvojčlenných domácností bez detí, v ktorých je aspoň jedna osoba staršia než 65 rokov, žilo v riziku chudoby 14 %. Na porovnanie – spomedzi dvojčlenných bezdetných domácností s oboma členmi do 65 rokov bolo vystavených riziku chudoby len 6 %.

Analýza dát dokazuje, že nezamestnanosť, neúplnosť rodiny a vyšší počet závislých detí (3 a viac) v najvyššej miere korelujú s chudobou.

Tieto závery potvrdili aj analýzy úrovne (výšky a štruktúry) príjmov domácností. Úroveň príjmov domácností na Slovensku ovplyvňovali: počet členov domácnosti, štruktúra rodiny, stupeň sociálnej aktivity osoby na čele domácnosti (postavenie na trhu práce), vzdelanie, počet nezaopatrených detí a osôb bez príjmu (Horecký, Kováčová 2004a,b). Existovali aj významné rozdiely vo výške príjmov domácností z hľadiska miesta bydliska. Najviac domácností s nízkymi priemernými peňažnými príjmami na osobu/mesiac bolo v Nitrianskom a Prešovskom kraji, na ich čele stála osoba s nízkym dosiahnutým vzdelaním, zamestnanec alebo nezamestnaný. Často to bola osoba v domácnosti, na materskej/rodičovskej dovolenke, ktorá žila v rodine s väčším počtom detí alebo v neúplnej rodine, a pričom veľkú časť ich príjmov tvorili sociálne príjmy.

Takzvaná *efektívnosť sociálnych transferov*, ktorá sa ukazuje v znížení miery rizika chudoby po zarátaní sociálnych transferov, je na Slovensku relatívne vysoká. Bez sociálnych transferov a dôchodkov by miera chudoby obyvateľov SR stúpila na 43 %, v EÚ-15 by v roku 2001 nastal posun z 15 % na 39 %. V porovnaní s ostatnými susediacimi krajinami bol však náš systém sociálnych transferov oveľa menej účinný. Bez všetkých sociálnych transferov by totiž miera rizika chudoby v Čechách dosahovala 36 % (po ich zarátaní 8 %), v Maďarsku 44 % (po ich zarátaní 10 %) a v Poľsku 48 % (po ich zarátaní 15 %). Po zarátaní dôchodkov by miera chudoby klesla na Slovensku na 28 %. Ak do dôchodkov zarátame aj ostatné sociálne transfery, miera chudoby by sa znížila o ďalších 7 percentuálnych bodov, v ostatných nových členských štátoch o 12 a v štátoch EÚ-15 o 9 percentuálnych bodov.

Dostupné údaje (Michálek 2004; Gajdoš 2004; Faltán, Gajdoš, Pašiak 1995) zdôrazňujú neustále pretrvávajúce a v súčasnosti sa zvyšujúce regionálne disparity na Slovensku. Dochádza k prehľbovaniu sociálno-ekonomických diferenciácií, resp. k profilovaniu nových pozícií regiónov na kontinuu jadro – periféria (rozvinutý – nerozvinutý), v dôsledku značne odlišných „štartovacích pozícií“, z ktorých vstupovali regióny Slovenska do transformačného procesu (Gajdoš 2004: 54). Sprievodným javom narušenia sociálno-priestorovej rovnováhy SR je koncentrácia sociálnych a ekonomických problémov v určitých územiach a regiónoch. Sledovanie regionálnych a lokálnych diferencií z hľadiska boja proti chudobe a sociálnemu vylúčeniu sú veľkou výzvou aj pre ostatné štáty EÚ. Ako zaujímavú ilustráciu sledova-

nia regionálnej, ekologickej charakteristiky chudoby uvádzam výsledky analýzy vzniknutej na základe hodnotenia úrovne deprivácie v oblasti spotreby, materiálneho nedostatku a kvality života (pozri Michálek 2004). Na meranie úrovne chudoby v regiónoch boli vybrané indikátory, ktoré silne korelujú s chudobou: nezamestnanosť (deprivácia v oblasti pracovného uplatnenia), nízka úroveň vzdelania, viacdetné rodiny, neúplné rodiny, preplnenosť bytu, absencia kúpeľne a auta. Vzniknutá mapa podáva obraz priestorovej lokalizácie chudoby a ukazuje pozíciu okresov z aspektu chudoby v regionálnej štruktúre SR. Ako je evidentné, chudoba na Slovensku sa vyznačuje vysokou priestorovou lokalizáciou na lokálnej úrovni. Z 2 883 obcí SR je chudobných 419 (14,5 %). Chudobné obce sa nachádzajú v 43 okresoch, no viac ako polovica z nich je koncentrovaná len v 9 okresoch¹⁸ (Michálek 2004).

Na základe komparácie výsledkov za identifikované chudobné obce s celonárodnými priermi sa získali údaje o charaktere a znakoch chudoby na Slovensku. Podľa výsledkov porovnania veľkosti chudobnej obce a priemernej veľkosti slovenskej obce možno podľa Michálka (2004) konštatovať, že na Slovensku prevažuje rurálna chudoba. Vyše 55,2 % chudobných obcí totiž nemá ani 500 obyvateľov a takmer 80 % ani 1 000 obyvateľov. Ďalším významným znakom chudoby je, že z aspektu vekovej štruktúry prevažuje detská chudoba. Slovensko má i svoju etnickú chudobu (Rómovia tvoria v chudobných obciach až 8,1 % obyvateľstva a v priemere len 1,9 %). Chudoba je čoraz viac závislá od trhu práce. V chudobných obciach predstavovala miera nezamestnanosti až 47,6 %.

Mnohé medzinárodné komparatívne výskumy, aj mimo výskumných štruktúr EÚ, skúmali a analyzovali situáciu v transformujúcich sa stredo-európskych a východoeurópskych krajinách (Förster 2004, Cerami 2003, Social Protection in Candidate Countries 2003, Emigh, Szelényi (eds.) 2001, Tang 2000, Braitwaite, Grootaert, Milanovic 2000). Aj napriek tomu, že zistili markantné či menej markantné diferencie vo vzťahu k chudobe, našli aj

¹⁸ Za okresy s najvyššou úrovňou chudoby môžeme považovať 16 okresov. Prevažná časť týchto okresov leží na východe republiky alebo v južnej časti stredného Slovenska. Okresy sa vyznačujú aj ďalšími znevýhodneniami, ktoré umocňujú ich marginalitu. K skoro identickým výsledkom dospel Gajdoš (2004) vo svojej sumárnej typológii priestorového rozloženia regionálnych typov na Slovensku. Na základe multidimenzionálneho zisťovania, ktoré zohľadnilo 11 problémových oblastí dôležitých z hľadiska rozvojového kontextu okresov SR, zistil, že väčšina najproblémovejších okresov je na východnom Slovensku (70 %) a na juhu stredného Slovenska. Prevažnú časť z nich tvoria prihraničné okresy stredného a východného Slovenska a tvoria ucelené územie, ktoré je značne rozsiahle.

mnoho spoločných aspektov medzi skúmanými krajinami. Z hľadiska profilu chudoby upozorňujú na toto:

- Rurálna chudoba má väčší rozsah ako urbánna chudoba. Zistili sa nízke príjmy či nízka infraštruktúrna vybavenosť dedinských domácností.
- Existuje veľmi silná korelácia medzi chudobou a počtom detí v domácnosti. Najviac ohrozené sú mnohodedné rodiny.
- Jednočlenné domácnosti, tvorené najmä starými ženami, vykazujú vysoké riziko chudoby. V súvislosti s tým sú nadpriemerne zastúpené medzi chudobnými domácnosťami dôchodcovské domácnosti.
- Najvyššia miera chudoby sa nachádza medzi ľuďmi, ktorí stratili aktívne či regulárne spojenie s trhom práce a ich veľkú časť príjmov tvoria sociálne transfery (iné ako dôchodky), alebo tými, ktorých veľkú časť príjmu tvoria zdroje z ďalších nepracovných príjmov. Ich miera chudoby je často trikrát vyššia ako národný priemer. Najmä v prípadoch, ak ide o domácnosti, v ktorých sú dvaja či viacerí členovia domácnosti nezamestnaní.
- Tzv. poverty gap je vo všetkých krajinách podobná, to indikuje, že sociálna záchranná sieť má preventívnu funkciu pred prípadom hlbokého upadnutia do chudoby.
- Participácia na trhu práce ešte neznamena, že sa chudoba nevyskytuje medzi pracujúcimi.
- Existuje súvislosť medzi vzdelaním a chudobou. Tí, čo majú vysoké, univerzitné vzdelanie či špeciálnu kvalifikáciu, unikajú chudobe a často sa umiestňujú v lepšie platenom a novo sa utváranom privátnom sektore.
- Gendrová dimenzia je významná vo všetkých krajinách. Jednorodičovské domácnosti so ženou a deťmi sú vysoko ohrozenou skupinou.

V prípade analýzy výsledkov výskumov zachytávajúcich subjektívne hodnotenie sociálno-ekonomickej situácie domácnosti negatívne hodnotia situáciu najmä ľudia s nižším vzdelaním, nekvalifikovaní alebo s nedostatočnou kvalifikáciou (nevyhovujúcou pozíciou na trhu práce), starší respondenti, respondenti žijúci v neúplných rodinách, v rodinách s malým počtom ekonomicky aktívnych členov a v trojgeneračných domácnostiach. Rovnako situáciu reflektujú i respondenti s nízkym príjmom, nezamestnaní či nachádzajúci sa mimo trhu práce v dôsledku staroby (dôchodcovia) či rodinnej alebo životnej situácie (v domácnosti, na materskej alebo rodičovskej dovolenke), žijúci sami alebo v rodine s veľkým počtom nezaopatrených detí, v malých obciach a v mimobratislavských regiónoch. Mohli by sme teda konštatovať, že respondenti s takýmito charakteristikami považujú svoje rodiny a domácnosti za tie, ktoré sú/boli „porazené“ v boji o najlepšie sociálno-ekonomické pozície a postavenie.

Je evidentné, že profil chudoby na Slovensku sleduje vo väčšine prípadov spomínané medzinárodné trendy a subjektívna reflexia do veľkej miery potvrdzuje zistenia z objektívnych mier.

Záver

Nárast podielu chudobných mal v priebehu prvých rokov transformácie viac-menej absolútny charakter všeobecného poklesu životnej úrovne väčšiny vrstiev slovenskej spoločnosti. Bol sprievodným znakom liberalizácie spotrebiteľských cien a zníženia reálnej úrovne miezd. Stabilne vysoká miera nezamestnanosti a podielu odkázaných na sociálne transfery však poukazovala na neustále sa zvyšujúci rozsah chudoby a veľkú ohrozenosť domácností chudobou v prípade určitých situácií v rodinnom cykle či v živote ich členov. Prvé výskumy začiatkom transformačného obdobia ešte zaznamenávali pomerne malý rozsah chudoby a jej profil bol podobný s tzv. starou, demografickou chudobou identifikovanou v období socializmu. Postupne v priebehu 90. rokov podiel chudobných narastá a v súčasnosti sa chudoba dotýka už nezanedbateľnej časti slovenskej populácie. Túto skutočnosť dobre potvrdzuje aj subjektívna reflexia celospoločenskej situácie a reflexia sociálno-ekonomického postavenia vlastnej domácnosti respondentmi sociologických výskumov. Ďalšou identifikovanou tendenciou je postupný prechod od starej, demografickej chudoby k chudobe novej¹⁹, ktorá súvisí predovšetkým s uplatnením sa a pozíciou jednotlivcov, ako i celých sociálnych kategórií na trhu práce. Ukazuje sa, že vzniká profil chudoby, ktorý v sebe kombinuje znaky starej i novej chudoby. Stará chudoba však prestáva byť dominujúcou a namiesto štruktúry domácnosti a demografických faktorov jej členov sa stáva determinujúcou participácia a spôsob participácie na trhu práce, resp. vylúčenia na alebo z trhu práce. Najviac ohrozenými novou chudobou sa stali nezamestnaní (najmä dlhodobo nezamestnaní), ľudia dlhodobo znevýhodnení na trhu práce (v dôsledku svojej zníženej fyzickej či psychickej schopnosti, nízkej kvalifikácie alebo v dôsledku diskriminácie: napríklad ženy a etnické minority), ľudia, ktorým sa nepodarilo adaptovať na nové podmienky, ale aj osoby s nízkymi príjmami, tzv. pracujúci chudobní (working poor), ktorí sa v dôsledku nízkej úrovne dosiahnutej kvalifikácie uplatňujú ako nekvalifikované pracovné sily najmä na sekundárnom trhu práce. Tento trh práce poskytuje menej stabilné a horšie platené zamestnania. Často je jedinou šancou nezamestnaných práca v šedej ekonomike, sezónna práca alebo odkázanosť na prijímanie sociálnej pomoci. Transformácia sociálnej štruktúry a vznikajúci nový systém sociál-

¹⁹ K vymedzeniu novej chudoby, ako i sociálneho vylúčenia pozri Džambazovič, Gerbery 2005.

nej stratifikácie menia v súčasnosti charakter chudoby na vertikálnu chudobou, ktorá je vyjadrená nerovnosťou medzi jednotlivými spoločenskými triedami. Chudoba sa dotýka celých sociálnych kategórií, ako i celých území. Má teda svoj verejný a priestorový aspekt.

Pre mnohých sa v prípade kumulácie znevýhodnení (napríklad dlhodobá nezamestnanosť, veľký počet detí, bydlisko v marginalizovanom regióne a pod.) chudoba stáva trvalým stavom a hrozí jej prenos z generácie na generáciu. Hovoríme o medzigeneračnom prenose chudoby (pozri Bodnárová, Džambazovič, Filadelfiová, Gerbery, Holubová, Porubánová 2005) a o možnosti upadnutia do pasce chudoby (kultúry závislosti), ktorej sprievodným javom môže byť inštitucionalizácia kultúry chudoby. V tomto prostredí sa často stretávame s extrémnymi podobami absolútnej chudoby. Je to situácia, v ktorej sú síce individuálne životné stratégie nevyhnutnou podmienkou riešenia životnej situácie, ale nie dostačujúcou. Ocitnutie sa v takomto stave je dôsledkom systémových zmien, a nie individuálneho zlyhania (Radičová 2001). Je nevyhnutné poskytnúť možnosť vymanenia sa z chudoby a sociálneho vylúčenia. Zo strany štátu sa však kladie dôraz predovšetkým na zaopatrenia, a nie na oprávnenia, čo potvrdzuje chápanie chudoby ako individuálnej zodpovednosti. So skúsenosťou absolútnej a trvalej chudoby súvisí obmedzenie životných volieb až do takej miery, že dochádza k absolútnej nemožnosti participácie, k nasledujúcej strate lojality k dominantnej kultúre a k jej inštitúciám. Znamená to úplné sociálne vylúčenie zo spoločnosti.

LITERATÚRA

- BODNÁROVÁ, B., FILADELFIOVÁ, J., DŽAMBAZOVIČ, R., GERBERY, D., HOLUBOVÁ, B., 2005: Pramenná publikácia z empirických prieskumov „Názory, postoje a skúsenosti obyvateľov SR vo vzťahu k sociálnej situácii“ – rok 2003 a rok 2004. SŠPR, Bratislava.
- BODNÁROVÁ, B., DŽAMBAZOVIČ, R., FILADELFIOVÁ, J., GERBERY, D., HOLUBOVÁ, B., PORUBÁNOVÁ, S., 2005: Medzigeneračná reprodukcia chudoby. Sekundárna analýza teoretických konceptov a empirických zdrojov. SŠPR, Bratislava.
- BODNÁROVÁ, B., FILADELFIOVÁ, J., GERBERY, D., HOLUBOVÁ, B., PORUBÁNOVÁ, S., 2005: Sociálno-ekonomická situácia poberateľov dávok v hmotnej núdzi. In: Zmeny v systéme pomoci v hmotnej núdzi a ich dosah na sociálno-ekonomickú situáciu občanov v hmotnej núdzi a ich integráciu na trhu práce. SŠPR, Bratislava. 61-85
- BODNÁROVÁ, B., DŽAMBAZOVIČ, R., FILADELFIOVÁ, J., GERBERY, D., KVAPILOVÁ, E., PORUBÁNOVÁ, S., 2004: Transformácia sociálneho systému na Slovensku: stav, výsledky, riziká narušenia sociálnej súdržnosti a mo-

- dely riešenia (Priebežná správa z druhej etapy riešenia výskumnej úlohy). SŠPR, Bratislava.
- BODNÁROVÁ B., 2002: Integrácia starších ľudí do spoločnosti v kontexte integrácie Slovenska do EÚ. Prognostický ústav SAV, Bratislava.
- BODNÁROVÁ, B., FILADELFIOVÁ, J., 2002: Uplatnenie práv detí v praxi (Priebežná správa z výskumu). MSŠR, Bratislava.
- BÖHNKE, P., 2004: Perceptions of Social Integration and Exclusion in an Enlarged Europe. Dublin: European Foundation for the Improving Living and Working Conditions
- BRAITHWAITE, J., GROOTAERT, Ch., MILANOVIC, B., 2000: Poverty and Social Assistance in Transition Countries. St. Martin's Press, New York.
- CERAMI, A., 2003: The Impact of Social Transfers in Central and Eastern Europe. Working Paper No. 356, Luxembourg Income Studies Working Paper Series.
- DŽAMBAZOVIČ, R., GERBERY, D., 2005: Od chudoby k sociálnemu vylúčeniu. Sociológia 37, No. 2, 143 – 176.
- EMIGH, R. J., SZELÉNYI, I. (eds.), 2001: Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe During the Market Transition. Westport, Praeger Publishers.
- ESPING-ANDERSEN, G., 1999: Social Foundations of Postindustrial Economies. Oxford, Oxford University Press.
- FALŤAN, L., PAŠIAK, J. (eds.), 2004: Regionálny rozvoj Slovenska. Východiská a súčasný stav. Sociologický ústav SAV, Bratislava.
- FALŤAN, L., GAJDOŠ, P., PAŠIAK, J., 1995: Sociálna marginalita území Slovenska. Nadácia S.P.A.C.E., Bratislava
- FILADELFIOVÁ, J., GURÁŇ, P., 1995: Niektoré rodinné aspekty chudoby. Chudoba ako sociálny problém: teória a prax. MSŠR, ŠÚ SR, MPSVR SR, Bratislava, 66 – 73
- FILADELFIOVÁ, J., GURÁŇ, P., ŠÚTOROVÁ, D., 1999: Rodové štatistiky na Slovensku. MPSVR SR, Nadácia S.P.A.C.E., MSŠR, Bratislava.
- FILIPOVÁ, J., VALNÁ, S., MYSLÍKOVÁ, I., 1998: Analýza príjmovej situácie domácností Slovenskej republiky v r. 1992 a v r. 1996 (na základe výsledkov Mikrocenzov). VÚPSVR, Bratislava.
- FÖRSTER, M. F., 2004: Longer-Term Trends in Income Poverty in the OECD Area. Sociologický časopis 40, No. 6, 785 – 805.
- GAJDOŠ P., 2004: Typológia regionálnej diferenciácie SR. FALŤAN L., PAŠIAK J. (eds.): Regionálny rozvoj Slovenska. Východiská a súčasný stav. Sociologický ústav SAV, 54 – 79.
- GUIO, A.-C., 2005: Income poverty and social exclusion in the EU 25. Statistics in focus. Population and social conditions. Eurostat, 3.
- HORECKÝ, M., KOVÁČOVÁ, Y., 2004a: Príjmy domácností v roku 2002, 1. časť. Slovenská štatistika a demografia 14, No. 1, 33 – 45.
- HORECKÝ, M., KOVÁČOVÁ, Y., 2004b: Príjmy domácností v roku 2002, 2. časť. Slovenská štatistika a demografia 14, No. 4, 98 – 105.
- Social Inclusion in the New Member States. A Synthesis of the Memoranda on Social Inclusion. Brussels, 22 June 2004.
- KARÁSEK, J. 1993: K otázke hraníc chudoby obyvateľstva Slovenskej republiky. Sociológia 25, No.1 – 2, 53 – 66.
- MACHONIN P., 1993: K problému sociálnej identifikácie chudých a chudobě se blíživých vrstev obyvateľstva ČSFR. Sociologický časopis 29, No. 2, 225 – 239.
- MAREŠ, P., 1999: Sociologie nerovnosti a chudoby. SLON, Praha.
- MICHÁLEK, A., 2004: Meranie chudoby územných celkov (regiónov na príklade okresov SR). Sociológia 36, No.1, 7 – 30.
- Mikrocenzus 1997: I. diel. Údaje o príjmoch domácností za SR. Bratislava, ŠÚ SR, 1997
- Mikrocenzus 1997: II. diel. Údaje o peňažných príjmoch domácností podľa ich typu. ŠÚ SR, Bratislava, 1998.
- Mikrocenzus 2003: I. diel. Údaje o príjmoch domácností za SR. ŠÚ SR, Bratislava, 2004.
- Národný akčný plán sociálnej inklúzie 2004 – 2006. MPSVR SR, Bratislava, 2004.
- National Human Development Report Slovak Republic 2001 – 2002. UNDP, INEKO, Friedrich Ebert Stiftung, Bratislava, 2003.
- RADIČOVÁ, I., 2001: Hic Sunt Romales. Nadácia S.P.A.C.E., Bratislava.
- Slovenská republika: Štúdia o životnej úrovni, zamestnanosti a trhu práce (Správa Svetovej banky). Bratislava: Svetová banka, Slovenská spoločnosť pre zahraničnú politiku, 2001.
- Social Protection in the Candidate Countries. Country Studies Czech Republic, Slovak Republic, Poland. Berlin: GVG, 2003.
- Správa o sociálnej situácii obyvateľstva v roku 2001. MPSVR SR, Bratislava, 2001.
- Správa o sociálnej situácii obyvateľstva v roku 2004. MPSVR SR, Bratislava, 2004.
- SOPÓCI, J., DŽAMBAZOVIČ, R., 2003: Sociálne nerovnosti a chudoba. SOPÓCI, J. a kol.: Slovensko v deväťdesiatych rokoch: osem pohľadov. UK, Bratislava, 154 – 180.
- SOPÓCI, J., DŽAMBAZOVIČ, R., BUNČÁK, J., 2005: Sociálna stratifikácia slovenskej spoločnosti. Súčasné Slovensko. Stimul, Bratislava (v tlači).
- STRAPCOVÁ, K., 2005: Percepčia nerovností a príčin chudoby na Slovensku. Sociológia 37, No. 5, 419 – 448.
- TANG, H. (Ed.), 2000: Winners and Losers of EU Integration (Policy Issues for Central and Eastern Europe). The World Bank, Washington.
- TUČEK, M., 1995: Porovnání chudoby a postojů k chudobě v České republice a v některých evropských zemích. MAREŠ, P. (Ed.): O chudobě v české a slovenské společnosti. MU, Brno.
- VEČERNÍK, J., 1991: Úvod do studia chudoby v Československu. Sociologický časopis 27, No. 5, 577 – 602.
- VEČERNÍK, J., 1993: Aktuální problémy chudoby v Československu. Práca a mzda, 1, 40 – 46.

KRIMINOGENNÝ ASPEKT CHUDOBY – STEREOTYPY ČI REALITA?

Gabriela LUBELCOVÁ¹

K napísaniu tohto príspevku ma vyprovokovalo reflektovanie vysokej frekvencie priam automatického prepájania kriminality a chudoby či iných sociálnych problémov v časti laickej, ale často aj odbornej verejnosti. To, že zhoršená sociálna situácia, sociálna deprivácia so svojimi sociálnymi dôsledkami má v sebe kriminogénny náboj, patrí k základnému diapazónu kriminologických interpretácií etiológie (podmienosti) kriminality. Poďme sa ale bližšie pozrieť na tento proces, aby sme sa vyhli neprimeraným zjednodušeniam.

Na prvé priblíženie vzťahu chudoby a kriminality sa spravidla používajú štatistické údaje o vývoji kriminality a jej páchatel'och. U nás sa v tomto smere môžeme opierať iba o štatistické údaje polície, v ktorých sa však nestretávame priamo so statusom chudobného, ale s niektorými sociálnymi charakteristikami, ktoré nepriamo môžu vypovedať o zhoršenom sociálnom postavení páchatel'a, a teda o prepojení kriminality a sociálnych problémov. Ide najmä o zamestnanecký status a vzdelanostný status páchatel'a.

Podľa týchto údajov si môžeme všimnúť, že sociálny profil páchatel'a kriminality sa všeobecne spája s nízkym sociálnym statusom, nízkym vzdelaním a nezamestnanosťou. V priebehu posledných rokov sa na Slovensku zvyšuje podiel nezamestnaných na zistenej kriminalite (zo stíhaných páchatel'ov v roku 2004 tvorili 64 %). Vysoký podiel nezamestnaných je evidovaný najmä v prípade majetkovej kriminality (krádeže vlámaním, lúpeže, krádeže vecí a súčiastok z motorových vozidiel). Podľa správy o bezpečnostnej situácii v SR v roku 2004 Ministerstva vnútra SR (www.minv.sk) predovšetkým najfrekvencovanejšie formy majetkovej kriminality (krádeže vlámaním) úzko súvisia s narastajúcimi sociálnymi rozdielmi v spoločnosti a ide o tzv. sociálnu kriminalitu. Tento fakt je, podľa autorov správy, nepriamo potvrdzovaný skutočnosťou, že nárast tohto druhu kriminality nie je spojený s výrazným nárastom škôd. Ide teda skôr o škody menšieho rozsahu, ktoré majú kompenzovať znížený životný štandard a nedostatok prostriedkov na základné životné potreby.

Podiel nezamestnaných zo stíhaných páchatel'ov je relatívne vysoký aj v prípade násilnej kriminality (neštandardné výstupy zo štatistiky PZ SR). V prípade vražd v posledných rokoch predstavujú nezamestnaní zhruba polovicu zo stíhaných páchatel'ov. Nepriaznivým fenoménom vývoja násilnej kriminality je podiel násilia v príbuzenských vzťahoch. V prípade vražd sa v roku 2004 jedna tretina udiala medzi príbuznými. Násilie voči jednotlivcovi sa v prevažnej väčšine deje proti príbuznému (v posledných 4 rokoch sa pohybuje medzi 1/2 až 3/4 všetkých zistených prípadov tohto druhu trestného činu). Vysoký podiel v tejto kategórii trestných činov reprezentuje domáce násilie. Typickým a prevažujúcim páchatel'om tejto formy kriminality je nezamestnaný muž. Z uvádzaných čísiel sa dá predpokladať, že zlá a bezperspektívna sociálna situácia (najmä dlhodobá nezamestnanosť, ktorých je na Slovensku stále zhruba 1/2 z nezamestnaných) vyvoláva psychickú frustráciu a napätie, vyúsťujúce do konfliktných vzťahov v sociálnom prostredí nezamestnaného, a najmä vnútri rodín. Zlá sociálna situácia teda nemusí vyúsťovať len do majetkovej kriminality, ale môže sa prejaviť aj v raste násilnej kriminality. Osobitne devastálny účinok môže mať na vnútorodinné vzťahy (Lubelcová 2003: 224).

Nepriaznivý vplyv statusu nezamestnaného sa však na druhej strane prejavuje aj z pohľadu obetí trestných činov. Z hľadiska zamestnaneckého statusu sa stávajú nezamestnaní najfrekvencovanejšie ohrozenou skupinou, pričom ich podiel na obetiach má v posledných rokoch rastúcu tendenciu a v roku 2004 dosiahla úroveň 20 % obetí celkovej registrovanej kriminality.

Toľko v krátkosti štatistické údaje, ktoré potvrdzujú relevanciu prepojenia chudoby a kriminálneho správania. Pri ich interpretácii sa však často zabúda na fakt, že tieto údaje charakterizujú iba evidovanú kriminalitu a jej páchatel'ov, teda tú časť kriminality, ktorá bola políciou zistená či dokonca odhalená (v prípade profilu páchatel'ov). Oficiálne štatistiky kriminality nielen u nás, ale v celosvetovom meradle nám budú predovšetkým ukazovať obraz páchatel'a s typickými sociálnymi handicapmi. Kriminologické výskumy, ktoré sa pokúšajú odhaliť aj skrytú, latentnú kriminalitu, však naznačujú, že reálna kriminalita je násobne vyššia ako zistená a týka sa oveľa častejšie všetkých sociálnych vrstiev. Mnohí kritickí kriminológovia poukazujú na to, že kriminalita sa vyskytuje naprieč celou sociálnou štruktúrou, má iba odlišnú podobu a kvalitu. Formy kriminality „bielych golierov“ sú sofistikovanejšie, ťažšie sa odhaľujú a dokazujú a aj vďaka vyššiemu sociálnemu kapitálu vyšších vrstiev sa zriedkavejšie sankcionujú. Pritom môžu byť práve tieto formy kriminality (podvody, sprenevery, daňové úniky, korupcia, zneužívanie postavenia a pod.) oveľa závažnejšie a spoločen-

¹ Doc. PhDr. Gabriela Lubelcová, CSc., Katedra sociológie FF UK Bratislava.

sky škodlivejšie ako tradičné podoby trestných činov, ktorých sa spravidla frekvenciejšie dopúšťajú sociálni outsideri.

Kriminológovia pritom poukazujú na skutočnosť, že systém trestnej spravodlivosti, ktorý sa navonok chápe ako rovnaké právo, právo, ktoré rovnakým spôsobom chráni konsenzuálne záujmy všetkých členov, sa v skutočnosti uplatňuje selektívne (Šmausová 2000: 90-91). Tento selektívny mechanizmus vysvetľuje, prečo je sociálny profil páchatelia trestanej kriminality univerzálne stereotypizovaný ako príslušníka najnižších vrstiev, zo sociálne problémového prostredia, spravidla etnicky či rasovo odlišného od majoritnej spoločnosti. Trestné právo predpokladá, že všetci členovia spoločnosti majú rovnaké príležitosti žiť konformným spôsobom života, pričom prehliada existenciu sociálne vylučovaných kategórií ľudí. Ich sociálne vylúčenie spôsobené chudobou, nezamestnanosťou či ďalšími sociálnymi handicapmi je tak spoločensky potvrdzované trestnoprávnym vylúčením, ktoré spravidla vedie až k spoločenskej izolácii týchto jednotlivcov (uväzňovanie). (Young 1999: 41-45)

Oficiálne údaje o kriminalite môžu teda bez uvedomenia si tohto obmedzenia stigmatizovať ľudí so sociálnymi problémami, pripisovať kriminalitu iba im a vyvolávať predstavu značne priamočiareho pôsobenia chudoby a nezamestnanosti na kriminalizáciu správania, akoby sa kriminalita (najmä majetková) stala rýchlo nájdenou náhradou za nedostatok zdrojov. Uplatňuje sa tu akási zjednodušená racionalita homa economicusa, na ktorého sa sociálne správanie splošťuje.

Súčasná sociálna teória na základe teoretického a empirického poznania interpretujú sociálnu podmienenosť kriminality komplexnejšie. Kriminalita ako forma sociálneho správania je vysvetľovaná cez pôsobenie troch vzájomne sa prelínajúcich spoločenských systémov: spoločenských hodnôt, sociálnych noriem a sociálnej štruktúry (Sykes, Cullen 1992). Systém spoločenských hodnôt formuje predstavu o významoch nášho života, žiaducich cieľoch nášho životného úsilia a ovplyvňuje tak individuálne ciele sociálneho konania. Sociálne normy tvoria regulatívy nášho správania, sú to vonkajšie a vnútorné tlaky, ktoré pôsobia ako usmerňovače nášho konania smerom ku konformite alebo k odklonenému správaniu (teda aj kriminálnemu). Sociálna štruktúra odlišuje naše spoločenské postavenie a na základe pozície, ktorú v nej jednotlivec zastáva, rozhoduje o tom, do akej miery sú pre nás dostupné legálne prostriedky na dosahovanie životných cieľov. V priebehu týchto vplyvov sa rodia životné voľby sociálneho konania človeka buď s príklonom ku konformite alebo od normatívnych očakávaní odkloneného správania.

Pre odlišné formy kriminality platí pritom odlišná podoba ich spoločenskej podmienenosti. Pre vyššie triedy a dokonca spoločenské elity je to pre-

dovšetkým záležitosť ich lepšieho prístupu k vhodným príležitostiam a možných znížených foriem spoločenskej a verejnej kontroly ich profesionálnej či dokonca verejnej činnosti. Pre najnižšie vrstvy je kriminogénnym zdrojom predovšetkým napätie medzi univerzálne proklamovaným obrazom životného štandardu a spôsobu života a ich reálnymi životnými možnosťami dosiahnuť ho. Teda nie samotná chudoba, ale práve jej sociálne dôsledky, procesy sociálnej deprivácie a sociálneho vylučovania stoja v zázemí mechanizmov formovania „sociálnej kriminality“, ako býva často označovaná.

Situácia chudoby znamená nemať dostatok prostriedkov na uspokojovanie životných potrieb, na dosahovanie životného štandardu, na sebarealizáciu. Vo svojom dôsledku vedie k rezignácii na mnohé životné ciele, potreby a záujmy, vedie k znížovaniu sociálnych kontaktov a zapojenosti človeka do spektra aktivít spoločenského života. Na druhej strane obmedzenie vlastných možností je spojené s bolestnou konfrontáciou so svetom možností tých, čo chudobní nie sú. Pritom naša súčasnosť vyvoláva obraz rovnakých oprávnení pre všetkých ľudí. Tento obraz je utváraný jednak kultúrnym a jednak verejnopolitickým diskurzom.

Kultúrnú klímu našej súčasnosti, ako si môžeme všimnúť, charakterizuje dôraz na individualizmus, neustálu stimuláciu materiálnych hodnôt, konzumnú orientáciu, rozvoľňovanie hodnôt a noriem. Prostredníctvom reklám sme bombardovaní lákavými ponukami rozličných produktov a služieb. Sprostredkovateľom tejto kultúrnej klímy sú predovšetkým masmédiá. Televízor je v súčasnosti aj pre chudobných (alebo práve pre chudobných?) hlavným sprostredkovateľom obrazu obklopujúceho sveta, ktorý tvorí rámec na konfrontáciu obrazu o sebe a iných. Stimuluje spotrebiteľské aspirácie a, žiaľ, ukazuje často aj priamočiaru a bezohľadnú cestu k ich individuálnemu uspokojovaniu.

Verejnopolitický diskurz prispieva k pocitu rovnakých oprávnení pre všetkých. Moderný človek má podľa neho oficiálne status občana a občianstvo je spojené s univerzálnymi právami pre všetkých. Koncepcia moderného občianstva a dôraz na individuálne práva každého človeka vytvára oprávnenie porovnávať svoje možnosti s možnosťami iných ľudí. Proklamovaná občianska rovnosť v oprávneniach je však pre chudobných konfrontovaná s vnímaním veľmi odlišných možností prístupu k životným šanciam a príležitostiam. Toto vnímanie sociálnych nerovností a obmedzeného prístupu na strane chudobných posilňuje pocity vylúčenia zo spoločenského kontextu. Odstup medzi chudobnými a ostatnými členmi spoločnosti môže vyústiť až do pocitu odcudzenia a nepriateľstva k ostatnej spoločnosti.

Negatívny emocionálny náboj môže táto konfrontácia prinášať najmä vtedy, ak tieto sociálne nerovnosti sú chudobnými vnímané ako neoprávnené, nespravodlivé. Kriminalizácia správania tak nemusí byť len adaptív-

nou stratégiou na limitované možnosti uspokojovania životných potrieb, ale aj aktom kompenzácie, nenaplnených očakávaní, aktom pomsty voči spoločnosti, ktorá ma neakceptuje, vylučuje, neumožňuje sebarealizovať sa. Zbezvýchnamnenie vylučovaného človeka je spojené s oslabením pocitu záväznosti k hodnotám a normám spoločnosti, ktorá ma vylučuje. Kriminalita je teda aj výrazom straty hodnotového puta vylúčených k hlavnému prúdu spoločnosti. Ľudia, ktorí nemajú v spoločnosti nijakú cenu, sa necítia byť viazaní jej pravidlami, ako výstižne uvádza R. Dahrendorf (Dahrendorf 1991: 251).

Oslabenosť tohto puta k normám spoločnosti je ešte výraznejšia, ak je samotný normatívny systém rozkolísaný, ak sa očividne selektívne uplatňuje spoločenskými elitami, ak je sťažená vymožitelnosť práva a poriadku. Tam, kde všeobecne klesá autorita a dôvera spoločnosti v jej vlastné pravidlá, ťažko očakávať, že tí, čo sú z jej hlavného prúdu vylučovaní, tieto normy a pravidlá budú dodržiavať.

Nielen samotná chudoba, ale jej sociálne dôsledky prejavujúce sa práve v mechanizmoch sociálneho vylučovania majú teda predovšetkým kriminogénny charakter. Kriminalita sa môže stať ich systematicky adaptívnou stratégiou na obmedzený životný a spoločenský priestor. Ak sú takejto situácii určité kategórie ľudí vystavené dlhodobo, dokonca generačne opakované, môže sa vytvoriť kultúra chudoby, do ktorej kriminalita patrí ako socializáciou a sociálnym učením prenášaný spôsob prežitia.

Z našich doterajších analýz sociálnej podmienenosti kriminality sa ukazuje, že spojitosť sociálne problémového prostredia s kriminalitou je posilnená najmä lokálnym sústredením chudoby, kumuláciou sociálnych znevýhodnení, oslabením hodnotových väzieb k spoločenskému kontextu a mierou osamotení jednotlivca v sociálne odkázanej situácii. (Lubelcová 1996, Lubelcová 2003: 224-225).

Ak teda chceme odpovedať na otázku, či má chudoba kriminogénny charakter, môžeme povedať áno, aj, ale nielen, a nie automaticky. Nie je primerané stotožňovať ich, mechanicky spájať a zjednodušovať ich vzťah.

Ako uvádza P. Mareš, na pochopenie chudoby a jej sociálnych dôsledkov je potrebné vziať do úvahy nielen výšku príjmu, ale aj mieru deprivácie exponovaných osôb. Chudoba pravdepodobne nie je nevyhnutnou ani postačujúcou podmienkou sociálnej exklúzie. Prechod od chudoby k vylúčeniu je ľahší tam, kde je chudoba koncentrovaná a kde roztržka medzi životnými skúsenosťami chudobných a tých ostatných nadobúda extrémne rozmery (Mareš 2002: 19).

Rešpektovať komplexnosť v chápaní sociálnej podmienenosti kriminality nám potom umožňuje:

1. nepodliehať ilúzii, že skutočná kriminalita sa viaže iba na sociálne problémové prostredie a sociálnou depriváciou postihnutých jednotlivcov,
2. nestigmatizovať chudobných a nezamestnaných automatickou nálepkou sklonov ku kriminalite a nestereotypizovať ich sociálny status,
3. hľadať adresné formy sociálnej pomoci chudobným a dlhodobo nezamestnaným a sociálnych programov stratégií prevencie kriminality, ktoré budú akcentovať najmä sanáciu sociálnej opory (začleňovanie do konformne orientovaných sociálnych sietí), posilňovanie sociálneho začleňovania (prospoločensky orientovanej individuálnej a skupinovej identity) a sociálneho zvýznamnenia (príležitosti pre zmysluplnosť života, pocit sociálneho významu, sebarealizácia) chudobou a vylúčením postihnutých ľudí.

LITERATÚRA

- DAHRENDORF, R., 1991: Moderný sociálny konflikt. Bratislava Archa.
- EINSTADTER, W., HENRY, S., 1995: Criminological Theory. New York HBC.
- LUBELCOVÁ, G., 1996: Sociálna podmienenosť regionálnej diferencovanosti kriminality na Slovensku. Sociológia 29, No. 6, 575 – 586.
- LUBELCOVÁ, G., 2003: Kriminalita. Koncepcie, trendy, dôsledky. In: Slovensko v deväťdesiatych rokoch. Bratislava UK, 224 – 225.
- MAREŠ, P., 2002: Marginalizace, sociální vyloučení. In: Menšiny a marginalizované skupiny v České republice. Brno MU, 9 – 23.
- SMITH, D., 1992: Criminology for Social Work. London MacMillan.
- SYKES, G. M., CULLEN, F. T., 1992: Criminology. New York HBJ.
- ŠMAUSOVÁ, G., 2000: Současné exkluze a inkluze prostřednictvím trestného práva. In: Sociální exkluze a nové třídy. Brno MU, 87 – 96.
- YOUNG, J., 1999: The Exclusive Society. London Sage.
- www.minv.sk/statistiky/A-Stat.htm

NIEKTORÉ ASPEKTY CHUDOBY V SLOVENSKEJ SPOLOČNOSTI – POTREBA SOFISTIKOVANEJŠÍCH PRÍSTUPOV K SKÚMANIU CHUDOBY

BERNARDÍNA BODNÁROVÁ¹

Chudoba ako výskumný problém je v centre záujmu mnohých ekonómov, sociológov, psychológov atď. Pri jej poznávaní sa uskutočnil celý rad empirických výskumov, vznikol celý rad literárnych prameňov, ktoré sa venujú jej definovaniu, spôsobom merania, indikátorom a pod. Chudoba je tiež v centre záujmu politikov a ich aktivity sa orientujú hlavne na prijímanie opatrení a programov na redukcii chudoby.

Na Slovensku sa pojem chudoba síce v legislatíve nepoužíva a prijaté zákony používajú také pojmy, ako je sociálna núdza, hmotná núdza, dávky v hmotnej núdzi, v oblasti výskumu i niektorých štatistických meraní sa pojem chudoba používa a vtedy sa najčastejšie spája s príjmom (jednotlivca alebo domácnosti), ktorý je pod určitou hranicou.

Vo svojom príspevku sa pokúsím ukázať veľmi zjednodušený pohľad na skúmanie chudoby od „jednodimenzionálnych“ pohľadov (chudoba určená hranicou príjmu) po „komplexnejšie“ prístupy k skúmaniu chudoby (generačný prenos chudoby) a ako to dostupné dáta dovoľia, pokúsím sa to ukázať na situácii na Slovensku.

Chudoba a/ako nízky príjem

Chudoba sa v laickej i odbornej verejnosti najčastejšie spája s nedostatočným príjmom, ktorý nedovoľuje jednotlivcovi alebo domácnosti uspokojovať základné potreby. Jej rozsah v spoločnosti závisí od meradiel, ktoré sa používajú na jej zisťovanie, a potom sa stretávame s takými pojmami, ako je hranica určená 40 % mediánu ekvivalentného príjmu dospeléj osoby, hranica určená 50 % mediánu ekvivalentného príjmu dospeléj osoby, hranica životného minima, určenie chudoby na základe parity kúpnej sily (2,15 USD na osobu a deň a 4,30 USD na osobu a deň). (Income poverty... 2000; Národný akčný... 2004) Najčastejšie používanou mierou je 60 % z mediánu ekvivalizovaného príjmu v tej-ktorej krajine a táto miera sa používa i na medzinárodné porovnávania. Použitie uvedených mier má potom za dôsled-

dok rôzne podiely chudobných ľudí v spoločnosti (tak domácnosti, ako i jednotlivcov). Podľa najčastejšie používanej miery chudoby, ktorou je 60 % z mediánu príjmu v krajine, bola v roku 2003 miera chudoby v Slovenskej republike 21,0 %, v Českej republike 8,0 %, v Maďarsku 10,0 %, Poľsku 15,0 % (Džambazovič 2005).

Okrem relatívnych mier zisťovania chudoby sa používajú aj absolútne miery. Ide o stanovenie príjmu, ktorý dosahuje výšku vhodnú na zabezpečenie základných potrieb (potravínových a nepotravinových článkov pre jednotlivca a rodinu).

Tradičné analýzy chudoby sa orientujú hlavne na trendy vo vývoji počtu chudobných jednotlivcov, domácností, rodín na agregovanej rovine. Umožňujú získať predstavu a poznatky o výskyte a rozložení chudoby v spoločnosti alebo určitých skupinách v určitej dobe. Aj keď skupina chudobných ľudí je tvorená na základe kritérií nedostatku príjmu, ide o bohato štruktúrovanú skupinu. Skúmanie chudoby v rôznych sociálno-ekonomických podmienkach ukázalo, že tento pojem zahŕňa ľudí vo veľmi rozdielnych životných situáciách. Ako uvádza Paul Spicker, používame ho „pre starých ľudí, ktorí nevstávajú z postele len preto, že nemajú na kúrenie, mladých ľudí, ktorí prespávajú na uliciach v kartónových škatuliach, osamelé matky s deťmi...“ (Spicker 1993: 5) Uvedený príklad ilustruje, že hovoríme o skupine ľudí, ktorí majú nedostatok finančných a materiálnych zdrojov na uspokojovanie základných potrieb, ale v každodennej realite sú ich skúsenosti s chudobou rozdielne. Z takto získaných dát nevieme však zistiť, ako dlho tento stav trvá, či sú to stále tí istí ľudia alebo či sa skupina jednotlivcov a domácností označovaných za chudobné reprodukuje vstupom nových jednotlivcov a domácností, nevieme povedať, či príčina „prepádnutia do chudoby“ je stále rovnaká u všetkých alebo či je rozdielna pri jednotlivých skupinách, prípadne sa mení v čase a pod.

Typy chudoby podľa doby skúsenosti a zotrvania v chudobe

Kým tradičné merania chudoby sa zameriavajú predovšetkým na analýzu počtu chudobných a ich štruktúru v určitom čase, novšie výskumy idú ďalej a zohľadňujú i dobu zotrvania v tejto situácii, počas ktorej „chudobní jednotlivci alebo domácnosti“ zažívajú skúsenosť s týmto stavom. Novšie merania a analýzy chudoby už obsahujú aj časový aspekt, dobu trvania tejto nepriaznivej situácie. Potom hovoríme o viacerých typoch chudoby: o krátkodobej chudobe (trvá niekoľko málo týždňov, prípadne mesiacov – do 6 mesiacov), dočasnej chudobe (v určitom životnom cykle – napr. po narodení dieťaťa príjmy citeľne klesnú), trvalej chudobe (viac ako 2,5 roka) a o opakovanej chudobe. Odborníci sa väčšinou zhodujú v tom, že krátkodobá skúsenosť s chudobou nie je mimoriadnou hrozbou pre jednotlivca alebo ro-

¹ PhDr. Bernardína Bodnárová, CSc., Stredisko pre štúdium práce a rodiny, Bratislava.

dinu. Na prekonanie skúsenosti s krátkodobou chudobou môže jednotlivec alebo domácnosť aktivovať dodatočné alebo náhradné zdroje, prípade uspokojovanie niektorých potrieb odložiť alebo zvoliť stratégie, ktoré neohrozia uspokojovanie potrieb a nebudú mať nepriaznivé dôsledky na život jednotlivcov, domácností v budúcnosti. Horšie dôsledky má dlhodobá skúsenosť s chudobou a na ich poznanie potrebujeme doplniť prístup k skúmaniu chudoby o jej „dynamickú dimenziu“.

Novšie prístupy k chudobe – dynamický aspekt chudoby

Tieto prístupy skúmania sa objavili v zahraničí približne v 90. rokoch a ide o tzv. longitudinálne sledovania chudoby. Ich výhodou je, že majú väčšiu využiteľnosť okrem iného i pri tvorbe a aplikácii programov na redukciu a prevenciu chudoby, umožňujú určiť pravdepodobnosť upadnutia do chudoby u tých, čo už nejakú skúsenosť s chudobou majú. Spomeniem tu dve štúdie.

V prvom prípade ide o švédsku štúdiu *Poverty persistence in Sweden* (Hansen, Wahlberg 2004), ktorá dokumentuje vývoj chudoby v krajine na dátach získaných v rokoch 1991 – 2001. Vychádza z myšlienky, že zaoberať sa jednorazovým zážitkom, skúsenosťou „padnutia do chudoby“ nestačí, pretože mnohé domácnosti sa v tejto situácii ocitajú opakovane, a preto je potrebné analyzovať zotrvanie v chudobe aj z iných aspektov. Autori spomínanej štúdie využívajú tzv. hazard rate model (model miery rizika). Ide o model, ktorý analyzuje dáta z dostatočne dlhého pozorovania daného javu, ktorý umožňuje zachytiť viacnásobnú skúsenosť so situáciou v chudobe a predpovedať riziko opakovaného upadnutia do chudoby.

Autori tejto štúdie ukázali, že riziko získania skúsenosti s dlhodobou chudobou majú vo Švédsku predovšetkým menšie subpopulácie, a to predovšetkým migranti a rodiny s viacerými deťmi. Pre tieto subpopulácie je typické, že zotrvávajú v chudobe dlhodobo, a to aj napriek tomu, že Švédsko má veľmi dobrý systém ochrany pred chudobou. Ukázalo sa však, že tieto subpopulácie majú ďalšie problémy, ktoré sú hlavne v tom, že v určitom období života ťažko hľadajú prácu – napr. pre jazykovú bariéru, starostlivosť o deti a pod.

Štúdia potvrdila, že pre prenos chudoby, dynamiku chudoby nemá význam epizodické získanie skúsenosti s chudobou, ale hlavne dlhodobé zotrvanie v tejto situácii, prípadne viacnásobné opakovanie skúsenosti. K tomu autori priradujú aj také predpoklady, ako je nezamestnanosť, nízke vzdelanie, štruktúra rodiny – pomer detí a dospelých v ekonomicky aktívnom veku, región, susedstvo a pod.

V druhom prípade ide o štúdiu vypracovanú na dátach získaných vo Veľkej Británii ide o štúdiu s názvom *Poverty persistence in Britain* (De-

vicienti 2001). Aj táto štúdia je založená na longitudinálnych dátach, ktoré boli získané v 90. rokoch 20. storočia. Štúdia tiež vychádza z predpokladu, že rôzne skupiny majú predikovanú rozdielnu pravdepodobnosť zotrvania v chudobe, ktorá okrem iného závisí aj od existujúcich podmienok, v ktorých jednotlivé skupiny žijú. Použitím matematických modelov sa autori usilujú predpovedať, koľkí z chudobných sú chudobní krátkodobu, koľkí opakovane a koľkí dlhodobo, aká je štruktúra osôb a domácnosti v každej z týchto podskupín a pod. Jedným zo záverov je poznatok, že čím dlhšie jednotlivec, rodina zotrváva v chudobe, tým je menšia pravdepodobnosť, že v nasledujúcom období sa z tejto situácie dostane.

Ešte novšie prístupy k chudobe sa začínajú orientovať na poznávanie procesov možného prenosu chudoby na ďalšiu generáciu.

Dlhý čas panoval názor, že najpočetnejšiu subskupinu medzi chudobnými vo väčšine spoločnosti tvoria starí ľudia. V európskom priestore sa postupne tento poznatok zamietol. V európskych krajinách je prevažná väčšina starých ľudí zabezpečená na starobu zo systémov sociálneho poistenia alebo systémov sociálneho zabezpečenia.

Analýzy ukázali, že medzi chudobnými skupinami majú najväčšie zastúpenie deti (UNICEF: *Childhood under...* 2005) a chudobné deti žijúce v chudobných rodinách. Pri identifikácii chudobných skupín sa najčastejšie vyskytujú rodiny s viacerými deťmi, rodiny s jedným rodičom, ktorý je zároveň jediným živiteľom, rodiny s nezamestnaným/mi rodičom/čmi. Hlavnou príčinou chudoby detí v týchto rodinách je nezamestnanosť rodiča/čov. V prípadoch, kde je nezamestnanosť rodiča spojená ešte s ďalšími znevýhodňujúcimi faktormi, ako je nízke vzdelanie rodiča/čov, zhoršené zdravie, bývanie v marginalizovanom regióne s nedostatkom pracovných príležitostí, sa stav zotrvania v chudobe predlžuje a je možné predpokladať, že v podobnej situácii ostanú i deti, keď dospejú.

Pri štúdiu zahraničnej literatúry o chudobe, jej meraní sme narazili viackrát na konštatovanie, že zatiaľ takmer neexistujú dáta, ktoré by skúmali cyklus intergeneračnej chudoby (Poverty... 2003). Za intergeneračnú chudobu táto štúdia označuje „... stav perzistencie chudoby, ktorá pokračuje do dospelosti rôznych generácií tej istej rodiny a ktorá je v podstate dôsledkom chudoby z detstva“ (Poverty... 2003: 25). Intergeneračná chudoba je niečo ako kumulovaná chudoba (Poverty... 2003: 24) a je to „chudoba v rodine“ (prinajmenšom v dvoch generáciách).

Ako skúmať generačný prenos chudoby

Najjednoduchším prístupom by bola analýza dát, ktoré by sa získavali longitudinálnym panelovým výskumom, ktorého časť by sa opakovane zaradovála do výskumu. V slovenských podmienkach zatiaľ nič také k dispozícii

pre výskumníkov neexistuje. Predpokladá sa, že prvé dáta takéhoto charakteru by mali byť k dispozícii v roku 2006 a budú zo zisťovania EU SILC (štatistika spoločenstva o príjmoch a životných podmienkach), ktoré realizuje Štatistický úrad SR, prvýkrát v roku 2005. Získané dáta budú stále len prvé a bude potrebné počkať na ďalšie, ktoré umožnia porovnanie aspoň medzi dvoma obdobiami.

Zatiaľ môžeme usudzovať aspoň nepriamo, z dát, ktoré sú k dispozícii, nemôžeme však nimi nahradiť relevantné dáta, ktoré sú potrebné na vyvodzovanie záverov o intergeneračnom prenose chudoby na Slovensku. Ale aj z existujúcich dát sa ukazujú symptómy, ktoré poukazujú na pravdepodobnosť generačného prenosu chudoby, čo sa pokúsím ukázať na dátach z existujúcich výskumov. Pôjde o dáta získané od poberateľov dávok v hmotnej núdzi (súčasných a minulých, teda už vyradených zo systému pred júnom 2005),² kde sa pokúsím ukázať reprodukciu skupiny poberateľov dávok v hmotnej núdzi a dobu poberania DHN. Druhým zdrojom dát³ sú dáta získané pri riešení štátnej úlohy „Transformácia sociálneho systému na Slovensku...“, ktoré boli získané na prelome rokov 2004 a 2005, kde sa pokúsím ukázať subjektívne prežívanie príjmového prepadu v rodinách, domácnostiach a vnímanie tejto situácie vo vzťahu k deťom v rodine/domácnosti.

Reprodukcia skupiny poberateľov dávok v hmotnej núdzi

Prežívanie príjmového prepadu sa pokúsime ukázať na dátach, ktoré boli získané v roku 2005 na pomerne malej výskumnej vzorke, ale respondenti majú dostatočné skúsenosti s poberaním sociálnych dávok. Výskumnú vzorku tvorilo 584 respondentov, z nich bolo 48,8 % mužov a 51,2 % žien, 28 % malo základné alebo nižšie vzdelanie, 34,6 % stredné bez maturity, 30,7 % stredné s maturitou, 6,8 % vysokoškolské vzdelanie, 44,9 % z nich bolo slobodných, 32,7 % ženatých a vydatých, 17,1 % rozvedených, 3,1 % ovdovelých a 2,2 % žili v nezosobášenom partnerstve, 48,2 % bývalo na dedine, ostatní v mestských sídlach rôznej veľkosti.

Z hľadiska zaradenia respondentov do skupiny chudobných ide o skupinu homogénnu, ale veľmi heterogénnu podľa iných znakov. Okrem uvede-

² Výskum bol realizovaný v rámci výskumnej úlohy „Vývoj sociálnej situácie poberateľov dávky sociálnej pomoci“. Zadávatelom bolo MPSVR SR a realizovalo ho Stredisko pre štúdium práce a rodiny v Bratislave.

³ Dáta boli získané v rámci riešenia výskumnej úlohy „Transformácia sociálneho systému na Slovensku, stav, výsledky, riziká narušenia sociálnej súdržnosti a modely riešenia“, ktorá bola financovaná z prierezového štátneho programu výskumu a vývoja „Účasť spoločenských vied na rozvoji spoločnosti“. Zadávatelom úlohy je Slovenská akadémia vied.

ných sociálno-demografických znakov sa táto skupina odlišuje aj podľa príčiny, ktorá spôsobila zaradenie medzi poberateľov DHN. Z nich až 66,6 % uviedlo, že príčinou poberania DHN je strata práce, 3,9 % uviedlo, že príčinou je nízko platená práca, 14,0 % ešte nikdy nepracovali, 4,6 % uviedlo odchod na materskú alebo rodičovskú dovolenku. Okrem toho respondenti uvádzali také príčiny, ako je dlhodobé ochorenie (2,2 %), odchod do starobného (0,7 %) a invalidného (1,0 %) dôchodku, starostlivosť o dieťa (0,5 %), dlhodobá starostlivosť o člena rodiny (0,9 %) a iné príčiny, prípadne neodpovedali (5,4 %).

Strata pracovného príjmu bola u väčšiny poberateľov DHN označená za príčinu zaradenia do systému sociálnej pomoci. Aj keď výskum, z ktorého dáta využívame, nebol zameraný vyslovene na skúmanie chudoby a hlavne jej reprodukciu, ukázalo sa, že až 67,2 % respondentov, ktorí žijú s partnerom v jednej domácnosti, uviedlo skutočnosť, že aj ich partner/partnerka je nezamestnaná, 6,1 % má partnera/ku na materskej alebo rodičovskej dovolenke, 7,1 % má dôchodkyňu/dôchodcu, 6,6 % má partnera/ku v domácnosti. Ak situácia s nezamestnanými rodičmi pretrváva v domácnosti dlhodo- bo a v domácnosti žijú aj deti, uspokojovanie ich potrieb je ohrozené.

Dáta ukazujú, že prevažná časť respondentov patrí medzi poberateľov DHN dlhodobo. Niektorí z nich poberajú dávku neprerušene (58,1 %) a niektorí opakovane, s prerušovaním (41,9 %). Medzi nimi tvoria dominantnú skupinu takí poberatelia, ktorí poberajú dávku 2 – 5 rokov, a druhú najsilnejšiu skupinu tvoria poberatelia, ktorí poberajú dávku viac ako 5 rokov. (Tabuľka č. 1)

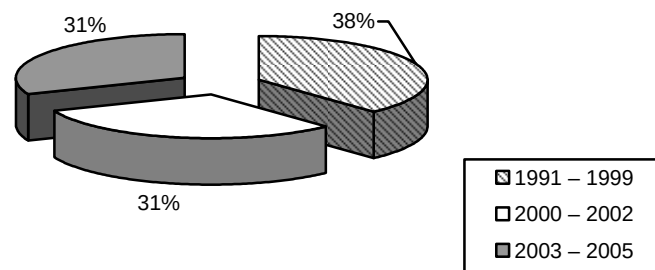
Tabuľka č. 1 Doba poberania dávky v hmotnej núdzi

Dávku poberá:	%
Menej ako pol roka	2,5
Polrok až rok	6,1
1 až 2 roky	19,7
2 až 5 rokov	43,9
Viac ako 5 rokov	24,6
Nevie	3,3

Treba však zohľadniť tú skutočnosť, že tak stáli poberatelia, ako aj tí, čo poberajú dávku prerušovane, stali sa poberateľmi dávky v rôznom období. Z grafu č. 1 je však vidieť, že najväčší podiel poberateľov DHN tam vstúpil pred rokom 1999 a u tých, čo do systému vstúpili skôr, je aj väčšia možnosť opakovaného vstupu do systému. Z dát, ktoré sme získali od minulých poberateľov DHN, je vidieť, že táto skupina odlišuje aj podľa prí-

rateľov⁴ DHN, sa ukázalo, že najväčší podiel poberateľov DHN poberal dávku 2-krát (48,7 %). Medzi nimi bolo ďalej 29,8 % takých, čo poberali DHN 3-krát, 17,7 % 4-krát, a 3,7 % jedenkrát. Medzi odpoveďami sa vyskytli aj respondenti, ktorí povedali, že dávku poberali 8-krát, ba dokonca 9-krát.

Graf. č. 1 Zloženie súčasných poberateľov DHN podľa prvého vstupu do systému

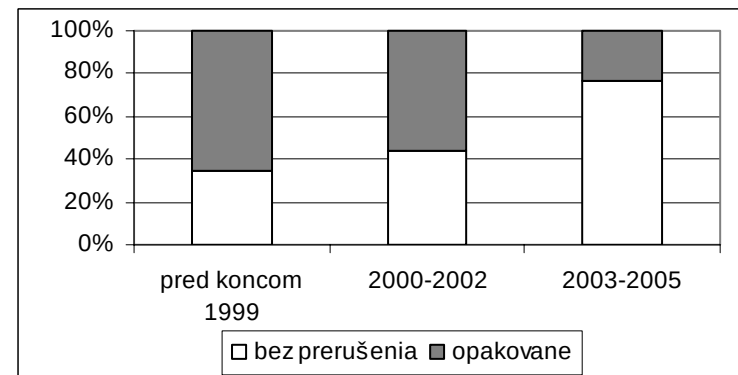

⁴ Minulí poberatelia sociálnej dávky/dávky v hmotnej núdzi podľa typu poberania DHN a obdobia vstupu do systému (%) (tieto zistenia nemáme za súčasných poberateľov DHN)

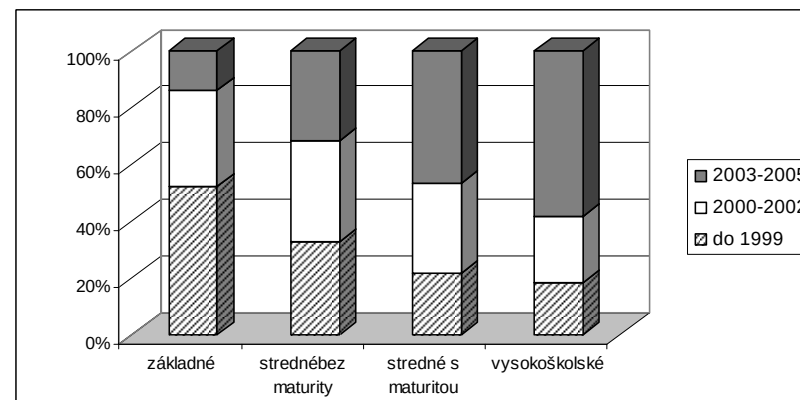
Dávku poberá:	do jedného roka	1 – 2 roky	2 a viac rokov
Stále, bez prerušenia	74,8	55,9	51,9
Opakovane, s prerušovaním	25,2	44,1	48,1

Dáta ukazujú, že medzi poberateľmi DHN v trvaní do 1 roka bolo 74,8 % takých, čo poberali dávku bez prerušenia, a s predĺžovaním sa doby poberania dávky sa podiel znižoval – dávku v trvaní 1-2 roky poberalo nepretržite 55,9 % a 44,1 % túto dobu naplnilo opakovaným poberaním dávky. Podobne aj tí, ktorí poberali dávku dlhšie ako 2 roky – 51,9 % z nich ju poberalo nepretržite a 48,1 % opakovane.

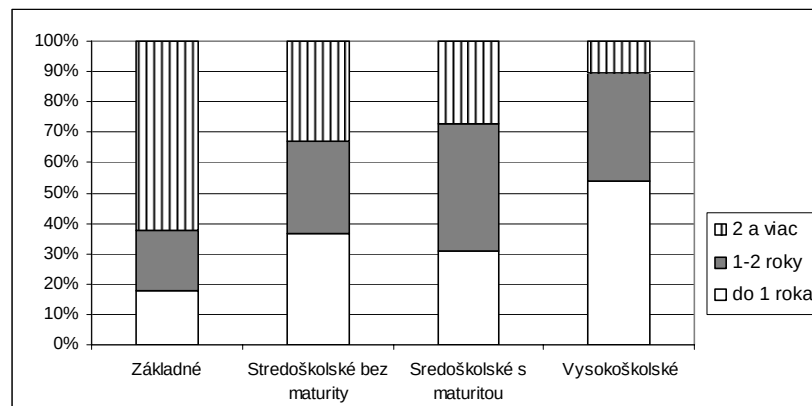
Graf č. 2 Súčasní poberatelia DHN podľa roku vstupu do systému

Graf č. 3 Súčasní poberatelia DHN podľa vstupu do systému a vzdelania

Graf č. 4 **Súčasní poberatelia DHN podľa doby poberania a dosiahnutého vzdelania**

Z grafov č. 3 a 4 je vidieť, že dosiahnuté vzdelanie je jednou z príčin zotrávania v systéme sociálnej pomoci, čím nižšie je vzdelanie, tým väčšie je riziko zotrvania v systéme sociálnej pomoci, a teda poberania dávok v hmotnej núdzi. Nízke vzdelanie je často úvážanou príčinou nemožnosti získania dobre platennej a istejšej práce v súčasnosti.

Sociálne dávky – chudoba – riziko chudoby nasledujúcej generácie

Bez ohľadu na to, čo je príčinou vstupu do systému sociálnej pomoci, bez ohľadu na to, ako dlho toto obdobie trvá, musí takýto jednotlivец/domácnosť prijať nejakú stratégiu na svoje každodenné fungovanie.

Z výskumu poberateľov DHN sa ukázalo, že veľká časť respondentov mala problémy, pri uspokojovaní vybraných základných potrieb. Z nich za najvýraznejšie problémy sme vytypovali nasledujúce a veľmi skratkovite ich ukážeme na číslach z výskumu. Rozdelili sme ich na problémy spojené s platením poplatkov za bývanie, stravu a odievanie, zabezpečenie vybraných potrieb detí v školskom veku, zadlženosť.

a) Problémy s uhrádzaním poplatkov spojených s bývaním

Často má problémy s platením nájomného 16,4 % respondentov a 20,9 % má často problémy s platením za energie, 20,0 % má často problémy s dostatočným vykurovaním domu/bytu. V tejto skupine odpovedí boli najčastejšie odpovede od ľudí vo veku nad 45 rokov (32,3 %), s tromi a viacerými deťmi v domácnosti (37,1 %) a bývajúcich v domácnostiach s viac ako 6 osobami.

b) Problémy pri zabezpečovaní základných životných potrieb, ako je jedlo, odev, obuv

Problém so zabezpečením teplého jedla každý deň priznalo 20,0 % poberateľov DHN, ale obnovu nevyhnutného ošatenia pre každého člena domácnosti až 36,9 %, najčastejšie boli takéto odpovede od respondentov z domácnosti s viac ako 3 deťmi (57,4 %) a z domácnosti s viac ako 6 osobami. Pri odpovediach o nákupe sezónnej obuvi pre členov domácnosti variant „často“ prevažoval od respondentov z domácnosti s 3 a viacerými deťmi (58,0 %), domácnosti, v ktorých žije viac ako 6 osôb (59,8 %), vo veku nad 45 rokov (46,3 %).

(Rodina s dvoma závislými deťmi do 18 rokov, matka je v súčasnosti nezamestnaná, druhýkrát evidovaná na úrade práce, muž v súčasnosti pracuje, ale bolo obdobie, keď boli obidvaja rodičia nezamestnaní súčasne. Rodina býva na dedine v nitrianskom kraji, rozhovor bol urobený v januári 2004. Na otázku Považovali ste voľakedy vašu rodinu za chudobnú?: „Tak mala som ten pocit, že chudobnú, keď sme boli obidvaja nezamestnaní, tak sme, teta moja mala obchod. Tak sme si tam chodievali zobrať, brávať, akože niekedy na dlh, keď sme už akože nemali žiadne peniaze. Tak sme tam chodili. Ona nám akože dala, čo sme potrebovali, to nám napísala. Potom, keď sme dostali akože peniaze, tak sme to tam išli zaplatiť a bolo to potom, akože sa človek z toho nevymotá. Zase vrátiť a zase bol bez tých peňazí, takže bola taká doba.“)

c) Obmedzovanie niektorých potrieb pre deti

V prvom rade však musíme povedať, že počet odpovedí na danú otázku bol pomerne nízky. Jednak z dôvodu, že vo výskumnej vzorke bolo veľa slobodných a bezdetných osôb, a jednak preto, že mnohí už nemajú alebo ešte nemajú deti v školskom veku, a preto sa ich výdavky na vybrané položky netýkajú. Ak sa pozrieme na odpovede súčasných poberateľov DHN, tak v položke financovania záujmových krúžkov a športových aktivít u tých, čo majú deti navštevujúce školu (36,3 %), bol najväčší podiel tých, čo odpovedali, že tieto aktivity úplne obmedzili, menší podiel tých, čo odpovedali, že čiastočne obmedzili, a najmenej bolo takých, čo sa radšej uskromnia, ale deťom tieto aktivity financujú naďalej.

Tabuľka č. 2 **Obmedzenie niektorých položiek zabezpečujúcich potreby detí (v %)**

	Úplne obmedzili (Vôbec si nemôžu dovoliť)	Čiastočne obmedzili (Občas si dovoľia)	Neobmedzili (Radšej sa uskromnia inde)	Spolu
záujmové krúžky	42,6	32,5	24,9	100,0
športové aktivity detí	42,9	32,9	24,2	100,0
návštevy kultúrnych podujatí	61,1	26,1	12,8	100,0
kúpa vecí do školy (zošity...)	10,9	39,3	49,7	100,0

(Úplná rodina, 3 deti vo veku 7 a 5 rokov a jedno 8-mesačné, otec je momentálne vo výkone trestu, matka na materskej, bývajú vo väčšom meste na severnom Slovensku: Rodina žije zo sociálnych dávok, od širšej rodiny pomoc nedostáva, pretože aj ďalší príbuzní sú poberateľmi sociálnych dávok. Načo vynakladáte najmä svoje peniaze: na čo, hlavne na stravu, najviac na byt, nájomné, inkaso a tak, hlavne na stravu (rodina býva v garzónke – poznámka BB). Športujú vaše deti: nie, nie. Chodíte niekedy do kina alebo divadla: tam som už dávno nebola.)

(Úplná rodina s 5 deťmi, najstaršie navštevuje prvý ročník základnej školy, býva v malom meste na južnom Slovensku. Ak by som sa ešte spýtal na vaše deti, ako hodnotíte, či ich pokladáte za svoju prioritu alebo naopak. Ako sa povie, pre deti žijem a to najlepšie chcem pre nich, len pre tie deti. Čo si myslíte, že je to najlepšie: No keď raz vyrastú, tak to tú budúcnosť, aby som im ja vedela dať ako rodič. Myslíte si teda, že vaše deti sa budú mať voľakedy lepšie, ako sa máte vy? No, ako vám to poviem, možná alebo aj nie.)

d) Zadlžovanie sa a predaj vecí osobnej spotreby a predmetov z domácnosti, nosenie vecí do záložne

Nedostatočný príjem do domácnosti spôsobuje rôzne problémy. Nie všetky potreby sa dajú riešiť stratégiou redukcie spotreby alebo jej elimináciou – aspoň nie na dlhú dobu. V takýchto prípadoch si domácnosti i jednotlivci požičiavajú, zadlžujú sa alebo predávajú niektoré veci. Celkovo sa počas

poberania DHN zadlžilo 55,2 % respondentov. Najčastejšie takéto odpovede boli od respondentov z domácnosti s 3 a viac deťmi (71,7 %), z domácnosti s deťmi vo veku 7 – 14 rokov (75,0 %), ženatých a vydatých (73,4 %) vo veku nad 45 rokov (58,8 %).

Niektorí zvolili stratégiu predávania vecí osobnej spotreby a predmetov z domácnosti a takéto odpovede boli od 12,2 % respondentov. Ďalších 25,2 % respondentov dávali veci do záložne. Aj medzi týmito vecami sa najčastejšie vyskytovali predmety z domácnosti, vzácne predmety, ale i domy a dopravné prostriedky.

Chudobné domácnosti majú často problémy s platbami, ako je nájom, inkaso, splácanie pôžičiek. Často sa dostávajú do situácie, keď musia niektoré platby uprednostniť pred inými. Jedna časť uprednostňuje obmedzovanie nákupu šatstva, iná nie je schopná kupovať predmety dlhodobej spotreby, ďalšia má problémy so splácaním pôžičiek. Nedostatok príjmov sa teda rieši uprednostňovaním určitých platieb, potrieb pred inými. Z niektorých vybraných položiek sa však ukázalo, že medzi „problémovými“ sa najčastejšie ukazovali domácnosti s viac ako tromi deťmi a viac ako 6 osobami.

Veľa domácností musí meniť svoje stratégie uspokojovania potrieb, niekedy môžeme hovoriť o stratégií prežitia, riešiť ťažkosti každodenného života.

V mnohých domácnostiach, najmä ak situácia trvá dlho, sa môže objaviť neschopnosť rodiny tvoriť budúcnosť svojich detí, ďalšej generácie. Nedostatkosť zdrojov, ak sa stane chronickou, má ďalekosiahle dôsledky aj z psychickej, nielen materiálnej stránky. Nakoniec sa dá na tento stav zvyknúť a vychovávať v takýchto podmienkach deti.

Vyrastanie detí v takýchto podmienkach je hrozbou ich ďalšieho vývoja i postoju k svojej situácii, ambíciám do budúcnosti. Deti si osvoja postoje, že ich situácia sa nedá zmeniť, že akákoľvek aktivita nestojí za námahu.

Na vymanenie sa z chudoby je potrebné mať určité aktíva, kapitál. A vieme, že ľudský kapitál v podobe vzdelania, kvalifikácie, dobrého zdravia je kľúčovým prvkom v kontexte prístupu k finančným aktívam. Deti z chudobných rodín, ktoré dlhodobo žijú v chudobe, majú k nemu sťažený prístup, čím sa ocitajú v znevýhodnenej situácii pri uchádzaní sa o pracovné miesto. Marginalizovaná východisková pozícia pri vstupe do ekonomicky aktívneho veku vytvára bariéry pre únik z dlhodobo zažívanej deprivácie v rodičovskej rodine. Aj tu pravdepodobne platí, že tak ako sa s predlžovaním doby zotrvávania mimo trhu práce sťažuje získanie novej práce, tak sa s predlžovaním etapy života v chudobe znižuje šanca na únik z chudoby a rastie riziko generačného prenosu chudoby.

LITERATÚRA

- BODNÁROVÁ, B., DŽAMBAZOVIČ, R., FILADELFIOVÁ, J., GERBERY, D., KVAPILOVÁ, E., PORUBÁNOVÁ, S., 2004: Transformácia sociálneho systému na Slovensku, stav, výsledky, riziká narušenia sociálnej súdržnosti a modely riešenia. Stredisko pre štúdium práce a rodiny, Bratislava.
- Childhood under threat. The State of the World's Children 2005. UNICEF, 2005.
- DEVICIENTI, F., 2001: Estimating Poverty persistence in Britain. Working papers series No. 1. LABORatorio R. Revelli. Centre for Employment Studies. <http://www.labor-torino.it>
- DŽAMBAZOVIČ, R., 2005: Meniace sa podoby chudoby na Slovensku. Doktorská dizertačná práca, UK, Bratislava.
- HANSEN, J., WAHLBERG, R., 2004: Poverty Persistence in Sweden. IZA Discussion Paper NO.1209, Available at SSRN <http://gsbwww.uchicago.edu/labor/F.05.4>.
- Income poverty and social exclusion in the member states of the European Union. Luxembourg, Eurostat, 2000.
- Národný akčný plán sociálnej inklúzie: Slovenská republika 2004 – 2006. MPSVR SR, Bratislava 2004.
- Poverty Inquiry. Seventeens report of the Social Development Committee. Parliament of South Australia. May, 2003.
- SPICKER, P., 1993: Poverty and social security. London.

ZDRAVOTNÝ STAV DETÍ A ŽIEN ŽIJÚCICH V CHUDOBNÝCH KOMUNITÁCH SLOVENSKEJ REPUBLIKY

Vanda KRÁĽOVSKÁ¹

Výskum Zdravotný stav detí a žien žijúcich v chudobných komunitách Slovenskej republiky bola realizovaná v rokoch 2001 – 2002 pod vedením Úradu verejného zdravotníctva SR v spolupráci s organizáciou UNICEF, Nadáciou InfoRoma, Regionálnymi úradmi verejného zdravotníctva, miestnymi a obecnými úradmi, Národnými úradmi práce a mimovládnymi organizáciami.

Všeobecným cieľom bolo získať informácie o zdravotnom stave a zdravotných potrebách chudobnej populácie v SR. Na Slovensku chýbali informácie týkajúce sa zdravotného stavu tejto špecifickej skupiny ľudí, ktorá žije v znevýhodnených sociálnych podmienkach. Okrem toho sa štúdiou sledovali aj špecifické ciele, a to zozbierať informácie o zdravotnom stave žien a detí z nižších sociálnych vrstiev a priniesť informácie na vytvorenie politiky, ktorá sa bude zaoberať podporou zdravia, prevenciou ochorení a potrebami zdravotnej starostlivosti o najchudobnejšie vrstvy.

Pôvodný návrh projektu mal pokrývať len rómske etnikum, neskôr bol rozšírený o zameranie na chudobné komunity, kde v centre pozornosti bola rodina. Zistilo sa totiž, že aj keď hlavným predstaviteľom chudoby na Slovensku je rómska populácia, ktorej najväčší podiel je na východnom Slovensku a na juhu stredného Slovenska, v niektorých častiach západného a stredného Slovenska obyvateľstvo rómskeho etnika nepredstavovalo najchudobnejšiu časť populácie.

Základnou výberovou vzorkou bola domácnosť žijúca v sociálne znevýhodnených podmienkach. Za hlavné kritérium chudoby boli vybrané dva ukazovatele – miera nezamestnanosti a dávky sociálnej pomoci pre ľudí v hmotnej núdzi. Na vypočítanie výberovej vzorky boli použité oficiálne údaje o počte poberateľov dávok sociálnej pomoci v 79 okresoch SR. Vzorka zahŕňala 2 961 domácností (čo predstavovalo 319 231 poberateľov dávok sociálnej pomoci, čo tvorilo 12 % ekonomicky aktívneho obyvateľstva).

Dotazník UNICEF-u, ktorý sa využil na výskum, bol prehodnocovaný a upravovaný na podmienky v SR. Bol zameraný na tri oblasti: na domácnosť – údaje o prostredí, v ktorom rodina žije, na ženu v reprodukčnom veku (15 – 49 rokov) a na dieťa mladšie ako 5 rokov. Návratnosť dotazníka bola 64 %.

V rámci štúdie bolo vyšetrených 1 874 domácností, v ktorých žilo 11 241 ľudí. Podrobnejšie údaje sa získali od 2134 žien v reprodukčnom veku a o 2 612 deťoch do 5 rokov. Jediným vylučujúcim kritériom bola neprítomnosť dieťaťa mladšieho ako 18 rokov v danej rodine. Štúdia pokryla prakticky celé územie SR okrem niektorých bratislavských okresov a dvoch okresov Oravy.

Významnú časť obyvateľov chudobných komunít tvorí rómske etnikum, a preto konečné zistenia možno aplikovať na túto menšinu. V tejto štúdii sa potvrdil fakt, že zdravotný stav obyvateľov žijúcich v chudobných komunitách je veľmi úzko spojený s viacerými faktormi/determinantami podmienkujúcimi vznik rôznych ochorení. Tieto determinujúce faktory sú pri spomínanej skupine obyvateľstva omnoho výraznejšie ako pri ostatnej časti populácie.

Hlavné determinujúce faktory ovplyvňujúce nižšiu kvalitu zdravotného stavu obyvateľov chudobných komunít sú:

- nízky štandard bývania a ekologická rizikovosť prostredia, s ktorou súvisí znečistené a zdevastované životné prostredie,
- nízky štandard komunálnej hygieny,
- nízky štandard osobnej hygieny,
- nižšia vzdelanostná úroveň,
- nezdravé stravovacie návyky, nevyhovujúca výživa,
- zvyšujúca sa miera užívania alkoholu a tabakových výrobkov (aj počas gravidity),
- rozrastajúca sa závislosť od drog, a tým zvýšené riziko hepatitídy typu B a C.

Životné prostredie – bývanie

Najväčšia časť chudobných komunít žije v osadách – 36,8 % za nimi nasleduje vidiek – 33,6 % a mesto – 26,9 %. Obyvatelia chudobných komunít sú sústredení mimo mestských aglomerácií a praktizujú spôsob života, ktorý umožňuje prostredie vidieka, či dokonca voľne pôvodne neosídlené krajiny.

Čo sa týka typu obydli 13 % domácností žije v chatrčiach, karavanoch a podobných nevyhovujúcich obydliach. Obydli majú nízky sanitárno-hygienický štandard. Sú nedostatočne vybavené potrebnými hygienickými zariadeniami a zároveň sú preľudnené (pretrvávajú veľká preľudnenosť na

¹ Peadr. Vanda Kráľovská, Úrad verejného zdravotníctva SR, Bratislava.

malej ploche). Najviac sú preľudnené práve obydlia s najnižším sanitárno-hygienickým štandardom. Na jednu chatrč a karavan pripadá 6 obyvateľov. Na jednu miestnosť pripadajú v priemere 3 ľudia a v chatrčiach až 5 ľudí, kým v celoslovenskom meradle na jedného obyvateľa pripadá jedna miestnosť.

Ďalším špecifikom je počet členov v domácnosti. V celoslovenskom meradle pripadajú na jednu domácnosť 3 osoby, kým v súbore chudobných komunit je najviac domácností 5-členných a viac ako 50 % domácností je 6- a viacčlenných. Najpočetnejšou skupinou v domácnostiach sú deti. V majoritných domácnostiach sú pravidlom 1 – 2 deti. V chudobných komunitách sú domácnosti s 4 – 18 deťmi. Veľký počet detí v domácnostiach chudobných komunit je aj príčinou, prečo je priemerný vek rómskej populácie v SR 26 rokov, pričom v celej populácii je to 35 rokov.

Komunálna hygiena

Zásobovanie pitnou vodou u obyvateľov osád je nevyhovujúce, väčšinou z individuálnych vodných zdrojov, ktorých okolie je hrubo zanedbané. Vodovod je tu zdrojom pitnej vody iba v 55 % prípadoch, potom nasleduje studňa, ktorá sa uvádza ako hlavný zdroj vody v osadách – 27, 4 %. Okrem uvedených, možno povedať hygienicky spoľahlivejších zdrojov pitnej vody, sa v niektorých prípadoch u obyvateľov osád vyskytli aj atypické zdroje – 5,1 % ako potok/jazero či nechránený prameň.

Ako ďalšie riziko súvisiace s pitnou vodou sa zistilo, že až 52 % domácností vodu pred použitím neprevára, čo vytvára podmienky na šírenie infekčných a parazitárnych chorôb.

Nevyhovujúca je aj situácia vybavenia sociálnymi zariadeniami. Toalety sú spravidla mimo obydlia typu latríny, suché záchody. Tento typ toaliet je v chudobných komunitách až v 55 % prípadov. V osadách tento typ toaliet dosiahol až 78 %, u obyvateľov karavanov a chatrč dosiahol tento typ toaliet až 86 %. Chýba kanalizácia, smetiská alebo odpadové jamy, odvoz smetí...

Osobná hygiena

Hygienickú situáciu v osadách zhoršujú aj nesprávne návyky súvisiace s osobnou hygienou: na pranie používajú respondenti najčastejšie iné ako automatickú práčku, a to vaňu, sud či potok, a to v 42 % (tento typ prania je opäť spojený s najbiednejšími typmi obydli). Kuchynský riad sa po jedle umýva spravidla v umývadle, dreze 52 %, v osadách prevláda umývanie riadu vo vedre, kadi, sude a „inde“.

Životný štýl – tabak, alkohol, drogy

Ďalším zisťovaným rizikovým faktorom bolo fajčenie. Fajčí až 60 % žien v reprodukčnom veku a muži zo 70 % domácností. Tieto údaje sú značne vyššie ako v celej populácii, kde dominuje 32 % fajčiacej populácie. Čo sa týka pitia alkoholických nápojov – muži zo 17,4 % domácností pijú alkohol viackrát do týždňa. Viackrát do týždňa pije alkohol 1,5 % žien – toto možno hodnotiť ako hazardné pitie až alkoholovú závislosť. Dokonca 0,6 % žien priznalo časté pitie alkoholu v tehotenstve. Konzumácia drog (okrem alkoholu a cigariet) u žien neprekročila 1,3 %, u mužov je tento údaj o niečo vyšší, a to 2,2 %. Často zneužívanou návykovou látkou je pri tejto sledovanej populácii najmä cenovo dostupný toluén. Treba však konštatovať, že údaje o užívaní alkoholu a drog sú silne ovplyvnené disimuláciou a evidentne falošne nižšie ako v skutočnosti, pretože viaceré dostupné údaje ukazujú, že užívanie alkoholu a tabakových výrobkov pri tejto skupine populácie sa zvyšuje.

Zdravotný stav

Zdravotný stav obyvateľov chudobných komunit je horší a chorobnosť je iná ako pri ostatnej populácii. Najčastejšími ochoreniami u obyvateľov žijúcich v chudobných komunitách (najmä u detí) sú ochorenia infekčnej etiológie – hepatitídy, ochorenia gastrointestinálneho traktu..., na ktorých vznik a šírenie majú rozhodujúci vplyv zlé hygienické a sociálne podmienky života. K častým ochoreniam sa pripájajú aj ochorenia dýchacej sústavy, a to najmä chronické ochorenia, ako je astma, chronický zápal priedušiek, v niektorých osadách sa opätovne začala šíriť tuberkulóza. K častým ochoreniam vyskytujúcim sa v danej populácii patria tzv. invazívne meningokokové infekcie (zápal mozgových blán), ktorých výskyt je tiež ovplyvňovaný hygienickými podmienkami. Nedostatočné hygienické podmienky sú príčinou aj kožných a parazitárnych ochorení. Vyskytol sa aj svrab, ktorého klinický priebeh u detí sa môže spájať so závažnými komplikáciami. So sociálne znevýhodneným prostredím súvisí rozšírenosť mentálnej retardácie. Rozšírené sú aj pohlavné choroby a častý je aj výskyt úrazov.

Životospráva

V uvedenej štúdii sa zistilo, že v sledovanej populácii prevláda nepravidelná, nesprávne zložená, vysokokalorická výživa a z toho vyplývajúca hypercholesterolémia (zvýšená koncentrácia cholesterolu v krvi) a hypertenzia (súvisí to s vysokou spotrebou živočíšnych tukov a nízkou spotrebou ovocia a zeleniny). Zistilo sa, že sledovaná populácia má nižšiu telesnú hmotnosť a výšku než ostatná populácia. Čiastočne môže ísť o genetickú podmienenosť,

zväčša je to však exogénna determinácia: celková životospráva, výživa, požívanie zdraviu škodlivých látok. Typická je malnutrícia (podvýživa), zlý výživový stav a asténia (celková telesná slabosť, strata síl). Nezdravý spôsob života je veľkým predisponujúcim faktorom ku vzniku kardiovaskulárnych ochorení, ktoré sú jednou z najčastejšie sa objavujúcich príčin úmrtnosti medzi príslušníkmi rómskeho etnika.

Reprodukčné zdravie

Medzi reprodukčné charakteristiky žien rómskeho etnika patrí zvýšená pôrodnosť a nízky vek prvoroďčiek. V súbore chudobných komunít 94 % žien v reprodukčnom veku už v živote rodilo, ostatné ešte nie. V ostatných 6 rokoch rodilo 81 % žien. (Príslušný údaj z celej populácie nebol k dispozícii, ale uvedené čísla sú podstatne vyššie než v populácii SR.)

Pôrodná hmotnosť detí v tejto populácii je významne nižšia než v celej populácii SR ako celku (3 002 g verus 3 300g). Podiel detí z chudobných komunít s pôrodnou hmotnosťou pod 2 500g je 17,6 %, čo je veľmi vysoké číslo. Novorodenecká a dojčenská úmrtnosť je u obyvateľov chudobných komunít vyššia. Príčinou sú viaceré činitele tak biologické (dedičnosť, vrodené chyby, zlý fyzický vývin matiek, nízky vek pri otehotnení a pôrodoch), sociálne (nízke vzdelanie, nevedomosť), ako aj environmentálne (nevyhovujúce prostredie v domácnosti, chlad, nečistota a prehustenosť). Čo sa týka dojčenia, deti do 5. roku veku boli po narodení dojčené v 83 % prípadov. V populácii SR boli deti po narodení dojčené v 92 % prípadov.

Potreba mať deti je v chudobných komunitách vyššia. Majú viac detí napriek horším podmienkam. Nezriedka sú deti pre rodičov prostriedkom na získanie obživy pre rodinu formou sociálnych dávok od štátu – deti sa tak stávajú nepriamymi živiteľmi rodiny. S vyššou pôrodnosťou, ktorá je pre chudobné komunity charakteristická, súvisí aj vyššia proporcia detí a mladistvých a menej starých ľudí. Je to populácia demograficky expandujúca.

Zistilo sa tiež, že 67 % žien z chudobných komunít nepoužíva žiadny spôsob plánovania rodičovstva. Z ostatných 33 % žien má väčšia časť zavedené vnútro maternicové teliesko (IUD) a časť užíva hormonálnu antikoncepciu.

Vedomosti týkajúce sa zdravia a jeho ochrany sú u obyvateľov chudobných komunít na nízkej úrovni. O AIDS nepočulo 22 % žien. A aj časť tých, čo o AIDS počuli, nevedeli, v čom spočíva nebezpečenstvo tohto ochorenia. O spôsobe prenosu nevedelo 38 % žien.

Zdravie detí

Aj napriek tomu, že štát ponúka komplexné a kvalitné pediatrické služby, je preočkovanosť proti detským infekčným chorobám nedostatočná. Príčinou je nízke vzdelanie matiek, resp. oboch rodičov a z toho vyplývajúca zdravotná nevedomosť a tiež nie dostatočná pozornosť/záujem, ktorý venujú zdravotnému stavu detí. Telesný vývin detí v predškolskom veku z chudobných komunít je zaostávajúci.

U detí sú časté akútne a chronické ochorenia – respiračné a gastrointestinálne a chronické postihnutia zraku, sluchu, reči, pohybu. Medzi deťmi z chudobných komunít je všeobecne rozšírená mentálna retardácia. Deti a mladí ľudia z chudobných komunít nemajú vhodné podmienky na prípravu do školy ani na zmysluplné trávenie voľného času.

Odborná socializácia v materských školách je málo využívaná. Návštevnosť detí chudobných komunít v materských školách je extrémne nízka. Pre časť chudobných komunít žijúcich mimo obcí je sťažená dostupnosť niektorých zariadení a služieb okrem iného aj materských a základných škôl. Deti rómskej minority sa prevažne iba po vstupe do základnej školy učia štátny jazyk, i keď je možné, aby deti navštevovali prípravný ročník pred vstupom do základnej školy. Preto aj málo z nich ukončí povinnú školskú dochádzku v poslednom ročníku. Značná časť žiakov opakuje ročníky, a preto nemajú možnosť získať všeobecné poznatky, ktoré sa preberajú podľa učebných osnov až vo vyšších ročníkoch. Táto skutočnosť predstavuje celoživotný handicap.

Zdravotné uvedomenie

Nízka všeobecná gramotnosť má za následok aj nízku gramotnosť profesionálnu, informačnú i zdravotnú. U chudobných obyvateľov je nízke zdravotné uvedomenie. Vo vyššej miere ako zvyšok populácie sa stavajú ľahostajne k svojmu zdraviu a nevidia potrebu starať sa o svoje zdravie.

Zaujímavá je skutočnosť, že aj napriek uvedeným faktom je samovražednosť v sledovanej populácii prakticky nulová.

CHUDOBA Z RODOVÉHO HĽADISKA – REFLEKTUJEME JU?

Mária CHALOUPKOVÁ¹

Som psychologička a súčasne aj predstaviteľka ženskej organizácie. Stretávam sa nielen s problémom diskriminácie žien v každodennom živote, ale ako psychologička počujem tiež nejednu trpkú príbeh o nedostatku, strachu z toho, že žena neprežije, ak odíde od násilníka, opilca, pretože nemá šancu osamostatniť sa a ekonomicky, či doslova fyzicky prežiť. Môžeme sa tiež stretnúť sa aj so zneužívaním biedy na účely sex-biznisu.

Na druhej strane sa stretávam s predsudkom, že „ženské“ sú zvýhodňované a že žiť ako matka samoživiteľka je bohvieako výhodné. Nositelia týchto názorov akoby žili v období pred 15 rokmi, a aj to skreslenom. Preto by som rada upriamila vašu pozornosť na rodové aspekty chudoby.

Feminizácia chudoby – tento pojem je dnes počut čoraz častejšie – no stále veľa ľudí má dojem, že sa to týka predovšetkým rozvojových krajín, nie nás... Dnes je už všeobecne známe, že priemerné mzdy žien sú zhruba o štvrtinu nižšie než priemerné mzdy mužov. Nech sa už o tomto aspekte diskutuje z akéhokoľvek hľadiska, zostáva realitou, že príjem, z ktorého musia ženy vychádzať v každodennom živote, je výrazne nižší. Od neho sa potom odvíjajú dávky nemocenského zaopatrenia, invalidné a starobné dôchodky.

Riziko chudoby je najvyššie v jednorodičovských domácnostiach, čo je v prevažnej miere matka s deťmi, len v nižšej miere osamelý otec s deťmi. Samoživiteľ musí neraz obmedzovať svoju pracovnú aktivitu a prispôbovať ju potrebám dieťaťa. Nemôže pracovať 12 – 13 hodín denne, čo sa dnes považuje za samozrejmosť v lepšie platenom zamestnaní. Vymáhanie výživného naráža na čoraz väčšie problémy a ani inštitút náhradného výživného často nerieši akútnu situáciu.

Vysokému riziku chudoby sú vystavené aj dvojrodičovské rodiny s deťmi. Ako môžeme čítať v Národnom akčnom pláne sociálnej inklúzie, kým vo väčšine krajín riziko chudoby výrazne narastá až v domácnostiach s tromi a viac deťmi, na Slovensku domácnosť už s jedným dieťaťom prekračuje priemernú mieru rizika chudoby (22 %) a toto riziko stúpa s počtom

detí v rodine. Viacdetné rodiny, v ktorých matka zostáva doma v domácnosti starať sa o deti, čelia takémuto riziku výrazne viac.

Ďalšou ohrozenou skupinou sú osamelí žijúci jednotlivci, najmä starší ľudia, odkázaní na nízky dôchodok. V tejto kategórii opäť prevládajú ženy, ktorých priemerný vek dožitia je vyšší. Obvykle sa konštatuje, že riziko chudoby je nižšie u žien, pretože u ovdovelých žien zmierňuje dopad nepriaznivej finančnej situácie poskytovanie vdovského dôchodku (zatiaľ), to však neplatí u rozvedených žien.

Hlavné riziká chudoby a exklúzie sú pri skupinách, pri ktorých sa tieto riziká kumulujú viac ako pri iných skupinách obyvateľstva Slovenska. Patria k nim predovšetkým rómska etnická menšina, ďalej ľudia so zdravotným postihnutím a starší ľudia vyžadujúci dlhodobú starostlivosť a tí, čo majú sťažený prístup k bývaniu alebo sú úplne bez domova. Vo všetkých týchto skupinách sa nachádzajú ženy, a teda sú vystavené dvojitému riziku.

Riziko chudoby a exklúzie u ľudí so zdravotným postihnutím je spojené predovšetkým s ich prístupom na trh práce. Niektoré druhy postihnutia sú úplnou bariérou pre vstup na trh práce, iné vedú k ich diskriminácii. Osoby, ktoré sa o zdravotne postihnutých starajú, sú v riziku chudoby a sociálneho vylúčenia. Buď sú vylúčení z trhu práce kvôli celodennej starostlivosti, ktorú si osoba so zdravotným postihnutím vyžaduje, alebo sú v riziku chudoby v dôsledku zvýšených nákladov na zabezpečenie starostlivosti cudzou osobou alebo v zariadeniach mimo rodiny. (Tu opäť môžeme vnímať dopady na ženy, ktoré najčastejšie zodpovednosť o odkázaného člena rodiny preberajú na seba.)

Počas dánskeho predsedníctva EÚ sa v roku 2002 konal seminár o sociálnom vylúčení z rodového hľadiska, kde sme mali možnosť si vypočuť veľa zaujímavých konštatovaní. Jedným z nich bola potreba skúmať aj otázku bezdomovstva z rodového hľadiska. Ženy bezdomovkyne sa do tejto situácie dostávali z iných príčin než muži bezdomovci, preto sú na ich znova začlenenie sa potrebné iné opatrenia než pre mužov. Ak sa ženy stávajú bezdomovkyňami pre násilie na nich páchané, útulky – azylové domy pre obeť násilia môžu byť dobrou štartovacou dráhou späť do väčšinovej spoločnosti. Pre mužov – alkoholikov to môže byť protialkoholická liečba a následne resocializačné zariadenie.

Aby sme mohli cielene pomáhať ľuďom vymaniť sa zo životnej biedy, rizika chudoby a sociálneho vylúčenia, potrebujeme dobre poznať ich východiskovú situáciu aj z rodového hľadiska.

Na prekonanie tohto rizika chudoby žien je potrebné rozvinúť aktivity v oblasti zamestnanosti a znížiť nerovnosti v odmeňovaní žien a mužov. Pri príprave akčných plánov zamestnanosti je nevyhnutné poznať východiskovú situáciu, uvedomovať si jej výhody a nevýhody, prednosti a slabiny z rodo-

¹ PhDr. Mária Chaloupková, Podpredsedníčka Združenia žien Slovenska, Poradenko-psychologické služby, Úrad práce, sociálnych vecí a rodiny v Malackách.

vého hľadiska. Aby sme to mohli urobiť, potrebujeme mať podrobné štatistické údaje, ktoré sú rodovo delené, poznať potreby v danej oblasti a uvedomovať si ich dopad na mužov a na ženy.

Aktivity, ktoré sa týkajú rodovej rovnosti v oblasti zamestnanosti a pracovného ohodnotenia:

- eliminácia dlhodobej nezamestnanosti žien,
- zvýšenie atraktívnosti žien s deťmi ako pracovnej sily,
- zavádzanie flexibilných foriem práce,
- zníženie nerovností v odmeňovaní žien a mužov,
- predchádzanie rodovej segregácii na trhu práce a pod.

Programy by mali byť zamerané na podporu zamestnateľnosti žien, ktoré majú zvýšené riziko sociálneho vylúčenia (ženy dlhodobo nezamestnané, zdravotne postihnuté, staršie ženy, príslušníčky rómskeho etnika, ale tiež ženy s problémami sociálneho vylúčenia, (po výkone trestu, bezdomovkyne, drogovu závislé), mnohohodetné rodiny, neúplné rodiny s nezaopatrenými deťmi, dievčatá s neukončenou základnou školou či absolventky osobitných škôl, migrantky, utečenkyne, azylantky.

Vysoká vzdelanostná úroveň žien vytvára dobré podmienky na zamestnávanie sa. Rodinné povinnosti však predovšetkým u žien spôsobujú prerušenie pracovnej kariéry a po skončení obdobia starostlivosti o deti (po rodinnej fáze) prejavujú záujem o rekvalifikáciu a doškolovanie.

LITERATÚRA

Ciele v boji proti chudobe a sociálnej exklúzii (revidované na zasadnutí Európskej rady v Kodani).

GENDER MAINSTREAMING IN PRACTICE: A HANDBOOK; Prepared for UNDP RBEC, Gender Programme, Economic and Social Policies Regional Programme Europe and the CIS by Astrida Neimanis, Consultant, Autumn 2000.

Koncepcia rovnosti príležitostí žien a mužov, MPSVR SR, 2001.

Národný akčný plán pre ženy, MPSVR SR, 1997.

Národný akčný plán sociálnej inklúzie 2004 – 2006, Slovenská republika.

Národný akčný plán zamestnanosti, MPSVR SR, 2005.

Chudoba v rómskych komunitách

Jurina RUSNÁKOVÁ¹

Môj príspevok je viac pohľadom a možno ilustráciou k stanovenej téme ako zovšeobecniteľnou pravdou. Postrehy, ktoré použijem, nemožno považovať za reprezentatívne a pre mňa sú skôr inšpiratívne.

V úvode chcem pripomenúť fotografie (v prílohe), ktorých autormi sú študenti Katedry rómskej kultúry, Fakulty sociálnych vied a zdravotníctva Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre. Fotografie sú z rómskych osád v Rudňanoch, Nálepkeve, Markušovciach, Veľkom Šariši, Huncovciach a vznikli v ostatných dvoch semestroch.

Vtedy sa sedemdesiat študentov Katedry rómskej kultúry v rámci projektu zúčastnilo na praxi v rómskych komunitách. Stáže v komunitných centrách a asistencie terénym sociálnym pracovníkom v rómskych komunitách znamenali pre väčšinu z nich prvú možnosť overovať si teoretické vedomosti pri práci s reálnym klientom. Mnohí z nich dovtedy v osade neboli, takže obavy boli na mojej a, samozrejme, aj na ich strane.

Pred začatím realizačnej fázy projektu som sa študentov pýtala, ako by charakterizovali rómske osady. Väčšina vysloveného zachytávala sociálne charakteristiky, presnejšie problémy, a to najmä nezamestnanosť, nevyhovujúce bývanie, nízke vzdelanie, zlú hygienu, ďalej „iné“ hodnoty, mnohodetnosť, hlučnosť. Večer po prvom dni prvej dvojice „v teréne“ mi študentky zavolali a budem ich citovať: „Pani magisterka, mi tu asi nemôžeme zostať, je tu plno blata a smrdí tu toulén.“

Po návrate ostatnej dvojice som sa študentov opäť opýtala na rómske osady a v ich odpovediach rezonovali najmä: otvorenosť, spontánnosť, ale aj nespravodlivosť okolitého sveta voči nim, diskriminácia a rasizmus. Posledné dva pojmy sa v predprojektových výpovediach vôbec nevyskytovali. A študentky, ktoré som po spomínanom telefonáte presvedčila, aby to ešte jeden deň skúsili, ma prosili o pokračovanie projektu, pričom uviedli, že vo chvíli, keď prestali vnímať vonkajšie prostredie a začali sa rozprávať s ľuďmi, uvedomili si, že mnohé z toho, čo pripisovali etnicite či rómskej mentalite, má „na svedomí“ chudoba, ktorá nedovoľuje človeku konať a správať sa inak.

¹ Mgr. Jurina Rusnáková, Katedra rómskej kultúry, Fakulta sociálnych vied a zdravotníctva, Univerzita Konštantína filozofa, Nitra.

Chudoba detí, niekoľkokrát spomenutá na konferencii, je jedna z najtragickejších podôb chudoby. Spolu s pedagógmi Základnej školy v Slavošovciach sme v novembri 2005 zrealizovali malý prieskum, ktorý nám umožnil pozrieť sa na chudobu očami detí – žiakov tejto školy. Slavošovce sú obec na hornom Gemeri v okrese Rožňava so zhruba 1 800 obyvateľmi. Približne 700 Rómov žije v osade Hirsch (asi 1 km vzdialená od obce, oddelená umelou bariérou), v ďalších troch komunitách „Na pošte“, „Kasárne“ a „Na hrbe“ a rozptýlene medzi ostatnými obyvateľmi.

Základná škola v Slavošovciach má približne 600 žiakov, z toho 40 % Rómov. Pýtali sme sa žiakov 3 – 4 a 6 – 7 ročníka, čo by museli mať, keby boli bohatí. Všetci žiaci mali za úlohu napísať 5 indikátorov. Najčastejšie odpovede žiakov prvého stupňa, detí z osady Hirsch, boli dom, peniaze, práca, auto, drobný osobný majetok (ošatenie, hračky, sladkosti, jedlo). Rómske deti, ktoré nežijú v segregovaných komunitách, ale ich rodičia sú nezamestnaní, medzi svoje odpovede zaradili navyše záhradu a bazén, podobné odpovede uviedli aj nerómske deti, ktorých rodičia sú nezamestnaní alebo z iného dôvodu v nepriaznivej sociálnej situácii. Z toho vyvodzujem, že etnicita detí v tomto prípade nezohrávala žiadnu úlohu. Ostatní nerómski žiaci uvádzali najmä dobré, pekné, parádne auto, veľký dom, dom s bazénom, chatu, vilu, veľa peňazí.

Jedným z rozdielov, ktoré z komparácie odpovedí detí zo segregovanej osady (tie boli všetky rómske) a ostatných žiakov vyplynuli, boli iné pojmy, ktoré žiaci podrobnejšie opisovali. Deti z osady opisovali najmä oblečenie a jedlo. Dom bol iba domom, nie veľkým, pekným, parádnym. Ostatné deti, na rozdiel od nich, nekonkretizovali ošatenie. Iba deti z osady spomínali aj „šetriť peniaze“. Viac ako polovica z nich v odpovedi nedokázala uviesť ani päť znakov bohatstva, čo nás nabáda k domnienke, že si ich nedokážu predstaviť. Ešte aj ich predstavy sú limitované negatívnymi ekonomickými parametrami prostredia, v ktorom žijú. A zdá sa byť rovnako pravdepodobné, že tieto deti inú skúsenosť než s týmto prostredím vôbec nemajú a ani si ju nevedia predstaviť. Pripomínam, že to boli všetko žiaci tej istej základnej školy, toho istého ročníka, tej istej triedy. Ani jedno z detí nemalo individuálny študijný plán, a teda je možné vylúčiť praktickú neschopnosť (vedieť písať) potrebnú na splnenie úlohy.

Šiestaci a siedmáci na tu istú otázku odpovedali nasledujúco. Deti z osady najčastejšie vymenovali veľký dom, drobný osobný majetok, pekné auto, veľkú záhradu, peniaze a rómske deti, ktoré nežijú v osade, navyše ešte bazén a častejšie spomínali peniaze. Slová najviac používané nerómskymi žiakmi boli: firma, lietadlo, domy v zahraničí, veľa áut, veľa zamestnancov.

Na otázku položenú žiakom prvého stupňa v znení: „Čo by malo byť v tvojej vile?“, deti z osady odpovedali: obývačka, kuchyňa, kúpeľňa, pekný nábytok, vlastná izba, aspoň 3 izby... Ostatné deti najčastejšie vymenovali, bazén, niekoľko poschodí, umelecké predmety, veľa izieb.

Ani jedno rómske dieťa v žiadnom ročníku neuviedlo ako svojho najlepšieho kamaráta v triede nerómske dieťa a naopak. Aj preto je pravdepodobné, že deti žijúce v segregovanej osade nemajú možnosť konfrontácie s „iným“ prostredím ani prostredníctvom rozhovorov s priateľmi či návštev v domácnostiach spolužiakov.

Z odpovedí žiakov je zrejmé, že ich predstavy o bohatstve sú determinované prostredím a dostatkom či najmä nedostatkom rodiny. Pre deti zo segregovanej komunity je chudoba obmedzením, ktoré ich ovplyvní aj pri stanovovaní si životných cieľov.

Na záver mi dovoľte krátko zareagovať na diskusiu o pozitívach sociálnej reformy v podobe motivácie dlhodobo nezamestnaných k tomu, „aby niečo robili“. Zdenka, 49-ročná rozvedená matka a stará matka, zvolila odchod za prácou do Českej republiky, kde pracuje iba v noci a žije v ubytovni s ďalšími tromi ženami v jednej izbe. Ján, otec 4 detí do desať rokov, opäť pod vplyvom spomínanej reformy odišiel pracovať do ČR a domov chodí raz v mesiaci. O deti sa stará jeho manželka. Toto sú ľudia, ktorí sa chopili „šance“ získať prácu, jedinej, akú mali.

ŽIVOT A POSTAVENIE RÓMOV V RÓMSKÝCH KOMUNITÁCH V BARDEJOVE

Jaroslava VERTÁĽOVÁ¹

Program podpory rozvoja komunitnej sociálnej práce v obciach bol schválený ministrom práce, sociálnych vecí a rodiny 16. decembra 2004 na obdobie troch rokov: od 16. 12. 2004 do 31. 12. 2007.

Program je financovaný z rozpočtových kapitol Ministerstva práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky na aktívne opatrenia trhu práce v zmysle § 54 ods. 2 písm. a) zákona č. 5/2004 Z. z. o službách zamestnanosti a o zmene a doplnení niektorých zákonov.

Program je realizovaný s pôsobnosťou na celom území Slovenskej republiky, v obciach, ktoré sa po splnení daných podmienok zapojili do jeho realizácie, pričom na celom území program zamestnáva približne 600 komunitných sociálnych pracovníkov vrátane ich asistentov.

Prostredníctvom Programu podpory rozvoja komunitnej sociálnej práce v obciach vykonávam svoju pracovnú činnosť ako komunitná sociálna pracovníčka v rómskych komunitách Poštárka a Dlhá Lúka.

Náplňou pracovnej činnosti kolektívu komunitných sociálnych pracovníkov, ktorý je súčasťou oddelenia sociálneho, bytového a zdravotníctva Mestského úradu v Bardejove, je sociálna pomoc, integrácia a resocializácia obyvateľov postihnutých a ohrozených sociálnym vylúčením, predovšetkým žijúcich v uzavretých komunitách s relatívne vysokou mierou sociálnej odkázanosti a sociálne patologických javov zapríčinených najmä dlhodobou nezamestnanosťou. Cieľovou skupinou sú separované a segregované rómske komunity, ktoré sú postihnuté alebo ohrozené rizikom chudoby a sociálneho vylúčenia, ktoré by som zároveň vo svojom diskusnom príspevku chcela prezentovať a oboznámiť vás so životom tých, čo o chudobe nielen hovoria, ale v chudobe aj žijú.

Rómska komunita Dlhá Lúka

Komunita pozostáva z desiatich bytových jednotiek s nižším štandardom, ktoré slúžia na trvalé bývanie 75 Rómom. V bytoch boli vodovodné prípojky zavedené v júni 2005 aj na základe našej intervencie, pričom do tejto

doby bola zavedená iba jedna prípojka, ktorá vyúsťovala uprostred komunity. Kanalizácia a odpadové hospodárstvo sú v nevyhovujúcom a zlom stave, elektrické vedenie je z dôvodu dlhodobého neplatenia takmer v polovici bytových jednotiek odpojené. Aby nedochádzalo k preťažovaniu elektrických sietí v niektorých domácnostiach s možnými nebezpečnými následkami a k pripájaniu sa „načierno“, podarilo sa nám niektorých neplatiacich obyvateľov komunity po dohode s príslušnou inštitúciou presvedčiť k vypracovaniu splátkového kalendára.

Sociálnu situáciu v komunite hodnotíme ako nedostatočnú a zaostávajúcu, v niektorých rodinách veľmi výrazne. Takmer každá druhá rodina na základe nedostatočného príjmu, s čím súvisí uspokojovanie a zabezpečovanie základných životných podmienok a potrieb, žije na hranici chudoby. V snahe pomôcť zlepšiť existujúci stav sme pre komunitu zabezpečili poľnohospodársku pôdu, kde na jednotlivých parcelách si obyvatelia komunity pestovali poľnohospodárske plodiny. Aj takýmto spôsobom sa snažíme podchytiť, resp. zvýšiť záujem o prácu a pracovné návyky.

Zdravotný stav rómskej komunity odráža celkový stav technickej vybavenosti, životného prostredia, genetickej danosti, stravovacích a hygienických návykov a práve nedostatočné dodržiavanie hygienického štandardu je často hlavnou príčinou rôznych ochorení.

K 1. aprílu 2005, keď sme začali vykonávať svoju činnosť, nebol v rómskej komunite Dlhá Lúka zamestnaný žiaden obyvateľ komunity. K 1. novembru 2005 máme 26 % zamestnanosť. Ide predovšetkým o pomocné práce, pretože hlavným problémom pri integrácii na trh práce je nedostatočné vzdelanie, ktoré je zároveň jedným z faktorov nezamestnanosti a chudoby rómskych rodín v komunite.

Rómska komunita Poštárka

Komunita je lokalizovaná ako okrajová mestská časť. Pozostáva zo šiestich dvojposchodových budov, v ktorých sa nachádza spolu 46 samostatných bytových jednotiek a 71 bytov v dvojradovej zástavbe, pre viac ako 1 100 rómskych obyvateľov. Tečúca voda a elektrické prípojky sú zavedené v rámci celej komunity, kanalizácia je v nevyhovujúcom stave vzhľadom na prítomnosť spodných vôd, ktoré prenikajú do pivničných priestorov. Pokiaľ ide o súčasný stav budov, bytových jednotiek, ako aj vnútorných priestorov, sú v značnej miere zdevastované a vyžadujú si rozsiahle rekonštrukčné práce.

Vzdelanie nie je na požadovanej úrovni a je často krát odrazom zanedbávania povinnej školskej dochádzky počas školského roka.

Pri integrácii na trh práce opäť vystupuje do popredia neukončené základné vzdelanie (v súčasnosti je v komunite 80 % Rómov, ktorí nemajú

¹ Bc. Jaroslava Vertáľová, Mestský úrad Bardejov, Komunitná sociálna práca.

ukončenú základnú školu), z čoho prameni aj nezáujem o ďalšie odborné programy vzdelávania pre jednotlivé povolania. Aj napriek týmto nedostatkom sa nám podarilo zvýšiť percento zamestnaných každodennými dohovormi o nutnosti a potrebe pracovať.

Zapojenie sa do vykonávania prác prostredníctvom malých obecných služieb je pre mnohé rodiny jedinou možnosťou riešenia existenčných problémov.

Sociálna situácia aj v tejto komunite zodpovedá úrovni bývania a celkového stavu komunity. Je odrazom prístupu k životu, zamestnanosti a situácie v rodinnom prostredí. Práve vytváranie zdravého rodinného prostredia, s čím súvisí aj dostatočná starostlivosť o deti a ich výchova, je v mnohých rodinách veľmi podceňované a zanedbávané. Zdravotný stav aj v tejto komunite je tiež odrazom životného štýlu, stravovacích návykov, hygieny, ako aj odrazom rodinného prostredia a genetickej výbavy rodičov.

Príčinou chudoby v obidvoch komunitách je nedostatočné vzdelanie, nezamestnanosť, osobné osudy, vlastné pričinenie, nezáujem či kombinácia viacerých týchto faktorov.

Chudobný klient, ktorý bol jedným z prvých klientov sociálnej práce už v jej počiatkoch, ako i chudobný klient súčasný nepotrebuje výčitky a obvinenia, potrebuje predovšetkým sociálnu podporu, sociálnu pomoc a sociálne poradenstvo, keď problémy eskalujú a keď nie je schopný zvládnuť situáciu bez cudzej pomoci.

Pomalými krokmi a dennodennou prácou komunitných sociálnych pracovníkov odstraňujeme niektoré aspekty zaostávania. Je to však dlhodobý proces, ktorý si vyžaduje sústavnú intervenciu a sledovanie účinnosti jednotlivých opatrení.

Touto cestou by som chcela oceniť zmysel a transparentnosť Programu podpory rozvoja komunitnej sociálnej práce v obciach a dovoľm si tvrdiť, na základe doterajších skúseností, i jeho nutnosť.

SOCIÁLNA SITUÁCIA POSTIHNUTÝCH OBČANOV

Lenka HABURAJOVÁ – ILAVSKÁ, Ružena ŽARNOVIČOVÁ¹

Úvod do problematiky

Aj v dnešnej modernej a civilizovanej spoločnosti existujú skupiny ľudí extrémne ohrozené chudobou a z nej vyplývajúcou sociálnou znevýhodnenosťou. Popri bezdomovcoch, utečencoch, etnických minoritách, predovšetkým Rómoch a častej feminizácii chudoby sú rizikovou skupinou najmä zdravotne postihnutí občania a ich rodinní príslušníci. Nepriaznivá situácia postihnutých často súvisí najmä s úplne alebo čiastočne obmedzeným prístupom na trh práce a so zvýšením potrieb na kompenzačnú techniku, primeranú mobilitu, farmaceutické a zdravotnícke potreby, osobnú asistenciu, sťažené podmienky na cestovanie a pod. Napriek snahám o čoraz väčšiu integráciu vo vzdelávaní, zamestnaní i v celkovom živote a o postupné vytváranie bezbariérových prístupov je skupina určitým spôsobom handicapovaných občanov stále ohrozená aj sociálnym znevýhodnením. Kvalitné životné podmienky pre všetkých je možné dosiahnuť len primeranou kombináciou zdravotných, školských, sociálnych a ekonomických nástrojov, ktoré rešpektujú ľudské práva. Hodnota ľudského života sa neurčuje tým, či je človek mladý, starý, zdravý alebo chorý. Preto ak sa človek z dôvodu zdravotného postihnutia dostane do nepriaznivej sociálnej situácie, má právo riešiť túto svoju situáciu tak, aby mohol byť rovnocenným a plnohodnotným občanom v spoločnosti, ktorej členom je.

Vymedzenie základných pojmov

Š. Vašek (2003) na margo označenia objektov špeciálnej starostlivosti uvádza, že názory sú nejednotné nielen na Slovensku, ale i vo svete. Najčastejšie sa stretávame s termínmi ako postihnutý, defektný alebo invalidný jedinec. Rezort školstva najčastejšie operuje s termínom postihnutý, v rezorte sociálneho zabezpečenia sa používa pojem invalidný jedinec a z medicínskeho hľadiska je v zdravotníctve frekventované označenie defektný alebo

zdravotne postihnutý jedinec. Vo všeobecnosti sa u nás udomácňuje označenie *jedinec vyžadujúci špeciálnu starostlivosť*.

L. Ďurič, M. Bratská a kol. (1997) uvádzajú v terminologickom slovníku podľa M. Zelinu, že postihnutý je jedinec trpiaci nejakým druhom trvalého telesného, zmyslového, mentálneho alebo rečového poškodenia, ktoré má negatívny vplyv na jednotlivca a jeho rozvoj, pričom ho znevýhodňuje v komparácii s nepostihnutými ľuďmi.

L. Kiczko a kol. (1997) charakterizujú pojem handicap ako telesnú či psychickú nevýhodu jedinca v porovnaní s ostatnými, väčšinou ako dôsledok deformity. Je to situácia, v ktorej neexistujú rovnaké podmienky na výkon jedinca, čím sa stáva znevýhodneným.

Pri zdravotnom postihnutí ide zväčša o trvalé chýbanie, stratu alebo poškodenie nejakého životne dôležitého orgánu, štruktúry či funkcie alebo o následok ochorenia, ktoré má chronický charakter a spravidla vedie aj k sociálne negatívnym dôsledkom, k takzvanej sociálnej núdzi, v najhoršom prípade až k hmotnej núdzi – sociálnej odkázanosti. Obmedzenie činnosti následkom poruchy však nemusí viesť až k úplnej spoločenskej izolácii, respektíve k úplnému vylúčeniu z pracovnej aktivity. Často naopak nahradením porušenej štruktúry alebo rozvinutím iných, kompenzujúcich funkcií či mechanizmov a v neposlednom rade poskytnutím primeraných zdravotných a kompenzačných pomôcok, ako aj úpravou prostredia možno dosiahnuť aj vysoký stupeň profesionality.

Legislatívne a spoločenské pozadie

Svetová zdravotnícka organizácia vypracovala v roku 1980 Medzinárodnú klasifikáciu porúch, disaptibility a handicapu s ambíciou poskytnúť nástroj na komplexné zhodnocovanie javov súvisiacich s chorobou alebo so zdravotným postihnutím v živote človeka. Sústreďenie pozornosti na vonkajšie podmienky života človeka so zdravotným postihnutím vyvrcholilo na začiatku 80. rokov prijatím dokumentu OSN Svetový akčný plán týkajúci sa ľudí so zdravotným postihnutím (1982) založeného na dvoch principiálnych cieľoch: na plnej účasti a na rovnosti ľudí s postihnutím. Týmto obdobím sa začalo jasné odborné smerovanie k takzvanému sociálnemu modelu zdravotného postihnutia. Osemdesiate roky minulého storočia sú pre vyspelé krajiny charakteristické snahou o dosiahnutie integrovaného prístupu pri zabezpečovaní základných práv a slobôd handicapovaných občanov, vychádzajúcou zo zásady, že základné práva musia byť dané všetkým rovnako. Bol prijatý celý rad dôležitých medzinárodných dokumentov, ktoré síce v právnom slova zmysle nie sú vždy záväzné, zakotvujú však široké štandardy pre oblasť ľudských práv. Ide napríklad o Deklaráciu mentálne postihnutých osôb (OSN 1971), Deklaráciu práv zdravotne postihnutých

¹ PhDr. Lenka Haburajová Ilavská, Katedra sociálnej práce Univerzita Konštantína filozofa v Nitre, lhaburajova-ilavska@ukf.sk, Mgr. Ružena Žarnovičová, Katedra pedagogiky Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, rzarnovicova@ukf.sk.

osôb (OSN 1975), Štandardné pravidlá na vytváranie rovnakých príležitostí pre osoby so zdravotným postihnutím (OSN 1993) a pod. K týmto trendom sa pripojila aj Slovenská republika, ktorá vo svojej základnej norme – Ústave SR upravuje základné práva a slobody. V čl. 12 Ústavy SR sa hovorí: „Ľudia sú slobodní a rovní v dôstojnosti i v právach. Základné práva a slobody sú neodňateľné a nescudziteľné, nepremlčateľné a nezrušiteľné. Zaručujú sa všetkým bez rozdielu pohlavia, rasy, farby pleti, jazyka, viery a náboženstva, politického či iného zmýšľania, národného alebo sociálneho pôvodu, príslušnosti k národnostnej alebo etnickej menšine, majetku, rodu alebo iného postavenia. Nikoho nemožno z týchto dôvodov poškodzovať, zvyhodňovať alebo znevýhodňovať.“

V zákone č. 195/1998 Z. z. o sociálnej pomoci sú bližšie špecifikované dva pojmy, súvisiace s chudobou a so sociálnym znevýhodnením. Hmotná núdza je v zákone charakterizovaná ako stav, keď príjem občana nedosahuje životné minimum. Občan, ktorý je v stave hmotnej núdze z objektívnych dôvodov, si nemôže vlastným pričinením, najmä vlastnou prácou, zabezpečiť či zvýšiť príjem vzhľadom na svoj vek alebo nepriaznivý zdravotný stav. Druhým v zákone spomenutým pojmom je sociálna núdza. Ide o stav, keď si občan nemôže sám zabezpečiť starostlivosť o svoju osobu, domácnosť, ochranu a uplatňovanie svojich práv, právom chránených záujmov alebo kontakt so spoločenským prostredím, a to najmä vzhľadom na svoj vek, nepriaznivý zdravotný stav, sociálnu neprispôsobivosť a stratu zamestnania. Ďalej môže podľa tohto zákona ísť o stav, keď občan s ťažkým zdravotným postihnutím potrebuje zmierniť sociálne dôsledky ťažkého zdravotného postihnutia alebo ich prekonať. Za nepriaznivý zdravotný stav sa na účely tohto zákona považujú invalidita, podľa právoplatného rozhodnutia posudku Sociálnej poisťovne, choroba, porucha zdravia alebo zdravotné postihnutie uznané príslušným ošetrovujúcim lekárom. Občanovi sa tiež vydáva preukaz občana s ťažkým zdravotným postihnutím. Tento preukaz oprávňuje jeho držiteľa na niektoré úľavy, napríklad zľavy na cestovnom v železničnej, autobusovej alebo mestskej hromadnej doprave.

Cieľom sociálnej pomoci občanom s ťažkým zdravotným postihnutím je vytvoriť pre nich a pre ich rodiny porovnateľné životné podmienky s rodinami bez zdravotne postihnutého člena, dať im možnosť, aby sami mohli rozhodovať o sebe a ovplyvňovať kvalitu svojho života.

Formy riešenia sociálnej núdze a možnosti kompenzácie

Kompenzovať sociálne dôsledky ťažkého zdravotného postihnutia znamená prispievať občanovi na úhradu zvýšených nákladov, ktoré mu v dôsledku ťažkého zdravotného postihnutia vznikajú v rozličných oblastiach života a ktoré si nedokáže pokryť vlastným pričinením, prípadne pomocou svojej

rodiny tak, aby výrazne neklesla jeho životná úroveň a úroveň jeho rodiny. Na zvládanie svojho zdravotného postihnutia človek často potrebuje okrem základnej zdravotnej starostlivosti v ambulancii či v nemocnici aj rehabilitáciu, prípadne zdravotné a kompenzačné pomôcky.

Poskytovanie kompenzácií zdravotne ťažko postihnutým občanom (okrem zdravotníckych pomôcok, ktoré sa poskytujú na základe predpisu lekára) je v súčasnosti v Slovenskej republike upravené zákonom č. 195/1998 Z.z. o sociálnej pomoci v znení neskorších predpisov. Ide o zákon, ktorý je koncipovaný univerzálne pre oblasť poskytovania sociálnej pomoci všetkým občanom, ktorí takúto pomoc potrebujú. Nie je to teda špeciálny zákon, ktorý by sa týkal výlučne len zdravotne ťažko postihnutých občanov. V rámci uvedeného zákona sa ťažko zdravotne postihnutých občanov týkajú najmä časti obsahujúce ustanovenia o sociálnych službách, peňažných príspevkoch na kompenzáciu a peňažného príspevku za opatrovanie. Na základe posúdenia sa vydáva posudok, ktorý stanovuje mieru funkčnej poruchy a obsahuje vyjadrenie, či ide o občana s ťažkým zdravotným postihnutím a či obsahuje aj sociálne dôsledky ťažkého zdravotného postihnutia. Súčasťou posudku je vždy návrh formy kompenzácie. Je potrebné zdôrazniť, že na jednotlivé druhy kompenzácií nie je právny nárok. Záleží preto vždy na posúdení konkrétneho prípadu a príslušného úradu, aké kompenzácie žiadateľovi prizná. Niektoré z foriem kompenzácií sa tiež vzájomne vylučujú. Nie je možné napríklad priznať súčasne opatrovateľskú službu aj peňažný príspevok za opatrovanie alebo peňažný príspevok na osobnú asistenciu. Podľa uvedeného zákona je *kompenzácia* určená na prekonanie alebo zmiernenie sociálnych dôsledkov ťažkého zdravotného postihnutia. Za *sociálny dôsledok* sa považuje znevýhodnenie, ktoré má občan s ťažkým zdravotným postihnutím v porovnaní so zdravým občanom rovnakého veku, pohlavia a za rovnakých podmienok. *Formami kompenzácie* sú sociálne služby, peňažné príspevky a peňažný príspevok za opatrovanie. Na účely kompenzácie sa u občana posudzuje *mera funkčnej poruchy* podľa druhov zdravotného postihnutia. Miera funkčnej poruchy sa stanovuje v percentách. Ak má občan viac druhov funkčných porúch, miera funkčnej poruchy sa ohodnotí podľa najvyššej z nich. Stanovené percento možno zvýšiť až o 20 %, a to s prihliadnutím na ďalšie funkčné poruchy, ktoré vzájomne súvisia a spôsobujú znevýhodnenie. Za občana s ťažkým zdravotným postihnutím sa považuje občan, ktorého miera funkčnej poruchy je najmenej 50 %. Na účely kompenzácie sa ďalej tiež posudzujú osobnostné predpoklady (predovšetkým hodnotenie vlastností a úsilia riešiť sociálnu núdzu vlastným pričinením, najmä vlastnou prácou), rodinné prostredie (najmä hodnotenie pomoci rodiny) a prostredie, ktoré ovplyvňuje jeho integráciu do spoločnosti (najmä hodnotenie podmienok bývania a prístupnosti stavieb).

Všetky doteraz uvedené poznatky významnou mierou ovplyvnili prístup k riešeniu sociálnej núdze občanov s ťažkým zdravotným postihnutím prostredníctvom kompenzácie sociálnych dôsledkov ich stavu, zakotvenej v zákone o sociálnej pomoci. (Haburajová-Ilavská 2003: 42) Je dôležité si uvedomiť, že takéto riešenie sociálnych dôsledkov neznamená poskytovanie výhod, ale zmierňovanie, prípadne odstraňovanie tých znevýhodnení, ktoré občanom s ťažkým zdravotným postihnutím vznikajú v spoločnosti, a vyrovňovanie ich východiskovej pozície pri ovplyvňovaní svojej životnej cesty s občanmi bez postihnutia.

Špecifiká postihnutého jedinca

Základným faktom, s ktorým sa stretávame vo vývine skomplikovanom postihnutím, je dvojaká úloha organického nedostatku v procese tohto vývinu a utvárania osobnosti dieťaťa (Požár 1996: 8). Vygotský (1983) uvádza (podľa: Požár 1996), že na jednej strane znamená postihnutie mínus, obmedzuje jedinca, znamená slabosť, zníženie rozvoja a na druhej strane, práve preto, že vytvára ťažkosti, stimuluje k zvýšenému, intenzívnejšiemu napredovaniu. Primárna téza spočíva v tom, že v prípade, keď nedošlo k eliminácii funkčných a osobnostných rezerv nutných pre vznik kompenzácie, sú vyvolávané stimuly k vypracovaniu tejto kompenzácie. Podstatné je, že spolu s postihnutím sú dané aj sily, tendencie, usilovanie o jeho prekonanie, vyrovnanie.

Bolo by však omylom nazdávať sa, že proces kompenzácie sa vždy nevyhnutne musí skončiť úspechom. Tak ako každý proces prekonávania prekážok má aj tento dve krajné východiská, výsledky, a to víťazstvo a porážku. Medzi nimi sa nachádza veľký počet rôznych stupňov prechodu od jedného pólu k druhému. Výsledok potom závisí od viacerých príčin, ale najmä od vzájomného vzťahu medzi stupňom nedostatku alebo postihnutia a bohatstvom kompenzačného fondu. Nech by bol výsledok kompenzácie akýkoľvek, vždy, za každých okolností vývin sťažený postihnutím je tvorivým procesom (organickým i psychickým) vytvárania a pretvárania osobnosti jedinca na základe prestavby všetkých funkcií prispôsobovania, vytvárania nových nadstavbových, nahrádzajúcich, vyrovnávacích procesov, vyvolaných postihnutím a kliesnenia nových, nepriamych okľukových ciest vývinu. Všetci postihnutí však majú nezávisle od druhu svojho postihnutia jeden spoločný znak. Sú „iní“ ako ostatní, a práve táto „odlišnosť“ do istej miery naznačuje ich ďalšiu životnú dráhu, odlišnú od väčšinového priemeru. Často sa u nich prejavuje tendencia k izolácii od spoločnosti. V minulosti to podporovala aj v podstate separátna výchova týchto jedincov. Aj keď sa v poslednom čase situácia u nás poznateľne zmenila, stále sa u postihnutých prejavuje narušená schopnosť zaraďovať sa do spoločnosti. Odchýlky v ich

osobnostnom vývine vyvolávajú predovšetkým poruchy v oblasti kognície a komunikácie, ale môžu narušiť aj emocionálno-vôľovú oblasť, čo môže mať za následok vznik patologických foriem správania (Jakabčic, Požár, 1996).

Postihnutý skoro vždy v nejakej forme pociťuje svoju znevýhodňujúcu situáciu vyplývajúcu zo svojho stavu, čo sa potom môže odraziť v tiesnivom pociťovaní menejcennosti. Skutočná pomoc sa potom musí zamerať najmä na výchovu k samostatnosti, čo najmenšej závislosti od prostredia a poskytnutie možností na pracovnú a sociálnu integráciu. Postihnutie však neznamená mimoriadnu situáciu iba pre postihnutého človeka ale aj pre jeho blízke okolie. Aj zaradenie takéhoto občana do pracovného procesu vyvoláva oveľa väčšie problémy ako zaradenie zdravého. Má značne sťažené možnosti samostatne sa uživiť alebo ich nemá vôbec. U každého postihnutého jedinca často vznikajú pri nadväzovaní známosti s druhým pohlavím, pri hľadaní životného partnera alebo pri zakladaní rodiny neprekonateľné prekážky. Tieto problémy sú značným sociálnym handicapom, ktorý sa nabaluje na primárne postihnutie. Samozrejme, prejavuje sa to v utváraní osobnosti, najmä v sebahodnotení, v postojoch k nepostihnutej populácii a vedie to k zvyšovaniu sociálnej izolácie (Jakabčic, Požár 1996).

Postoje spoločnosti k postihnutým

Postoje spoločnosti k postihnutým sa vždy spätne odrážajú v ich psychike, najmä v akceptácii, vo vykonávaní určitej „role“ postihnutého, ktoré im práve spoločnosť môže nanútiť, aj keď nie zámerne. „Postihnutý človek sa predsa líši od spoločensky uznávaného ideálu, a to niekedy už svojím vzhladom, svojimi schopnosťami, výkonomi a tiež v niektorých osobnostných črtách alebo osobitostiach.“ (Požár 1996: 89) Odlišnosti a výnimočnosti pociťuje verejnosť skôr ako znekludňujúce, cudzie, ohrozujúce či dokonca nebezpečné a menej ich vníma ako vítané, želateľné, poskytujúce rozmanitosť.

Ku skúmaniu postojov spoločnosti k takýmto spôsobom odlišným ľuďom u nás viedla okrem teoretického záujmu aj skutočnosť, že podobne ako vo väčšine vyspelých krajín sa aj v SR začína dávať do popredia a realizovať integrovaná príprava. To znamená, že zmyslovo, telesne alebo mentálne postihnutí jedinci sa začínajú vzdelávať spolu s nepostihnutými v približne rovnakých podmienkach. Aké postoje voči nim spoločnosť zaujíma, má bezprostredný vplyv aj na úspešnosť školskej a sociálnej integrácie. Vo všetkých štátoch si integrácia vyžiadala značne dlhý čas, zvýšené organizačné úsilie a, samozrejme, veľké finančné náklady. Nikdy však nebola úspešná, pokiaľ sa nezmenili postoje spoločnosti k postihnutým a pokiaľ tieto postoje neboli priaznivé (Požár 1996). V postojoch spoločnosti badať u nás

v poslednom čase predsa len istý pozitívny posun. Ako uvádzajú I. Jakabčic a L. Požár (1996) podľa J. Jesenského (1994), zrejme sa tu prejavuje zviditeľňovanie postihnutých nielen v masovokomunikačných prostriedkoch, v športe, ale aj v ďalších oblastiach záujmu verejnosti. Stále však ešte nemožno postojiť spoločnosti považovať ani zďaleka za optimálne. Napríklad ochota niečo pre týchto ľudí urobiť, je stále skôr vecou úzkeho okruhu blízkych ľudí a vo všeobecnosti nie je uspokojivá. Tieto skutočnosti korešpondujú so závermi o stále dosť nízkom statuse handicapovaných v spoločnosti a o problémoch vynárajúcich sa v súvislosti s ich integráciou. Musíme si uvedomiť, že len charitatívne aktivity status postihnutých v spoločnosti rozhodne nezvýšia. Je zrejme, že proces integrácie bude dlhodobá záležitosť, ktorá si vyžiada nielen značné finančné prostriedky, ale aj trvalejšie posuny v postojoch spoločnosti k zdravotne postihnutým a ich integrácii (Jakabčic, Požár 1996).

Záver

V súčasnej vyspelejšej civilizovanej spoločnosti, ktorá hlása rovnosť šancí pre všetkých ľudí bez rozdielu a boj proti nezmyselným predsudkom minulosti, postihnutí jedinci stále často trpia sociálnou diskrimináciou a chudobou. Z právnej stránky sú síce chránení zákonmi a medzinárodnými deklaráciami, no kvalita ich života tomu v reálnom živote nezodpovedá v takej miere, ako by si zasluhovali. Ľudia, ktorých sa tieto problémy bytostne dotýkajú, i tí, čo sa s nimi stretávajú v profesionálnom živote v snahe riešiť ich, poznajú negatívne dôsledky sociálnej znevýhodnenosti a chudoby postihnutých najlepšie. Preto je potrebné podporovať verejnú diskusiu na túto tému, aby sa problematika života postihnutých dostala do širšieho povedomia verejnosti a nezostala len smutným štatistickým údajom.

LITERATÚRA

- BRAŽINOVÁ, A., ORGONÁŠOVÁ, M., 2003: V koži pacienta – zdravotná starostlivosť. Bratislava : Slovenský helsinský výbor.
 ĎURIČ L., BRATSKÁ, M. a kol. 1997: Pedagogická psychológia – terminologický a výkladový slovník. Bratislava : SPN. 464. ISBN 80-08-02498-4.
 HRONCOVÁ, J., HUDECOVÁ, A., MATULAYOVÁ, T., 2000: Sociálna pedagogika a sociálna práca. Banská Bystrica: PF UMB.
 HABURAJOVÁ-ILAVSKÁ, L., 2003: Analýza súčasného stavu poskytovaných sociálnych služieb v regióne Liptova. Rigorózna práca. Nitra: UKF.
 JAKABČIC, I., POŽÁR, L., 1996: Všeobecná patopsychológia. Bratislava: IRIS. 196. ISBN 80-223-1021-2.

- JAVORSKÝ, I., ZÁNIOVÁ, B., 2003: Paragrafy bez tajomstiev – Kompenzačné príspevky a pomôcky. Slovenský helsinský výbor, Bratislava.
 KICZKO, L. a kol. 1997: Slovník spoločenských vied. SPN. 304. Bratislava. ISBN 80-08-02592-1.
 KRUPA, S., 2003: Podaná pomocná ruka – sociálna pomoc. Slovenský helsinský výbor, Bratislava.
 POŽÁR, L., 1996: Psychológia osobností postihnutých. UK. 111, Bratislava. ISBN 80-223-1021-2.
 REPKOVÁ, K., 2002: Teoreticko-metodologické východiská konceptu nezávislého života ľudí so zdravotným postihnutím. In: Sociálna práca a sociálna politika, roč. 10, č. 4.
 REPKOVÁ, K., 2001: Uplatňovanie posudkového prvku v sociálnej pomoci klientom so zdrav. postihnutím – doterajšie skúsenosti. In: Sociálna práca a sociálna politika, roč. 9.
 REPKOVÁ, K., 2000: Sociálna pomoc ľuďom s ŤZP vo svetle nového posudkového modelu. In Zborník z konferencie Humanotech. Bratislava.
 STRIEŽENEC, Š., 1999: Úvod do sociálnej práce. Trnava: Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR. 2004. Občan v sociálnej politike. MPSVR SR, Bratislava.
 MINISTERSTVO PRÁCE, SOCIÁLNYCH VECÍ A RODINY SR, 2004. Nová sociálna politika – podpora rodinám. MPSVR SR, Bratislava.
 ŠRAMOVÁ, B. 2003: Rekvalifikačný kurz pre dlhodobo nezamestnaných občanov SR. Osobný asistent občana s ŤZP. In: Sociálna práca a sociálna politika, roč. 11, 12.
 ZÁKON č. 195/1998 Z. z. o sociálnej pomoci.
 ZÁKON č. 5/2004 Z. z. o službách nezamestnanosti.
<http://www.employment.gov.sk>

ZABEZPEČENIE ZÁKLADNÝCH ŽIVOTNÝCH POTRIEB A SCHÉMY MINIMÁLNYCH PRÍJMOV

Silvia RYBÁROVÁ¹

Garantované minimálne príjmy sú súčasťou sociálnej ochrany najzraniteľnejších skupín obyvateľstva a jedným z nástrojov boja proti chudobe a integrácie ľudí vylúčených z trhu práce. V súčasnosti máme na Slovensku dve schémy minimálnych sociálnych príjmov: životné minimum² a pomoc v hmotnej núdzi.

Životné minimum je definované ako spoločensky uznaná minimálna hranica príjmov fyzickej osoby, pod ktorou nastáva stav jej *hmotnej núdze*. Pritom hmotná núdza rečou legislatívy je stav, keď príjem občana a fyzických osôb, ktoré sa s občanom spoločne posudzujú, nedosahuje *životné minimum* a občan a fyzické osoby, ktoré sa s ním posudzujú, si príjem nemôžu zabezpečiť alebo zvýšiť vlastným pričinením. Dávka patrí občanovi, ktorý je v hmotnej núdzi, a fyzickým osobám, ktoré sa s občanom v hmotnej núdzi spoločne posudzujú, na *zabezpečenie základných životných podmienok*.

Napriek tomu, že životné minimum je spoločensky uznaná minimálna hranica príjmov, od roku 2001 zákon o životnom minime nezakladá nárok na žiadnu dávku a slúži len ako kritérium na odvodzovanie výšky niektorých dávok sociálneho zabezpečenia. Ak sú príjmy spoločne posudzovaných osôb (domácnosti alebo rodiny) vyššie, ako je zákonom stanovená suma životného minima, osoba alebo domácnosť nie je v hmotnej núdzi a nemá nárok na dávku a príspevky. Ak sú príjmy domácnosti nižšie, ako je suma životného minima, domácnosť sa nachádza v hmotnej núdzi, ale to ešte nezna-

¹ Ing. Silvia Rybárová, CSc., Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny, Bratislava.

² Genézou životného minima ako jedného z najdôležitejších inštitútov sociálnej politiky sa zaoberajú autorky publikácie Životné minimum Jana Filipová a Silvia Valná. Životné minimum od r. 1991, keď bolo po prvýkrát uzákonené, zaznamenalo výrazné zmeny. Zmenili sa prístupy k jeho definovaniu, metóde určovania, ako aj pravidlá a podmienky jeho uplatňovania v praxi. Autorky popisujú údajovú bázu, na základe ktorej boli vypočítané sumy životného minima, pričom boli využité výsledky príjmovej diferenciácie obyvateľstva, ako aj analýzy peňažných výdavkov domácností zo štatistiky rodinných účtov.

mená, že má automaticky nárok aj na pomoc v hmotnej núdzi. Tá sa poskytuje formou dávky a príspevkov, pričom ich výška je pevne stanovená v zákone č. 599/2004 Z. z. o pomoci v hmotnej núdzi a o zmene a doplnení niektorých zákonov. Nová výška životného minima sa upravuje vždy k prvému júlu príslušného roka na základe rastu životných nákladov nízko-príjmových domácností a čistých peňažných príjmov na osobu.

To znamená, že skutočne štátom garantovaným minimálnym príjmom v čase dlhodobejšej straty zamestnania alebo iných životných udalostí s následkom straty príjmu je len dávka pomoci v hmotnej núdzi a od 1. 9. 2005 bola nárokovateľná suma stanovená v nasledujúcej výške:

- u jednotlivca 1 560 Sk mesačne,
- u jednotlivca s dieťaťom alebo najviac so štyrmi deťmi 2 500 Sk mesačne,
- pri dvojici bez detí 2 710 Sk mesačne,
- pri dvojici s dieťaťom alebo najviac so štyrmi deťmi 3 700 Sk mesačne,
- u jednotlivca s viac ako štyrmi deťmi 3 710 Sk mesačne,
- pri dvojici s viac ako štyrmi deťmi 4 950 Sk mesačne.

Ak je občan alebo fyzická osoba, ktorá sa s občanom v hmotnej núdzi spoločne posudzuje, tehotná žena, výška dávky sa zvyšuje o 350 Sk mesačne. Toto zvýšenie patrí tehotnej žene od začiatku štvrtého mesiaca tehotenstva, ak preukáže svoje tehotenstvo tehotenským preukazom a počas tehotenstva pravidelne navštevuje tehotenskú poradňu. Od 1. 1. 2006 aj matkám s dieťaťom do jedného roku veku.

Napriek tomu, že právo na zabezpečenie základných životných podmienok je garantované Ústavou SR³, základné životné podmienky nie sú definované a nie je ani známa reálna výška nevyhnutných nákladov na ich zabezpečenie. Za základné životné podmienky sa na účely zákona o pomoci v hmotnej núdzi považujú jedno teplé jedlo denne, nevyhnutné ošatenie a prístrešie. Aj napriek tejto definícii je však veľmi zložitá premietnuť tieto životné podmienky, resp. potreby do konkrétnych položiek, na základe ktorých by bolo možné stanoviť garantované minimum vo finančnom vyjadrení.

³ V čl. 39 ods. 2 Ústavy SR sa uvádza: „Každý, kto je v hmotnej núdzi, má právo na takú pomoc, ktorá je nevyhnutná na zabezpečenie základných životných podmienok.“

Metodika stanovenia základných životných podmienok

V podstate jedinou štatistickou databázou, ktorá obsahuje informácie o príjmoch a výdavkoch domácností, je tzv. štatistika rodinných účtov, ktorú pravidelne realizuje Štatistický úrad SR.⁴

Pri vyčíslení výdavkov na základné životné podmienky sme zvolili dva základné metodické kroky:

1. výber položiek, ktoré by predstavovali minimálny spotrebný kôš,
2. výber nízkopříjmových domácností, v ktorých budeme sledovať výdavky na minimálny spotrebný kôš.

Ak teda vychádzame zo zákona o pomoci v hmotnej núdzi a z ústavného práva na dôstojný život, minimálny spotrebný kôš by sa mal minimálne skladať z výdavkov na *potraviny, odevy, obuv* a vybraných položiek zabezpečujúcich bývanie, ako sú *nájomné, voda, elektrina, plyn, kúrenie a teplá voda*. Samozrejme, aj pri agregovanej položke *potraviny* by bolo možné selektovať niektoré položky, ale do tohto výberu vstupujú veľmi silne subjektívne postoje toho-ktorého autora, preto som sa rozhodla ponechať celú škálu potravinových položiek s tým, že priemerné údaje odrážajú a zachytávajú racionálny rozmer – ak si domácnosť jeden deň dovoľí kúpiť drahšiu potravinu, na druhý deň sa o to viac musí uskromniť.

Aby sme skutočne vybrali minimálne výdavky na minimálny spotrebný kôš, musíme vybrať z celej vzorky práve tie domácnosti, ktoré majú najnižšie príjmy. Pre potreby hodnotenia životnej úrovne a minimálneho štandardu sa za takéto domácnosti považujú tie, ktoré sa nachádzajú pod 2. decilom príjmoveho rozdelenia. To znamená, že ak zoradíme domácnosti od najnižšieho príjmu na ekvivalentného člena po najvyšší, potom prvých 20 % domácností sú tie s najnižšími príjmami. Hranica pre takéto stanovenie domácností bola v roku 2004 na úrovni 6 911 Sk na ekvivalentného člena pri použití modifikovanej ekvivalentnej škály OECD (prvý dospelý má váhu 1, dieťa do 14 rokov 0,3 a ostatní 0,5).

⁴ Údaje v roku 2004 boli získané od 4 603 náhodne vybraných domácností z celej Slovenskej republiky, ktoré boli ochotné dobrovoľne poskytnúť informácie o svojom rozpočte. Výber spravodajských jednotiek sa uskutočnil formou dvojstupňového stratifikovaného (oblastného) náhodného výberu. Ako opora pre výber jednotiek slúžil zoznam domácností v trvalo obývaných bytoch vypracovaný z výsledkov posledného sčítania obyvateľov (SODB 2001). Stratami (oblastami) boli kraj a veľkostná skupina obce. V každom administratívnom kraji bol vybraný rovnaký počet domácností. Štruktúra vybraných domácností za kraj zodpovedala skutočnej štruktúre domácností podľa veľkostných skupín obcí v danom kraji. Domácnosti ostávali spravodajcami rodinných účtov dva po sebe idúce mesiace.

Keďže spotreba domácnosti je rôzna podľa zloženia jej členov, spotrebné výdavky sledujeme za 8 typov domácností. Pozri tabuľku č. 1

Tabuľka č. 1 Výdavky na vybrané položky v Sk za mesiac v roku 2004

Výdavkové položky	Zloženie domácnosti							
	1+0	1+1	1+2	2+0	2+1	2+2	2+3	2+4
Potraviny	1972	2514	3337	3053	3678	4398	6071	6168
Odevy	86	301	477	202	359	618	696	1007
Obuv	59	298	219	171	335	243	584	410
Nájomné	98	215	280	82	229	176	174	117
Voda	238	377	453	331	360	441	459	415
Elekt. plyn. palivá	2124	2377	2363	2887	3170	3185	3893	3170
Suma ZŽP	4577	6082	7130	6726	8132	9061	11878	11287
Zdravie	19	33	30	46	82	86	99	25
Vzdelanie	28	67	48	82	56	117	174	170
Suma	4624	6183	7207	6854	8270	9264	12151	11482

Zdroj: Štatistika rodinných účtov, ŠÚ SR, 2004.

Vysvetlivky: ZŽP – základné životné podmienky.

Ako vidieť z údajov v tabuľke č. 1, len pri domácnosti jednotlivca sú výdavky na bývanie najvyššie, kým pri ostatných typoch domácností dominujú výdavky na výživu. Výdavky na nájomné sú z pohľadu skutočných výdavkov nízke, obyvatelia nájomných bytov platia v priemere o 1 000 Sk viac, treba si tu však uvedomiť, že ide o priemerné číslo, ktoré zahŕňa aj domácnosti, ktoré nájomné neplatia, pretože bývajú v domoch alebo bytoch v osobnom vlastníctve. (V súčasnosti nájomné byty v bytovom fonde Slovenska predstavujú asi 3 %.) Vlastníci domov a bytov však platia platby za správu domu a oproti domácnostiam žijúcim v nájomných bytoch majú vyššie výdavky na elektrinu a plyn, čo v konečnom dôsledku vyrovnáva priemerné údaje za bývanie. (Keďže výška príspevku na bývanie tiež nerozlišuje vlastníkov a nájomcov bytov, na vyčíslenie sumy minimálnych výdavkov na bývanie sme pre potreby tohto analytického príspevku ponechali priemerné údaje.)

V tabuľke č. 1 uvádzame aj priemerné výdavky na zdravie a vzdelanie, ktoré v mesačných sumách predstavujú malú položku. Zohráva tu však úlohu sezónnosť a nárazovosť týchto výdavkov v jesenných mesiacoch, pokiaľ ide o výdavky na vzdelanie, a zimných mesiacoch v prípade výdavkov na zdravie. Takto stanovená suma reálnych výdavkov je pre jednotlivca takmer totožná so životným minimom. Výrazne väčšie rozdiely možno vidieť v prípade viacčlenných domácností. Porovnaj údaje v tabuľkách 1 a 2.

Tabuľka č. 2 Škály váh pri výpočte životného minima a výdavkov na základné životné podmienky

	Zloženie domácnosti							
	1+0	1+1	1+2	2+0	2+1	2+2	2+3	2+4
<i>ŽM</i>	4580	6660	8740	7780	9860	11940	14020	16100
škála ŽM	1	1,45	1,91	1,70	2,15	2,61	3,06	3,52
škála ZŽP	1	1,33	1,56	1,47	1,78	1,98	2,59	2,47
OECD – modif. Škála	1	1,3	1,6	1,5	1,8	2,1	2,4	2,7
<i>ŽM – modifikované*</i>	4580	5954	7328	6870	8244	9618	10992	12366

Vysvetlivky: ŽM – životné minimum, ZŽP – základné životné podmienky.

* Deťom bola priradená váha 0,3, t.j. ktorá je podľa OECD pre deti vo veku do 14 rokov.

Životné minimum rastie oveľa dynamickejšie s počtom detí v domácnosti. Je to spôsobené skutočnosťou, že pri tvorbe ŽM sa použila klasická škála OECD (1 – prvý dospelý, 0,7 druhý člen a 0,5 dieťa do 14 rokov). Skutočná spotreba domácností, suma ZŽP je však bližšie modifikovanej škále a v prípade viacčlenných domácností je dokonca ešte nižšia. To navodzuje požiadavku veľmi jednoduchšej úpravy ŽM prostredníctvom modifikovanej škály OECD a využívať ho ako garantované minimum namiesto dávky pomoci v hmotnej núdzi.

Tabuľka č. 3 Porovnanie dávky pomoci v hmotnej núdzi s modifikovaným životným minimom

	Zloženie domácnosti							
	1+0	1+1	1+2	2+0	2+1	2+2	2+3	2+4
<i>Suma ZŽP</i>	4577	6082	7130	6726	8132	9061	11878	11287
Zdravie	19	33	30	46	82	86	99	25
Vzdelanie	28	67	48	82	56	117	174	170
<i>Suma</i>	4624	6183	7207	6854	8270	9264	12151	11482
<i>ŽM – modifikované</i>	4580	5954	7328	6870	8244	9618	10992	12366
<i>DPHN – do 1. 7. 2004</i>								
základná dávka	1530	2450	2450	2660	3630	3630	3630	3630
príspevok na zdravie	50	100	150	100	150	200	250	300
príspevok na bývanie	980	1670	1670	1670	1670	1670	1670	1670
aktivačný, ochranný	1500	1500	1500	3000	3000	3000	3000	3000
<i>Spolu</i>	4060	5720	5770	7430	8450	8500	8550	8600
dotácia na stravu*		620	1240		620	1240	1860	2480
dotácia na šk. potr.**		100	200		100	200	300	400
<i>Spolu</i>	4060	6440	7210	7430	9170	9940	10710	11480
dotácia na štipendiá***		300	600		300	600	900	1200
<i>Spolu</i>	4060	6740	7810	7430	9470	10540	11610	12680

Vysvetlivky: * obed 25 Sk/deň, desiata 6 Sk/deň; ** na žiaka 1 000 Sk/rok;*** 200, 300, 500 Sk /žiaka.

Porovnajme však takto upravené ŽM s dávkou pomoci v hmotnej núdzi platné v roku 2004. Nárokovateľná suma dávky pomoci v hmotnej núdzi bola najbližšie (cca 200 Sk) modifikovanej sume ŽM v prípade jednodetných domácností, a to neúplných, ako aj úplných. Rozdiely výrazne stúpajú s pribúdajúcim počtom detí. Iný obraz sa nám však naskytá, ak k nárokovateľnej sume pre výpočet dávky pomoci v hmotnej núdzi pripočítame dotácie na stravu, školské pomôcky a štipendiá (v súčasnosti je táto dotácia premenovaná na motivačný príspevok), na ktoré majú nárok deti, ktoré sa spolu s rodičmi nachádzajú v hmotnej núdzi. Spolu s dotáciami v podstate všetky typy domácností majú štátom garantovaný nárok na rovnakú alebo dokonca vyššiu sumu, ako je modifikované ŽM, a to aj v prípade, ak do sumy nezarátame štipendiá, ktoré sú v praxi len veľmi ťažko dosiahnuteľné pre deti vyrastajúce v hmotnej núdzi. Nárok na dotáciu na stravu je podmienený len aktívnou účasťou žiaka na vyučovaní.

Táto analýza naznačuje, že nie je opodstatnené udržiavať obe schémy minimálnych príjmov, ktoré samostatne obsahujú určité nedostatky. Zdá sa,

že riešením by bolo spojenie pozitívnych prvkov oboch schém do jednej minimálnej schémy postavenej na reálnych potrebách rôznych typov domácností pre zabezpečenie základných životných podmienok, pri zachovaní motivačných prvkov jednotlivých nárokovateľných príspevkov. V takomto prípade by to znamenalo, že podmienky na poskytovanie príspevku na bývanie či aktivačného príspevku by boli zachované, pričom ochranný príspevok by mal pokrývať všetkých tých, čo z objektívnych dôvodov nemôžu participovať na trhu práce. Dotácie na stravu, školské pomôcky a štipendiá by sa stali súčasťou nárokovateľných zložiek ŽM a nevylučovalo by to poskytnutie ich v naturálnej forme prostredníctvom osobitného príjemcu.

Výhodou takto vytvoreného ŽM by bolo započítavanie súčasných dotácií do príjmov domácností, pretože v skutočnosti už dnes ich možno považovať za nepriame, resp. naturálne príjmy, avšak pri výpočte chudoby sa táto sociálna pomoc nachádza mimo metodiky pre započítavanie jednotlivých zložiek príjmu do disponibilného príjmu domácnosti. Tým skôr, že od 1. 1. 2006 sa poskytovanie dotácií rozšírilo na širší okruh poberateľov.⁵ Valorizácia jednotlivých súčastí nárokovateľnej dávky by sa opierala o rast životných nákladov relevantných spotrebných položiek nízkopríjmových domácností.

Úvahy nastolené v tomto príspevku je potrebné chápať ako príspevok do diskusie ku garantovaným schémam minimálnych príjmov na Slovensku, ktoré sú súčasťou aj sociálnej agendy Európskej komisie do roku 2010.

⁵ Vzhľadom na pozitívne efekty tohto politického opatrenia MPSVR SR od 1. 1. 2006 rozšírilo okruh detí, na ktoré sa môžu poskytovať dotácie na stravu, školské potreby a motivačný príspevok:

- na všetky deti, ktoré navštevujú školu, v ktorej je najmenej 50 % (doteraz 70 %) detí z rodín, ktorým sa poskytuje dávka a príspevky v HN (predpoklad zvýšenia počtu škôl o 226 a 5 491 detí),
- individuálne na dieťa, ak žije v rodine, ktorej sa poskytuje pomoc v hmotnej núdzi alebo má príjem najviac vo výške životného minima (zvýšenie počtu detí pre dotáciu na stravu o 60-tis., o dotáciu na školské potreby o 51-tis. a na štipendium o 20-tis.),
- poskytovanie dotácie na školské potreby aj pre deti v materských školách,
- sprísnenie kritérií poskytovania dotácie na motivačný príspevok,
- zvýšenie dotácie na stravu o 1 Sk,
- zjednodušenie poskytovania dotácií v súvislosti s administratívnym zaťažením.

III. Ako vidíme chudobu: verejná mienka a dokumentárne filmy

OSTROVY CHUDOBY NA SLOVENSKOM VIDIEKU

Oľga DANGLOVÁ¹

Ako dokazujú známe čísla štatistík, Slovensko si podnes uchovalo vidiecky charakter v povahe osídlenia – 7 800 obcí rozložených na ploche 49 014 ha a štruktúre zamestnania – kde i pri stále klesajúcom význame agrárny sektor stále zostáva vo svojej inštitucionálnej forme (družstvá, obchodné spoločnosti, farmári, SHR) alebo samostatne hospodáriaci roľníci v neinštitucionálnej forme (obrábanie záhumienkov), významný podiel v štátnej a individuálnej ekonomike vidieckych rodín. Pritom reštrukturalizácia ekonomiky v súvisi s transformačným procesom postihla vidiek intenzívnejšie ako urbánne prostredie – príčiny spočívajú v útlme poľnohospodárskej výroby, nižších mzdách vo vidieckych okresoch v porovnaní s priemerom SR, v redukcii pracovných miest v pôdohospodárstve a následnej nezamestnanosti, ktorá i vďaka nízkej sociálnej mobilite dedičanov často prerastá na dlhodobú nezamestnanosť. Ako ukazujú výsledky merania chudoby na lokálnej úrovni obcí na základe konceptu mnohonásobnej deprivácie – odvolávam sa na výskum a kartografické vyhodnotenia Antona Michálka – na Slovensku prevažuje rurálna chudoba. Koncentruje sa do malých obcí a priestorovo sa sústreďuje do regiónov východného a poľnohospodárskych regiónov južného Slovenska (Michálek 2004: 65-71). Markantný presun chudoby na vidiek je zvlášť citeľný v oblastiach, kde došlo ku kolapsu bývalých štátnych majetkov alebo k likvidácii poľnohospodárskych družstiev a následnému hromadnému prepúšťaniu poľnohospodárskych robotníkov. Súvisí s depresiou poľnohospodárskeho sektora, v rámci ktorej ekonomická situácia vysúva na okraj centra spoločenskej pozornosti nielen poľnohospodársky proletariát, ale i poľnohospodárov vôbec. Bádateľská pozornosť nasmerovaná na špecifiku rurálnej chudoby na Slovensku je zatiaľ sporadická.

¹ PhDr. Oľga Danglová, CSc., Ústav etnológie SAV, Bratislava.

(Beňová 2004: 100-107; Danglová 1997: 8-25; Michálek 2004: 65-71; Petrášová 2004: 52-64)

Rozdielne tváre vidieckej chudoby

Doterajšie výskumy naznačujú, že podoby vidieckej chudoby na Slovensku nie sú jednoliate. Najrozšírenejším príznakom vidieckej chudoby je, že je roztrúsená, v dedinskom spoločenstve menej viditeľná, skrytá, v niektorých prípadoch dočasná. Takúto podobu vidieckej chudoby zaznamenala Nina Beňová v jednej z obcí okresu Levice (Beňová 2004: 100-107). Existuje však vidiecka chudoba koncentrovaná v územnom a sociálnom priestore, chudoba, ktorá sa vyskytuje v roztrúsených ostrovoch v osadách bývalých poľnohospodárskych dvorov zrušených štátnych majetkov a rozpadnutých poľnohospodárskych družstiev. Z opakovaných výskumov vysvitá, že sa tu chudoba stáva dlhotrvajúcou a obyvatelia bývalých majerov sa dostávajú vo vzťahu k ostatným obyvateľom majoritných obcí do pozície marginalizovanej skupiny. Práve na nich sústredím pozornosť vo svojom príspevku.²

Ostrovny výskyt chudoby – pohľad do minulosti

Pri etnologických výskumoch sociálnych zmien sprevádzajúcich ekonomickú reštrukturalizáciu agrárneho systému, ktorý som uskutočnila v rokoch 1995 – 1996 v okolí Dunajskej Stredy, som narazila na vznikajúce a utvrdzujúce sa ostrovy chudoby, ktoré zasahovali do katastra obcí Topoľníky, Okoč a týkali sa obyvateľov bývalých poľnohospodárskych dvorov, ktoré do r. 1990 spadali pod ŠM Čalovo (Jánošteľ, Madéred) Jánošíkovo (Nagy Béle, Kis Béle), Starý Gójáš, Nový Gójáš, Asod. Analogický ostrov som zaznamenala pri výskume vidieckej transformácie v rokoch 2000 – 2002 v okrese Topoľčany, v katastri obce Prašice na majeri Nový Svet, ktorý patril poľnohospodárskemu družstvu v Jacovciach.¹ Všetky prípady spájajú podobný scenár priebehu udalostí smerom do minulosti. Majere patrili v medzivojnovom období veľkostatkom, ktoré hospodárili na spôsob kapitalistických veľkopodnikov a zamestnávali stálych alebo sezónnych poľnohospodárskych robotníkov, nádeníkov. Obe zamestnanecké skupiny sa groupovali

² Pri výskume som pracovala klasickou etnologickou metódou prípadovej štúdie. Obraz sociálnej reality spojený s fenoménom chudoby som sa v užšom meradle mikroprostredia pokúsila zachytiť pomocou zberu interview, autobiografií a biografii jednotlivcov, záznamov previehajúcich udalostí. Usilovala som sa diagnostikovať chudobu a postrehnúť jej každodennú podobu nasnímaním reakcií jednotlivcov, rodín, širšej komunity. Domnievam sa, že etnografické záznamy v tejto podobe môžu nielen ilustrovať, ale i ostrejšie poukázať na aspekty, ktoré majú pri diagnostikovaní chudoby širšiu platnosť.

z radov chudobnejších, ku ktorým patrili buď majitelia drobných, ekonomicky nepostačujúcich roľníckych hospodárstiev alebo ľudia celkom bez vlastníctva, bezzemkovia, poľnohospodársky proletariát. Medzi stálymi zamestnancami veľkostatkov prevládala druhá skupina bezzemkovia – tzv. břeši. Vzhľadom na to, že polarizácia dedinskej spoločnosti sa v medzivojnovom období odvíjala od rozlohy vlastnenej pôdy, patrili títo ľudia statusovo k nižším vrstvám obyvateľstva, čo sa odrazilo v povahe sociálnych vzťahov medzi obyvateľmi materskej obce a obyvateľmi majerov. Citujem zo záznamu rozhovoru so starou ženou, ktorá podnes žije na bývalom majeri: *Sedliaci nás podceňovali, hoci my sme ako deti chodili peknejšie oblečení a do školy vždy obutí. Sedliacke deti z dediny chodili v lete bosé. Ale aj tak sme boli furt břeši. Aj na nás tak vykrikovali. Alebo keď nejaký chlapec z dediny chodil za dievčaťom do Nového Svetu, to sa ľudia pohoršovali, že chodí za břeškou. Ešte aj po vojne, keď som ja chodila do školy, nás v dedine neradi medzi seba brali. Ak niekto zomrel, ani pochovávať nám tam nedovolili, že tam nepatríme.*

Je zrejmé, že břeši i napriek tomu, že z materiálnej stránky boli niekedy na tom lepšie ako chudobnejší obyvatelia obce – mali možnosť bývania, i keď skromného, okrem peňažného príjmu dostávali naturálne príspevky na kúrenie, svietenie, stravu, ak pracovali v žatve, dostávali stanovenú mieru zbožia – predsa v sociálnych kontaktoch s dedinčanmi pociťovali segregáciu. Potvrdzovala ju i priestorová izolovanosť – majere zvyčajne ležali v poliach niekedy značne vzdialených od obce.³

Priestorová a s ňou súvisiaca sociálna izolovanosť obyvateľov majerov voči majoritnej populácii obyvateľov dediny sa nevytratila ani v neskoršom období, po roku 1945, keď na miestach veľkostatkov vznikli po ich zoštátnení alebo kolektivizácii poľnohospodárske dvory štátnych majetkov alebo Jednotných roľníckych družstiev. Udržala sa jednak preto, že na majeroch kontinuitne zostala bývať po roku 1945 časť pôvodného kmeňového osadenstva – proletárske rodiny pôvodných břešov, jednak i preto, že do skladby obyvateľstva majerov postupne začali prenikať „cudzí“ – ľudia zvonka, pochádzajúci mimo domovskej obce, migranti za prácou z blízkeho i zo vzdia-

³ Informátorka uvádza, že v 40. rokoch minulého storočia bývala s rodičmi, súrodencami a so starou matkou, spolu ich bolo dvanásť, v nájomnom byte na majeri Nový Svet. Byt pozostával z jednej izby s rozlohou cca 5 m x 5 m a malej komory. Rodinný život sa odohrával v jedinom možnom priestore v izbe, kde sa varilo, jedlo, spalo. Komora sa využívala iba v lete na varenie. V jednom spoločnom vchode, ktorý sa podľa vymedzených pravidiel využíval na uskladnenie vecí, boli tri takéto „byty“, v ktorých bývali tri rodiny. Voda sa čerpala zo spoločnej studne. Spolužitie rodín za takýchto podmienok síce nebolo ideálne, ale pri vzájomnej ohľaduplnosti členov rodín mohlo byť prijateľné.

lenejšieho okolia, z rôznych končín republiky, nekvalifikovaní robotníci, ktorí zamestnanie v priemysle zamenili za v tom čase opodstatnenú nádej lepšieho príjmu v poľnohospodárstve a vidinu samostatného relatívne slušného bývania. Ľudia pracujúci na poľnohospodárskych dvoroch vzdialených od obce dostali možnosť bývať priamo v mieste práce. Na Novom Svete sa koncom 50. rokov postavilo pre poľnohospodárskych robotníkov 6 nových dvojdomov, v 70. rokoch po veľkej povodni Žitného ostrova vyrástli nové bytovky a dvojdomy pre poľnohospodárskych robotníkov na poľnohospodárskych dvoroch štátnych majetkov v Čalove. Príležitosť relatívne slušného bývania bola lákadlom pre mladé rodiny poľnohospodárskych robotníkov, pre ľudí žijúcich v bytovej núdzi alebo takých, čo prišli o strechu nad hlavou po rozpade rodiny a žili vo voľnejších vzťahoch ako druh a družka.

K pôvodným obyvateľom majerov a „prišielcom“ zvonka miestami, ako v prípade majera Nový Svet, začali pribúdať i rodiny nespoľahlivých zamestnancov a ľudí so sklonmi k asociálnemu správaniu, ktorým družstvo radšej poskytlo ubytovanie vzdialenejšie od obce a odsunulo ich medzi komunitu, ktorá bola dedinčanmi vždy vnímaná ako statusovo nižšia: *Do prázdnych domoch po ľudoch, čo vymreli, družstvo nastahovalo ako za trest takých, čo ich predtým povyhádzovali z roboty, zberbu, ktorej sa vo vlastnej dedine chceli striasť*, komentovala postup vedenia družstva starousadlíčka majera Nový Svet.

Bariéra v sociálnych vzťahoch medzi majoritným obyvateľstvom dedín a obyvateľmi majerov sa utvrdzovala i tým, že štruktúra osídlencov majerov bola za socializmu mobilná a nestabilná (na majeri Jánoštelek sa napríklad od roku 1982 do roku 1989 vystriedalo približne 100 rodín) a do medziľudských vzťahov medzi oboma sociálno-priestorovými skupinami vstupovala anonymita a odcudzenosť. Vyhrotenejšia postsocialistická podoba tejto bariéry, ktorú zaznamenávame v súčasnosti vo vzájomne negatívnych až nepriateľských postojoch, má teda svoju historickú dimenziu.

Chudoba a transformačný proces agrárneho sektora

Po roku 1989 bola väčšina bývalých poľnohospodárskych dvorov buď reštituovaná, alebo privatizovaná akciovými spoločnosťami, založenými manažmentom bývalých štátnych majetkov alebo cudzími nadobúdateľmi. V počiatočnom transformačnom období, kým sa vlastnícke vzťahy nevykryštalizovali, prišla väčšina obyvateľov majerov o prácu. Živočišná výroba, ktorá tvorila ich hlavnú pracovnú náplň, bola zrušená. Prepustení „živočišníci“, ktorí ostali pripútani k majeru i preto, že nemali inú možnosť bývania, padli do sociálnej siete, stali sa sociálne odkázanými, nezamestnanými, resp. príležitostne zamestnanými. Strata statusu spojená s faktom straty práce bola však pre nich v porovnaní s obyvateľmi materských obcí, ktorých

napokon tiež postihol problém nezamestnanosti, vypuklejšia. Súvisela s faktom priestorovej izolácie a kumulácie nezamestnaných, postihnutých rovnakým osudom, na jednom mieste. Dnes je väčšina obyvateľov majerov, niekde až 90 % práceschopného obyvateľstva, nezamestnaná.

Hoci väčšina obyvateľov majerov žila za minulého režimu v materiálnom dostatku, objavujú sa už vtedy u niektorých z nich individuálne predpoklady poukazujúce na možnosť upadnutia do chudoby. Patrili k nim nízke vzdelanie, nekvalifikovaná práca, pôvod z nemajetných viacdetných rodín, narušená rodinná štruktúra, alkoholizmus, nízka inteligencia. Jednotlivci vybavení takýmito predpokladmi a životnými okolnosťami skôr podľahli tlaku externých príčin a nevedeli pružne reagovať na zmeny socio-ekonomického systému, ktorý nastúpil po r. 1989. K majeru, ktorý prestal poskytovať pracovné príležitosti, zostali pripútaní i preto, že nemali inú možnosť riešenia bývania.

Indikátory sociálneho vyčlenenia

Ak uplatníme indikátory sociálneho vyčlenenia a stanovenie dimenzií tak, ako ich určuje Janie Percy Smith, potom sa v prípade obyvateľov majerov kumulujú takmer všetky ich dimenzie, ktoré posilňujú situáciu sociálneho vyčlenenia (Džambazovič 2004: 19, 20).

Priestorová dimenzia

Koncentrácia nezamestnaných a sociálne odkázaných v izolovaných osadách vzdialených od obce. Obyvatelia osád žijú v zanedbaných dvojdomoch alebo bytovkách, ktoré si odkúpili, v najakútnejších prípadoch i s pomocou bezúročných pôžičiek, ktoré im v niektorých prípadoch poskytol obecny úrad, od pôvodných vlastníkov nehnuteľností.

Aj keď sa nie všetky obecné samosprávy, pod ktoré osady patria, stavajú k osudu osadníkov ľahostajne, ale snažia sa riešiť problémy s údržbou komunikácií a komunikačnú dostupnosť osád v rámci svojich možností riešia dohodami s prevádzkovateľmi autobusovej dopravy, dopravná dostupnosť osád je zlá. Obyvatelia sa sťažujú na nepostačujúcu údržbu prístupových ciest. Deti žijúce v osadách majú problémy s dochádzkou do škôl vo vzdialenejších obciach.⁴

K priestorovej kumulácii rizikových faktorov v osadách prispieva kriminalita. Autobusová zástavka bola v osade postavená dva krát *a dvakrát zmizla ako para nad hrncom. Tu by snád' vydržal iba betónový bunker*, ko-

mentovala situáciu v Jánošteleku miestna osadníčka. Po likvidácii živočíšnej výroby sa postupne rozobrali a rozkradli na stavebný materiál i hospodárske stavby, opustené kravíny a maštale aj na iných poľnohospodárskych dvo-roch bývalých štátnych majetkov v Čalove. Pričinili sa o to nielen obyvatelia z osád, ale i ľudia z okolia. Podobný osud stihol i vilu reštituentov majera Jánoštelek. V polovici 90. rokov sa ešte honosila nostalgickým leskom predvojnových časov, dnes po nej na prázdnej zaburinenej ploche neostala ani tehla.

Minority žijúce v osadách však nepredstavujú nediferencovanú skupinu, líšia sa životnými stratégiami, spôsobmi, ako sa individuálne vyrovnávajú s vlastným osudom. Nie všetci riešia nevýhodnú situáciu kriminalitou. Aj tí, čo sú presvedčení, že kriminalita a krádeže sú odsúdeniahodné, však v niektorých prípadoch deviantné správanie ľudí zo susedstva tolerujú – *čo mala robiť osamelá matka, samoživiteľka rodiny, keď kradla šrot, keď nemala čo dať deťom do hrnca*, v iných prípadoch, najmä ak je takéto správanie spojené s vandalizmom, odsudzujú – *tu susedke, keď bola preč, zvalili kadi-budku, zničili plot, ukradli okenné žalúzie, ak by mala kozu, aj tú by jej asi otrávil. Proste závisť*.

Nie je to ojedinelý prípad, ktorý svedčí o tom, že kriminalita v osadách je zameraná často dovnútra samotnej komunity chudobných. Väčšina sa však zhoduje v tom, že zlyháva sociálny systém štátu – *zlatí komunisti, bol poriadok, čisto, nekradlo sa tak ako dnes. Oni teraz z poctivého človek urobili zlodeja*.

Priestorová ohraničenosť má svoj podiel i na komunikačnej izolovanosti obyvateľov osád. Sociálne siete sú príliš lokálne, príliš sociálne uzavreté, čo zužuje dostupnosť k neformálnym informáciám o možnostiach získania pracovných miest.

Kumulácia nepriaznivých okolností ovplyvňujúcich kvalitu života utvrdzuje u obyvateľov osád vedomie, že príslušnosť k spoločenstvu osady je stigmu. Aj preto niektorí podliehajú sebaklamu a vidia príčinu svojej chudoby a sociálneho vyčlenenia hlavne v priestorovej izolácii sídla (*je to tu prdel sveta; kto by sa staral o takúto malú usadlosť, tu ani vrabec nezaletí*), z ktorej sa nedokážu vymaniť i preto, že si vzali pôžičky a kúpili domy s podmienkou, že ich nebudú môcť desať rokov predať ani prepísať na potomkov. Predstavujú si, že keby mali možnosť bývať mimo segregovanej komunity, všetko by bolo iné.

Komunitná dimenzia

S priestorovou dimenziou úzko súvisí komunitná dimenzia, vyjadrená v nízkej kvalite životného prostredia a neudržovanom, schátralom bytovom fonde a jeho zanedbanom okolí (neobrobené záhradky pri domoch, šopy z dosák

⁴ Z iniciatívy starostu Topoľníkov bola opravená cesta na Jánoštelek a starosta zariadil, aby autobus SAD odbočoval a zastavoval pri majeri, s čím v SAD pôvodne nepočítali.

prilepené k domom), špine vonkajšieho prostredia, ale často aj interiérov domácností. Je evidentné, že na zlom stave svojho okolia a jeho ekologickej devastácii nesú obyvatelia majerov svoj vlastný podiel viny. Napriek tomu, že začas mala osada Jánoštelek svoj vlastný kontajner, ľudia smeti hádzali kdekade, len nie do kontajnera, a tak začala postupne vznikať vedľa osady čierna skládka, na ktorú začali vyvážať odpad v malom i vo veľkom (stavebnú sutinu) i ľudia z okolitých dedín. Niektorí osadníci teraz odmietajú platiť obci poplatky za odpad s odôvodnením: *Načo by sme platili, keď to máme dve minúty na smetisko.*

K environmentálnej zanedbanosti prispieva i nevyhovujúca infraštruktúra. V osade Jánoštelek, kde nie je zavedený vodovod, sú permanentné problémy s vodou a pokazenými čerpadlami. Aj keď sa obecný úrad snaží materiálne pomáhať – dodávkami potrubia a poskytovaním pôžičiek na opravu, problémy pretrvávajú pre neschopnosť niektorých splácať pôžičky alebo vyrovnávať účty za mesačnú spotrebu. Aj preto niektoré domy v osade ostali začas celkom bez vody a jedna informátorka popisovala situáciu, keď bola v dome dva roky celkom bez vody a pre pohár vody, za ktorý musela údajne zaplatiť, si chodila k susedke. Niektoré domácnosti sú bez kúpeľne a funkčných splachovacích záchodov.

Obecné samosprávy situáciu s problematickou skupinou osadníkov na majeroch riešia skôr cestou pacifikácie, hasením problémov ad hoc, než hľadaním ciest, ako vylepšiť spolužitie majority obyvateľov dedín so sociálne a priestorovo separovanou minoritou. Bola by to zrejme náročnejšia a menej schodná cesta. Samospráva v Topoľníkoch vypomáha bezúročnými pôžičkami na nákup domov, na splácanie účtov za energie, príspevkami na stravu školopovinných detí, výnimočne príspevkami na pohrebné trovy, od r. 2005 sa zapojila do programu Fondu sociálneho rozvoja, kde sa jej podarilo získať zo sociálnych fondov prostriedky na jedného komunitného pracovníka a dvoch asistentov. Prácu komunitných pracovníkov si v osade cenia, uľahčuje kontakt osadníkov s obecným úradom, pomáha najmä sociálne odkázaným rodinám s deťmi (komunitní pracovníci poskytujú zúčastneným morálnu pomoc i praktické rady, ako zorganizovať hospodárenie s peniazmi, ako nepodpisovať nevýhodné zmluvy, dohliadajú na zabezpečenie postačujúcej úrovne starostlivosti o deti, spolupracujú s detským lekárom, kontrolujú pravidelnosť školskej dochádzky).

Dalšou formou výpomoci samosprávy s asistenciou štátu sú verejnoprospešné práce. Nezamestnaní z majerov chodia vypomáhať pri čistení verejných priestorov, údržbe obecnej zelene, upratovaní kostola. V lete im poskytuje sezónnu prácu pri zbere papriek miestny súkromník, ktorý však, ako tvrdia osadníci, prednostne zamestnáva ľudí z dediny, až potom príde rad nich. Osadníci hodnotia možnosť zúčastniť sa na verejnoprospešných prá-

cach väčšinou kladne. Menej priaznivo už hodnotia pracovnú morálku osadníkov na obecnom úrade – *Ak dostanú nejaké peniaze, jednoducho do práce neprídu, stalo sa to raz i v prípade, keď si dopredu prevzali stravné lístky.*

Lokálne sociálne siete sú dôležitou oporou domácností. Sú však priestorovo ohraničené, a preto nemajú šancu poskytovať širší sortiment informácií o možnostiach získania pracovných miest pre tých, čo prácu hľadajú. Okrem toho to nepokladajú za svoju náplň, lebo inštitucionalizovanou oporou pri hľadaní práce sú úrady práce.

Ekonomická dimenzia

V porovnaní s prvými rokmi výskumu v polovici 90. rokov sa súčasná ekonomická situácia vo všeobecnosti, okrem niektorých výnimiek, nezlepšila, skôr zhoršila. Chudoba na majeroch už nemá krátkodobý charakter, ale sa stáva dlhodobou. Napríklad v osade Jánoštelek je až vyše 90 % práceschopných ľudí nezamestnaných, pričom prevažujú dlhodobo nezamestnaní a aj tí, čo pracujú, patria k nízkoprájmovým skupinám alebo sa živia príležitostnou prácou. Do domov po obyvateľoch, ktorým sa podarilo z geta chudoby uniknúť (dve rodiny sa presťahovali z osady do blízkej dediny), sa nastahovali sociálne ešte odkázanejšie rodiny.

Reakcia ľudí na nepriaznivú situáciu bola v prvých rokoch straty zamestnania bezradná. Ľudia, ktorí žili v závislosti od sociálneho štátu, boli ochromení, zneistení, ale ešte nestrácali nádej. Predpokladali, že príčinou nevýhodného stavu, do ktorého sa dostali, je akési nezmyselné, dočasné vychýlenie sa systému pravidiel sociálneho poriadku z normy.

Zaskočil ich i náhly pokles materiálnej stránky životného štandardu. Boli nútení obmedziť spotrebu, na ktorú boli zvyknutí, a v porovnaní so štandardom ostatnej spoločnosti redukovať stravu – luxusom sa stalo mäso, mäsové výrobky, prestalo sa kupovať južné ovocie. Problémom, najmä v prípade viacdenných rodín, sa stalo ošatenie, keď finančná tieseň postavila rodičov pred problém rozhodnúť sa pre nákup buď ošatenia, alebo stravy (*Keď sme deťom kúpili tepláky, nemali sme na jedlo, tvrdil jeden z informátorov*). Neostávali prostriedky na údržbu bežného štandardu vybavenia domácností – renováciu dezolátneho stavu kúpeľní, zavedenie splachovacích záchodov, náhradu nefunkčných spotrebičov.⁵ V niektorých prípadoch si ľudia sami neboli schopní racionálne zadeliť výdavky na spotrebu a začali upadať dlhov.⁶

⁵ Práčky a vysávače sa v poslednom čase kupujú na splátky.

⁶ Dnes po zvýšení nákladov na bývanie sú permanentným problémom nesplatené účty za energie a vodu, z toho následné sankcie, dokonca exekúcie.

Postupom času, ako sa obdobie nezamestnanosti predlžovalo, sa začala prehlbovať rezignácia a silneli fatalistické postoje. U postihnutých osôb sa dlhšie trvajúca deprivácia, spojená s vylúčením z bežného konzumu, umocňovala faktom vyčlenenia zo sociálnych vzťahov. Obyvatelia majerov sa ešte v polovici 90. rokov nepovažovali za chudobných. Subjektívne i vo výrokoch o sebe samých som ešte nepočula vyjadrenia typu *som chudobný, ale čestný, som chudobná ako kostolná myš*, s ktorými som sa už stretla pri svojej poslednej návšteve osád v r. 2005.

Skupinová dimenzia

Aj napriek istým rozdielom v sociálnom pozadí a skutočnosti, že ľudia v segregovaných osadách nestmelujú tradičné väzby alebo spoločne prežitá minulosť, tvoria obyvatelia majerov skupinu, ktorú v súčasnosti spája status chudoby z objektívneho hľadiska, i zo subjektívneho hľadiska jej členov. Indikátorom je nielen materiálna deprivácia, ale i sociálna deprivácia, vyjadrená v znevýhodnenej situácii voči dedinskej komunite, širšej spoločnosti, v obmedzovaní rodinných aktivít.

Medzi obyvateľmi majerov a obyvateľmi materských obcí sa po roku 1989 postupne vyvinul kontroverzný vzťah založený na rastúcom povedomí odlišnosti my a oni, my a cudzí. Na pauperizované obyvateľstvo majerov sa dedinčania dívajú ako na deklasovanú skupinu, ako na lenivých alkoholikov, *zberbu* (citujem označenie jedného zo starostov), takých, ktorých spoločenstvo materskej obce nepotrebuje a ktorí sú mu na obtiaž. Zamestnaná vidiecka populácia sa prikláňa k názoru, že nezamestnanosť a chudoba obvykle postihuje ľudí, ktorí sa svojimi charakteristikami od nich samotných odlišujú (Mareš 2002: 93). Osadníci sa sťažujú na ostrakizáciu – *Keď príde do dediny, dívajú sa na vás cez prsty; Keď si pri práci v dedine postojíte a pofajčíte, hneď majú poznámky. To by vás nenaštvávalo?; Keď sa vyskytne práca na družstve, prvých, ktorých zavolajú, sú ľudia z dediny, až potom príde rad na nás*.

Komunity na majeroch sa cítia byť sociálne odstránené, vysunuté do znevýhodnenej, nerovnoprávnej pozície. Vyslovujú presvedčenie, že lokálna politika im nie je priaznivo naklonená a drží skôr stranu majoritnému obyvateľstvu dediny a že tí, čo sa usilujú o lokálnu moc, prejavujú záujem o osadníkov iba vtedy, ak je to v ich vlastnom záujme: *My sme tu velice zahodení. O nás sa poľgármešter (starosta) nestará, len o tých z Topolníkov. Keď sú voľby, prídu s autom a s urnou. Keď som dostala papiere na voľby, hodila som ich do koša. Načo by som takého starostu volila, čo nám nič nepomáha*.

Ak však ide o presadenie sporných riešení, vtedy sú osadníci vylúčení z rozhodovacieho procesu a sú postavení pred hotovú vec. Napríklad o roz-

hodnutí postaviť výkrmňu ošípaných s kapacitou pre vyše 4 000 prasiat sa s obyvateľmi topoľčianskeho majera Nový Svet nikto z družstva ani z obecného zastupiteľstva nebavil.

Dalo by sa predpokladať, že „priehrada“, za ktorou sa ocitli ľudia z majerov, a ich blízke susedstvo ich budú podnecovať k súdržnosti a kooperácii. Rodiny však žijú skôr izolovane a ani v krízových situáciách sa nevzchopia k spoločnému postupu. Uzatvárajú sa a nepestujú družnosť (*Každý tu žije sám pre seba*). Závist a bezohľadné správanie nie je výnimočné. Tieto zistenia korešpondujú s tvrdením O. Lewisa, ktorý na lokálnej úrovni chudobných komunít mexických slamov pozoroval mimo úrovne nukleárnej či rozšírenej rodiny minimum organizácie. (Lewis 1966, Lewis 1968)

Politická dimenzia

K sociálnej deprivácii na nižšej lokálnej úrovni vo vzťahu k dedinskej komunite sa pridružuje deprivácia i v rovine širšej society. Obyvatelia majerov nevedia nájsť nástroje ani prostriedky, ktorými by mohli svoje práva smerom k širšej societe presadzovať, nemajú predstavu, čo by z toho mohlo pre nich plynúť. O politické dianie sa nezaujímajú, pletú si strany a politických lídrov (zažila som rozhovor dvojice, z ktorej prvý tvrdil, že ministrom obrany je Kaník, druhý, že Langoš). V ich politických postojoch prevláda ľahostajnosť, fatálnosť a apatia: *Politika ma nezaujíma. Aj tak bude, ako oni chcú, ale zároveň i nevraživý odpor k tým, čo sú pri moci: Tí, čo sedia v parlamente, majú plné vrecká peňazí, ale na chudobného človeka sa nedívajú. Od takých ľudí, ako sme my, by vzali aj posledné*. Citlivo však reagujú na uvoľnené zovretie ochrannej náruče paternalistického štátu, ktorý by mal, tak ako to robil v minulosti, poskytovať právo na prácu a sociálne výhody. Bez jeho opory sa cítia byť vydaní napospas neistote. Resentiment za komunizmu bolo lepšie má preto pre nich prirodzené opodstatnenie.

Sociálna dimenzia

Z opisov rodinného života a skladby obyvateľov domácností na majeroch vyplýva, že k indikátorom sociálneho vyčlenenia sa pripája ďalší, obsiahnutý v sociálnej dimenzii. Silné zastúpenie majú okrem osamelého žijúcich, ku ktorým patria najčastejšie dôchodcovia, rozpadnuté, viacdetné alebo neúplné rodiny s oslabenými vzájomnými citovými väzbami.⁷

⁷ Na ilustráciu uvádzam skladbu obyvateľov domácností žijúcich v domoch na osade Nový Svet, tak ako som ich zaznamenala podľa slov informátorky vo svojom výskume z roku 2003:

Uvediem príklad: Zdena je dvakrát rozvedená, pričom s každým manželom mala dieťa. Na majer sa ešte v čase funkčných štátnych majetkov presťahovala s ďalším mužom, s ktorým žila nejaký čas ako družka. Mali spolu syna. Druh sa po smrti matky presťahoval do rodičovského domu na samote pri obci a vzal so sebou syna. Zdena ostala na majeri s dvoma synmi z predchádzajúcich manželstiev. Tvrdí, že odmietla druha nasledovať, lebo bol násilný a neznášal sa s jej staršími synmi: *Neustále ma ťkol, bol šibnutý, zviera, večne vyletoval na Ďura a Pavla. Na samote by ma bol asi prizabil.* Keď synovia odrástli, našla si ďalšieho druha – *Lajoš, to je moja nová láska, hádame sa síce spolu ako psy, Lajoš a moji synovia sú ako obrátené magnety, ale aspoň ma netlčie.*

Objavuje sa tehotenstvo mladistvých: Matka štyroch detí, z ktorých prvé porodila ako štrnásťročná. Hoci je vydatá, vďaka silnému sexuálnemu apetítu ostatné deti splodila ktovie s kým – aspoň tak sa v osade povráva. Sedemnášťročná tehotná, nezamestnaná, nevydatá. Spolu s osemnásťročnou rozvedenou sestrou s dieťaťom žijú v jednej domácnosti spolu s nezamestnanými rodičmi. Takéto prípady nie sú v osadách výnimočné. Súvisia s kon-

-
- Starousadlíčka, dôchodkyňa, pochádzajúca z bírešskej rodiny, ktorá žila a pracovala na majeri ešte v medzivojnovom období. V dome býva spolu s svojim nezamestnaným synom, päťdesiatročným starým mládencom.
 - Rezbár, živnostník, pochádzajúci z Chorvátska a jeho nezamestnaná družka. Majú okolo štyridsať, päťdesiat rokov.
 - Poľnohospodársky robotník, prepustený z družstva so ženou pracujúcou v družstve a dvomi deťmi. Majú okolo štyridsať.
 - Rodina prisťahovaná z Oravy asi pred 15 rokmi. Obaja manželia, štyridsiatnici, sú nezamestnaní, Pre alkoholizmus boli prepustení z družstva. Majú jednu dcéru.
 - Asi štyridsaťročná žena vyhodená vraj pre alkoholizmus z družstva spolu so siedmimi deťmi. Niektoré z dospelých detí už s ňou nežijú v spoločnej domácnosti. Niektorí majú prácu, niektorí nie.
 - Matka s dospelým synom štyridsiatnikom a jeho 25-ročnou dcérou, ktorá doposiaľ nikde nerobila. Syn pracoval na pile, odkiaľ ho trikrát vyhodili. Podľa Informátorky majú problémy s alkoholom.
 - Stará matka s osirelým 22-ročným vnukom, ktorého matka údajne *nemala dobrý rozum a hodila sa pod vlak*. Otec zomrel o dva roky neskôr, *upil sa k smrti*. Mladý muž je momentálne nezamestnaný, predtým pracoval na pile.
 - Muž a žena medzi štyridsiatkou a päťdesiatkou. Patria k prepusteným z družstva pre pijatiku a bitky. Majú tri dcéry. Iba jedna z nich, ktorá pracuje v meste, nebýva s rodičmi. Druhá má sedemnášť, nechala školu, je tehotná, bez muža a nezamestnaná, tretia má osemnásť, momentálne je na materskej dovolenke, pravdepodobne sa rozvádza. Spolu s dieťaťom býva u rodičov.
 - V ďalších troch domoch bývajú ľudia, ktorí pracujú, v jednom z domov býva osamelo žijúci dôchodca.

textom reprodukčného správania spojeným s chudobou a nezamestnanosťou. Ženy žijúce v takomto prostredí majú spravidla viac detí, správajú sa rizikovo – nepoužívajú antikoncepciu, v tehotenstve fajčia, pijú.

Ukazuje sa, že jestvuje priamočiara súvislosť medzi chudobou, nezamestnanosťou a rozbitými rodinnými vzťahmi a rozvodovosťou. Napätie medzi členmi rodiny, ako na to poukazujú niektoré štúdie, nevzniká len z nedostatku finančných prostriedkov a prostriedkov k životu, ale je spojené s ďalšími faktormi. „Domáce násilie“ – násilné činy v rodine medzi partnermi a vo vzťahu k deťom, súvisia i s individuálnymi dispozíciami – nízkym vzdelaním, psychickými ťažkosťami, ktoré jedincov viac predurčujú k násiliu, strate zamestnania a upadnutiu do chudoby (Smith 1987: 131).

Záverom

S odstupom času, po svojej opakovanej návšteve majerov po dvanástich rokoch v roku 2005, môžem potvrdiť, že dlhotrvajúcou kumuláciou príznakov sociálneho vyčlenenia sa chudoba na majeroch utvrdila, prehĺbila, z dočasnej sa stala dlhodobou, ľudia, ktorí ostali bývať na majeroch, si na svoj status zvykli a rezignovali. U niektorých strata statusu a sociálnej dôstojnosti, ak bola navyše spojená s rozpadom rodinných väzieb, vyústila do depresí, deštruktívneho individuálneho správania, nadmerného pitia, straty osobnej identity, sebaúcty.⁸

Getá chudoby, s ktorými som sa stretla v okolí Dunajskej Stredy a Topoľčian, nie sú na Slovensku ojedinelé. Stretla som sa s nimi aj v iných okresoch Slovenska, kde došlo k poklesu poľnohospodárskej výroby (okresy Nové Zámky, Komárno, Nitra). Koncentrujú sa v osadách vybudovaných za socializmu pre poľnohospodárskych robotníkov pracujúcich na poľnohospodárskych dvoroch štátnych majetkov alebo družstiev. Po ich zániku, likvidácii alebo transformácii tam ostali bývať ľudia, ktorí stratili prácu spolu s rodinami. Pokiaľ viem, štatistiky, ktoré by im venovali pozornosť, zatiaľ nejestvujú, a kým sa nestanú dejiskom šľavnateho kriminálneho prípadu, nie sú zaujímavé ani pre médiá. Dedinčania žijúci v ich susedstve ich vnímajú ako ošarpanú fasádu od vedľa. V porovnaní s rómskymi osadami, ktoré sa

⁸ *To bola najväčšia blbosť v živote, že som sem prišla. Deti tu nemajú žiaden život, nie je tu žiadna kultúra, vyžitie. Všetko je na hovno. Štyri roky som nemala v puse pivo, chcela som to dodržať, ale odkedy som tu bola bez vody a chlapec odišiel, začala som slopať, proste pijem. Nič ma nebaví, nič ma nezaujíma, ako keď zlomia prút. Už som rezignovala. Keby som hneď umrela, bola by som najšťastnejší človek pod slnkom* (dlhodobá nezamestnaná, Jánoštelek).

relatívne husto monitorujú a sociograficky mapujú, akoby nejestvovali.⁹ Hoci chudoba týchto segregovaných komunit nedosahuje rozsah chudoby rómskych osád, nemala by ostať bokom od pozornosti nielen odborníkov, ale predovšetkým verejnej správy a tretieho sektora.

LITERATÚRA

- BEŇOVÁ, N., 2004: Hovorme konkrétne. In: Otázky merania chudoby (Editor Miriam Šebová), Fridrich Ebert Schiftung e.V. Bratislava, 100 – 107.
- DANGLOVÁ, O., 1997: Podoby chudoby vo vidieckom prostredí južného Slovenska. In: Slovenský národopis 45, 1997, 5 – 25.
- DŽAMBAZOVIČ, R., 2004: Posun od merania chudoby k meraniu sociálneho vyčlenenia. In: Otázky merania chudoby (Editor Miriam Šebová), Fridrich Ebert Schiftung e.V. Bratislava, 11 – 23.
- LEWIS, O., 1966: *La Vida, a Puerto Rican Family in the Culture of Poverty*. New York.
- LEWIS, O., 1968: *A Study of Slum Culture. Backgrounds for La Vida*. Random House, New York.
- MAREŠ, P., 2002: Nezaměstnanost jako sociální problém. Sociologické nakladatelství SLON, Český Těšín.
- MICHÁLEK, A., 2004: Nepeňažné miery chudoby (Koncept mnohonásobnej depriácie). Otázky merania chudoby (Editor Miriam Šebová), Fridrich Ebert Schiftung e.V. Bratislava, 65 – 71.
- PETRÁŠOVÁ, V., 2004: Je a bude slovenský vidiek chudobný? In: Otázky merania chudoby (Editor Miriam Šebová), Fridrich Ebert Schiftung e.V. Bratislava, 52 – 64.
- WINTER, J. A., 1969: *The Culture of Poverty. Hypotheses and their Import for Social Science and Social Policy*. In: *The Poor. A Culture of Poverty or a Poverty of Culture*. Edited by J. Alan Winter. Michigan 1969.

⁹ Obec Topoľníky získala prostriedky zo sociálnych fondov EÚ na osadu Jánoštelek v rámci širšieho projektu, ktorého ťažiskom je početná rómska komunita v obci Kolárovo.

SKRYTÉ FORMY VIDIECKEJ CHUDOBY

NINA BEŇOVÁ¹

Vo svojom príspevku vychádzam z Townsendovho konceptu relatívnej chudoby, preto si na začiatok vypožičiam jeho slová:

Chudoba aj prežitie sú relatívne koncepty a môžu byť definované iba vo vzťahu k materiálnym a emocionálnym podmienkam existujúcim v určitom čase a v určitej spoločnosti, respektíve v určitých diferencovaných societách. Chudoba je dynamický, nie statický koncept. Človek nie je Robinson žijúci na opustenom ostrove. Človek je sociálny živočích, žijúci v sieti vzťahov – v rodine, v práci, v komunite, ktoré zasahujú do jeho správania aj konzumencie. Chudoba nie je absolútny stav. Je to relatívna deprivácia. Spoločnosť sa kontinuálne mení a kladie nové záväzky, prináša nové príležitosti pre jej členov. A tí majú nové potreby. Sú chudobní alebo bohatí v závislosti od toho, ako môžu zdieľať zdroje, ktorými disponuje spoločnosť (Townsend 1979: 28).

Chudoba nastupuje vtedy, keď človeka začne obmedzovať v jeho spoločenskom živote a začne zasahovať zároveň do materiálnej aj sociálnej stránky jeho života.

Podľa Townsenda chudobný človek pociťuje nielen materiálny, ale aj sociálny nedostatok (depriváciu²), ktorý ho vylučuje zo životných štandardov a obvyklých činností spoločnosti (Townsend 1979: 13). Určuje tri rôzne formy relatívnej deprivácie:

1. Nedostatočnosť výživy, obliekania a ďalších príležitostí, ktoré sú obvyklé v danej spoločnosti.
2. Klesnutie pod obvyklý sociálne akceptovaný životný štandard.
3. Klesnutie pod to, čo by bolo štandardom väčšiny pri lepšej redistribúcii alebo reštrukturalizácii spoločnosti³.

¹ Mgr. Nina Beňová (doktorantka) Etnologický ústav SAV, Bratislava.

² „Deprivácia môže byť definovaná ako stav pozorovateľného a preukázateľného znevýhodnenia vo vzťahu k lokálnej komunite, či širšej spoločnosti alebo národu, ku ktorým jedinec, rodina alebo skupina patria.“ (Townsend 1987)

³ Podľa: Mareš 1999: 128.

Nemeria teda chudobu vždy len podľa väčšinovej spoločnosti, ale ako vyplýva z tretieho bodu, berie do úvahy aj situácie, keď sa chudoba stáva bežným javom spoločnosti a väčšiny.

Práve obec, ktorú chcem vo svojom príspevku priblížiť, trpí chudobou v takom širokom merítku, ako to opisuje Townsend v tretej forme relatívnej deprivácie. Obec leží v blízkosti Levíc, v regióne, ktorý už podľa viacerých výskumov (napr. podľa výskumov Falt'ana, Gajdoša, Pašiaka (1995) alebo podľa výskumov Michálka⁴) patrí k regiónom postihnutých chudobou.

Obec má okolo tritisíc obyvateľov. Nezamestnanosť, podľa evidovaných na úrade práce, v nej v súčasnosti dosahuje úroveň 40 %. Iné číslo hovorí, že z tisíc tristo ekonomicky aktívnych ľudí pracuje šesťsto, teda pracuje 46 % obyvateľov. Na jedného pracujúceho človeka pripadajú štyria nepracujúci. Počet uchádzačov na jedno pracovné miesto presahuje stovku. Priemerný plat väčšiny obyvateľov sa pohybuje okolo 7 000 Sk v hrubom. Priemerná rodina, ktorá sa nepovažuje za chudobnú, môže minúť po vyplatení pravidelných účtov (podľa vyjadrení informátorov) okolo sto korún na deň. Ak si určíme, že priemerná rodina má dve deti, vychádza to 25 korún na jedného člena rodiny denne. Obec sa nachádza v poľnohospodárskej oblasti a v minulosti väčšinu občanov zamestnávala na poľnohospodárskych družstvách. V súčasnosti sú v obci dve družstvá a spolu nezamestnávajú ani sto ľudí. Po postupnom ústupe činnosti družstiev narastala v dedine nezamestnanosť, ktorá prerástla v dlhodobú nezamestnanosť vo veľkej miere. Podľa evidencie úradu práce zo septembra roku 2005 tam predstavuje číslo dlhodobo nezamestnaných 62,6 %. Títo ľudia sú prakticky v danom regióne, ktorý vôbec nenaplnia dopyt po pracovných miestach, nezamestnateľní.

Na základe terénneho výskumu sa ukázalo, že chudoba a jej vnímanie v konkrétnom prostredí sú naozaj relatívne. To, čo sa podľa súčasnej EU štatistiky a jej kritérií (hovorím teda o hranici 60 % národného mediánu na rodinu) považuje za prejav chudoby, je u samotných predstaviteľov interpretované ako bežný spôsob života, ktorým síce trpia, ale vždy sa odlišuje od života tých, ktorí sú „naozaj“ chudobní. Chudoba je obyvateľmi obce jasne identifikovaná až na jej absolútnej úrovni. Niekedy sa predstavitelia chudoby skrývajú za celok výrokmi typu „celá dedina je chudobná“ alebo „celý štát je chudobný“. Chudoba sa stáva prijateľnejšou vtedy, ak postihuje väčšinu a respondent sa až tak nebojí ju deklarovať, lebo sa tým nevydeľuje

⁴ Podľa výskumov Antona Michálka v niektorých okresoch (Revúca, Rimavská Sobota) dosahuje počet chudobných obcí nad 50%. Michálek pri určovaní chudobných obcí použil práve koncepciu mnohonásobnej deprivácie Petra Townsenda. (Michálek 2004: 65 – 71)

od „bežných občanov“, ktorí sú v podobnej situácii. Akonáhle sa však respondent preniesie z celonárodného a celospoločenského uvažovania na ulicu, kde býva, nájde množstvo príkladov ľudí, ktorí žijú horšie ako on a ktorí sú „skutoční chudáci“. Každý človek jasne vníma, že jeho život je postihnutý chudobou, ale vážne je to až vtedy, ak nebude mať čo jesť a kde bývať.

Potvrdzujú to aj výroky viacerých respondentov, ktorí na otázku kto je teda chudobný odpovedali nasledovným spôsobom: „*Ja viem o jedných takých, čo krabicami kúrili. A to keby ste vy zišli do vnútra, tak by ste povedali, že to je horšie ako cez vojnu. Proste steny majú vyvalené v izbe, takéto jamy, že si nemôžu dovoliť ani gumu kúpiť, proste katastrofálne podmienky, v ktorých tí ľudia žijú. Pretože on začal robiť na VPP a jeho manželke zoberali sociálku. Takže oni žili z tri a pol tisíce korún, dvaja dospelí ľudia a z toho sa nedá vyžiť.*“

Ďalší výrok identifikuje chudobu na podobnom stupni ako predchádzajúci. „*Ja poznám osobne jednu dôchodkyňu a jej dávajú starý chleba ako pre prasce. A ona to kamarátkiným deťom predala, za dvadsať päť korún. Napríklad dva chleby – za päťdesiat korún, no a tá kamarátka to nemala ako vrátiť, tak na mesiac to bolo už sto korún a pritom tá dôchodkyňa to má zdarma. No tak to chodí...Ja viem také prípady, že kamarátkine deti nejedli vyše týždňa, ani chleba, nič. Lebo matka jej zomrela. Pochovala matku, spláca pohreb, no a má tri deti, sama je, rozvedená, proste, keď aj dostala sociálku, ja som jej videla osobne papier, tritisíc sedemsto korún, s tromi malými deťmi berie sociálku, no a z toho, keď vyplatí pôžičku, čo treba, že behom dvoch, troch dní pre tie deti nemá čo do úst.*“

V tejto konkrétnej obci sa dajú chudobní rozdeliť na dve základné skupiny.

Nachádza sa tu skupina viditeľne chudobných ľudí, ktorí majú problém s existenciou – zabezpečením základného bývania (s teplou vodou, vykurovaním, so zachovaním štandardných podmienok – napr. s vykonaním nevyhnutných opráv na dome) a zabezpečením adekvátnej stravy (problémy so zabezpečením dostatku jedla, širším jedálnym lístkom ako „maslový chleba“). Ide o skupinu evidentne chudobných ľudí, na ktorých ich situácia vplýva existenciálne. Pre ostatných sú symbolom chudoby a oni sami seba označujú ako chudobných, aj keď priznať a dokonca deklarovať vlastnú chudobu v nejakom výroku je veľmi nepríjemné. Skupinu týchto chudobných tvoria najmä matky samoživiteľky, Rómovia, dlhodobo nezamestnaní. Ide o skupinu ľudí *extrémne chudobných*.

Druhá, veľmi nebezpečná forma chudoby v obci, je *skrytá chudoba*. Táto forma chudoby úzko súvisí práve s Townsendov definíciou relatívnej deprivácie. Postihuje väčšinu obyvateľstva a zasahuje do jeho sociálnych štruktúr a sociálneho života. Ľudia, ktorí trpia touto formou chudoby, sa

o sebe nevyjadrujú ako o chudobných, a vydeľujú sa od vrstvy, ktorú som nazvala extrémnou chudobou. Súvisí to s minulosťou obce, ktorá ešte v období socializmu patrila k tým bohatším, a ktorej obyvatelia si mohli dovoliť život na relatívne vysokej životnej úrovni. Byť chudobný v obci, kde sa kedysi žilo bohatým životom, je v súčasnosti nepríjemnou stigмой, aj keď postihuje veľké percento obyvateľov.

Ľudia sa za chudobu hanbia a všemožne ju zakrývajú. Pravdou však je, že väčšina z nich sa cíti byť chudobnými. Dokazujú to výroky, keď respondent síce odpovedá, že on sa necíti byť chudobným, ale o päť minút na to sa v tom istom rozhovore sťažuje na to, že nemôže opraviť svoj dom, že môže nakupovať oblečenie len čínskom obchode alebo v sekondhendoch alebo, že si môže kúpiť len ten najlacnejší prací prášok. Väčšina z nich má skúsenosť s vyšším životným štandardom v minulosti a svoju chudobu pociťuje najmä v porovnaní s minulosťou. Ani to, že aspoň jeden člen v rodine pracuje, nestačí na to, aby rodina mala zabezpečenú bezproblémovú existenciu (pri bežnom príjme – 7 000 Sk). Aj priemerná rodina (t. j., že obidvaja rodičia sú zamestnaní) má napríklad problémy s umiestnením dieťaťa na vysokej škole, či s kupovaním kvalitnejšej stravy, nehovoriac o rekreačnom pobyte⁵.

Chudoba v kontexte sociálnych vzťahov dedinského spoločenstva

Chudoba zasahuje do všetkých stránok ľudského života. Vplýva na spoločenský život, na medziľudské vzťahy, na individualitu každého človeka. Ľudia sú uzavretejší, majú viac problémov a starajú sa viac o seba. Napriek tomu, schopnosť vypomôcť nezaujíma a citlivosť pre potreby ostatných ostáva. Mnohí sú frustrovaní z nemožnosti riešiť svoju situáciu. Citlivejší jedinci prepadajú zúfalstvu alebo hnevu. Priestor, v ktorom vládne nedostatok, vytvára vhodné podmienky pre nedodržovanie základných práv človeka s vôľou pracovať.

Väčšina ľudí v danej obci vidí riešenie svojej situácie vo väčších pracovných možnostiach. Prostredie s vysokou nezamestnanosťou predurčuje nevýhodné pracovné podmienky. Výnimkou nie sú nízke mzdy, úžerníctvo, či čierna práca, ktorá je v konečnom dôsledku nevýhodná pre pracovníka. Napriek tomu, mnohí riešia svoju situáciu prácou na čierno alebo sezónnym vypomáhaním. Ľudia bežne pracujú za podpriemerné finančné ohodnotenie. Napríklad hodina brigádnickej práce v poľnohospodárstve je ohodnotená na 30 korún, keď niekto teda robí 8 hodín, zarobí 230 korún. Bežná je práca za naturálie. Takéto brigády a čierna práca nie sú istotou pre zamestnanca,

⁵ Napríklad aj v Townsendov zoznam idikátorov chudoby skúma možnosti respondentov ísť raz ročne na dovolenku, či jesť mäso viac krát do týždňa.

ktorý pracuje v strese a za veľmi nízku mzdu. To samozrejme vplýva aj na jeho sociálny život.

Nepriaznivá situácia sa premieta do medziludských vzťahov a usporiadania spoločnosti, ktoré sa v našej kultúre považuje za prirodzené. Nabúrava to najmä rodinné vzťahy, napríklad už len tým, že prudko klesla sobášnosť aj pôrodnosť. Podľa matriky sa v minulosti uzatvorilo v obci ročne okolo 30 sobášov. Tento počet postupne v deväťdesiatych rokoch klesol na asi 10 sobášov ročne (s tým, že počet obyvateľov obce neklesol). Nízka sobášnosť je podľa vyjadrení respondentov jednoznačne dôsledkom chudoby a zlých životných podmienok a samozrejme nepostihuje len tých, ktorí trpia extrémnou chudobou.

Chudoba sa prejavuje aj v znížení výstavby. Zatiaľ, čo v minulosti sa kolaudovalo ročne okolo 20/30 domov, v súčasnosti sa v niektorých rokoch nekolaudoval ani jeden.

Inú stránku chudoby nám ukazuje život detí v škole. Tam som sa od učiteľky dozvedela, že „akí sú to chudobní, keď svojmu decku kúpia mobil a dajú mu na desiatu kokakolu? Nemajú peniaze, ale kupujú deťom takéto somariny.“ Aj toto svedčí o obrovskom úsilí ľudí, ktorí trpia chudobou, zakryť tento fakt a udržať sa „úrovni“. Na druhej strane, učiteľky rozprávali aj o takých deťoch, ktoré chodia do školy bez desiaty a nemôžu chodiť na výlety. Školská jedáleň prednedávnom skoro prestala fungovať, lebo nemal kto do nej chodiť. Odkedy deťom rodičov v hmotnej núdzi podľa zákona prispieva na obedy v škole štát, počet stravníkov vzrástol o niekoľko desiatok. Hovorili aj o deťoch, ktoré jednoducho nevyužili túto možnosť, lebo sa hanbili. V súčasnosti 35 školákov poberá sociálne štipendium a cez sto školákov využíva stravovanie za 1 korunu, ktoré je určené pre deti z rodín, ktoré trpia hmotnou núdzou.

Chudoba vytvára aj možnosti pre rôzne nezákonné činnosti. Rozhovor na miestnej polícii mi potvrdil, že v dedine existuje úžera. Úžerníctvo im zatiaľ ohlásila iba jediná osoba, ktorá obvinenie vzápätí stiahla. Ľudia sa boja a čo je horšie, niekedy svojich úžerníkov považujú za „dobrodincov“, ktorí im poskytnú peniaze vtedy, keď ich potrebujú. „*Ved' to robí dobre ten úžerník, keď mu dá peniaze, keď ich potrebuje.*“ Takto sa vyjadrila jedna respondentka, keď som sa čudovala, že ich nikto neudáva. Bohužiaľ, úžerníci v dedine majú takú moc, že už niekoľko ľudí obrali o ich domovy (2 000 korunový dlh pri úroku 100 % môže za pol roka narásť na 128 tisíc).

Negatívny vplyv na vývoj obce má aj vysoká migrácia v tom zmysle, že v obci pribúdajú neustále noví občania, ktorí tu skupujú lacné domy. Priemerná cena niekoľkoizbového veľkého domu tu je okolo 150 až 200 tisíc. Väčšinou ide o Rómov, sociálne prípady a neplatičov z rôznych miest, ktorí predali byty, splatili dlh a ešte im aj ostalo na kúpu domu v tejto lokalite. Ide

o prisťahovalcov z najrôznejších kútov Slovenska, napríklad z Bratislavy, Z Liptovského Mikuláša, či z Humenného. Nevýhodou pre obec je, že títo prisťahovalci sa väčšinou zaradia ku skupine dlhodobo nezamestnaných, sociálne odkázaných občanov.

K chudobe patrí aj znížená spotreba. Predavačky v obchode potvrdili, že väčšinu jedálneho lístka obyvateľov obce tvorí chlieb na rôzne spôsoby. Ľudia nakupujú málo, priemerný nákup má hodnotu sto korún. Okrem akciových tovarov sa zameriavajú iba na základné potraviny (chlieb, múka, mlieko a pod.).

Chudoba má dosah aj na miestnu stávkovú kanceláriu (aj jej tržby). Niektorí ľudia v zúfalstve skladajú svoju poslednú nádej do výhry z tipovania a stávkovania. V kancelárii, ktorá stojí uprostred dediny, vždy niekto postával a jej pracovníčka potvrdila, že najviac stávkujú práve chudobní.

Výskum mal aj svoje komické momenty. V obci vo všeobecnosti panuje názor, že dievča alebo žena je na tom lepšie, lebo, keď sa „dobré“ vydá, tak má po probléme (v zmysle existenčných problémov) – živiť ju bude muž. Prejavilo sa to vo využití obecného internetu. Najväčší záujem, okrem hľadania pracovných ponúk, bol o podávanie zoznamovacích inzerátov zo strany rozvedených žien, vdov, dokonca aj viacerých „babiek“, ako sa vyjadril chlapec, ktorí má obecný internet na starosti.

Rôzne stránky života v obci ukazujú, že chudoba zasahuje do existencie väčšiny občanov. Napriek tomu na otázku o tom, či považujú svoju obec za chudobnú sa väčšina respondentov vyjadrila, že „svoju obec nepovažujú za bohatú“: *No, nie je bohatá táto obec, Nepoviem, že je chudobná, ale nie je bohatá, tak poviem. Nie je bohatá vôbec. Mladí sa nesobášia, lebo nemajú robotu, nemajú kde bývať, tak čo sa budú sobášať.* Podobne vyznievajú aj výroky, keď respondent hovorí o vlastnej situácii: *Za bohatú sa nepovažujem, bohatí majú milióny, to ja nemám. Taká stredná som.* Ale vzápätí hovorí: *Stále myslím na to, že keď ochoriem, tak nenašporím si z toho dôchodku na živobytie.*

Slovo chudoba je stále tabu a spája sa s veľmi negatívnymi predstavami, s alkoholizmom, s neschopnosťou o seba sa postarať, s asociálnym spôsobom života, s pokrivenými hodnotami. Situáciu výstižne zachytáva výpoveď respondentky, ktorá tvrdila, že pozná rodinu, ktorá nemá na vyplatenie účtov, elektriky, ale nepovažuje ich za chudobných, lebo inak žijú „normálne“ (t. j. nepijú, prednedávnom ešte pracovali, snažia sa postarať o svoje deti).

Niekedy je až obdivuhodné, z akého mála dokážu ľudia prežiť, bez toho, aby deklarovali, že niečo nie je v poriadku. Aj sa sťažujú, aj svoje problémy zakrývajú. Aj sa im žije zle, aj nechcú priznať chudobu. Aj sú hrdí a majú svoje postavenie v spoločnosti, aj žijú v hrozných podmienkach.

Najväčšie nebezpečenstvo takejto chudoby, ktorá sa len pomaly a po krokoch prehľbuje, tkvie v tom, že ľudia začnú byť unavení, prestávajú bojovať so situáciou, ktorá nastala a pomaly si „zvykajú“ na horší život, ktorý zásadným spôsobom vplýva aj na ich sociálne väzby. Takýto postoj k životu silno podporuje práve zakrývanie chudoby. Tá prestáva byť niečím výnimčným v živote a veľmi ľahko sa stáva sa životom samým, stáva sa spôsobom života.

Táto situácia nie je spôsobená neschopnosťou, nevôľou situáciu riešiť, či lenivosťou obyvateľov obce. Je spôsobená akútnym nedostatkom príležitostí. Množstvo ľudí ešte neprepadlo úplnej rezignácii a je pripravených chytiť sa šance, ktorá zatiaľ neprichádza.

LITERATÚRA

- FALŤAN, L., GAJDOŠ, P., PAŠIAK, J., 1995: *Sociálna marginalita území Slovenska*. Bratislava.
- MAREŠ, P., 1999: *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Sociologické nakladatelství, Praha.
- MICHÁLEK, A., 2004: Nepeňažné miery chudoby (koncept mnohonásobnej depri-vácie). In: *Otázky merania chudoby*. Bratislava.
- TOWNSEND, P. 1979: *Powerty in United Kingdom: a Survey of Household Resources and Standards of Living*. Penguin, Harmondsworth.
- TOWNSEND, P., 1987: Deprivation. *Journal of Social Policy*, 16, no 2.

VNÍMANIE PRÍČIN CHUDOBY NA SLOVENSKU

Analýza sociologických výskumov¹

Katarína STRAPCOVÁ²

Známa postava nemeckých dejín Otto von Bismarck (1815 – 1898) sa nepovažuje len za významnú postavu procesu zjednocovania Nemecka v 19. storočí. Jeho meno sa zapísalo do učebníc aj ako meno spolutvorcu základov modernej sociálnej politiky v Európe. Myslia sa tým najmä jeho zásluhy spojené so sociálnou reformou a zavedením poistného systému v rokoch 1883 – 1889. Bismarckove zákony, ktoré mali chrániť pracujúcich v prípadoch choroby, úrazu, staroby a invalidity, sa stali vzorom pri zavádzaní moderných systémov sociálneho zabezpečenia na celom európskom kontinente.

Z dnešného pohľadu ide o istý paradox. O konzervatívcovi Bismarckovi je totiž známe, že nebol nadšený z popularity, ktorú si v tom čase získavali vo verejnosti sociálni demokrati. A to dokonca do takej miery, že sa zákonom z roku 1878 postaral o zákaz ich politickej činnosti a organizovania sa v politických stranách. Napriek tomu si však sociálni demokrati našli cestičky do parlamentu a ich politická moc a popularita naďalej rástli. Bismarck rýchlo pochopil, že s „politikou biča“ neuspel, a tak sa, zjednodušene povedané, pokúsil o „politiku cukru“. Tou chcel osloviť najmä veľkú cieľovú skupinu jeho politických protivníkov, a to nespokojných pracujúcich.

Ako sme už spomenuli, politika cukru mala podobu zavádzania zákonov chrániacich pracujúcich v nepriaznivých životných situáciách, ako sú choroba, úraz, staroba či invalidita. Napriek nespornému významu a prospechu novej sociálnej reformy sa však Bismarckovi nepodarilo získať podstatnú časť hlasov pracujúcich na stranu vtedajšej vlády. Aby sme však tejto významnej osobnosti dejín sociálnej politiky zbytočne nekrivdili a neobviňovali ju z prílišnej vypočítavosti, musíme vyzdvihnúť Bismarckovu odvahu pri

prijímaní progresívnej legislatívy a jeho prístupnosť vtedy ešte nekonvenčným riešeniam, ktoré znamenali sociálne istoty a rast životnej úrovne veľkej skupiny obyvateľov. Akceptovaním a presadzovaním sociálnych práv pracujúcich sa mu podarilo upokojiť a stabilizovať narastajúcu skupinu robotníkov, čím sa zaslúžil aj o celkové stabilizovanie pomerov v rodiacej sa industriálnej spoločnosti. Ako svojho času múdro poznamenal, „politik myslí na budúce voľby, štátnik na nasledujúce generácie“.

Úvahy o paradoxných súvislostiach Bismarckovej sociálnej reformy sme nezačali rozoberať len tak náhodou. Poslúžili nám ako príklad prepojenia ľudských potrieb, verejnej mienky a praktickej politiky. Toto prepojenie, samozrejme, nefunguje vždy ideálne. Napriek tomu si však politické strany, ktoré súťažia o sympatie verejnosti, nevyhnutne musia všímať potreby a názory svojich obyvateľov. Následne sa taktiež očakáva, že budú robiť opatrenia, ktoré sú v súlade s týmito názormi či potrebami. Niektoré strany si všímajú a presadzujú úspešnejšie, iné sú menej šikovné, pričom si takto budujú svoj imidž a stávajú sa pre verejnosť viac či menej populárnymi.

V našej štúdii sme sa rozhodli skúmať otázky verejnej mienky úzko súvisiace so sociálnou politikou na Slovensku. Je známe, že sociálna politika sa po roku 1989 dynamicky vyvíjala a musela reagovať na množstvo problémov, ktoré sa vynorili v súvislosti so zavádzaním trhového hospodárstva. Štát vo svojej legislatíve otvoril priestor na súkromné podnikanie, pričom prestal garantovať pracovné miesta pre všetkých a rovnako prestal striktnie regulovať výšku príjmov zamestnancov. Nezamestnanosť a chudoba sa stali jedným z najväznejších sociálnych problémov, na ktoré musel štát pomocou svojich nástrojov sociálnej politiky adekvátne reagovať. Problém chudoby bližšie zaujímal aj nás a je ústrednou témou našich úvah.

Štúdia však nebude prehľadom jednotlivých opatrení sociálnej politiky, ktoré boli prijímané v súvislosti s problémom chudoby. Naopak, chceme si všímať, ako na problém chudoby zareagovala verejnosť, teda to, aké názory a postoje k chudobe sa v našej verejnosti vyskytovali a vyskytujú. Zameriavame sa teda na analýzu širšieho spektra názorov slovenskej verejnosti na nerovnosti a príčiny chudoby v spoločnosti. Sústredíme sa na ukázanie a vysvetlenie rozdielov v názoroch na chudobu a tiež sa budeme snažiť ukázať, ako sa tieto názory v priebehu posledných rokov menili.

Názory odborníkov a názory verejnosti

Východiskom spoznávania a analýzy názorov na chudobu je pre nás odborná diskusia k problematike sociálnych nerovností a chudoby. Odborná literatúra, ktorá sa týka problému chudoby a sociálneho vylúčenia, je dnes

¹ Štúdia bola vypracovaná na základe spolupráce na projekte VEGA č. 2/5117/25 s názvom *Meniace sa alebo miznúce triedy? Triedna štruktúra a sociálna stratifikácia na Slovensku na prelome tisícročia* (koordinátor: PhDr. Bohumil Búzik), ako aj spoluprácou na projekte štátnej objednávky č. SP 51/028 06 00/028 06 02 – 2003 s názvom *Regionálna diferenciácia, regionálny rozvoj v SR v kontexte integračných dosahov* (koordinátor: Mgr. Ľubomír Falťan, CSc.).

² Mgr. Katarína Strapcová, Sociologický ústav SAV, Bratislava.

skutočne obsiahla³. Okrem sociologickej literatúry je dôležitým zdrojom informácií o svete marginalizovaných ľudí aj história, ktorá vníma dobové nazeranie na chudobu ako svoju dôležitú súčasť. Ako poznamenal Geremek (1999: 21), „história ľudskej spoločnosti je procesom premáhania egoizmu a šírenia pocitu solidarity“.

Publikácie historikov patriacich k škole *Annales* (Geremek 1999, Rheinheimer 2003) analyzujú snahy stredovekých a ranonovovekých komún o riešenie problému chudoby, teda aké boli, na čo sa zameriavali. Pritom sa zameriavajú aj na komplexnejšiu analýzu dobových postojov k chudobe, ako aj reflexiu chudobných vo verejnosti (napr. ako bol vytváraný obraz chudobných v dobových úradných záznamoch či v literatúre a tlači). Autori vo svojich dielach dokumentujú, ako sa vytvárali a menili kolektívne postoje k chudobe v stredoveku a tiež ako sa vytvárali a menili kľúčové diferenciácie a definície chudoby (prechod od súcitu, milosrdenstva, zľutovania a charity k sociálnej solidarite). Príkladom je rozlišovanie medzi chudobou zasluhujúcou pomoc (starých, detí, chorých či hendikepovaných) a chudobou nezasluhujúcou pomoc (tých, ktorí boli schopní pracovať) či rozlišovanie medzi materiálnou a nemateriálnou stránkou biedy. Historici čiastočne tiež dokumentujú to, ktoré názory mali krátkodobý alebo dlhodobější vplyv, prípadne ktoré opatrenia sa vyskytli ako osamotené úspešné či neúspešné pokusy riešenia problému chudoby, a naopak, ktoré perspektívy sa snažíme v mierne pozmenenej podobe aplikovať i v dnešnej sociálnej politike.

Pri čítaní týchto diel je zrejmé, že mnohé stereotypy v predstavách stredovekých ľudí sú aktuálne i dnes. Ako konštatuje Geremek (1999: 229), „v predindustriálnej Európe sa už stačili sformovať všetky spoločenské postoje k chudobe a bohatstvu (možno dokonca tiež hlavné programy sociálnej politiky), ktoré sa objavujú alebo koexistujú v modernej industriálnej spoločnosti. V sociálnej histórii posledných dvoch storočí sa menia základné kvantitatívne pomery medzi biedou a bohatstvom, rozširujú sa – alebo tiež menia – väzby kolektívnej solidarity, avšak chudoba zostáva súčasťou kontextu industriálneho vývoja“.

Vo všeobecnosti, pokiaľ ide o dnešný diskurz týkajúci sa sociálne odkázaných skupín obyvateľstva, možno konštatovať, že sa skutočne dynamicky vyvíja. Zmeny reflektujú na rôznorodosť dopadov, ako aj rôznorodosť kombinácií dopadov, ktoré môže mať na človeka jeho nedostatočný príjem. Preto jednou z väčších zmien, s ktorou sa stretávame aj na Slovensku, je

³ Nemožno povedať, že to tak bolo vždy. Počas socializmu bola téma chudoby vysunutá na okraj pozornosti ako isté politické tabu, keďže priznať sa k pretrvávajúcej existencii chudoby v socialistickej spoločnosti nebolo v tom čase žiaduce. (Večerník 2004)

prechod od pojmu chudoba k pojmom sociálna marginalizácia a sociálne vylúčenie. Nesporne dôležitým momentom je i harmonizácia indikátorov sociálneho vylúčenia, ktorá umožňuje krajinám porovnávanie a ponúka im možnosť vidieť svoju pozíciu v širšom kontexte. (Džambazovič – Gerbery 2005, Čambáliková 2003, Förster 2004)

Podobne ako vývoj diskusie o chudobe sa, hoci explicitne s istým oneskorením, vyvíjala i diskusia o príčinách sociálnych a ekonomických nerovností medzi ľuďmi. Najmä v súčasných postsocialistických krajinách sa debata o novej podobe sociálnej stratifikácie, najmä o tzv. víťazoch a porazených súčasných procesov transformácie, stala často diskutovanou témou. Viaceré bývalé socialisticke krajiny sa ocitli v priamej konfrontácii s novými princípmi trhovej ekonomiky (rastúci význam ekonomického kapitálu pri definovaní sociálneho statusu jednotlivcov, nezamestnanosť, privatizácia a pod.), ktoré sa výrazným spôsobom podieľajú na procesoch hierarchizácie a polarizácie v týchto spoločnostiach.

Fakt, že pri analýze sociálnych nerovností sme nevyhnutne nútení poznať i situáciu ekonomických nerovností, je dobre známy. Ako konštatujú viacerí spoločenskí vedci, celkový charakter sociálnych nerovností môže byť „pochopený len s poznaním toho, ako a komu sú distribuované ekonomické zdroje“ (Vanfossen 1979: 96). Vzhľadom na transformačné procesy, ktoré začali po roku 1989 prebiehať v našich geografických šírkach, sa nemožno čudovať, že príjmové nerovnosti u nás stále rastú. (Večerník 1998, Lubyová – Maroš – Uramová 1998, Förster 2004, Laluha – Ošková – Stanek 2005)

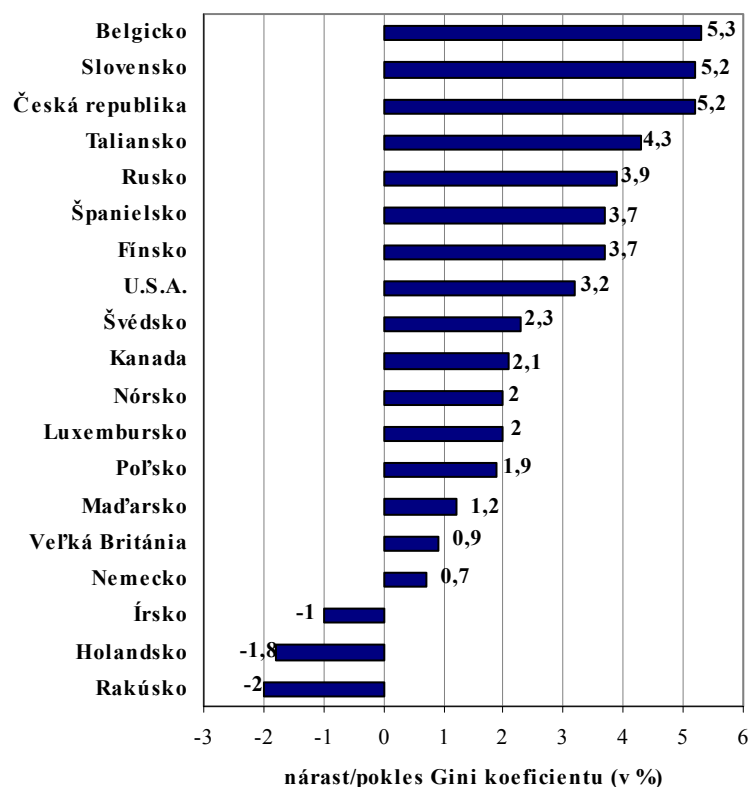
Napriek negatívne vnímaniu rastu sociálnych a ekonomických nerovností v post-socialistických spoločnostiach nemožno hovoriť o ojedinelom trende vývoja. Ekonomické nerovnosti rastú takmer všade na svete, západnú Európu a severnú Ameriku nevynímajúc (Atkinson – Bourguignon 2000, Gottschalk – Smeeding 1999, Gustafsson – Johansson 1997, Smeeding 2002, Jesuit – Smeeding 2002, Förster 2004). Viacerí z týchto autorov sa stotožňujú s názorom, že práve tento trend rastu vzbudil nový záujem o problematiku nerovností vo všeobecnosti, a opätovne postavili do popredia pojmy, ako je solidarita a sociálna súdržnosť.

Na dokreslenie spomínaného trendu sme využili empirické údaje získané z výskumného centra na výskum príjmových nerovností LIS⁴. Údaje v grafe

⁴ Do projektu LIS – Luxembourg Income Study (www.lisproject.org) – je zapojených približne 25 štátov z Európy, Ameriky, Ázie a Oceánie, pričom dáta z niektorých krajín pokrývajú takmer 3 dekády. LIS databáza je súborom výskumov príjmov domácností z týchto krajín (*household income surveys*). Výskumy poskytujú demografické informácie a informácie o príjmoch a výdavkoch na troch odlišných úrovniach: domácnosť, osoba a dieťa. Slovensko má v databáze zatiaľ dva dátové súbory

č. 1 dokumentujú rastúci trend príjmových nerovností vo väčšine vyspelých krajín zaznamenávajúcich ekonomický rast. Údaje za jednotlivé krajiny sa týkajú nárastu/poklesu Gini koeficientu (miera ekonomických nerovností, charakteristika distribúcie príjmov) medzi rokmi 1991 a 2000. Ak údaje za tieto roky neboli pre niektorú krajinu prístupné, zvolili sme údaje, ktoré boli k dispozícii (údaje za Slovensko a Českú republiku reprezentuje rozdiel medzi rokmi 1992 a 1996).

Graf č. 1 Rast príjmových nerovností v deväťdesiatych rokoch

z Mikrocenzov 1992 a tiež 1996. V najbližšom období by mali byť k dispozícii aj slovenské údaje z Mikrocenzu 2003.

Zdroj: Luxembourg Income Study (www.lisproject.org, prístup: 27. 8. 2005)

Pri analýze charakteru sociálnych nerovností a pri uvažovaní o príčinách ich rastu či poklesu odborníci najčastejšie využívajú dva typy vysvetlení (Vanfossen 1979). Prvý typ (tzv. *individuálno-meritokratické vysvetlenia*) narába najmä s charakteristikami jednotlivca, ako je napríklad jeho vzdelanie, kvalifikácia, skúsenosti a pod. Tieto vysvetlenia sa vo veľkom počte vyskytujú napríklad v teórii ľudského kapitálu, ktorá narába s pojmami, ako je rast návratnosti kapitálu investovaného do vzdelania, vyššia návratnosť podnikania a rizika a pod. Druhý typ (tzv. *štrukturálne vysvetlenia*) sa zasa zameriava viac na makroekonomické a makrospoločenské faktory, ako je pôsobenie mechanizmov ponuky a dopytu na trhu práce, daňová politika, rodové rozdiely, aktivity odborov, nové technológie šetriace prácu a pod. (Smeeding 2002, Atkinson – Bourguignon 2000)

Príkladom použitia štrukturálnych vysvetlení môže byť napríklad Lindert (2000), ktorý v snahe objasniť distribučné trendy v nerovnostiach označuje šesť hlavných štrukturálnych zdrojov, ktoré sa dnes obyčajne používajú na objasnenie príčinných súvislostí kolísania nerovností v distribúcii príjmov. Tie zahŕňajú: 1. populačné zmeny (demografické zmeny, migrácia), 2. rast úrovne kvalifikácie pracovnej sily, 3. asymetrickú technologickú zmenu (ako *skill-biased technological change*), 4. posuny v dopyte po produktoch (domáce alebo svetové, pokles svetových cien, silnejšia medzinárodná konkurencia a pod.), 5. inštitúcie trhu práce (vrátane odborov), 6. rozpočtovú redistribúciu (zdaňovanie, sociálne transfery a pod.). Ako autor ďalej poznamenáva, v súčasnej diskusii o príčinách rozširovania mzdových rozdielov v Británii a USA sa názory líšia najmä v tom, akú úlohu pripisujú faktorom, ako je imigrácia, spomalenie rastu kvalifikácie, technologické zmeny šetriace prácu, posuny v dopyte po domácich produktoch, rast súťaže v dovoze, pokles významu odborov. (Lindert 2000: 205)

Atkinson a Bourguignon (2000) sa pri skúmaní vývoja príjmových nerovností sústredili najmä na rozdiely medzi kvalifikovanou a nekvalifikovanou prácou, a tiež na to, aká je ich pozícia na súčasnom trhu práce. Upozorňujú pritom na to, ako súčasné technologické zmeny favorizujú kvalifikovaných zamestnancov, ako aj tie ekonomické sektory, ktoré kvalifikovanú prácu intenzívnejšie využívajú. V pojmoch teórie ľudského kapitálu ide o rast návratnosti nákladov investovaných do kvalifikácie a vzdelania (v jednotlivých ekonomických sektoroch sa dopyt po kvalifikovaných pracovníkoch líši, čo má potom dopad na tzv. asymetrickosť technologickej zmeny). To má za následok relatívny prepád nekvalifikovanej práce, sektorov od nej viac závislých, čo následne vyvoláva i negatívne zmeny v distribúcii príjmov. (Atkinson – Bourguignon 2000: 10)

Ako vidíme, objasňovanie súvislostí a trendov vývoja príjmových nerovností je komplexnou problematikou, pri ktorej dominujú tak individuálne (nízka kvalifikácia), ako aj makroštruktúrne (daňová politika) faktory. Pre naše skúmanie je táto diskusia veľkou inšpiráciou, keďže veľmi podobné typy vysvetlení, a zdá sa, že dokonca v prepracovanejšej podobe, sa používajú i pri analýze názorov na príčiny chudoby.

Typológia názorov na príčiny chudoby

V súčasnosti sa pri hodnotení a analýze názorov na príčiny chudoby najčastejšie používa typológia so štyrmi základnými typmi ich vysvetľovania (van Oorschot – Halman 2000: 7). Podľa tejto typológie sa príčiny chudoby viažu na: 1. chudobu ako zlyhanie jednotlivca, tzv. *blaming-the-poor* prístup, 2. chudobu ako osud jednotlivca, 3. chudobu ako zlyhanie spoločnosti, tzv. *blaming-the-state* prístup, 4. chudobu ako osud spoločnosti.

V danej typológii môžeme identifikovať dve základné dimenzie, a to dimenziu „individuálne vz. spoločenské“ a dimenziu „zlyhanie vz. osud“. Prvá býva niekedy označovaná aj ako individuálno-štruktúrna dimenzia. Umožňuje rozlíšiť, či sa príčiny chudoby vnímajú skôr ako vnútorné – viažu sa na konkrétneho jednotlivca (akcentuje morálne zlyhanie, napr. chudobní ako ľudia s negatívnymi osobnými vlastnosťami, lenivci, špekulanti, alkoholici a pod.), alebo vonkajšie, teda viažuce sa predovšetkým na spoločnosť (či istú vonkajšiu skupinu ľudí), a teda neovplyvniteľné konkrétnym jednotlivcom – chudobní ako obeť vonkajších okolností, negatívnych spoločenských javov, ako je nespravodlivá distribúcia zdrojov, stigmatizácia chudobných (Goffman 2003) a pod.

Druhou dôležitou dimenziou je „zlyhanie vz. osud“, pričom dôraz na zlyhanie (obžaloba, obvinenie, vina) súvisí s kritickým presvedčením o možnosti aktívne ovplyvniť a kontrolovať podmienky, v ktorých sa jedinec či spoločnosť nachádza (napr. chudobní ako nedostatočne aktívni ľudia). A naopak, osud (údel) súvisí s presvedčením o výskyte istej neovplyvniteľnej zhody okolností, ktoré negatívne pôsobia na život jednotlivca či spoločnosti (napr. názor, že chudobní majú proste smolu, že ekonomickej recesii sa nedá uniknúť, že je nevyhnutné znášať následky technologického pokroku a pod.). Je to teda istý druh fatalistického postoja k podmienkam života jednotlivca.

Operacionalizácia tejto koncepcie do podoby indikátorov má potom formu štandardnej otázky⁵: Prečo u nás niektorí ľudia žijú v chudobe? Uvá-

⁵ Rovnaká otázka bola použitá napríklad už vo výskume *Eurobarometer 5* „Satisfaction and Poverty“ (máj – jún 1976). Výskum bol realizovaný v 9 štátoch západnej Európy a hlavnými riešiteľmi boli Ronald Inglehart a Jacques-Rene Rabier.

dzame štyri možné dôvody. Vyberte z nich ten, ktorý považujete za najdôležitejší: 1. pretože im nepraje šťastie, 2. z lenivosti a nedostatku pevnej vôle, 3. pre nespravodlivosť v našej spoločnosti, 4. je to nevyhnutná súčasť pokroku v modernom svete, 5. žiaden z uvedených dôvodov, N = neviem. Vo výskumoch sa väčšinou pri tejto otázke následne zisťuje aj „druhý najdôležitejší dôvod“.

Celkový pohľad na prepojenie teoretickej koncepcie a indikátorov použitých na meranie vo výskumoch nám ponúka tabuľka č. 1.

Tabuľka č. 1 Dve základné dimenzie a štyri typy vysvetľovania chudoby

	Individuálne	Spoločenské
Zlyhanie	Zlyhanie jednotlivca Chudobní sú leniví, chýba im šetrnosť, dobrá morálka	Zlyhanie spoločnosti Chudobní sú obeťami konania iných, sú obeťami sociálnej nespravodlivosti
Osud (údel)	Osud jednotlivca Chudobným nepraje šťastie	Osud spoločnosti Chudobní sú obeťami nekontrolovateľného spoločenského a globálneho rozvoja

Zdroj: van Oorschot – Halman 2000.

Autori van Oorschot a Halman upozorňujú na fakt, že táto typológia pozostáva zo štyroch ideálnych typov, ktoré sa v realite môžu kombinovať, a že ľudia vo svojich vysvetleniach tieto typy skutočne i rôzne kombinujú, ak na to majú možnosť (napr. vo výskumoch zameraných špeciálne na skúmanie sociálnych nerovností a chudoby, ktoré pracujú s viacerými batériami otázok⁶).

Ako vnímajú príčiny chudoby Slováci

V predchádzajúcej časti sme predstavili jeden so súčasných spôsobov analýzy postojov k chudobe, ktorý sme zvolili za referenčný rámec našej ana-

Samotná séria výskumov Eurobarometer sa začala v roku 1974 (dokumentácia k výskumom na http://europa.eu.int/comm/public_opinion/index_en.htm, last accessed 25. 5. 2005).

⁶ Už v spomínanom výskume *Eurobarometer 5* (máj – jún 1976) boli v súbore otázok o príčinách chudoby aj indikátory, ako je vek a osamelosť, choroba a nedostatok zdravia, dlhodobá nezamestnanosť, nedostatočné vzdelanie, zanedbávanie v detstve, nedostatočná predvídavosť, pitie a alkohol, lenivosť, príliš veľa detí. Respondenti mali možnosť viacerých odpovedí a vyberali tri najdôležitejšie príčiny chudoby.

lýzy. Aký typ vysvetľovania príčin chudoby teda prevažuje v názoroch verejnosti na Slovensku? Ako sa tento názor vyvíjal v deväťdesiatych rokoch? A aké sú rozdiely vo vnímaní medzi vybranými skupinami obyvateľov? To sú otázky, na ktoré sa pokúsime odpovedať v tejto časti.

Pri analýze názorov súvisiacich s charakterom sociálnych nerovností a názorov na príčiny chudoby vychádzame predovšetkým z výskumu Spoločnosť 2004, ktorý realizoval Sociologický ústav SAV⁷.

V prvej časti analýzy sa zameriame na údaje z roku 2004 a pokúsime sa odhaliť, aký bol charakteristický obraz vnímania príčin chudoby na Slovensku krátko po vstupe do Európskej únie (výskum sa realizoval v októbri – novembri 2004).

Tabuľka č. 2 **Štruktúra názorov na príčiny chudoby na Slovensku v roku 2004**

	Slovensko Spoločnosť 2004 (počet)	Slovensko Spoločnosť 2004 (%)
Nepraje im šťastie	507	13,7
Lenivosť, nedostatok pevnej vôle	681	18,4
Nespravodlivosť v spoločnosti	2067	55,8
Nevyhnutná súčasť pokroku	451	12,2
Missing ¹	274	6,9
Celkový počet respondentov vo výskume	3980	100

Zdroj: Údaje sú z dátového súboru *Spoločnosť 2004*, archivovaného na Sociologickom ústave SAV.

¹ Z analýzy sú vylúčení len tí respondenti, ktorí odpovedali možnosťou „žaden z uvedených dôvodov“ a „neviem“ (= missing values). Možnosť „žaden z uvedených dôvodov“ (pôvodne 5,4 % podiel respondentov) sme vylúčili pre lepšiu ilustráciu a interpretáciu vzhľadom na použitú teoretickú koncepciu. Respondenti posudzovali jednu – najvýznamnejšiu – príčinu chudoby.

V tabuľke č. 2 môžeme nájsť základné početnosti, ktoré nám približujú obraz vnímania chudoby a jej príčin medzi Slovákmi. Najpreferovanejším dôvodom je „nespravodlivosť v našej spoločnosti“ (uviedla nadpolovičná väčšina – 55,8 % respondentov). Z hľadiska našej teoretickej koncepcie teda

v slovenskej verejnosti prevláda názor, ktorý kladie dôraz na „zlyhanie spoločnosti“ pri hodnotení príčin chudoby. Druhým najčastejšie uvádzaným dôvodom je „lenivosť, nedostatok pevnej vôle“ (18,4 % respondentov), teda názor ktorý sa spája predovšetkým so „zlyhaním jednotlivca“. Môžeme sledovať, že rozdiel v počte prívržencov prvého a druhého najčastejšie uvádzaného názoru je skutočne výrazný, a to viac než trojnásobný.

V slovenskej spoločnosti teda ľudia vnímajú chudobu najmä ako dôsledok pôsobenia „kontrolovateľného“ makrospoločenského fenoménu, ktorým je sociálna spravodlivosť v spoločnosti, resp. jej nedostatok. Teda prevažuje ten typ vysvetlenia príčin chudoby, ktorý vníma istú nevhodnú konšteláciu spoločenských štruktúr ako zodpovednú za daný stav. Na základe tohto indikátora však nemôžeme povedať viac a detailnejšie o charaktere nespravodlivosti v spoločnosti, ktorú majú respondenti na mysli. Nevieme, či vnímajú ako nespravodlivú redistribúciu príjmov, daňovú politiku štátu, postoj zamestnávateľov k zamestnancom, nízku stabilitu pracovných miest, nízke platy, nezamestnanosť alebo napríklad diskrimináciu na základe rodových rozdielov. Pojem sociálna spravodlivosť je širokým pojmom a môže sa vzťahovať na množstvo sociálnych javov. Napriek tomu však môžeme konštatovať, že vo všeobecnosti u Slovákov prevažuje názor, ktorý vidí možnosti eliminovania tohto nežiaduceho javu ako otvorené.

Ako teda môžeme definovať názorovú klímu Slovákov pri vnímaní chudoby? Z hľadiska už spomínanej optiky „my a oni“ možno konštatovať, že vo verejnosti neprevažuje názor, ktorý by akcentoval negatívnu morálku sociálne odkázaných a diskreditoval ich sociálne postavenie. Nad „prísne odsudzujúcim“ postojom teda prevažuje skôr akceptácia. Podobne tiež vo verejnej mienke neprevládali fatalistické postoje, hoci ich podiel nie je zanedbateľný. Zdá sa teda, že priestor na solidarizovanie s chudobnými zostáva do veľkej miery otvorený.

Teraz sa však vrátime k nášmu pôvodnému objektu skúmania a pozrieme sa bližšie na rozdiely, ktoré v názoroch na príčiny chudoby existujú medzi jednotlivými skupinami obyvateľov Slovenska. Skupiny sme vytvorili na základe demografických znakov, teda rodovej príslušnosti, veku, vzdelania a ekonomickej aktivity respondentov. Keďže sú naše premenné vo väčšine prípadov kategorické, testovali sme štatistickú významnosť ich asociácií. Rozdiely medzi ženami a mužmi sa ukázali ako nevýznamné. To znamená, že obe pohlavia vnímajú príčiny chudoby viac-menej rovnako. Ostatné rozdiely sú však štatisticky významné, pričom podpriemerné, prípadne nadpriemerné zastúpenie niektorého názoru je možné sledovať v kontingenčnej tabuľke č. 3.

⁷ Výskum *Spoločnosť 2004* sa realizoval na vzorke 3 980 respondentov v rámci projektu štátnej objednávky *Regionálna diferenciácia, regionálny rozvoj v Slovenskej republike v kontexte integračných dosahov*. Výberová vzorka je reprezentatívna pre populáciu SR vo veku 18 a viac rokov.

Tabuľka č. 3 **Názory na príčiny chudoby vo vybraných skupinách obyvateľov**

	Prečo u nás niektorí ľudia žijú v chudobe?			
	Nepraje im šťastie	Lenivosť, bez pevnej vôle	Nespravodlivosť v spoločnosti	Nevyhnutná súčasť pokroku
Žena/Muž: (Missing = 6,9 % , N = 3706)				
Muž	13,2	18,5	54,9	13,5
Žena	14,1	18,3	56,6	11,0
Spolu	13,7	18,4	55,8	12,2
Vek: (Missing = 6,9 % , N = 3706)				
18 – 19 rokov	19,9*	18,0	47,8*	14,3
20 – 29 rokov	14,5	19,6	53,2	12,7
30 – 39 rokov	14,2	19,2	51,5*	15,1**
40 – 49 rokov	12,5	18,9	54,2	14,4*
50 – 59 rokov	13,3	17,6	58,1	10,9
60 – 69 rokov	11,9	15,4*	64,6***	8,1**
70 a viac rokov	14,6	19,9	59,7	5,8**
Spolu	13,7	18,4	55,8	12,2
Vzdelanie: (Missing = 6,9 % , N = 3706)				
Základné (aj neukončené)	17,8***	13,2***	60,3**	8,7**
Stredné bez maturity	14,3	16,2**	61,3***	8,2***
Stredné s maturitou	12,3	21,3***	52,9*	13,4
Vysokoškolské	8,6**	25,7***	36,9***	28,8***
Spolu	13,7	18,4	55,8	12,2
Ekonomická aktivita: (Missing = 9,6 % , N = 3596)				
Zamestnanci	13,6	19,4	53,3**	13,7**
Podnikatelia	12,9	31,9***	35,8***	19,4***
Nezamestnaní	15,1	7,7***	71,2***	6,0***
Študenti	14,1	19,3	41,7***	25,0***
Dôchodcovia/invalidi	13,3	16,2	64,4***	6,1***
Spolu	13,6	18,4	55,8	12,2

	Prečo u nás niektorí ľudia žijú v chudobe?			
	Nepraje im šťastie	Lenivosť, bez pevnej vôle	Nespravodlivosť v spoločnosti	Nevyhnutná súčasť pokroku
Čistý mesačný príjem (len zamestnanci a podnikatelia): (Missing = 13,9 % , N = 2026)				
do 8000	14,9	13,1***	65,0***	7,0***
8001 – 10000	14,2	16,1**	58,0**	11,7
10001 – 12000	12,4	22,1	51,9	13,6
12001 – 16000	10,0	24,8*	45,3**	20,0***
16001 a viac	15,3	31,5***	32,1***	21,2***
Spolu	13,3	20,8	51,7	14,2

Poznámka: Úroveň štatistickej významnosti odchýlky podľa hladiny významnosti: (*) < 0,05, (**) < 0,01, (***) < 0,001. Pri každej kategórii uvádzame podiel chýbajúcich odpovedí a počet respondentov.

Zdroj: Výskum *Spoločnosť 2004*, Archív Sociologického ústavu SAV.

Čo sa týka rozdielov medzi jednotlivými vekovými kategóriami respondentov, najvýraznejší je nadpriemerný podiel zástancov názoru „chudoba ako dôsledok nespravodlivosti v spoločnosti“ medzi staršími obyvateľmi vo veku 60 – 69 rokov (64,6 % oproti celkovému priemeru 55,8 %). Starší respondenti (50-roční a viac) vo všeobecnosti častejšie vidia nespravodlivosť v spoločnosti ako hlavnú príčinu problému chudoby, hoci štatisticky významné rozdiely sa preukázali len v kategórii 60- až 69-ročných respondentov.

Naopak, najnižší podiel zástancov tohto názoru je v najmladšej kategórii respondentov vo veku 18 – 19 rokov (47,8 %), pričom najmladší respondenti sú jedinými, kde podiel odpovedí poklesol pod hranicu 50 %. Pri tejto kategórii respondentov je štatisticky významná nadpriemerná kategória odpovedí „chudobným nepraje šťastie“ (19,9 % odpovedí oproti celkovému priemeru 13,6 %), pri vysvetľovaní príčin chudoby teda kladú dôraz na nepriaznivý osud jednotlivca. Zaujímavým zistením je fakt, že respondenti v stredných vekových kategóriách (od 30 do 50 rokov) majú sklon vidieť chudobu ako „nevyhnutnú súčasť pokroku v modernej spoločnosti“ oveľa častejšie ako starší respondenti (od 60 rokov), ktorí túto možnosť preferujú podpriemerne často.

Rozdiely medzi jednotlivými kategóriami vzdelania sa tiež preukázali ako štatisticky významné. Môžeme sledovať, že so stúpajúcim vzdelaním klesá podpora najpopulárnejšieho názoru, ktorý zdôrazňuje zlyhanie spoločnosti. Od 60,3 % podpory u respondentov so základným vzdelaním klesá

podpora tohto vysvetlenia až na 36,9 % u vysokoškolákov. Vysokoškooláci sa líšia od celkového priemeru vo všetkých kategóriách vysvetľovania príčin chudoby. Oproti priemeru sú menej často zástancami názoru „chudobným nepraje šťastie“ (8,6 %) a už spomínaného vysvetlenia „chudoba je dôsledok nespravodlivosti v spoločnosti“. Naopak, nadpriemerne často si však vyberajú vysvetlenia viažuce sa na „zlyhanie jednotlivca“ (25,7 %) a viac ako dvojnásobne častejšie sú zástancami názoru o chudobe ako nepriaznivom „osude spoločnosti“ (28,8 % podiel oproti celkovému priemeru 12,2 %). Vo vzdelanostných kategóriách stredoškolákov s maturitou a vysokoškolákov možno pozorovať zvýšený podiel tých, čo pripisujú stav chudoby najmä negatívnym vlastnostiam jednotlivcov (lenivosť, nedostatok pevnej vôle – 21,3 % u SŠ a 25,7 % u VŠ).

Na trhu práce patria uvedené kategórie zamestnancov medzi tých, čo sú najkvalifikovanejší, a teda najmenej ohrození rizikom nezamestnanosti⁸. Ich možnosti zamestnania sa sú často oveľa širšie než u menej kvalifikovaných pracovníkov. Zdá sa, že zvýhodnená pozícia na trhu práce daná vyššou kvalifikáciou ovplyvňuje vyššie kvalifikovaných respondentov i pri výbere liberálne orientovaných vysvetlení príčin chudoby. Zároveň však u vysokoškolákov výraznejšie rezonuje aj už spomínaná „chudoba ako daň pokroku“ a nemožno zabúdať ani na fakt, že najčastejším vysvetlením príčin chudoby je vo všetkých vzdelanostných kategóriách „nespravodlivosť v spoločnosti“.

Uprednostňovanie fatalisticky ladeného názoru, že chudoba je nevyhnutným dôsledkom pokroku, môže súvisieť aj s politickými názormi respondentov. Pri bližšom pohľade na politické preferencie vysokoškolákov (sebazaradenie na spektre pravica – ľavica) môžeme konštatovať, že na Slovensku medzi nimi výrazne vyčnieva doprava orientovaná názorová skupina. Môžeme predpokladať, že práve túto možnosť častejšie využívajú pravicovo orientovaní respondenti, pre ktorých má poukázanie na sociálnu nespravodlivosť istú politickú konotáciu, s ktorou by sa neradi identifikovali. Variant „nespravodlivosť spoločnosti“ pravdepodobne pôsobí pre nich ako politicky citlivé vysvetlenie, ako akýsi protest proti súčasnej vládnucej elite, ktorá takýto stav akceptuje.

⁸ Podľa údajov z výberového zisťovania pracovných síl za rok 2003 (Štatistická ročenka SR 2004: 237) tvorí podiel vysokoškolákov medzi nezamestnanými len 3,6 %, kým napríklad nezamestnaní so základným vzdelaním tvoria 23,2 %, vyučení 42,3 % a stredoškoláci s maturitou 30,9 % podiel celkového počtu nezamestnaných.

Rozdiely medzi rôznymi kategóriami ľudí s rôznou väzbou na trh práce⁹ sú, podľa našich očakávaní, taktiež výrazné. Zatiaľ čo sa názorový profil zamestnancov líši od celkovej štruktúry názorov len málo, názorový profil podnikateľov a nezamestnaných sa líši omnoho výraznejšie. V kontraste týchto dvoch názorových profilov je zjavné to, čo konštatuje aj Mareš (1999: 60), a to, že „vymedzenie príčin chudoby nesie v sebe ideologickú záťaž. Mnohé z nich nie sú vysvetleniami v pravom zmysle slova. Sú to skôr racionalizácie vlastných postojov k chudobným zo strany tých, čo chudobnými nie sú, alebo racionalizácie vlastnej chudoby samotnými chudobnými. Do odpovedí na takto položenú otázku sa premieta tak podozrievavosť tých, čo prispievajú na financovanie boja s chudobou, ako aj aspirácie tých, čo z týchto príspevkov priamo či nepriamo čerpajú. Na jednej strane rôzne postoje od ospravedlňovania až po stigmatizáciu chudobných, na druhej strane snaha stigmatizáciu sa vyhnúť.“

O podnikateľoch možno hovoriť aj ako o víťazoch transformácie, a naopak, o nezamestnaných ako o porazených. Nové trhové mechanizmy tým prvým otvorili nové možnosti na uplatnenie svojich schopností, zatiaľ čo tých druhých takpovediac „vyradili na druhú koľaj“. Kým podnikatelia často využili nové podmienky na zvýšenie svojej životnej úrovne, nezamestnaným sa ich životná úroveň automaticky znižuje, keďže sú zväčša odkázaní len na dávky sociálnej pomoci. Podnikatelia – zrejme pod vplyvom svojich osobných úspechov, skúseností a využívaných schopností – oveľa častejšie hodnotia chudobných ako jedincov, ktorí sa zrejme dostatočne nesnažia a nevyužívajú svoje možnosti (31,9 % respondentov oproti celkovému priemeru 18,4 %). Ich solidarita s ľuďmi ohrozenými chudobou je, zdá sa, výrazne nižšia ako solidarita zamestnancov, ktorí sú sami vystavení riziku ohrozenia chudobou napríklad po strate zamestnania.

Zaujímavým sa tiež javí vysvetľovanie príčin chudoby nezamestnanými ako ľuďmi s reálnou skúsenosťou vylúčenia z trhu práce, ktorí nadpriemerne často uvádzajú dôvod „chudoba ako dôsledok nespravodlivosti v spoločnosti“ (71,2 % podiel odpovedí). Vzhľadom na situáciu nezamestnaných nie je tento fakt prekvapivý. Vyrovnáť sa s nepriaznivou sociálnou situáciou, samozrejme, nie je ľahké pre väčšinu ľudí a môže mať negatívny dopad na sebaúctu človeka. To dokumentuje i fakt, že nezamestnaní často „nepriamo predpokladajú, že identita klienta úradu práce je vnímaná verejnosťou negatívne, a preto zdôrazňujú rozdiely v rámci tejto kategórie. Je im neprijemné, ak by mali byť vnímaní ako „žobráci“ či „príživníci“.“ (Kusá – Valentšíková

⁹ Uvedené kategórie nie sú úplnou kategorizáciou, zahrnutí nie sú napríklad rodičia na materskej dovolenke, osoby v domácnosti, vojaci či civilkári a pod. Ide o pomerne heterogénne a málo početné kategórie ľudí (spolu 2,9 %), ktoré nebolo možné zlučiť do jednej zmysluplnej kategórie, preto sme ich z tejto analýzy vylúčili.

1996: 546) Podľa autorky rodiny odkázané na sociálnu podporu „prejavujú obavy o svoju sociálnu identitu smerom navonok“ a vytvárajú si prijateľné ospravedlnenia svojho nevýhodného sociálneho postavenia.

Bližšie sme sa pozreli tiež na názorové rozdiely v rámci jednotlivých príjmových kategórií (čistý mesačný príjem respondentov, rekategorizovaný do 5 príjmových kategórií, v ktorých sa početnosti pohybujú okolo 20 %). Dôležité je upozornenie, že sme skúmali len príjmy zamestnancov a podnikateľov, teda osoby s príjmom z pracovnej aktivity. Môžeme konštatovať, že čím vyššia je kategória príjmu, tým vyššia je akceptácia príčiny chudoby ako „zlyhania jednotlivca“, a naopak, nižšia je podpora vysvetlenia chudoby ako „zlyhania spoločnosti“.

V nižších príjmových kategóriách jednoznačne dominuje vysvetlenie „zlyhania spravodlivosti v spoločnosti“. Čím vzdialenejší sú respondenti od finančného nedostatku, tým častejšie majú sklon pripisovať chudobným negatívnu identitu lenivcov. Častejšie tiež vidia chudobu fatalistickou optikou, teda ako nevyhnutný dôsledok pokroku v modernej dobe. Výrazne nižšia podpora názoru, ktorý poukazuje na zlyhanie spoločnosti, je vzhľadom na princíp obhajoby vlastných záujmov samozrejma. Málokto kritizuje pomery, ktoré sú preňho priaznivé a v ktorých sa mu relatívne dobre darí. Preto možno zo strany lepšie zarábajúcich očakávať nižšiu úroveň podpory formálnej aj neformálnej solidarity. Naopak, na strane horšie zarábajúcich ľudí, ktorí sa sami môžu cítiť ohrození poklesom či stratou svojho príjmu, je neformálna solidarita s chudobnými vyššia a možno tiež predpokladať, že viac budú podporovať opatrenia zamerané na posilnenie formálnej solidarity zo strany štátu.

V závere teda môžeme zhrnúť, že nadpriemerné zastúpenie pri vysvetľovaní príčin chudoby ako nespravodlivosti v spoločnosti majú starší respondenti nad 60 rokov, respondenti s nízkou kvalifikáciou, nezamestnaní a dôchodcovia a ľudia s nižším príjmom do 8 000 Sk. Pri vysvetľovaní príčin chudoby ako dôsledku lenivosti majú zasa nadpriemerné zastúpenie mladší respondenti do 20 rokov, vysokoškolsky vzdelaní ľudia, podnikatelia a ľudia s vyššími príjmami nad 16 000 Sk.

Ako sa menili názory Slovákov na príčiny chudoby

V nasledujúcej časti si chceme bližšie všimnúť, ako sa vyvíjali názory na príčiny chudoby u Slovákov. Využívame pritom staršie údaje z výskumu s názvom *Výskum európskych hodnôt* z rokov 1991 a 1999. Tento výskum je

súčasťou medzinárodného projektu dlhodobého výskumu *European Values Study* (EVS)¹⁰, ktorý sa začal v roku 1981 (prvá vlna výskumov).

Proporcie odpovedí slovenských respondentov v uvedených rokoch nájdeme v tabuľke č. 4. Na základe týchto údajov môžeme identifikovať, aké typy percepcie chudoby prevládali v minulosti. Zreteľne možno vidieť, že názorové zmeny sa skutočne odohrali.

Tabuľka č. 4 Vývoj štruktúry názorov na príčiny chudoby v rokoch 1991 – 2004

	Slovensko EVS 1991 (%)	Slovensko EVS 1999 (%)	Slovensko Spoločnosť 2004 (%)
Nepraje im šťastie	11,1	11,0	12,9
Lenivosť, nedostatok vôle	34,1	31,3	17,4
Nespravodlivosť v spoločnosti	32,8	37,6	52,7
Súčasť pokroku	15,8	11,3	11,5
Žiadny z uvedených	6,2	8,8	5,5
Počet respondentov	1073	1283	3920
Missing ¹	63	48	60
Celkový počet respondentov vo výskume	1136	1331	3980

Zdroj: Údaje za Slovensko sú z dátových súborov EVS 1991 a EVS 1999 archivovaných na Sociologickom ústave SAV a z výskumu Sociologického ústavu SAV *Spoločnosť 2004*.

¹ Z analýzy sú vylúčení len tí respondenti, ktorí odpovedali možnosťou „neviem“ (= missing values). Respondenti určovali jednu – najdôležitejšiu – príčinu.

Zatiaľ čo v roku 1991 mierne prevažoval názor, že ľudia žijú v chudobe pre lenivosť a nedostatok pevnej vôle (34,1 %), v roku 1999 už prevažoval názor, že chudoba je najmä dôsledkom existujúcej nespravodlivosti v spoločnosti (37,6 %), pričom v roku 2004 narástol tento podiel odpovedí na výrazných 52,7 %. Spomenuli sme, že Slováci dnes vnímajú chudobu najmä ako dôsledok pôsobenia „kontrolovateľného“ makrospoločenského feno-

¹⁰ European Values Study (EVS, <http://www.europeanvalues.nl>) sa zameriava na empirické skúmanie základných hodnôt, názorov a postojov ľudí v krajinách Európy. (pozri Halman 2001) Prostredníctvom štandardizovaného dotazníka boli doposiaľ uskutočnené tri vlny výskumov (1981, 1990/1991 a 1999/2000). Na Slovensku sa výskum uskutočnil dvakrát, v roku 1991 a v roku 1999. K dispozícii teda máme dva výskumy, ktoré je možné využiť na porovnávaciu analýzu.

ménu, ktorým je sociálna spravodlivosť v spoločnosti. Ako vidíme, nebolo to tak vždy, najmä čo sa týka dimenzie „individuálne vz. spoločenské“.

K vysvetleniam na margo zmien v názorovej štruktúre obyvateľov možno poznamenať, že verejnosť takto určitým spôsobom reflektuje na spoločenské zmeny v období transformácie. V súvislosti s fungovaním princípu znevýhodnených sa možno domnievať, že nárast skupiny strácajúci a znižovanie sa skupiny tých, ktorým zmeny stratifikačného systému priniesli zisky, mali vplyv aj na nárast tej skupiny názorov, ktorá videla príčiny chudoby v zlyhaní spravodlivosti v spoločnosti. Slovenská spoločnosť, ako vieme, nemala mnoho skúseností s problémom nezamestnanosti na začiatku transformačného obdobia, keďže počas socializmu sa prioritne presadzovala politika plnej zamestnanosti (aj za cenu zníženej ekonomickej efektivity). Dlhodobejší stav nezamestnanosti bol v tom období považovaný za nezákonný, človek bol nútený zamestnať sa (či už to chcel, alebo nechcel), čím bol výrazným spôsobom regulovaný trh práce. Pasívnejší zamestnanci boli často nepriamo zvyhodňovaní, keďže prepustenie z práce im nehrozilo a ich mzda sa vďaka mzdovej nivelizácii príliš nelíšila od aktívnejších kolegov. Zdá sa, že na začiatku transformačného obdobia vo verejnosti silnejšie rezonovali tieto negatívne javy, a ľudia sa nazdávali, že nové zmeny dopadnú najmä na takýchto nezodpovedných lenivcov a špekulantov, ktorým sa v skutočnosti pracovať nechcelo.

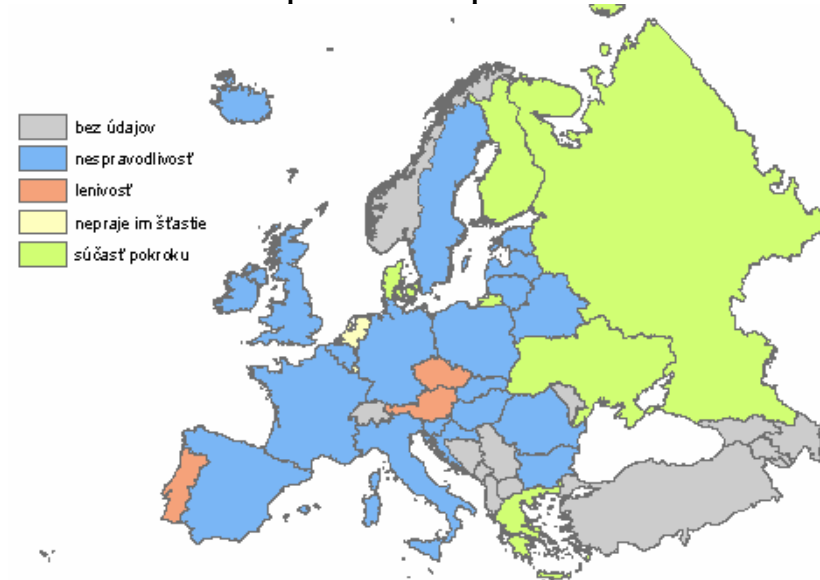
V neskoršom vývoji spôsobili trhové mechanizmy útlm istých odvetví ekonomiky a tým aj výrazný nárast miery nezamestnanosti v našej spoločnosti. Mnohí zamestnanci boli po hromadnom prepúšťaní vytlačení z trhu práce. Stabilita pracovných miest bola výrazne obmedzená, na čo doplatili najmä menej kvalifikovaní zamestnanci. Znevýhodnenými osobami na trhu práce sa však stali aj absolventi, mladiství, dlhodobo nezamestnaní, uchádzači o zamestnanie vo veku nad 50 rokov či uchádzači o zamestnanie so zníženou pracovnou schopnosťou a obyvatelia regiónov s útlmom ekonomickej produkcie.

Postupne pôsobením trhových mechanizmov sa tiež presunulo ťažisko zamestnávateľského sektora od štátneho sektora k súkromnému sektoru. Tým sa viac-menej eliminovala i prezamestnanosť v niektorých podnikoch, prípadne sa produktivita práce zvyšovala i prepúšťaním niektorých zamestnancov (prepúšťanie z organizačných dôvodov a pod.). Ponuka pracovnej sily výrazne prevýšila dopyt, tvorba nových pracovných miest bola minimálna a obmedzené boli tak aj možnosti získať zamestnanie. Zdá sa, že zmeny v oblasti zamestnanosti, ktoré sa udiali v dôsledku pôsobenia trhovými mechanizmami, mali vplyv aj na štruktúru názorov viažucich sa na príčiny chudoby. Práca prestala byť samozrejmosťou a nezamestnanosť, ako jeden z dôležitých rizikových faktorov poklesu životnej úrovne, sa stala

realitou v mnohých slovenských rodinách. Vysoká úroveň nezamestnanosti a obmedzené možnosti získať nové zamestnanie mohli preto viesť k názorovému posunu od „zlyhania jednotlivca“ k „zlyhaniu spoločnosti“, teda k častejšiemu reflektovaniu makrospoločenských zmien a ich negatívnych dôsledkov pri hodnotení príčin chudoby. Možno teda konštatovať, že sa zvýšila aj úroveň akceptácie a neformálnej solidarity s chudobnými.

Názory na príčiny chudoby v medzinárodnom porovnaní

**Na Slovensku a vo väčšine krajín západnej aj strednej Európy
prevážuje názor, že najdôležitejšou príčinou chudoby je
nespravodlivosť v spoločnosti**

Zdroj: Výskum európskych hodnôt 1999/2000 (www.europeanvalues.nl).

Ako môžeme vidieť na obrázku s mapou Európy, Slovensko nie je v postojí k chudobe a jej príčinám ničím výnimočné. Veľký medzinárodný výskum EVS na prelome rokov 1999/2000 ukázal, že vo väčšine krajín západnej aj strednej Európy prevažoval názor, že najdôležitejšou príčinou chudoby je nespravodlivosť v spoločnosti. Výnimku tvoria naši susedia, teda Česká republika a Rakúsko, kde spolu s Portugalskom prevládal názor, že chudoba je predovšetkým dôsledkom lenivosti a nedostatku pevnej vôle u ľudí.

U našich východných susedov na Ukrajine, ako aj v Rusku, Fínsku, Dánsku a Grécku zasa prevažoval názor, že chudoba je nevyhnutným dôsledkom pokroku v modernom svete. Jedine v Holandsku a Luxembursku si ľudia najčastejšie mysleli, že chudobným skrátka nepraje šťastie.

Ukazuje sa tiež, že preferencie v názoroch na chudobu úzko súvisia s úrovňou nezamestnanosti v tej-ktorej krajine. Čím je nezamestnanosť nižšia, tým častejšie ľudia vnímajú chudobu ako výsledok lenivosti a nezodpovednosti, teda ako spravodlivú a zaslúženú. Naopak, čím je nezamestnanosť vyššia, tým viac sa chudoba vníma ako nespravodlivá a nezaslúžená.

Samozrejme, je to logické, najmä ak vezmeme do úvahy, že naša životná úroveň závisí predovšetkým od finančných príjmov, ktoré nám plynú zo zamestnania alebo z podnikania. Strata zamestnania jedného člena rodiny často spôsobí značný výpadok príjmov a vedie k znížovaniu životnej úrovne celej rodiny. V krajinách s nízkou nezamestnanosťou je dostatok pracovných príležitostí a zväčša nie je problém nájsť si nové zamestnanie. Takto si človek dokáže naďalej udržať svoju životnú úroveň na pôvodnej úrovni. Avšak tam, kde je úroveň nezamestnanosti vysoká a pracovných miest je nedostatok, nie je ľahké získať nové pracovné miesto a riziko úpadku životnej úrovne rodiny je vysoké.

V tejto súvislosti treba poznamenať, že v súčasnosti je Slovensko spolu s Poľskom v rámci EÚ krajinou, kde je úroveň nezamestnanosti najvyššia. Podľa údajov Eurostatu za rok 2004 bola nezamestnanosť u nás na úrovni 18,2 %, pričom priemer 25 štátov EÚ bol 9 %. Slovensko tiež patrí medzi krajiny v rámci EÚ, v ktorých majú domácnosti najvyššiu mieru rizika prepadu do chudoby. Vyššie riziko chudoby sa týka mladých rodín, neúplných rodín len s jedným žiteľom – najčastejšie matkou, ako aj domácností starších ľudí na dôchodku. Podľa údajov z Mikrocenzu 2003 chudobná je každá piata slovenská domácnosť. Zdá sa teda, že sa táto skutočnosť odráža aj v názoroch Slovákov a v ich volaní po spravodlivejšej a dokonalejšej spoločnosti. Keďže skúsenosť s nezamestnanosťou nie je na Slovensku ničím výnimočným, solidarita so sociálne odkázanými ľuďmi prevažuje nad ich odmietaním a stigmatizáciou.

Charakter sociálneho zabezpečenia v názoroch verejnosti

Na záver sa sústredíme na skúmanie názorov, ktoré sa viažu na sociálnu politiku a jej nástroje. Respondentov sme sa pýtali na ich názory a očakávania, ktoré majú smerom k vláde a jej sociálnym opatreniam. Nasledujúce údaje nám priblížia i pojem sociálnej spravodlivosti, ktorý, ako vieme, patrí pri hodnotení príčin chudoby na Slovensku k najdôležitejším. Základné frekvencie odpovedí sumarizuje tabuľka č. 5.

Tabuľka č. 5 **Názory na vybrané opatrenia sociálnej politiky a sociálne zabezpečenie**

	A: Sociálne zabezpečenie je pre spoločnosť drahé. Vláda by mala menej míňať na dávky pre sociálne odkázaných (%)	B: Bol/-a by som ochotný/-á platiť vyššie dane, ak by boli použité na zlepšenie situácie sociálne odkázaných ľudí (%)	C: Vláda by mala zabezpečiť prácu pre každého, kto pracovať chce (%)
Nesúhlasím	21,3	27,6	1,4
Skôr nesúhlasím	28,8	30,0	3,3
Rovnako súhlas/nesúhlas	27,1	24,4	9,2
Skôr súhlasím	15,0	14,0	24,5
Súhlasím	7,8	4,0	61,6
Spolu (počet odpovedí)	3623	3541	3674

Zdroj: Výskum *Spoločnosť 2004*, Archív Sociologického ústavu SAV.

Ako možno vidieť, s názorom, že sociálne zabezpečenie je pre spoločnosť drahé, nesúhlasí 50,1 % respondentov, menej ako tretina nie je celkom rozhodnutá v tejto otázke a 22,8 % podiel respondentov s daným výrokom súhlasí. Vzhľadom na danú štruktúru názorov možno povedať, že väčšina ľudí na Slovensku nepodporuje ďalšie znížovanie dávok pre sociálne odkázaných. Vzhľadom na opatrenia vlády a vývoj sociálneho zabezpečenia v posledných rokoch, keď dochádzalo k postupnému kráteniu rôznych druhov sociálnych dávok, sa možno nazdávať, že väčšia časť verejnosti aj takto reflektuje na výraznejšiu skromnosť sociálnych dávok a ich prípadné zníženie by nepovažovala v dnešnej situácii za primerané.

Výška sociálnych dávok sa počas posledných pätnástich rokov dynamicky menila. Na začiatku transformačného obdobia, keď sociálna politika musela bezodkladne reagovať najmä na zmeny na trhu práce, patrili medzi prvé sociálne podpory dávky v nezamestnanosti. Tie boli stanovené na 60 % predchádzajúceho príjmu poberateľa dávky (v prípade prepustenia to bolo až 90 %) počas dvanástich mesiacov. (Večerník 2004: 809) Štúdie odborníkov Svetovej banky často naznačujú isté „pestovanie si sociálnej odkázanosti“ na začiatku transformácie, a to prostredníctvom systému veľkorysých sociálnych dávok. „Zdá sa, že sociálne transfery boli kľúčom nielen v zamedzení rozširovania chudoby, ale aj v udržaní relatívne egalitárnej distribúcie príjmov. Za tieto pozitívne následky sociálnej siete však bola zaplatená istá cena. Široký rozsah a krytie veľkorysej sociálnej siete nepochybne vytvorili

silnú nechť nezamestnaných aktívne si hľadať pracovné miesto. To je špecifické najmä medzi tými s nízkym vzdelaním alebo kvalifikáciou, keďže sociálne minimum bolo častejšie blízke minimálnej mzde... navyše, vysoké dane z príjmov – potrebné na financovanie takejto rozsiahlej sociálnej siete – boli tiež identifikované ako faktor podieľajúci sa na nezamestnanosti, najmä v rámci nízkokvalifikovanej pracovnej sily.“ (Revenga – Silva-Jauregui 2002: 22)

Úroveň dávok sociálnej pomoci sa v deväťdesiatych rokoch stále menila. V roku 1998 boli v systéme sociálneho zabezpečenia urobené nové zmeny, pričom sa začalo rozlišovať medzi objektívnymi a subjektívnymi dôvodmi hmotnej núdze (zákon č. 195/1998 Z. z.). Zmeny mali za následok znižovanie dávok sociálnej pomoci pre tých, čo sa ocitli v hmotnej núdzi zo subjektívnych dôvodov (zníženie dávky na 50 % životného minima). Táto zmena mala neskôr následky aj pre dlhodobo nezamestnaných, keďže tí začali byť automaticky považovaní za sociálne odkázaných zo subjektívnych dôvodov, ak ich nezamestnanosť trvala viac ako 2 roky.

V súčasnosti je životné minimum na úrovni 4 730 Sk (opatrenie MPSVR SR č. 262/2005 Z. z.), dávka v nezamestnanosti je stanovená ako 50 % priemeru hrubých príjmov za 3 roky (na obdobie 6 mesiacov, stanovené je však jej maximum) a najnižšia dávka v hmotnej núdzi pre jednotlivca je 1 560 Sk (nariadenie vlády SR č. 382/2005 Z. z.). Vzhľadom na priemernú hrubú mesačnú mzdu zamestnanca v hospodárstve SR, ktorá bola v roku 2004 na úrovni 15 825 Sk (jednotlivec po zdanení a odvodoch približne 12 500 Sk, údaje ŠÚ SR), je dnes suma najnižšej dávky naozaj nízka a tvorí len 12,5 % priemeru čistej priemernej mzdy. Je tiež nízko pod hranicou rizika chudoby – 60 % mediánu ekvivalentného príjmu (podľa Mikrocenzu 2003 medián = 5 511 Sk na ekvivalentného člena) a tvorí cca 28 % tohto mediánu. Relatívny prepad osôb v hmotnej núdzi, ktoré poberajú najnižšie dávky, od hranice rizika chudoby je teda hlboký a pripisovať veľkorysosť systému sociálnej pomoci dnes naozaj nemožno.

Ďalšia otázka, ktorú sme v súvislosti so sociálnym zabezpečením skúmali, sa týkala priamo peňažienok opýtaných respondentov. Umožňuje nám vidieť, nakoľko by boli Slováci schopní prejsť od deklarovanej solidarity s chudobnými aj priamo ku konkrétnym skutkom. V tabuľke č. 6 sa bližšie pozrieme na to, ako názory na sociálne zabezpečenie a opatrenia vlády súvisia s našou teoretickou koncepciou vysvetľovania príčin chudoby.

Tabuľka č. 6 **Názory na sociálne zabezpečenie podľa názorov na príčiny chudoby**

„Sociálne zabezpečenie je pre spoločnosť príliš drahé. Vláda by mala menej mňať na dávky pre sociálne odkázaných“ (Missing = 9,0 %, N = 3623)			
	Súhlas	Rovnako súhlas/nesúhlas	Nesúhlas
Nepraje im šťastie	21,7	30,3	48,0
Lenivosť, nedostatok pevnej vôle	39,2***	28,0	32,9***
Nespravodlivosť v spoločnosti	16,4***	24,4***	59,2***
Nevyhnutná súčasť pokroku	28,1**	33,1**	38,8***
Spolu	22,8	26,9	50,3
„Bol/-a by som ochotný/-á platiť vyššie dane, ak by boli použité na zlepšenie situácie sociálne odkázaných ľudí“ (Missing = 11,0 %, N = 3541)			
	Súhlas	Rovnako súhlas/nesúhlas	Nesúhlas
Nepraje im šťastie	18,5	25,8	55,7
Lenivosť, nedostatok pevnej vôle	15,1*	21,1*	63,9***
Nespravodlivosť v spoločnosti	18,6	25,7*	55,7**
Nevyhnutná súčasť pokroku	17,7	22,0	60,3
Spolu	17,8	24,4	57,8
„Vláda by mala zabezpečiť prácu pre každého, kto pracovať chce“ (Missing = 7,7 %, N = 3674)			
	Súhlas	Rovnako súhlas/nesúhlas	Nesúhlas
Nepraje im šťastie	86,4	10,4	3,2
Lenivosť, nedostatok pevnej vôle	76,7***	15,6***	7,7***
Nespravodlivosť v spoločnosti	92,1***	5,6***	2,3***
Nevyhnutná súčasť pokroku	76,5***	13,5***	9,9***
Spolu	86,6	9,0	4,4

Poznámka: Úroveň štatistickej významnosti odchýlky podľa hladiny významnosti: (*) < 0,05, (**) < 0,01, (***) < 0,001. Pri každej kategórii uvádzame podiel chýbajúcich odpovedí a počet respondentov.

Zdroj: Výskum *Spoločnosť 2004*, Archív Sociologického ústavu SAV.

Čo sa týka názorov na výšku verejných výdavkov na sociálne zabezpečenie, možno povedať, že sú v zhode s tým, ako respondenti chápu a vysvet-

ľujú si príčiny chudoby. Tí, čo kladú dôraz na osobné zlyhanie sociálne odkázaných a stigmatizujú ich postavenie, nadpriemerne často oproti celkovému priemeru súhlasia s názorom, že dávky by sa mali redukovať. Zároveň v súlade s princípom zásluhovosti častejšie vidia sociálne odkázaných ako ľudí, ktorí si podporu v súčasnej výške nezaslúžia. Stigmatizujúce vnímanie identity chudobných ľudí má často za následok pozitívny postoj k redukovaniu sociálnej podpory.

V otázke platenia vyšších daní celkovo prevláda neochota vo všetkých názorových skupinách, hoci sa ukazuje, že štatisticky významne častejšie sa neochota prejavuje u respondentov, ktorí vnímajú chudobu ako osobné zlyhanie. Hovoríme však o daniach, čo je citlivou témou takmer pre všetkých ľudí, najmä ak sa v súvislosti s daňami objaví slovíčko „zvyšovanie“. Ako sa dá očakávať, pokusy o negatívne zmeny v daňovom zaťažení a zvyšovanie daní sú veľmi nepopulárne, či sa to už týka spotrebných daní, alebo pomoci sociálne odkázaným. So zvyšovaním daní v prospech sociálne odkázaných nesúhlasí nadpolovičná väčšina opýtaných – 57,6 %. Naopak, na svoje príjmy, ak by boli použité v prospech sociálne odkázaných, by si dalo siahnuť približne 18 % opýtaných¹¹. To napovedá, že vláda by sa podľa občanov mala pri prijímaní nových opatrení sociálnej politiky spoliehať na zdroje, ktoré už má k dispozícii, a hľadať rezervy v inom prerozdeľovaní skôr ako v ďalšom zdaňovaní.

Pri otázke, ako sa líšia jednotlivé názorové kategórie v postoji k úlohe vlády pri zabezpečovaní pracovných príležitostí, možno tiež konštatovať, že angažovanosť vlády v tejto otázke podporujú všetci. Názorová štruktúra v jednotlivých kategóriách sa však odlišuje, čo možno tiež pripísať na vrub odlišnej miere neformálnej solidarity so sociálne odkázanými.

Posledná otázka sa týkala vlády a jej zodpovednosti za vytváranie pracovných miest. 86,1 % podiel opýtaných si myslí, že vláda má zabezpečiť prácu pre tých, čo by chceli pracovať. Len 4,7 % opýtaných s týmto názorom nesúhlasí. Vzhľadom na fakt relatívne vysokej a dlhotrvajúcej úrovne nezamestnanosti na Slovensku, ako aj vzhľadom na reflektovanie ťažkostí s hľadaním si práce možno konštatovať, že verejnosť vníma sťažnenú situáciu nezamestnaných pri hľadaní práce, ktorú nemôžu len tak jednoducho prekonať vlastnou aktivitou. Preto možno predpokladať, že intervencie vlády smerom k trhu práce, ktoré by boli v prospech vyššej miery pracovných príležitostí pre nezamestnaných, by boli vo verejnosti vnímané vysoko pozitívne.

¹¹ Napriek všetkému sa nám tento podiel môže zdať relatívne zaujímavý, keďže naznačuje, že neformálna solidarita týchto ľudí je vysoká. Pri bližšom pohľade na ľudí, ktorí by radi pomohli aj za cenu vyšších daní, je zaujímavé, že ide predovšetkým o zamestnancov (tvoria viac ako polovicu) a ľudí so stredným vzdelaním.

Záver

V štúdií sme sa pokúsili analyzovať názory na príčiny chudoby na základe typológie s dvomi základnými dimenziami príčin, ktorými sú dimenzie sociálne – individuálne a zlyhanie – osud. Nepriamo sme sa dotkli aj názorov vzťahujúcich sa na otázky sociálnej spravodlivosti a sociálnej politiky na Slovensku.

Názorová klíma Slovákov pri vnímaní chudoby sa viaže najmä na prízvukovanie sociálnej spravodlivosti. Zistili sme, že v súčasnosti Slováci najčastejšie vnímajú chudobu ako dôsledok nespravodlivosti v spoločnosti. Možno teda konštatovať, že vo verejnosti neprevážuje názor, ktorý by akcentoval negatívnu morálku sociálne odkázaných a diskreditoval ich sociálne postavenie. Nad „prísne odsudzujúcim“ postojom teda prevažuje skôr akceptácia. Podobne tiež vo verejnej mienke neprevážili fatalistické postoje, kladúce dôraz na odovzdanosť osudu a bezbrannosť chudobných, hoci ich podiel nie je zanedbateľný.

Zdá sa teda, že priestor na neformálnu solidaritu s chudobnými zostáva do veľkej miery otvorený. To sa potvrdilo aj pri skúmaní vzťahov s názormi na opatrenia sociálnej politiky a sociálne zabezpečenie. Akceptácia chudobných a prejavy neformálnej solidarity sa odrážajú i na preferovaní pozitívne zameraných opatrení voči sociálne odkázaným. Naopak, stigmatizujúce vnímanie identity chudobných ľudí má často za následok pozitívny postoj k redukovaniu sociálnej podpory.

Z hľadiska dynamiky názorových zmien možno v porovnaní s rokom 1991 hovoriť o výraznom názorovom posune od postoja kladúceho dôraz na zlyhanie a individuálnu zodpovednosť za vlastný osud k postoju, ktorý zdôrazňuje zlyhávajúce spoločnosti a spoločenskú zodpovednosť voči sociálne odkázaným občanom. Vysvetlenie tejto zmeny spájame najmä so skutočnosťou, že počas posledných pätnástich rokov doľahli na väčšiu časť domácností ekonomické zmeny, a to najmä zmeny na trhu práce, ktoré pôsobili negatívne a zapríčinili pokles životnej úrovne mnohých slovenských domácností. Na začiatku transformačného obdobia bola úroveň nezamestnanosti nízka a ľudia nemali pocit ohrozenia, pokiaľ išlo o ich pozíciu na trhu práce. V súčasnosti je Slovensko jednou z krajín v rámci EÚ, kde je úroveň nezamestnanosti najvyššia. Práca prestala byť samozrejmosťou a nezamestnanosť ako jeden z dôležitých rizikových faktorov poklesu životnej úrovne sa stala realitou v mnohých slovenských rodinách. Vysoká úroveň nezamestnanosti a obmedzené možnosti na získanie nového zamestnania mohli preto pri hodnotení príčin chudoby viesť k názorovému posunu od „zlyhania jednotlivca“ k „zlyhaniu spoločnosti“, teda k častejšiemu reflektovaniu makrospoločenských zmien a ich negatívnych dôsledkov.

Čo sa týka individuálnych rozdielov v názoroch na príčiny chudoby, možno konštatovať, že skupiny s výhodnejšou sociálno-ekonomickou pozíciou sú náchylnejšie vidieť príčiny chudoby v ich individuálnom zlyhaní. Naopak, respondenti na nižších priečkach sociálneho statusu zaujali skôr akceptujúci než odsudzujúci postoj. Možno teda konštatovať, že neformálna solidarita s chudobou ohrozenými občanmi, ich akceptácia, prísnosť morálneho postoja či stigmatizácia sa viaže aj na indikátory sociálneho statusu. Rozdiely pravdepodobne vyplývajú najmä z pocitu potenciálnej hrozby straty finančnej nezávislosti. Čím je toto riziko vyššie (nízky príjem, nižší sociálny status), tým viac jednotlivci solidarizujú s ľuďmi postihnutými chudobou a volajú po vyššej spravodlivosti v spoločnosti.

V štúdií sme konštatovali, že Slovensko patrí medzi krajiny s najvyššou mierou nezamestnanosti a mierou rizika chudoby domácností v rámci Európskej únie. Zdá sa, že táto skutočnosť sa odráža aj v názoroch Slovákov a v ich volaní po spravodlivejšej a dokonalejšej spoločnosti. Neformálna solidarita so sociálne odkázanými prevažuje nad ich odmietaním a stigmatizáciou. Možno konštatovať, že názorová klíma na Slovensku otvára dvere prijímaniu opatrení aj smerom k formálnemu vyjadreniu solidarity aj zo strany vládnych inštitúcií.

LITERATÚRA

- ATKINSON, A., B., BOURGUIGNON, F., (eds.) 2000: Handbook of Income Distribution. Elsevier Science, Amsterdam.
- ČAMBÁLIKOVÁ, M., 2003: Začlenenie a vylúčenie v období transformácie a integrácie. In: Sociológia, 35, č. 4, 285 – 306.
- DŽAMBAZOVIČ, R., GERBERY, D., 2005: Od chudoby k sociálnemu vylúčeniu. In: Sociológia, 37, č. 2, 143 – 176.
- FÖRSTER, M. F., 2004: Longer-Term Trends in Income Poverty in the OECD Area. In: Sociologický časopis, 40, č. 6, 785 – 805.
- GEREMEK, B., 1999: Slitování a šibenice. Argo, Praha.
- GOFFMAN, E., 2003: Stigma. Slon, Praha.
- GOTTSCHALK, P., SMEEDING, T. M., 1999: Empirical Evidence on Income Inequality in Industrialized Countries. Luxembourg Income Study Working Paper No. 154.
- GUSTAFSSON, B., JOHANSSON, M., 1997: In Search for a Smoking Gun: What Makes Income Inequality Vary Over Time in Different Countries? Luxembourg Income Study Working Paper No. 172.
- HALMAN, L., 2001: The European Values Study: A Third Wave. Sorce Book of the 1999/2000 European Values Study Surveys, WORC-Tilburg University, Tilburg.
- JESUIT, D., SMEEDING, T., 2002: Poverty and Income Distribution. Luxembourg Income Study Working Paper No. 293.
- KUSÁ, Z., VALENTŠÍKOVÁ, B., 1996: Sociálna identita dlhodobo nezamestnaných. In: Sociológia, 28, č. 6, 539 – 556.
- LALUHA, I., OŠKOVÁ, S., STANEK, V., 2005: Kvalita života, sociálne nerovnosti a diferenciácia obyvateľstva. In: Sociológia, 37, č. 2, 199 – 142.
- LINDERT, P. H., 2000: Three Centuries of Inequality in Britain and America. In: Atkinson, A., B., Bourguignon, F., (eds.) Handbook of Income Distribution. Elsevier Science, Amsterdam, 167 – 216.
- LUBYOVÁ, M., MAROŠ, M., URAMOVÁ, L., 1998: Impact of the Transformation of Social Sphere on Income Situation of Slovak Households. In: Ekonomický časopis, 46, č. 6, 869 – 893.
- MAREŠ, P., 1999: Sociologie nerovnosti a chudoby. Sociologické nakladatelství, Praha.
- Mikrocenzus 2003. Údaje o příjmoch domácností za SR, Štatistický úrad SR, január 2004.
- REVENGA, A., SILVA-JAUREGUI, C., 2002: Slovak Republic: Living Standards, Employment, and Labor Market Study. World Bank Country Study, Washington, D. C.
- RHEINHEIMER, M., 2003: Chudáci, žebráci a vaganti. Lidé na okraji společnosti 1450 – 1850. Vyšehrad, Praha.
- SMEEDING, T., 2002: Globalization, Inequality and the Rich Countries of the G-20: Evidence from the Luxembourg Income Study. Luxembourg Income Study Working Paper No. 320.
- Štatistická ročenka Slovenskej republiky 2004, VEDA, Bratislava.
- VANFOSEN, B. H., 1979: The Structure of Social Inequality. Little, Brown and Company, Boston – Toronto.
- VAN OORSCHOT, W., HALMAN, L., 1999: Popular Perceptions of Poverty in Dutch Society. Work and Organization Research Centre (WORC), Tilburg University, WORC Paper Series No. 16.
- VAN OORSCHOT, W., HALMAN, L., 2000: Blame or Fate, Individual or Social? An International Comparison of Popular Explanations of Poverty. In: European Societies 2 (1), 1 – 28.
- VEČERNÍK, J., 1998: Občan a tržní ekonomika. Nakladatelství Lidové noviny, Praha.
- VEČERNÍK, J., 2004: Who is Poor in the Czech Republic? The Changing Structure and Faces of Poverty after 1989. In: Sociologický časopis, 40, č. 6, 807 – 833.

OBRAZ CHUDOBY V TELEVÍZNEJ PUBLICISTIKE

Soňa KOŽELOVÁ¹

Dokumentárne filmy a publicistika sú súčasťou programu a je dôležité brať program televízie ako celok. Prečo? Pretože ako celok sa tento program vytvára a vytvára určité divácke návyky.

Do štruktúry televízneho vysielania zásadne zasiahol duálny systém vysielania. Komerčná televízia ovplyvnila podobu verejnoprávneho média a naopak. Druhý program Slovenskej televízie sa do istej miery vyčleňuje zo štandardu iných televízií, ale sledujú ho asi 2 % obyvateľstva..

Televízie väčšinou neobjavujú, ale objavené – jednotlivé programové typy – licenčne kupujú. Dôsledkom tejto praxe je, že sa televízne vysielanie ustálilo do viac-menej štandardnej podoby.

Chudoba zasahuje takmer do všetkých oblastí spoločenského života. Preto sa teoreticky dá predpokladať, že nejaká jej percepcia by sa mohla objaviť na ktoromkoľvek type programu na akejkoľvek televízii. Ako to však vyzerá v praxi?

Budem sa zaoberať publicistikou, nie dokumentom, pretože s publicistikou mám osobné skúsenosti vo verejnoprávnom i komerčnom médiu. Spolupracovala som s cyklickými reláciami – jedna z nich bola o ľuďoch so zaujímavým osudom, ďalšia sa týkala života rodiny a ďalšia bola talk-show o spoločenských problémoch.

Všetky relácie mali už danú štruktúru, vo viacerých prípadoch licenčne kúpenú, a dôležitá v nich bola ochota konkrétnych ľudí hovoriť o svojich problémoch. Odborníci, pokiaľ sa v relácii vyskytli, mali okrajovú úlohu.

Tieto relácie boli súčasťou mediálneho ihriska, kam musíme diváka prilákať. Téma musí byť pre diváka zaujímavá. Zaujímavá musí byť aj chudoba.

To znamená, že ak je témou problém chudoby, dôležité je ukázať jej zaujímavú podobu. Je niekoľko spôsobov, s akými publicistika pracuje pri zatraktívnení témy. Tieto spôsoby sa používajú, môžu, či musia použiť aj pri téme chudoby.

Po prvé, je to *chudoba ako príbeh*. Príbehy diváci milujú a čím viac dramatických peripetií príbeh má, tým lepšie. „Statická“ chudoba teda nemá veľa šancí priťahnúť diváka.

Po druhé, *chudoba ako kontrast*. Zlá životná situácia vynikne najlepšie, pokiaľ bol chudobný človek v minulosti úspešný a bohatý, alebo naopak, ak sociálne odkázaný náhle zbohatol.

Ďalší postup, ktorý priťahuje pozornosť a získava divácke uznanie, sa dá zhrnúť pod motto „chudoba cti netratí“ alebo *chudoba s morálkou*. V médiách často vidíme rodiny v hmotnej núdzi, ktoré si udržiujú silné väzby.

Praktickým a dôležitým momentom, ktorý hral svoju úlohu pri príprave všetkých typov relácií, bola finančná odmena. Účinkovanie v publicistických reláciách je spojené s finančným prospechom a pri rozhodovaní budúcich mediálnych respondentov hral tento moment dôležitú úlohu. Skúsenosť ukazuje, že pri akejkoľvek publicistickej téme na televízne účinkovanie skôr presvedčíte človeka, ktorý je v zlej sociálnej situácii.

Možno najsmutnejším momentom je chudoba ktorá vyplynie z choroby, úrazu, postihnutia.

Tento typ problémov je na Slovensku s chudobou spojený, a títo ľudia často aj pomocou svojho mediálneho vystúpenia hľadajú pomoc. V týchto témach má, čo potrebuje – príbeh i dojatie. Zároveň však dochádza i k akčnému prepojeniu chudoby a média, televízia nielen ukáže, ale môže i konkrétne pomôcť človeku v zlej situácii.

Prospech média je jasný. Prostredníctvom poskytovaním priestoru takýmto témam má televízia možnosť zvýšiť si svoj rating a získavať imidž dobročinnnej organizácie.

Pripomeniem ešte ďalšie poučenie z práce s chudobnými ľuďmi pred kamerou. Ak v publicistických reláciách hrala zlá finančná situácia jednotlivca dôležitú úlohu pri jeho rozhodovaní o účinkovaní, v samotnej relácii bola dôležitá skôr atraktivita jeho príbehu, jeho komunikačné zručnosti.

Pri tvorbe publicistických relácií je dôležité zohľadňovať, čo tento mediálny žáner prináša a čo sa od neho nedá očakávať. V divákoch zrejme vzbudzuje letmé dojatie a súcít. Uvedomenie, že medzi nami žijú ľudia, ktorí mali v živote smolu.

Čo neprináša? Neprináša hlbšie poznanie a analýzu problému. Je to aj tým, že ľudia si pri sledovaní navykli na určitú atraktivitu a zábavnosť a o hlbšie analýzy veľmi nestoja. Divák túži po emocionálnom zážitku, rozprávke, príbehu a analýzy sa mu javia ako nudné. Dokonca by sa dalo povedať, že divák je vedený k detinskosti. A to sa týka všetkých spoločenských problémov zobrazovaných v publicistických reláciách, nielen chudoby.

Program, ktorý je túžbou po raste sledovanosti zaťažený najmenej, je druhý okruh verejnoprávnej televízie. Je zaťažený najmenej, nechcem povedať, že nie je zaťažený vôbec.

¹ Soňa Koželová, Slovenský rozhlas, Bratislava.

Pokiaľ by mal v médiách existovať priestor pre analýzu problému, malo by to byť práve tu. Posledný rok mám pocit, že sa to občas na druhom okruhu STV aj deje.

Na záver chcem pripomenúť, že systém, akým sa televízie pokúšajú získať pozornosť diváka, to znamená dôraz na atraktivitu príbehu a dojatie, reálne ovplyvňuje spôsob, akým diváci svet a problémy vnímajú a na to, v akej podobe ich chcú v médiách vidieť. Chudoba sa tak paradoxne dostáva do publicistiky len v atraktívnom balení a spôsoby, akými ju atraktívnou spraviť, som už spomínala. Nemusí sa nám to páčiť, môžeme s tým nesúhlasiť, ale mali by sme to zobrať na vedomie a počítať s tým.

AKO ČELÍME CHUDOBĚ V BANSKOBYSSTRICKOM KRAJI

Elena BUKSOVÁ¹

Chudoba má mnoho dimenzií a je veľmi ťažké vyjadriť ju jednou definíciou. Uvediem jednu z prvých definícií Rady Európy týkajúcej sa širšieho ponímania chudoby z roku 1984: Chudoba je z hľadiska širšieho vymedzenia označením osôb, „ktorých zdroje (materiálne, kultúrne a sociálne) sú natoľko limitované, že ich vylučujú z minimálne akceptovaného životného štýlu štátov, v ktorých žijú“.

Pri súčasnom trende narastajúcej chudoby súhlasím s vyjadrením J. Berghmana (v štúdii Sociálne vylúčenie v Európe – meranie a sociálna analýza v Európe) (1995), ktorý konštatuje, „že sociálne vyčlenenie sa v súčasnosti chápe skôr ako dôsledok zlyhania spoločnosti než ako dôsledok zlyhania jednotlivca“ (Berghman 1995: 10-28).

Zámerné nebudem uvádzať ďalšie definície chudoby od rôznych významných odborníkov, ktorí sa chudobou zaoberajú z rôznych pohľadov, ale skôr uvediem poznatky z praxe a regiónu, kde chudoba je u časti obyvateľov realitou.

Za významné prostriedky riešenia nepriaznivej sociálnej situácie občana považujeme aj nástroje sociálnej pomoci v zmysle zákona o sociálnej pomoci. Uvediem iba jeden z možných nástrojov v zmysle zákona č. 195/1998 Z. z. o sociálnej pomoci v znení neskorších predpisov – sociálne poradenstvo. Využíva sa veľmi málo, pretože ľudia sa obávajú na niečo pýtať, lebo sa stretávajú s neochotou na úradoch, s nezaujmom o klienta, povýšeneckým správaním, nevhodným prístupom, ale je to spôsobené aj veľkou vytlačenosťou pracovníkov na ÚPSVaR² z dôvodu vysokého počtu poberateľov dávok v hmotnej núdzi. V okrese Revúca je to za mesiac september 2005 3 495 poberateľov pri počte obyvateľov 42 000, v Rimavskej Sobote 7 350 poberateľov pri počte obyvateľov 84 000. V čase volieb je otázka chudoby veľmi aktuálna a každá politická strana má „nástroje na riešenie chudoby“.

Absentujú výskumy v regiónoch, v ktorých je skutočne chudoba; ide najmä o južné okresy Banskobystrického kraja. Robia sa rôzne výskumy

a analýzy, ale sú zamerané skôr na východ Slovenska. Chýba definícia primeraného životného štýlu.

V zákone o sociálnej pomoci boli definované základné životné potreby, čo dnes v zákone už nie. Je stanovené životné minimum, ale sú to iba čísla.

Pričiny chudoby: po prečítaní dôvodov, prečo ľudia žijú v chudobe, v zborníku³ Otázky merania chudoby sa mi dôvod lenivosť a nedostatok vôle zdal neadekvátny (až dehonestujúci súčasného človeka), keďže v niektorých okresoch Banskobystrického kraja nie sú možnosti zamestnania (nevytvárajú sa pracovné miesta).

Stotožňujem sa s vyjadrením (v zborníku Otázky merania chudoby) Z. Kusej, že výskumy opakovane potvrdzujú, že pod určitým príjmovým prahom nastáva zlom spôsobu života a strata možností (deprivácia). Viditeľné je to v okresoch Banskobystrického kraja – Revúca, Tornaľa, Jelšava, Rimavská Sobota, Veľký Krtíš. Realizujú sa rôzne monitorings regiónov ohrozených chudobou, monitoring sociálnych a ekonomických podmienok života. Ale stále tu nie sú viditeľné riešenia a chýbajú konkrétne opatrenia a vhodné nástroje. Neberiem do úvahy aktivačné práce, príspevky na bývanie, príspevky na cestovanie za prácou. Sú to nesystémové riešenia, ktoré majú dopad iba na určité obdobie a v niektorých prípadoch sa nedotýkajú marginalizovaných skupín obyvateľstva.

Máme informácie, že dochádza k zneužívaniu aktivačných príspevkov jednak zo strany poberateľov, ale aj starostov v obciach. Finančné prostriedky určené na nákup ochranných pomôcok sa využívajú na iné účely, poberatelia príspevkov vykonávajú aktivačné práce len formálne. Keď starosta chce byť opäť volený, tak nemá záujem si odstrašovať voličov. Príspevkov na samostatnú zárobkovú činnosť: príspevky sa využívajú na zakúpenie ošatenia, potravín (štát sa zbavuje zodpovednosti za občanov na obdobie dvoch rokov). Je smutné, keď v 21. storočí sú ľudia nútení pracovať za jedlo a v podmienkach ponížujúcich ľudskú dôstojnosť, nemôžu si dovoliť dať deti vzdelávať. Nebudem sa zmieňovať o kultúrnom a rekreačnom vyžití, lebo to je nereálne.

Hovoríme o rodine ako základnej bunke spoločnosti a potrebe plnenia rodinných funkcií, o najvýznamnejšej funkcii emocionálnej, výchovnej, socializačnej a ďalších, *ale nezabúda sa dnes na dôležitosť týchto funkcií?*

Ako príklad uvádzam poznatky z praxe v Banskobystrickom kraji a riziká spojené s chudobou:

Ďalšie negatívne dopady na rodinu v súvislosti s ohrozením chudoby, resp. dlhodobej nepriaznivej ekonomickej a sociálnej situácie: je úplne novým fenoménom odchod matky, ktorá má aj malé dieťa (v predškolskom

¹ PhDr. Elena Buksová, Krajský úrad Banská Bystrica.

² Štatistické údaje ÚPSVaR SR.

³ Zborník: Otázky merania chudoby, 2004: 93.

veku!), za prácou do zahraničia. Dieťa ostáva so starými rodičmi, resp. inými príbuznými – ide sa väčšinou o matky somoživiteľky. U detí dochádza následne k rôznym ťažkostiam – emocionálne výkyvy, hyperaktivita, rôzne neurotické prejavy, ťažkosti v správaní, agresivita a pod.

Rovnako aj dlhodobá neprítomnosť otca v rodine má svoje dôsledky, matka nevláda rôzne výchovné problémy s deťmi, partnerské vzťahy sa stávajú problémovými, často potom dochádza k rozvodu. So zlou ekonomickou situáciou súvisí aj zvýšený výskyt závislostí, najmä alkoholizmu v rodinách, evidované sú rodiny, kde obaja dlhodobo nezamestnaní rodičia sú alkoholici, deti majú rôzne neurotické ťažkosti a zdravotné problémy. Taktiež je zaznamenaný zvýšený výskyt depresii a psychosomatických ťažkostí, ktoré súvisia s existenciálnou krízou a nedostatkom možností seberealizácie. Spolupracujeme aj s oddelením SPO – ÚPSV a R pri riešení krízových situácií v rodinách – nezvládnutie výchovy detí s poruchami správania, násilie v rodine, narušené vzťahy a komunikácia a pod.

Deti z chudobných rodín sa cítia menejcenné, nemajú toľko vzdelávacích a kultúrnych príležitostí ako ostatné deti, neveria si, môžu sa stať ľahšie obeťami šikanovania, ľahšie sklznú k rôznym sociálno-patologickým prejavom (drobné krádeže, experimentovanie s drogami a pod.). Fenomén chudoby priniesol aj narušenie hodnotového rebríčka v rodinách, čo sa následne prejavuje zvýšením dôležitosti materiálneho zabezpečenia a konzumného štýlu života – a to nielen u nemajetných vrstiev.

Ženy odchádzajú za prácou do zahraničia (často pracujú v neľudských podmienkach), len aby rodiny finančne zabezpečili. Plnením ekonomickej funkcie dochádza k neplneniu emocionálnej, výchovnej a ďalších rodinných funkcií. Dovolím si tvrdiť, že ľudia v regiónoch s vysokou nezamestnanosťou sú nútení pracovať často v neľudských podmienkach a sú využívaní ako lacná pracovná sila.

Ako ďalší príklad uvediem: matka dochádza za prácou na týždňové cykly a jej mesačná mzda je brutto 16 000 Sk. Náklady spojené s bývaním a cestovným sú 5 000 Sk mesačne (je to bez stravy a ošatenia). Muž pracuje, ale taktiež dochádza za prácou do iného mesta, kde má náklady na cestovné 1 500 Sk mesačne, jeho mesačná mzda je v priemere 18 000 Sk. Dieťa študuje na vysokej škole vzdialenej 100 km od trvalého bydliska – internát nedostalo, lebo je to „krátka vzdialenosť“. Náklady na bývanie a cestovné sú 4 000 Sk mesačne (v tom nie sú zahrnuté knihy, poplatky spojené so štúdiom, ošatenie). V rodine nastala nepredvídaná sociálna udalosť – úraz (dlhodobá PN). Príjem rodiny pozostáva z brutto 16 000 Sk + v priemere PN 6 000 Sk mesačne). Rodina nespĺňa kritériá na poskytnutie akéhokoľvek príspevku, lebo manžel nie je PN viac ako 1 rok. Je to iba „11 mesiacov“.

Nie je to smerovanie rodiny k chudobe? *Ako rieši štát danú situáciu, aké má nástroje?*

Zámerné nebudem uvádzať mieru nezamestnanosti v okresoch Revúca, Rimavská Sobota, Veľký Krtíš, lebo oficiálne údaje sú skreslené.

Je najvyšší čas riešiť chudobu a jej nárast komplexne a systémovo s odborníkmi z regiónov (z regiónov k ministerstvám, a nie opačne).

LITERATÚRA

BERGHMAN, J. 1995: Social Exclusion in Europe: Policy Context and Analytical Framework. In: ROOM, G. (ed): Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion. Bristol: The Policy Press University Bristol.

Kusá, Z. 2004 : Na úvod... In: M. Šebová (ed) Otázky merania chudoby. FES Bratislava.

IV. Prístupy k zmenšovaniu chudoby na Slovensku a v EÚ

EU SILC 2005 – AKO ZDROJ INFORMÁCIÍ O CHUDBE A SOCIÁLNO M VYLÚČENÍ

L'udmila IVANČÍKOVÁ¹

Úvod

V príspevku sa zameriavam na objasnenie niektorých hlavných charakteristík štatistického zisťovania EU SILC. Osobitne ide o tie charakteristiky, ktoré bude potrebné zohľadňovať pri analýzach chudoby a sociálneho vylúčenia na základe tohto zdroja. Svojím príspevkom chcem prispieť k tomu, aby v čase prezentácie údajov, ale i neskôr počas ich využívania laickou a odbornou verejnosťou bol jasný teoretický základ, cieľ a zameranie zisťovania.

Projekt štatistiky o príjmoch a životných podmienkach

Zisťovanie je súčasťou projektu, v rámci ktorého sa má vytvoriť štatistika o príjmoch a životných podmienkach v štátoch Európskej únie. V rozpätí rokov 2003 – 2005 sa postupne do projektu zapojilo všetkých 25 členských štátov prostredníctvom národných štatistických úradov. Hlavným cieľom je získať harmonizované, aktualizované a kvalitné informácie o štruktúre a úrovni chudoby a sociálnom vylúčení na účely tvorby štrukturálnych ukazovateľov a príslušných analýz, ktoré majú okrem iného pomôcť pri skúmaní hlavných sociálnych zmien. V praxi to znamená, že boli vymedzené spoločné premenné, ktoré najlepšie charakterizujú oblasť zisťovania, teda chudobu a sociálne vylúčenie v rámci Európy. Ich zber je z hľadiska záväzkov Slovenska voči EÚ povinný. Po ukončení zberu a spracovania budú skontrolované a imputované údaje spolu s vypočítanými štrukturálnymi indikátormi chudoby odoslané do Eurostatu a budú postupne súčasťou anonymizovanej užívateľskej databázy mikroúdajov sprístupnenej na výskumné účely. Na vyhodnotenie chudoby na Slovensku sa teda použijú konkrétne sociálne indikátory, vymedzené medzinárodne.

Zisťovanie má vopred stanovený „inštitucionálny charakter“. Je prepojené so štátnou inštitúciou (Štatistický úrad SR) ako realizátorom projektu. To mu dáva na jednej strane výhody v podobe pokrytia rozsiahleho zberu vlastným kapitálom, na druhej strane prináša „a priori“ nevýhody v podobe stanoviska občanov ako respondentov a občanov ako užívateľov či už na politickej alebo vedeckej platforme. Samotné zisťovanie realizáciou v teréne nevybočuje z platformy zisťovaní v domácnosti. Jeho zameranie ho však predurčuje na to, aby sa s údajmi, ktoré budú mať charakter štatistického čísla, pracovalo veľmi zodpovedne a profesionálne.

Získané údaje a indikátory majú slúžiť v predovšetkým na medzinárodné porovnávanie Slovenska s ostatnými krajinami Európy. Sú súčasťou procesu zberu a vyhodnocovania údajov, ktoré sa akýmkoľvek spôsobom dotýkajú rôznych domén sociálnej reality, ... pričom definovanie domén a metóda zberu informácií sa odvíja od cieľov a zámerov skúmajúceho subjektu (Valentová 2003). Reálnym problémom totiž nie je len prepad relatívnej chudoby na Slovensku, ale aj jej zvyšovanie vo vzťahu k vyspelejším štátom.

Na národnej úrovni sú údaje použiteľné ako percepčia sociálnej reality. Ich podrobnou analýzou môžeme stanoviť oblasti, na ktoré sa majú zameriavať národné indikátory. Dovolím si povedať, že účasťou na tomto projekte Štatistický úrad vyplnil určitú medzeru, ktorá existovala na Slovensku vo vzťahu k sledovaniu chudoby v jej rôznych dimenziách. V rôznych medzinárodných odborných analýzach zaoberajúcich sa chudobou údaje za Slovensko chýbali a chýbajú (Asad 2005). S ohľadom na rôzne koncepty merania chudoby a na nedostatok národných zdrojov a informácií o tomto fenoméne je potrebné využiť možnosť získať takýto harmonizovaný zdroj údajov.

Teoreticky sa projekt opiera predovšetkým o *meranie konceptu relatívnej chudoby*. Rozhodujúcu úlohu zohráva medzinárodné porovnávanie na základe indikátorov peňažnej (monetárnej) chudoby. Ich vymedzenie sa opiera o existenciu príjmovej nerovnosti v spoločnosti. Koncept relatívnej chudoby, presadzovaný okrem iných aj Eurostatom, vychádza z nedosiahnutia určitého minima, ktoré zaisťuje v spoločnosti dôstojný život, alebo z dosiahnutia štandardu, ktorý je v danej spoločnosti obvyklý. Vo všeobecnosti sa sledovanie príjmovej chudoby spája s monitorovaním objektívnej chudoby, deprivácia a pocitová chudoba vyjadrená samotným respondentom sa spájajú skôr so subjektívnym konceptom chudoby. Príjmová chudoba sa pritom nemusí prekrývať s chudobou vyjadrenou v spotrebe a materiálnej deprivácii (Sirovátka 2002).

V EU SILC sa ďalej spája koncept chudoby s konceptom sociálneho vylúčenia, ktorý sa zameriava na (ne)možnosť chudobných k prístupu, resp. ich (ne)schopnosť prístupu k určitým zdrojom a príležitostiam. Na tento účel

¹ PhDr. L'udmila Ivančíková, Štatistický úrad SR, Bratislava

boli v rámci osobitného projektu Eurostatu (projekt CESIS) vymedzené ukazovatele sociálneho vylúčenia a systém nepeňažných indikátorov chudoby.

Koncept relatívnej chudoby možno chápať ako protívahu k meraniu konceptu absolútnej chudoby. Koncept absolútnej chudoby sa opiera o chápanie chudoby prostredníctvom neuspokojenia základných potrieb. Na Slovensku sa meranie tohto konceptu v súčasnosti rozvíja s podporou Svetovej banky v rámci projektu, ktorého cieľom je vytvoriť absolútnu hranicu chudoby založenú na ocenení základných životných potrieb.

Zisťovanie o príjmoch a životných podmienkach EU SILC 2005

Základná charakteristika zisťovania

Príprava samotného zisťovania bola založená na istých predpokladoch. Vstupom SR do Európskej únie vznikla v zmysle nariadenia č. 1177/2003 povinnosť realizovať zber od roku 2004. Následnou derogáciou pre Slovensko a ďalšie prístupové krajiny (s výnimkou Estónska, ktoré o derogáciu nepožiadalo a začalo v roku 2004) bolo rozhodnuté, že EU SILC sa vykoná po prvýkrát v roku 2005. Pravidelné ročné zisťovanie je predbežne pripravené na roky 2005 – 2008. Treba opakovane zdôrazniť, že zisťovanie bude zdrojom dvoch typov údajov prierezových a dlhodobých (longitudinálnych). Práve s využitím longitudinálneho komponentu zisťovania na základe 4-ročného rotačného panelu bude možné po prvýkrát určiť mieru trvalej chudoby na Slovensku.²

Obsah zisťovania

Zisťovanie má tendenciu stať sa dôležitým zdrojom údajov o chudobe ako multidimenzionálnom jave. Sleduje chudobu v štyroch základných dimenziách: príjem, zdravie, vzdelanie a práca. V každom roku sú primárne cieľové ukazovatele z týchto oblastí rozšírené o skupinu osobitných sekundárnych ukazovateľov. Pre rok 2005 sú to ukazovatele zamerané na získanie informácií z oblasti medzigeneračného prenosu chudoby. V roku 2006 je to oblasť sociálnej participácie a v roku 2007 oblasť nedostatkov bývania.

V rámci plánu zapojiť pri príprave zisťovania aj odbornú verejnosť a potenciálnych užívateľov sa nadviazala intenzívna spolupráca s expertmi z MPSVR SR. Z viacerých spoločných zasadnutí vyplynula požiadavka na zaradenie ukazovateľov, ktoré by prispeli k monitorovaniu chudoby na základe národných indikátorov. S ohľadom na stanovený rozsah zisťovania

² Tento ukazovateľ sa podľa metodiky Eurostatu vypočíta ako percento obyvateľov žijúcich v domácnostiach, kde bol ekvivalentný disponibilný príjem v danom roku aspoň v dvoch rokoch z predchádzajúcich troch rokov pod hranicou 60 %.

boli návrhy parciálne zvažované tak, aby sa pri udržaní požiadavky harmonizácie zohľadnili národné špecifiká a zároveň neúmerne nezaťažili domácnosti. Tak boli do zisťovania zaradené otázky týkajúce sa dôvodu prípadnej zmeny bývania domácnosti, otázky zamerané na sociálne vylúčenie v rodinách s nezaopatrenými deťmi, otázky týkajúce sa hodnotenia minulej a dnešnej sociálnej situácie členov domácnosti.

Zber údajov v teréne sa realizoval od 16. mája do 16. júna 2005. Opytovatelia navštívili približne 6 000 náhodne vybraných domácností z 306 obcí patriacich do 8 krajov Slovenska. Na zber použili tlačенé dotazníky. Celkovo sa v domácnosti pracovalo so štyrmi typmi dotazníkov, z nich dva sa týkali celej domácnosti a dva sa svojím obsahom zameriavali na členov domácnosti vo veku 16 rokov a viac. Získali sme tak údaje za približne 15 000 osôb.

Väčšinu premenných, ktoré tvoria obsah prierezového komponentu zisťovania, boli získané priamo zberom. Ďalšie ukazovatele, napr. informácie o služobnom vozidle využívanom na súkromné účely alebo rozmer bytu a počet izieb, slúžia ako východisko pri výpočte primárnych ukazovateľov – nepeňažného príjmu, resp. imputovaného nájomného. Na ich výpočet poslúžia osobitné metodologické štúdie, ktoré je potrebné vypracovať na národnej úrovni v rámci projektu.

Najväčšiu časť zberaných ukazovateľov tvoria informácie o rôznych druhoch príjmov t. j. pracovných, sociálnych a iných, zberané na úrovni domácnosti a jednotlivcov. Otázky o príjmoch vyvolali zo strany respondentov najväčšie negatívne reakcie. Miera neodpovede pri príjmoch niekoľkonásobne prevyšovala neodpovede pri väčšine otázok (resp. položiek). A to aj v porovnaní napríklad s otázkami o zdraví respondentov. Práve informácie o druhu a štruktúre príjmu na úrovni domácnosti a jednotlivcov sú primárnym zdrojom údajov pre výpočet štrukturálnych indikátorov (laekenských indikátorov), ktoré sa používajú v rámci EÚ na vyhodnocovanie *peňažnej (monetárnej) chudoby*. Napriek dnes už overeným a prepracovaným metódam eliminovania položkovej neodpovede je našou kľúčovou úlohou získať od domácnosti aj v tejto oblasti kvalitné údaje, a to pri zohľadnení obmedzeného potenciálu zo strany respondentov, ktorí nechcú alebo dokonca nevedia odpovedať na konkrétne otázky poberania určitého druhu a výšky príjmov. Preto je imputácia príjmových premenných nevyhnutná. Expertné odhady sa budú objektivizovať použitím adekvátnych štatistických metód (napr. kalibrováním).

Celý projekt si vyžaduje testovanie a overovanie nových metód navrhovaných a odporúčaných Eurostatom. Osobitne ide o metodiku výberu, vážení, imputácie a sledovania niektorých položiek príjmov. Následne sa vybraná metóda implementuje na národnej úrovni. Na zabezpečenie kvality

údajov musel byť tiež navrhnutý a vypracovaný postup hodnotenia získaných údajov a výpočtu štrukturálnych indikátorov, pre ktoré je EU SILC zdrojom. Všetky tieto aspekty sa prejavili pri centralizovanom spracovaní údajov najmä z hľadiska času.

Dôležitú úlohu zohráva v dotazníkoch skupina otázok, ktoré budú slúžiť na vyhodnotenie *indikátorov peňažnej a nepeňažnej deprivácie*. Ukazovatele na sledovanie indikátorov deprivácie vychádzali z teoretického východiska rozpracovaného Towsendom. Townsend meral depriváciu cez absenciu konkrétnych položiek alebo cez neschopnosť uspokojovať určité fyziologické a sociálne potreby. Nesleduje sa pritom nedostatok jednej alebo druhej položky indukujúcej chudobu jednotlivo, ale sa sleduje, ako sa nedostatok položiek v určitých domácnostiach jednotlivcov hromadí. Indikátory materiálnej deprivácie (vybavenie domácnosti predmetmi dlhodobej spotreby) boli s ohľadom na realitu v SR a požiadavky domácich užívateľov rozšírené.

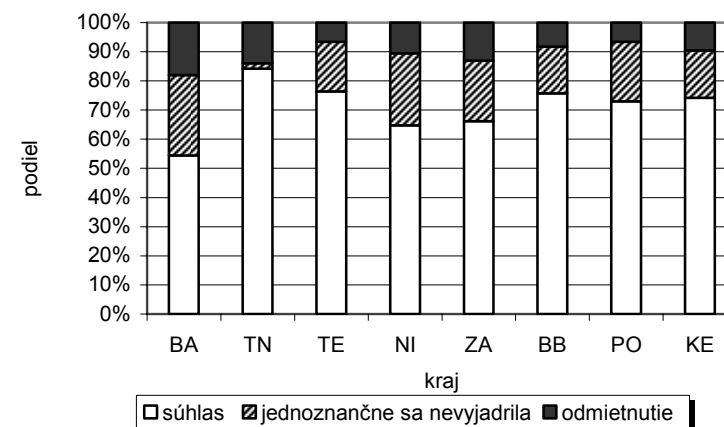
Okrem už spomínaných konceptov je v zisťovaní skupina otázok zameraná na sledovanie subjektívnej chudoby: či je domácnosť schopná vyjsť so svojimi príjmami, ako cíti dostatočnosť týchto príjmov, a to bez ohľadu na kritérium príjmovej chudoby.

Reakcie domácností

Chudoba nie je len frekventovanou témou. Vo svojej podstate sa dotýka každého z nás. Denne stretávame v uliciach mesta bezdomovcov, počúvame o potravinovej banke, možno sme práve chudobní alebo sociálne vylúčení. Každý z nás môže byť hodnotiteľom (laickým alebo odborným), ale aj hodnoteným.

V etape prípravy zisťovania bolo zrejmé, že prvotným kritériom pri hodnotení zisťovania bude reakcia domácností premietnutá do návratnosti. Vzhľadom na dosiahnutú mieru návratnosti (85,6 %) možno zisťovanie hodnotiť ako úspešné. Domácnosti reagovali pozitívnejšie, než ako sme pôvodne predpokladali. Domnievame sa, že je to určitý odraz situácie na Slovensku, kde je problém chudoby nielen javom často medializovaným, ale aj javom každodennej sociálnej reality. Graf č. 2 prezentuje výsledok hodnotenia vzťahu domácností k zisťovaniu EU SILC. Domácnosti sme sa pýtali na ich stanovisko v prípade, keby boli opäť navštívení na účely zisťovania údajov o chudobe a životných podmienkach.

Graf č. 1 Hodnotenie potenciálnej spolupráce

Pri vyhodnocovaní a analýze údajov je potrebné uviesť si skutočnosť, že respondentom je domácnosť a jej súčasní členovia. Tento druh spravodajskej jednotky sa vyznačuje určitými špecifikami. V predovšetkom je tu možnosť kategoricky odmietnuť odpovedať. Aj v prípade nadviazania kontaktu a spolupráce závisí predovšetkým od opytovateľa, aké kvalitné údaje domácnosť alebo osoba poskytne. Známe je všeobecné podhodnocovanie príjmov a tiež obmedzenia pamäte osobitne pri príjmových premenných, kde sme sa pýtali na obdobie minulého kalendárneho roka. Všetky údaje budú vyhodnocované z hľadiska svojej vypovedacej schopnosti. V rámci štatistického spracovania sa budú vyhodnocovať aj odchýlky vo väzbe na možné externé údaje.

Údaje do dotazníka zaznamenával opytovateľ. Najväčšie problémy súvisiace s návštevou vychádzali predovšetkým z obavy občanov zo zneužitia údajov na iné ako štatistické účely a osobitne z časovej náročnosti. Prvému problému musíme venovať väčšiu pozornosť pri príprave ďalšieho zisťovania, predovšetkým zameraním sa na verejné vysvetľovanie anonymity a ochrany údajov. Časovú náročnosť vzhľadom na rozsah sledovaných premenných (216 premenných sa v dotazníku zisťovalo prostredníctvom 164 otázok) bude možné ovplyvniť jednak dôrazom na skúsených opytovateľov a jednak tým, že budeme venovať zvýšenú pozornosť určovaniu priority ďalších požiadaviek zo strany Eurostatu, ako i národných užívateľov, aby sme obmedzili zaťaženosť domácností.

Osobitne pozitívne hodnotili domácnosti najmä otázky, v ktorých mohli vyjadriť svoj subjektívny názor o finančnej zaťažnosti svojej domácnosti pravidelnými platbami a pôžičkami, a tiež ich zaujali ako určité „nóvum“ otázky týkajúce sa medzigeneračného prenosu chudoby. Pri tomto konštatovaní sa opieram o subjektívne vyjadrenia opytovateľov, ktorí vyplňali na základe usmernenia gestorov z krajských práv (regionálnych pracovísk ŠÚ SR) hodnotiace správy. Hodnotiace správy na všetkých úrovniach boli podkladom na komplexnú analýzu prác v teréne.

Zámery a smerovanie

Cieľom Štatistického úradu SR je prostredníctvom projektu EU SILC prispieť k vytvoreniu sofistikovaného, v rámci Európy platného a porovnateľného systému pre monitorovanie chudoby a sociálneho vylúčenia. Vytvorí sa tak systém indikátorov ako kontrolný nástroj na opis reality. Sociálne indikátory by mali byť vo všeobecnosti nielen nástrojom riadenia verejnej politiky, ale by mali tiež slúžiť akademickej obci na zovšeobecnenie a analýzu sociálnych zmien. Získané údaje sa budú môcť použiť na vyhodnotenie štrukturálnych indikátorov peňažnej chudoby, predovšetkým výpočet hranice chudoby³, indikátorov deprivácie a ukazovateľov sociálneho vylúčenia, v rámci kvantifikácie miery chudoby ako jedného zo základných prostriedkov na posudzovanie sociálnej kohézie obyvateľov.

V súlade s technickým projektom predpokladáme pre užívateľov dva druhy výstupných databáz. Jedna bude vychádzať z požiadaviek Eurostatu a druhá, podrobnejšia, bude zohľadňovať aj národné požiadavky.

Expertí Svetovej banky odporúčajú využiť niektoré premenné z EU SILC ako ukazovatele v prípade absolútnej hranice chudoby a tiež alternatívne pre subjektívnu hranicu chudoby. Vybrané údaje zo zisťovania budú súčasťou databázy – centrálneho systému údajov a indikátorov, ktorý na monitorovanie chudoby pripravuje Inštitút sociálnej politiky.

Napriek rozsahu zisťovania (množstvo ukazovateľov a ich rôznosť) nie je v silách tohto ani žiadneho štatistického zisťovania pokryť komplexne údajovú základňu pre také zložité fenomény, ako sú chudoba a sociálne vylúčenie. Aj keď existujú určité metodologické úskalía, ktoré obmedzujú vytvorenie validných a reliabilných nástrojov na uchopenie chudoby a sociálneho vylúčenia na základe štrukturálnych indikátorov odvodených z EU SILC a ktoré vyplývajú z konceptuálnych, metodologických, a technických obmedzení medzinárodného komparatívneho výskumu, neexistuje u nás dosť alternatívnych zdrojov údajov. Existujúce indikátory sú (a dodávam, že

určitú dobu aj budú) symbolickou reprezentáciou skúmaného javu pre vedcov a úradníkov (Valentová 2005).

Situácia na Slovensku si podľa môjho názoru vyžaduje predovšetkým transparentne zosumarizovať pre monitorovanie chudoby formy, spôsoby a nositeľov zisťovania, prieskumov alebo výskumov a tiež zodpovedné orgány a organizácie. Prepojením rôznych zdrojov pri zachovaní minimálnych pravidiel a harmonizovanej „národnej“ metodiky, ktorá by sa zameriavala na výber, ukazovatele a základné definície môžeme vytvoriť základňu, o ktorú sa budú opierať následné sociálne analýzy a štatistiky ako dôležitý nástroj sociálnej politiky. Aj napriek tomu, že nedávno došlo ku korekcii pôvodného cieľa Lisabonskej stratégie do roku 2010 významne obmedziť chudobu v EÚ, je potrebné pokračovať v nastúpenej ceste pri hľadaní teoretických východísk, získavaní štatistických podkladov a ich uplatňovaní pri praktickom boji s chudobou.

Vymedzenie a stanovenie záväzných národných indikátorov pre SR sa musí oprieť o tri základné oblasti:

1. prepracované teoretické východiská,
2. vzájomne prepojené a kvalitné údaje získané výberovými zisťovaniami a z externých zdrojov,
3. odborné analýzy sociálnej reality.

Osobitným problémom sa javí oblasť vymedzenia regionálnych indikátorov, a to v podmienkach Slovenska, kde sa dá predpokladať regionálna diferenciácia mier rizika chudoby. Existujú už určité teoretické východiská, ktoré sa opierajú o vymedzenie týchto indikátorov na základe národných indikátorov (Regional Indicators to Reflect Social Exclusion and Poverty, 2005). Problémom je nielen určenie vhodných indikátorov, ale aj zvýšenie rozsahu zisťovania, čo si vyžaduje zvýšené finančné krytie.

V rámci činnosti expertov sa zvýšená pozornosť venuje vymedzeniu indikátorov deprivácie a sociálneho vylúčenia. Pri identifikácii materiálnej deprivácie ide predovšetkým o oblasť kvality bývania a životného prostredia, sociálne atribúty prostredia, kde jedinec býva, a tiež nedostatky spojené so samotným obydliem. Psychická a sociálna deprivácia bude pokrytá osobitným modulom zameraným na intenzitu a kvalitu sociálnych vzťahov.

³ Metodikou Eurostatu je hranica chudoby stanovená na úrovni 60 % mediánu ekvivalentného disponibilného príjmu.

LITERATÚRA

- Nariadenie Európskeho parlamentu a Rady (ES) č. 1177/2003 zo 16. júna 2003 o štatistike spoločenstva o príjmoch a životných podmienkach (EU SILC), Official Journal EU L 165, 3. 7. 2003.
- VALENTOVÁ, M., 2004: Evropský sociální monitoring: jak uchopit sociální kvalitu, VÚPSV Praha, <http://www.vupsv.cz>
- MAREŠ, P., 2002: Subjektivní míry chudoby, Monitorovanie chudoby v ČR, Brno.
- SIROVÁTKA, T. a kol. 2002: Monitorovanie chudoby v ČR, Brno.
- ASAD, A. a kol., 2004: Growth, Poverty and Inequality: Eastern Europe and the Former Soviet Union, World Bank, <http://www.wb.com>
- Regional Indicators to reflect social exclusion and poverty, Final report, Università de Siena, Working Paper, 2005.
- JOHNSON, P., 1999: Nepriatelia spoločnosti, Rozmluvy.
- Veľký sociologický slovník, vydavateľstvo Karolinum, 1996.

ZNIŽOVANIE CHUDOBY A SOCIÁLNE VYLÚČENIE AKO CIELE VEREJNEJ POLITIKY V SR

Daniel GERBERY¹

Chudoba patrí medzi tradičné objekty verejnopolitických opatrení. Rozličné spôsoby, ako sa k nej pristupovalo a pristupuje, poukazujú na politickú nejednoznačnosť tejto jednoznačnej životnej skúsenosti. Verejná politika by sa v súvislosti s chudobou nemala zaoberať len znižovaním jej rozsahu. Redukovanie rozsahu chudoby by malo byť cieľom, ktorému predchádzajú procesy poznávania a porozumenia. Uvažovať by sa nemalo len o počtoch chudobných, ale o probléme chudoby ako celku, čo so sebou prináša širšie súvislosti i väčšiu zodpovednosť. Hľadanie súvislostí a reflexia minulých i súčasných štátnych intervencií by mali byť prirodzenou súčasťou nástrojov na boj s chudobou a zároveň i samostatnými, autonómnymi cieľmi verejnej politiky. Legitimita ich existencie ako cieľov verejnej politiky by sa nemala odvodzovať od ich inštrumentálnej efektivity, ale od ich schopnosti produkovat' poznanie bez ohľadu na konkrétne, aktuálne potreby.

Boj proti chudobe je dobrým príkladom toho, že v sociálnej politike sa často stáva, že hľadanie riešení ovplyvňujú viac stereotypy než ochota hľadať fakty. Príťažlivosť stereotypov o chudobe pre sociálnu politiku spočíva aj v nasledujúcich skutočnostiach: ponúkajú jednoznačné kauzálne vysvetlenia, „vedia“ identifikovať vinníkov, riešenia problémov sú v ich podaní vždy jednoduché, rýchle a účinné, platia paušálne a zákonite. Navyše stereotypy nevyžadujú kritické myslenie, ktoré môže priniesť aj bolestivé poznanie o vlastnom pochybení. Jedným z príkladov stereotypu o chudobe je predpoklad, že chudobní sú homogénnou sociálnou skupinou. Tento predpoklad je často prítomný v paušalizujúcich nastaveniach verejných politik. Chudoba má mnoho podôb a nemožno ju charakterizovať len na základe skupinovej príslušnosti či skupinovej identity. Chudoba sa nemusí nevyhnutne spájať s marginalizovanou pozíciou v spoločnosti, riziko chudoby môže byť rovnako záležitosťou určitej fázy životného cyklu. Vtedy nemá statický charakter vyplývajúci zo skupinovej identity, ale je dynamická a môže ohrozovať široké kategórie ľudí v podobnej fáze životného cyklu. V súvislosti s heterogenitou trajektórií chudoby je potrebné brať do úvahy ich časovú dimenziu. Takzvaná temporalizácia chudoby odkazuje na sku-

točnosť, že skúsenosť s chudobou sa odohráva v rôznych časových formách, v ktorých nadobúda rôznu kvalitu a intenzitu. Skúsenosť s chudobou môže byť krátkodobá, dlhodobá – môže ísť o jedinú alebo opakujúcu sa skúsenosť. Každá z týchto foriem vytvára špecifické predpoklady na opatrenia verejnej politiky. Efektívne nástroje by mali rozlišovať, či cieľovú skupinu tvoria ľudia s krátkodobou skúsenosťou alebo ľudia s dlhodobou, prípadne opakujúcou sa históriou chudoby. Kým v prvom prípade sú plošné finančné dávky vhodným prostriedkom na preklopenie nepriaznivej situácie, v druhom prípade musia byť doplnené cieľnou sociálnou prácou a individuálnym prístupom. Diferencujúca sociálna politika je potrebná aj z dôvodu tzv. demokratizácie chudoby, čo znamená že riziko chudoby zasahuje ľudí z oveľa širšieho spektra socio-ekonomických skupín než kedykoľvek predtým. Aj tu sa ukazuje, že v mnohých prípadoch riziko chudoby závisí skôr od toho, v akej fáze životného cyklu sa človek nachádza, než od charakteristík socio-ekonomickej vrstvy/triedy, ku ktorej človek náleží.

Iným príkladom stereotypov je skutočnosť, že hľadanie príčin chudoby sa často začína i končí pri správaní chudobných. Ľudia žijúci v chudobe sa teda podľa tohto prístupu správajú spôsobom, ktorý zapríčiňuje i potvrdzuje ich situáciu. Slogan „môžu si za to sami“ môžeme prehliadnuť, ak ide o vyjadrenie osobnej skúsenosti, spozornieť však musíme vtedy, ak ide o implicitný predpoklad sociálnej politiky. Z hľadiska sociologickej teórie má takýto postoj tristné teoretické implikácie. Na jednej strane predpokladá, že ľudia žijúci v chudobe majú oslabený vzťah k spoločne prijímaným hodnotám a normám. Na druhej strane znamená, že v ich prípade nepôsobia vplyvy makrospoločenských štruktúr a procesov, ako sú cyklus hospodárskeho vývoja alebo zmeny v štruktúre produkcie, zmeny v hodnotových preferenciách. Znamená to, že títo ľudia sa pohybujú v sociálnom vákuu, kde sociálne vzťahy a sociálne štruktúry neovplyvňujú ani ciele konanie, ani jeho výsledok. Veľmi podobné normatívne poslanstvo obsahujú aj niektoré pojmy (hypotézy), ktoré sú súčasťou diskurzu verejnej politiky i seriózneho výskumu. Pojmy ako „welfare dependency“ alebo kultúra chudoby síce majú viacero významov v závislosti od kontextu použitia, ale najčastejšie reprezentujú „racionálnu odpoveď na »štedré« sociálne dávky alebo pasívny morálny/psychologický stav vyvolaný závislosťou od dávok od štátu“ (Lister 2004: 110). Navyše uvedené pojmy so sebou nesú spôsob, akým sa udomáčňovali vo verejnom priestore – sú hlboko zakorenené vo svojej vlastnej histórii. Ako poznamenáva R. Lister (2004), boli artikulované prostredníctvom spoločného diskurzu, ktorý sociálnym dávkam a kategóriám poberateľov pripisoval patologické vlastnosti (napríklad slobodným matkám v USA). Je potrebné dodať, že problémom nie je to, že by takéto vzťahy

¹ Mgr. Daniel Gerbery, Stredisko pre štúdium práce a rodiny, Bratislava.

medzi poberateľmi a podporou štátu neexistovali, ale ich generalizácia a snaha o absolutizáciu oblasti interpretácií.

Tieto a mnohé iné stereotypy sťažujú tvorbu cieľov verejnej politiky. Ťažkosti verejnej politiky s porozumením chudobe a s jej identifikáciou sú čiastočne dôsledkom toho, že existuje množstvo príčin i prejavov chudoby. Túto heterogenitu je potrebné nejako uchopiť, dať jej všeobecnejšiu podobu, keďže verejná politika nemôže reagovať na jednotlivosti. Musí sa však vyhýbať paušálnym stereotypom a hodnotovým predpojatostiam.

Z tohto hľadiska je zaujímavý pohľad na vývoj slovenskej sociálnej politiky, špeciálne na vývoj politiky boja proti chudobe. Nejde o historický exkurz, ale o pokus identifikovať typy prístupov k chudobe. Bližší pohľad na jednotlivé obdobia slovenskej sociálnej politiky ukazuje, že môžeme rozlíšiť najmenej štyri typy prístupov k chudobe, ktoré som označil ako:

- transformačno-optimistický prístup,
- pasívny inštitucionalizmus,
- moralizujúci prístup,
- otvorený prístup.

V prvej polovici deväťdesiatych rokov bola chudoba prezentovaná ako nevyhnutná súčasť tzv. sociálnych nákladov transformácie. Diskurz verejnej politiky bol poznačený optimistickými očakávaniami a dominanciou makroekonomických tém. Narýchlo vytvorená záchranná sociálna sieť bola dizajnovaná na časovo obmedzené obdobie, keďže jedným z predpokladov transformácie bolo, že nezamestnanosť a jej prípadné dôsledky budú len prechodným javom na ceste k udržateľnej prosperite. Kompenzačné opatrenia dôsledkov ekonomických reforiem smerovali po roku 1990 predovšetkým v prospech dvoch skupín obyvateľstva – k dôchodcom a k rodinám s deťmi. Chudoba bola vo vtedajších koncepciách transformácie nahradzovaná eufemistickými výrazmi ako nízko príjmové domácnosti alebo sociálne odkázané obyvateľstvo. Funkciu oficiálnej hranice chudoby, ktorá by mohla priniesť údaje o počtoch chudobných, plnilo životné minimum, ktoré bolo diferencované pre dospelé osoby a deti v prípade výživy a podľa počtu členov domácnosti v prípade nákladov na bývanie. Čiže za dôležité skutočnosti pri udržiavaní minimálneho životného štandardu sa považovala veľkosť domácnosti a podiel závislých osôb.

Koncepcné vákuum sociálnej politiky vo vzťahu k chudobným kategóriám obyvateľstva trvalo až do roku 1995, keď bola prijatá Koncepcia sociálnej transformácie sociálnej sféry. Nebudeme sa podrobnejšie venovať analýzam tohto a ďalších koncepcných dokumentov, hoci si zaslúžia pozornosť. Spomenieme len jednu dôležitú zmenu, ktorú koncepcia priniesla. Základom na poskytovaní sociálnej pomoci sa mali stať charakter, intenzita a príčiny vzniku sociálnej udalosti, teda mal nastať prechod od definovania

skupín občanov k definovaniu situácie núdze. Navyše už v tomto období sa deklarovaným rámcom boja proti chudobe mala stať aktivizácia a motivácia k osobnej zodpovednosti za riešenie nepriaznivých životných situácií. Napriek týmto deklarovaným zásadám bola politika boja proti chudobe v polovici deväťdesiatych rokov minulého storočia stále charakteristická praktickou nejasnosťou a absenciou ucelenej predstavy o súvislostiach problému chudoby a ich domýšľania pre potreby verejnej politiky. Legislatívne normy boli prijímané skôr pod tlakom aktuálnych kríz, takže odzrkadľovali skôr snahu o operatívne riešenie akútnych problémov než systémový prístup k problému chudoby. Výslednú podobu praktických politik a spôsob ich prístupu k problému chudoby môžeme označiť za *pasívny inštitucionalizmus*.

Po počiatočnom optimizme v počiatoch transformácie boli chudobní vnímaní ako obe transformčných procesov, čo sa zmenilo v druhej polovici deväťdesiatych rokov. Zavedenie rozlišovania medzi objektívnymi a subjektívnymi príčinami hmotnej núdze znamenalo výrazný príklon k *moralizujúcemu diskurzu* o chudobe. Moralizujúce bolo jednak samotné rozdelenie a pomenovanie príčin, ako aj spôsob, ako bol definovaný ich obsah. Medzi subjektívne dôvody bola zaradená napríklad skutočnosť, ak občan bol v evidencii dlhšie než 24 mesiacov. Rozdiel v dĺžke zotrvania mimo trhu práce bol tým kritériom, ktoré oddeľovalo v úradníckom jazyku objektívne príčiny od subjektívnych. Dôvody tohto prístupu môžeme s určitosťou hľadať v snahe o úspornejšiu štruktúru verejných prostriedkov. Systém sociálnej pomoci nebol vnímaný ako autonómny systém, ktorý vyžaduje konzistentné pravidlá, aby fungoval ako pomoc v nepriaznivej situácii a motivácia k jej prekonaniu, ale bol vnímaný ako časť sociálnej politiky, ktorá môže byť vhodným zdrojom úspor verejných prostriedkov, čomu je možné podľa potreby prispôbovať jeho kritériá. Zaujímavé je, že určitú obdobu tohto odlišovania medzi objektívnymi a subjektívnymi príčinami chudoby môžeme nájsť v názoroch verejnosti na to, kto si pomoc štátu zaslúži a kto nie. Pracovný tím v Stredisku pre štúdium práce a rodiny realizoval v rokoch 2003/2004 výskum, ktorého súčasťou boli aj hĺbkové rozhovory so 106 domácnosťami. V týchto rozhovoroch rezonoval názor o zneužívaní sociálnych dávok pasívnymi poberateľmi a potrebe diferencovaného prístupu k nezamestnaným podľa dôvodov ich zotrávania mimo trhu. Zdá sa, že odlišenie subjektívnych a objektívnych dôvodov, ktoré bolo zabudované v systéme sociálnej pomoci do roku 2002, je v určitej podobe prítomné v hodnotení podpory štátu z hľadiska jej spravodlivosti, resp. nespravodlivosti. Navyše sprísnenie podmienok poskytovania dávok, zníženie ich výšky preto respondenti často vítali ako odstránenie privilégií, prípadne výhod.

Ak by sme mali zhodnotiť politiku boja proti chudobe v deväťdesiatych rokoch, musíme konštatovať, že nikdy explicitne nepracovala so žiadnym konceptom chudoby. Možno trochu v nádeji, že o čom sa nehovorí, to neexistuje. Ide o závažný nedostatok, keďže verejná politika, ktorej cieľom je porozumenie chudobe a znižovanie jej rozsahu, musí predovšetkým zvoliť koncept chudoby. Nemeria sa totiž chudoba, ale jej koncepty. Ako upozorňuje P. Mareš (2004: 5), voľba konceptu chudoby neurčuje len spôsob merania chudoby, ale aj spôsob zaobchádzania s chudobou. Ak by sme mali rekonštruovať rozsah chudoby a to, kto a na základe čoho bol v rámci sociálnej politiky považovaný za chudobného, musíme vychádzať z kritérií systému sociálnej pomoci a predtým systému sociálnej starostlivosti. Počas celého obdobia deväťdesiatych rokov sa chudoba v sociálnej politike vnímala ako nedostatok príjmu. Rozlišovalo sa síce medzi hmotnou a sociálnou núdzou, ale za oficiálnu štatistiku chudoby sa považovali len počty osôb v hmotnej núdzi. Hmotná núdza (predtým sociálna odkázanosť) bola definovaná vo vzťahu k životnému minimu, ktoré bolo počas deväťdesiatych rokov kľúčovým referenčným bodom sociálnej politiky, jeho funkcie sa však boli postupne odbúravalí. Životné minimum ako suma, pod ktorou sa začína hmotná núdza, najprv zohľadňovalo náklady na výživu, osobné potreby a bývanie, neskôr sa táto diferenciácia odstránila. Životné minimum predstavovalo pôvodne sumu, ku ktorej sa vzťahovali dávky sociálnej pomoci. Vzťah dávok a životného minima bol potom postupne oslabovaný, čo vyústilo do veľmi zvláštnej situácie: v sociálnej politike máme zadefinované životné minimum, ktoré sa pravidelne valorizuje, ale neplní si základnú funkciu – byť vyjadrením spoločensky uznanej hranice dôstojného života. Tak ako nebol vo verejnej politike explicitne tematizovaný problém chudoby, tak nebola verejná politika schopná vyrovnať sa v súvislosti so zachránkou sociálnou sieťou ani s konceptom ľudskej dôstojnosti. Na rozdiel od diskurzu kultúry chudoby a závislosti od dávok neboli dôstojnosť a kvalita života súčasťou jazyka sociálnej politiky zameranej na boj proti chudobe.

Na záver by som chcel uviesť niekoľko poznámok o súčasnej politike boja proti chudobe. V porovnaní s ostatnými prístupmi, ktoré boli spomenuté, môžeme hovoriť o tzv. *otvorenom prístupe* k problému chudoby. Charakterizuje ho oficiálne prihlásenie sa k znižovaniu chudoby ako cieľu verejnej politiky, explicitná predstava o príčinách chudoby a o jej riešení, nevyhnutnosť komparácie a konfrontácie s medzinárodnými skúsenosťami v rámci medzinárodných a medzivládnych štruktúr. Tieto inštitucionálne charakteristiky dopĺňa ekonomizujúce tematizovanie problému chudoby, v ktorom je chudoba naďalej vnímaná predovšetkým ako nedostatok príjmu. Súčasťou oficiálneho jazyka verejnej politiky a jej nástrojov sa stal pojem

sociálneho vylúčenia, ktorý bol prijatý v procese preberania agendy európskej sociálnej politiky. Na rozdiel od starých členských štátov EÚ, kde akademická a výskumná sféra vytvorila prirodzený základ na používanie konceptu sociálne vylúčenie vo verejných politikách, je sociálne vylúčenie v našich podmienkach zatiaľ importovaným pojmom, nie konceptom naplneným obsahom. Podoba, v akej sociálne vylúčenie vstúpilo do slovenskej verejnej politiky, je výsledkom výskumnej tradície západoeurópskych krajín (Džambazovič, Gerbery 2005).

Ani otvorený prístup nenašiel zatiaľ recept na *tradičný paradox* zachránnej sociálnej siete – ako sklbiť ochrannú funkciu a motiváciu. Ochranná funkcia sa nevyčerpáva poskytovaním akéhokoľvek minimálneho príjmu, mala by byť naviazaná na zabezpečenie podmienok ľudskej dôstojnosti. Dočasný charakter zachránnej sociálnej siete zase predpokladá postupnú mobilizáciu individuálnej zodpovednosti. Jednoduché riešenie tohto paradoxu, samozrejme, neexistuje, existujú však spôsoby, ako takéto riešenie hľadať a porozumieť mu. Verejná politika, ktorá má za cieľ porozumieť problému chudoby a znížiť jej rozsah, by mala byť predovšetkým *integrálna a reflexívna*. Integrálna politika znamená, že motivačné štruktúry musia byť vytvorené naprieč celým spektrom systémov sociálnej politiky. Boj s chudobou sa musí odohrávať minimálne na dvoch úrovniach systému sociálnej ochrany – v systéme sociálnej pomoci a pomoci hmotnej núdzi a v systéme poistenia v nezamestnanosti. Reforma poistenia v nezamestnanosti smerom k jeho pôvodnej funkcii je v súčasnosti veľkou výzvou. Upozorňujem, že integrálna sociálna politika neznamena zamieňanie si funkcií jednotlivých systémov, ale ich synergiu v efektoch a komplementaritu v nastaveniach a predpokladoch. Verejná politika by mala byť aj reflexívna, mala by poznať vlastné pôsobenie na sociálnu realitu. Reflexívna verejná politika by mala byť založená na kontinuálnom, inštitucionalizovanom výskume a monitoringu. Agregované údaje o počtoch poberateľoch dávok v hmotnej núdzi získané z úradných evidencií majú obmedzenú vypovedaciu hodnotu. Navyše administrácia týchto údajov nezaručuje ich plnohodnotné využitie. Reflexívna sociálna politika potrebuje iný základ. Po prvé, potrebuje systematické monitorovanie a evaluáciu dopadov opatrení. Po druhé, potrebuje systematický výskum, ktorý sa bude venovať širším súvislostiam sociálnej politiky. Úlohou takéhoto výskumu je udržiavať krehkú rovnováhu medzi štatistickými evidenciami a ľudskými príbehmi.

LITERATÚRA

- BODNÁROVÁ, B. – DŽAMBAZOVIČ, R. – FILADELFIOVÁ, J. – GERBERY, D. – KVAPILOVÁ, E. – PORUBÄNOVÁ, S. 2004: Transformácia sociálneho systému na Slovensku, stav, výsledky, riziká narušenia sociálnej súdržnosti a modely riešenia. Priebežná správa II z výskumnej úlohy v rámci prierezového programu výskumu a vývoja Účasť spoločenských vied na rozvoji spoločnosti. Stredisko pre štúdium práce a rodiny, Bratislava.
- DŽAMBAZOVIČ, R., GERBERY, D. 2005: Od chudoby k sociálnemu vylúčeniu. Sociológia 37, No. 2, 143 – 176.
- LEIBFRIED, S., LEISERING, L. 1999: Time and Poverty in Western Welfare States. United Germany in Perspective. Oxford University Press, London.
- LISTER, R. 2004: Poverty. Polity Press, London.
- MPSVR SR 1997: Koncepcia transformácie sociálnej sféry SR. MPSVR SR.
- MAREŠ, P. 2004: Chudoba v České republice v datech (šetření sociální situace domácností). Dílčí studie projektu o možnostech monitorování chudoby v ČR. VUPSV Praha, výzkumné centrum Brno.

BEZDOMOVECTVO A FORMY POMOCI

Anna KASANOVÁ¹

Ak chceme hovoriť o formách pomoci bezdomovcom, mali by sme uviesť, aké sú ich najčastejšie problémy. Zväčša ich problémy sú aj príčinami bezdomovectva.

Dlhodobá nezamestnanosť znamená nedostatok finančných prostriedkov, sociálnu izoláciu, vedie k úpadku morálnych hodnôt, dochádza ku kríze v rodine, následnými prvkami sú násilie, kriminalita, alkoholizmus a iné negatívne javy, ktoré s nezamestnanosťou priamo či nepriamo súvisia.

Závislosť ako fenomén bezdomovcov je zložitý jav a nedá sa skúmať iba z jedného pohľadu. Výslednému stavu predchádza určitý proces, ktorého sa zúčastňujú biologické, psychické i sociologické premenné.

K ďalším problémom patrí tuberkulóza, kožné ochorenia (svrab, mykózy), vlasové parazity, organické poškodenie mozgu a epilepsia, poškodenia pečene. Psychosociálne narušenie sa navonok manifestuje poruchami správania. Ide o široké spektrum maloadaptívnych foriem správania od drobných priestupkov, vzdoru či nadmernej plachosti a úzkosti až po agresívne – útočné správanie alebo trestné činy.

Samotné označenie „BEZDOMOVEC“ napovedá, že najväčším problémom týchto ľudí je skutočnosť, že nemajú domov. Prespávajú v rôznych provizóriách, nemajú rodinné zázemie, nemajú nikoho, kto by im pomohol, trpia osamelosťou. Tým, že nemajú kde bývať, sú ťažko zamestnateľní, často bez dokladov. Ich sociálna prispôboivosť bežným civilizačným normám je spravidla na veľmi nízkej úrovni. Nezriedka sú to osobnosti psychopatologicky štruktúrované. Stali sa symbolom sociálneho vylúčenia a biedy. Bezdomovectvo dojíma majoritnú populáciu omnoho menej ako ostatné dôsledky chudoby. Zreteľnejšie ako v iných prípadoch totiž verejnosť chápe bezdomovcov ako „underserving“ chudobu a spája ju s kriminalitou a alkoholizmom, s nedostatkom vôle a ignorovaním sociálneho poriadku.

Ubytovanie bezdomovca v útulku znamená, že jeho najväčší problém je vyriešený. Nasleduje problém s lekárskejším vyšetrením, aby do zariadenia nepriniesol infekčné ochorenie (tbc, hepatitída, pohlavné ochorenia, parazity...) – závisí od toho, z akého sociokultúrneho prostredia do útulku pri-

chádza. Často má obrovské dlhy v zdravotnej poisťovni. Ďalším bazálnym problémom je strata osobných dokladov. Bez nich sa nemôže zaevidovať ako uchádzač o zamestnanie, o aktívny príspevok, nemá na úhradu v útulku, nemá peniaze na denné prežitie. Pracovníci útulku mu spravidla sprostredkujú predávanie časopisu *Nota bene* alebo brigádu, aby si mohol zabezpečiť občiansky preukaz. Drobnými prácami v útulku sa sociálny pracovník snaží integrovať bezdomovca do komunity, určiť mu zodpovednosť za určitý rajón a učí ho znovu nadobudnúť manuálne zručnosti, starostlivosť o osobnú hygienu, poriadok v izbe, ako aj obnoviť schopnosť komunikovať, starať sa o výživu a postupne si hľadať adekvátne zamestnanie. Mnohokrát pred takýmito resocializačnými postupmi musí bezdomovec absolvovať detoxikačnú či detoxifikačnú liečbu. Eliminovať hlad, ktorý pociťujú bezdomovci denne, sa snažia pracovníci útulku prostredníctvom výrobkov firmami potravinárskeho a poľnohospodárskeho komplexu. Solidárni občania mesta často poskytujú pre bezdomovcov šatstvo, obuv a iné predmety, ktoré sú potrebné najmä v čase, keď sa bezdomovec odsťahuje z útulku do nového podnájmu alebo k širšej rodine. Veľkú pomoc poskytujú materiálne a potravinové banky.

Základnú sociálnu intervenciu chápeme ako pomoc pri zaradení do bežného života aj napriek mnohým znevýhodneniam, ale chápeme ju aj ako prevenciu recidívy trestnej činnosti a iného protispoločenského správania. Za najväčší úspech považujeme, ak sa nám podarí bezdomovca resocializovať, znovu zamestnať, ak sa v zamestnaní trvalo uchytlí a žije riadnym občianskym životom. Práca, práca a ešte raz práca znamená aj pre bezdomovca zmysluplný a kvalitatívne hodnotný život. Chcem komparovať s občanmi z Vietnamu, ktorí u nás „podnikajú“. Mali jazykovú bariéru, bez podpory a rodinného zázemia museli pracovať, keď chceli prežiť – dnes už majú autá, predávajú a sú „nad vodou“.

¹ PhDr. Anna Kasanová, PhD., Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra.

O SKRYTÝCH RIZIKÁCH RÓMSKÝCH INTEGRAČNÝCH PROJEKTOV

Alexander MUŠINKA¹

Vo svojom príspevku chcem stručne načrtnúť niektoré omyly, nesprávne pochopenia a stereotypné prístupy v rámci projektoch pomoci rómskemu obyvateľstvu, ktoré významnou mierou stigmatizujú a ovplyvňujú rómsku komunitu. V žiadnom prípade nejde o štúdiu vyčerpávajúcu alebo komplexnú. Mojm cieľom je skôr poukázať na jeden z málo analyzovaných aspektov prístupu ch spôsobov nazeranie a analýzu tzv. rómskej problematiky.

Najprv sa budem zaoberať vývojom vnímania fenoménu integrácie a potom budem analyzovať štyri projekty realizované v prostredí rómskych komunit – projekt nájomných bytov odlišného štandardu, program asistentov učiteľov v základných (resp. špeciálnych) školách, projekt rómskych komunitných centier a projekt infraštruktúry pre Rómskej osady. Základnou hypotézou, ktorú tu prezentujem, je predpoklad, že napriek faktu, že všetky zmienené projekty priamo deklarujú integračné ambície alebo minimálne ambície započat' procesy vedúce k integrácii, ich účinky sú explicitne segregáčn é alebo nemajú reálnu šancu započat' očakávané procesy. Je dokonca možné, že napriek svojim pôvodným zámerom tieto aktivity iba konzervujú alebo dokonca zvyšujú segregované postavenie rómskej komunity v konkrétnej obci alebo regióne.

Už od začiatku 90. rokov je patrné, že spoločenský dištanc medzi rómskou menšinou a nerómskou majoritou na Slovensku, ktorý už z minulosti bol značne veľký, sa neustále zväčšuje. V mnohých ukazovateľoch sa Rómovia stále viac prepadávajú pod celoslovenský priemer, pričom zo spoločenského hľadiska bolo očividné, že značná časť príslušníkov tejto komunity sa ocitla pod hranicou chudoby. Jedným výsledkov tohto procesu bol aj fakt, že Rómovia sa nachádzali stále väčšmi na okraji spoločnosti, ktorá ich v stále zväčšujúcej sa miere segregovala v priestorovej ale aj spoločenskej roviny. Bolo jasné, že z dlhodobého hľadiska je tento stav neudržateľný. Vzniknutá situácia okrem iného ukázala, že vládne politiky riešenia rómskej problematiky pred rokom 1989 neboli účinné alebo minimálne neboli trvalo udržateľné.

¹ Alexander Mušinka, PhD., Prešovská Univerzita, Prešov.

Postupne sa začínali ozývať hlasy, volajúce po zmene tejto situácie a zároveň žiadajúce vytváranie programov na riešenie nevyhovujúcej situácie Rómov na Slovensku. Do roku 1999 vládna politika Slovenskej republiky pristupovala k tomuto problému iba v roviny sociálnej. Rómska problematika sa sústreďoval hlavne na Ministerstve práce, sociálnych vecí a rodiny SR, v rámci ktorého pôsobil splnomocnenec vlády pre občanov, ktorí potrebujú osobitnú pomoc. Zmena vládnej garnitúry, ktorá sa udiala po voľbách v roku 1998 priniesla zásadnú zmenu aj v tomto smere.

Bol vytvorený post podpredsedu vlády pre ľudské práva, menšiny a regionálny rozvoj a následne 10. 2. 1999 vláda vymenovala na pozíciu splnomocnenca vlády pre riešenie problémov rómskej národnostnej menšiny Vincenta Danihela. Tento úrad bol organizačne začlenený do štruktúry Úradu vlády SR, konkrétne do pôsobnosti podpredsedu vlády Pála Csákyho. Týmto aktom došlo k posunu vnímania rómskej problematiky z roviny čisto sociálnej do roviny etnickej.²

Už od počiatku sa ozývali hlasy zdôrazňujúce to, aby sa spôsoby riešenia orientovali smerom k väčšej integrácii rómskej society do majoritnej spoločnosti. Ak pominieime extrémistické názory, tvrdiace že riešením je fyzická alebo teritoriálna likvidácia rómskych komunit alebo na druhej strane názory tvrdiace, že riešením je de-facto neriešenie a ponechanie týchto komunit vlastnému osudu, názor o *potrebe integrácie* sa stal všeobecne prijatým názorom. V tomto kontexte sa nad pojmom *integrácia* v podstate ani nik nezamýšľal. Spoločenská a odborná diskusia sa orientovala na dôvody a spôsoby integrácie, na jej efektívnosť a mieru, do akej je možno proces integrácie realizovať bez toho, aby došlo k asimilácii.³

Pri sledovaní diskusie okolo problému integrácie zistíme, že jej značná časť sa orientovala na opozitný princíp. Integračné snahy sa v zásade opierali o analýzu problémov *segregácie*, t. j. analyzovali sa prvky, ktoré viedli

² Detaily pozri v (Kotvanová – Szép – Šebesta 2003).

³ Napríklad vo vízii vývoja SR do roku 2020, ktorú spracoval Inštitút pre verejné otázky, v kapitole o demografickom vývoji, problémoch rodiny a migrácii Boris Vaňo okrem iného píše: „Okrem integrácie cudzincov bude vážnou spoločenskou úlohou v najbližších rokoch integrácia Rómov, ktorí sa v súčasnosti významnou mierou podieľajú na reprodukciu obyvateľstva Slovenska.“ (Gál – Mesežnikov – Kollár 2003: 316) Podobne o tom písal tiež časopis *Verejná politika* (vydáva Ministerstvo vnútra SR), kde bol publikovaný článok *Únikom zo sociálnej pasce je práca*, ktorý v podtitule uvádzal: *Súčasnú finančnú závislosť od štátnej podpory musí nahradiť integrácia Rómov*. (<http://www.civil.gov.sk/CASOPIS/2003/4/0412zc.htm>)

k vzniku segregácie z uhlu pohľadu majority. Práve na likvidáciu takýchto prvkov sa v konečnom dôsledku zamerala orientácia integračných aktivít.⁴

V materiále vlády Vyhodnotenie aktivít vlády SR v oblasti riešenia problémov rómskych komunit za rok 2001 sa v jeho závere jasne hovorí: „Predkladaný materiál nemá ambíciu robiť odpočet aktivítam vlády SR v problematike zlepšovania integračných podmienok časti rómskeho obyvateľstva. Je skôr vyhodnotením dopadu niektorých opatrení a programov, ktoré sa z iniciatívy vlády SR v r. 2001 realizovali. *Poskytuje taktiež prehľad o niektorých aspektoch, ktoré sú v súvislosti s postavením rómskej menšiny na Slovensku dôležité*“ (zvýraznil A.M.).⁵

V tomto materiále boli okrem iného definované tieto aspekty vedúce k neustálemu nárastu segregácie rómskej komunity – problém vzdelania, úroveň bývania (hlavne v rómskych komunitách), oblasť kultúry, vysoká miera nezamestnanosti a i. Odstránením práve týchto prvkov je podmienená schopnosť Rómov integrovať sa medzi majoritné obyvateľstvo. Inak povedané, pokiaľ Rómovia nebudú vzdelaní⁶, nezlepšia si úroveň bývania, nezačnú pracovať a pod. nebude ich majorita akceptovať, a zároveň riešením práve týchto problémov sa započne integračný proces.

⁴ Pozri napríklad článok v časopise Verejná politika *Integrácia Rómov je dlhodobý proces. Špecifickým problémom sú nevyhovujúce životné podmienky v rómskych osadách* <http://www.civil.gov.sk/CASOPIS/2002/1314zc.htm>). Podobne o tom uvažovali aj autori správy Vyhodnotenie aktivít vlády SR v oblasti riešenia problémov rómskych komunit za rok 2001, ktorý vláda vzala na vedomie na svojej 205. schôdzi (27. 2. 2002). Uvádzam niekoľko výňatkov z tohto materiálu: „Aj v roku 2001 zostáva špecifickým problémom situácia v rómskych osadách, pre ktoré je základným charakteristickým znakom chudoba a v jej dôsledku sociálne vylúčenie chudobných, ktoré sa prejavuje v znevýhodnení v oblasti bývania, zamestnania, vzdelania, prístupu k hlavným sociálnym inštitúciám, ktoré distribujú rôzne životné šance.“ A následne uvádzajú: „V súvislosti so zhoršujúcim sa životom ľudí v rómskych osadách, v tom lepšom prípade nemenným, pripravoval v poslednom štvrtroku 2001 Sekretariát splnomocnenkyne vlády SR pre rómske komunity v spolupráci s viacerými rezortmi komplexný program pre rómske osady. Cieľom tohoto Komplexného rozvojového programu rómskych osád je vytvoriť občiansku vybavenosť v týchto osadách, komunikačné spojenie s materskou obcou, vybudovať technickú infraštruktúru, zmierniť a postupom času odstrániť sociálnu segregáciu, zmeniť obecnú (verejnú) mienku vo vzťahu k Rómom a vytvoriť priestor na postupnú integráciu Rómov do obce.“ Detaily pozri: www.rokovania.sk

⁵ Vid': www.rokovania.sk, 205. rokovanie vlády SR dňa 27. 2. 2002.

⁶ Segregácia v oblasti vzdelávania, zdravotníctva a bývania tak ako to konštatovala správa – je v niektorých prípadoch bohužiaľ realitou. Mnohé rómske deti sa vzdelávajú v segregovaných triedach. Následne Správa uvádza: „Každé úsilie o zmenu postavenia Rómov na Slovensku je spojené so vzdelávaním.“

Definovaním požiadaviek alebo potrieb rómskej komunity sa v prípravných fázach nikto reálne nezaoberal, a to aj napriek tomu že participácia rómskych komunit sa často priamo vyžadovala. Z týchto premis sa začali aj snahy o riešenie tohto problému a boli to aj základné charakteristiky takmer všetkých programov, projektov alebo aktivít smerujúcich k riešeniu rómskej problematiky zo strany štátu a aj zo strany mimovládneho sektora. Vzhľadom na fakt, že významná časť týchto aktivít sa realizovala práve v rómskych osadách, Úrad splnomocnenkyne vlády pre rómske komunity spracoval materiál *Komplexný rozvojový program pre rómske osady* (spracovaný bol 2. 8. 2002), v ktorom sú tieto zámery jasne definované: „Na druhej strane, akékoľvek pokusy o integráciu alebo asimiláciu komunit z rómskych osád sú nemožné, pretože títo ľudia žijú dlhé roky segregovane a sú v podstate separovaní už územím. Tendenciou posledných rokov je budovanie samostatných škôl či tried, obchodov, dokonca aj kostolov len pre Rómov. Táto segregácia je dostatočným dôvodom na to, aby akceptovanie vnútornej diferencovanosti rómskej komunity bolo jednou z hlavných línií pri tvorbe samostatných programov, zameraných na obce, ktorých súčasťou sú tzv. rómske osady. Takýto program musí reagovať predovšetkým na zlé sociálne podmienky rómskej komunity. Na tomto mieste treba zdôrazniť, že v tejto chvíli nie je možné, aj vzhľadom na vysoký počet ľudí žijúcich v takýchto typoch osídlení, ich plnohodnotne integrovať do obcí. Cieľom tohoto programu je vytvoriť v týchto osadách občiansku vybavenosť, komunikačné spojenie s materskou obcou, vybudovať technickú infraštruktúru, zmierniť a postupom času odstrániť sociálnu segregáciu, zmeniť obecnú (verejnú) mienku vo vzťahu k Rómom a vytvoriť priestor na postupnú integráciu Rómov do obce. Zároveň však nemôže ísť o akési nedobrovoľné dosídľovanie (nedobrovoľné pre Rómov aj ich potenciálnych susedov), žiadny rozptyl, žiadne nanútené riešenia.“⁷

Vo tomto príspevku sa zaoberám vybranými projektmi v Prešovskom kraji, ktoré sa zameriavali na riešenie rómskej problematiky a mali alebo ešte stále majú v tejto oblasti veľký vplyv. Ide o programy:

- výstavby nájomných bytov odlišného štandardu
- program asistentov učiteľov v základných (resp. špeciálnych) školách
- projekt rómskych komunitných centier
- projekt infraštruktúry pre Rómskej osady.

Základným argumentom, ktorý rozvíjam v tomto príspevku, je tvrdenie, že napriek faktu, že všetky analyzované programy priamo deklarujú integračné ciele alebo minimálne ambície započat' procesy vedúce k integrácii,

⁷ pozri *Komplexný rozvojový program rómskych osád* – www.government.gov.sk/orgovanova/dokumenty/rozvojovy_program_romskych_osad.doc

ich aktivity sú explicitne segregáčné alebo nemajú reálnu šancu (a často ani za ideálnych podmienok) započat' očakávané procesy. Inak povedané, tieto programy podľa našich pozorovaní iba konzervujú, alebo dokonca zvyšujú segregované postavenie rómskej komunity v konkrétnej obci alebo regióne.

Výstavba nájomných bytov odlišného štandardu sa opiera o už spomínané uznesenie vlády č. 1154 z 12. 12. 2001, ktorým bolo uložené podpredsedovi vlády pre európske záležitosti, ľudské práva a menšiny P. Csakymu, aby v spolupráci s ministrom výstavby a regionálneho rozvoja a splnomocnenkyňou vlády pre rómske komunity predložil na rokovanie vlády informáciu o realizácii bytovej politiky Rómov z najviac zaostalých rómskych komunít. Následne bol na rokovanie vlády predložený materiál *Informácia o realizácii bytovej politiky Rómov z najviac zaostalých rómskych komunít*.⁸ Do dnešného dňa táto aktivita prešla niekoľkými zmenami a najnovšie bolo vládou SR prijaté uznesenie č. 63 (zo 19. 1. 2005) „*Dlhodobá koncepcia bývania pre marginalizované skupiny obyvateľstva a model jej financovania*“.⁹ Podstata tohto programu spočíva v tom, že obce majú možnosť získať zo štátneho rozpočtu až 80% dotácií na výstavbu nájomných bytov nižšieho štandardu, pričom zvyšných 20% môžu vykryť formou nefinančného vkladu (prácou na samotnej stavbe).

Všeobecne je možné povedať, že v drvivej väčšine prípadov, kde bola realizovaná výstavba týchto bytov, ide o výstavbu v oddelených, segregovaných a koncentrovaných urbanistických priestoroch. Napríklad mesto Veľký Šariš realizovalo výstavbu dvadsiatich nájomných bytov v existujúcej osade Pod Bikošom, obec Čičava výstavbu dvanástich bytových jednotiek v existujúcej osade, obec Hlinné pätnástich bytových jednotiek v rómskej časti obce.¹⁰ Mimo tohto programu boli postavené aj ďalšie nájomné bytové jednotky pre Rómov (s príspevím Štátneho fondu rozvoja bývania a z iných zdrojov): napr. mesto Prešov realizovalo výstavbu nájomných bytov v novej lokalite Stará Tehelňa, kde v 176 nájomných bytoch býva oficiálne 1180 osôb, avšak reálny počet je viac ako 1700 ľudí.¹¹

Sme presvedčení, že v prípadoch výstavby bytov, ktoré sú síce lepšie ako predošlé bývanie dotknutých Rómov, ale sú priestorovo segregované

⁸ Vid': www.rokovania.sk, 205. schôdze vlády SR dňa 27. 2. 2002.

⁹ Vid': www.rokovania.sk, 116. schôdze vlády SR dňa 19. 1. 2005.

¹⁰ Zoznam niektorých obcí Prešovského kraja v ktorých bol využitý program výstavby nájomných bytov pre Rómov: Čičava, Lomnička, Veľký Šariš, Ihľaný, Žalobín, Terňa, Hlinné, Jarovnice, Stráne pod Tatrami, Zborov, Stropkov, Veheč, Vyšný Žipov, Hanušovce nad Topľou a pod.

¹¹ Vid' (TASR) Múr proti Rómom sa v Prešove budovať nebude. SME 25.7.2005 (www.sme.sk/clanok.asp?cl=2313341)

alebo poskytujú bývanie nižšieho štandardu, dochádza k udržiavaniu segregovaného postavenia. Pritom k rôznym formám segregácie, dochádza nie len v rovine vzťahov medzi majoritou a minorita ale môže dôjsť aj vo vnútri minority. Napríklad situácia v meste Veľký Šariš, kde výstavbou bývania v osade Pod Bikošom došlo k tomu, že miestna integrovaná rómska komunita sa ešte viac vyčleňuje voči Rómom v osade.

Druhým sledovaným programom je *Program asistentov učiteľov*. Tento projekt zo začiatku zastrešovala *Nadácia Škola Dokorán* zo Ždiaru nad Hronom a od roku 2003 je pod gesciou Ministerstva školstva SROV. Program je definovaný podobne ako predošlé projekty, t.j. výrazným spôsobom je v ňom zdôraznený integračný prvok¹². V Prešovskom kraji bol k 1. februáru 2005 počet asistentov učiteľov 178.¹³ Odhadom viac ako 90 % týchto asistentov tvoria samotní Rómovia. Bohužiaľ, väčšina týchto asistentov ak vôbec pôsobí priamo vo vyučovacom procese¹⁴, je začlenená do rómskych tried alebo do tried, v ktorých rómski žiaci dominujú. To znamená, že ich činnosť sa sústreďuje na triedy, ktoré je možné vnímať ako triedy segregované. Vzhľadom na absenciu systematického modelu priestupnosti žiakov z týchto tried do tried „štandardných“ môžeme hovoriť iba veľmi ťažko o integračnom procese. Ak by sa aj napriek tomu tento proces zhodnotil pozitívne tak sa potvrdí iba to, že na príslušný počet žiakov je nutné zvýšiť počet pedagogických pracovníkov, resp. znížiť počet žiakov v triedach.

V poslednom období je v tomto projekte zjavný ešte ďalší proces, ktorý pôsobí protiintegračne. Podľa metodických pokynov Ministerstva školstva SR na týchto pozíciách môžu pôsobiť absolventi úplného stredného vzdelania, ktorí získajú aj odbornú a pedagogickú spôsobilosť na výkon tejto profesie (vzdelávacie kurzy realizuje napr. ROCEPO v Prešove v rozsahu 200 hodín). Mnoho súčasných asistentov túto kvalifikáciu nespĺňa, avšak majú

¹² „Prínosom tohto programu by mala byť podpora hodnoty a dôstojnosti každého jednotlivca, poskytovanie rovnakých možností pre každého, zlepšenie etnických vzťahov a demokratických hodnôt. Náplňou práce rómskych asistentov by mala byť nielen práca v triedach, ale aj v oblasti voľného času detí a v oblasti pomoci pri angažovaní rómskych rodičov do života školy, triedy, pomáhať vylepšovať prostredie v škole. Ide o podporu hodnoty jednotlivca pre celú spoločnosť, jeho správne začlenenie do spoločnosti a aby sa stal konkurencieschopným na trhu práce.“ (Učiteľské noviny 2000/30: 8) http://www.mia.sk/DE_TL/SKOL/DT_200010/04_10_13.htm

¹³ Zdroj týchto a následných informácií je Krajský školský úrad Prešov.

¹⁴ Časť asistentov učiteľov je využívaná na prácu v mimoškolských aktivitách (krúžky a doučovanie) a časť dokonca na aktivity technicko-organizačného charakteru (zvolávanie detí do školy, odprevádzanie detí do alebo zo školy a pod.).

výnimku, podľa ktorej si do roku 2008 musia požadované vzdelanie doplniť. Keďže nie všetci súčasní asistenti túto podmienku splnia, a zároveň na školách dochádza k neustálemu obmedzovaniu počtov pedagogických pracovníkov (pre nedostatok úväzkov), je pravdepodobné, že počet Rómov na pozíciách asistenta učiteľa bude neustále klesať. To sa prejavuje okrem iného aj na zložení študijných skupín príslušných vzdelávacích kurzov, v ktorých neustále klesá počet rómskych frekventantov. ...

Tento trend bude podľa nás mať aj negatívny dopad na sekundárny význam tohto programu (ktorý však nikdy nebol takto definovaný), ktorým je posilnenie (resp. naštartovanie procesu smerujúceho k posilneniu) rómskej strednej vrstvy. Asistent učiteľa je pracovné zaradenie, ktoré je nielen formálne ale aj spoločensky vnímané ako pedagogická práca vo vzdelávacom procese, ktorý je vnímaný spoločnosťou vysoko pozitívne.

Posledné dva analyzované projekty už názvom predurčujú svoje umiestnenie alebo využitie výhradne do rómskych komunít. *Projekt rómskych komunitných centier* sa realizoval z prostriedkov dvoch projektov Phare. Prvý bol projekt Phare 2000 *Zlepšenie situácie Rómov v Slovenskej republike*, ktorý bol ukončený v roku 2003. Celkovo boli komunitné centrá zatiaľ zriadené v desiatich obciach, z ktorých osem bolo v Prešovskom kraji.¹⁵ Druhý projekt sa realizoval v roku 2004 v rámci projektu Phare 2001 – *Podpora Rómskej menšiny v oblasti vzdelávania* – SR 0103.01, tiež v desiatich rómskych komunitách, z ktorých štyri boli situované do Prešovského kraja (Hermanovce, Huncovce, Pečovská Nová Ves a Svinia).¹⁶ Obidva projekty mali veľmi podobný charakter. Všade sa aktivity týchto centier realizovali segregovane, t.j. tieto centrá využívajú výhradne Rómovia (ak ide o nové budovy postavené priamo v rómskych komunitách), alebo ich Rómovia a Nerómovia využívajú v oddelených časoch (napr. využívanie počítačov, krúžková činnosť a pod.). Aj napriek tomu, že hlavným cieľom projektu je „pres-

¹⁵ Komunitné centrá sa realizovali v týchto obciach Jarovnice, Markušovce, Letanovce, Snina, Petrová, Sol', Stráne pod Tatrami, Varhaňovce, Zborov a Zbudské Dlhé. V Prešovskom kraji sa nenachádzajú iba Markušovce a Letanovce. (Prehľad projektov http://www.vlada.gov.sk/mensiny/dokumenty_zoznam.php3?id_stranky=32). Celková finančná dotácia na projekt Phare SK 0002 bola 3,8 mil EUR

¹⁶ Podpora založenia komunitných centier v Slovenskej republike bola súčasťou projektu PHARE *Podpora Rómskej menšiny v oblasti vzdelávania* – SR 0103.01. Komunitné centra sa realizovali v obciach Belina, Čelovce, Hermanovce, Kecerovce, Pečovská Nová Ves, Svinia, Šimonovce, Šumiac, Telgárt. (<http://phare.osf.sk/index.html>). Celková finančná dotácia na projekt Phare SR 0103.01 bola 1,7 mil. EUR

dzovanie tolerance a integrácie do spoločnosti“¹⁷, nie sú mi známe žiadne dlhodobšie integračné aktivity v týchto centrách alebo aktivity, ktoré by k integrácii aspoň smerovali. Vzhľadom na relatívne krátkodobú podporu týchto projektov a sporú trvalú udržateľnosť je značne otázná aj ich efektívnosť.¹⁸

V rámci programu Phare 2001 sa realizoval (do dnešných dní tento projekt nie je uzatvorený) projekt *Podpora infraštruktúry pre rómske osady* – SR0103.02. Tento projekt sa plánoval uskutočniť v tridsiatich rómskych komunitách¹⁹ a jeho zámerom bolo „zlepšiť životnú úroveň rómskeho obyvateľstva zavedením doposiaľ chýbajúcej základnej infraštruktúry do osád (napr. privod pitnej vody, vybudovanie kanalizácie a cestných komunikácií), a tým v širšom meradle vytvoriť lepšie podmienky pre integráciu Rómov do spoločnosti“ (zvýraznil autor)²⁰. To, že sa tento projekt uskutočňoval výhradne v rómskych osadách, ktoré už boli segregované,²¹ značne znižuje jeho integračné možnosti. V prípade niektorých obcí bola snaha o infraštruktúrne vybavenie rómskych osád miestnou nerómskou majoritou vnímaná ako prostriedok na udržanie segregovaného postavenia miestnych Rómov a oslabenie ich snáh o väčšiu integráciu sa medzi majoritu.

Kritický tón môjho článku neznamená úplné spochybňovanie projektov, ktoré som v ňom analyzoval, a čo by som chcel osobitne zdôrazniť, už vôbec nie príklon k názorom, ktoré navrhujú ich zrušenie. Je potrebné uznať, že tieto projekty majú aj pozitívny dopad na rómsku komunitu. Na druhej strane je však našou povinnosťou podrobiť kritike spôsob, akým tieto projekty chápu integráciu. Tieto programy v drivej väčšine upevňujú, a v lep-

¹⁷ *The overall objective of the project is to promote tolerance and integration to the society* (Terms of References, str. 3: <http://phare.osf.sk/dokumenty/ToR%20Establishment%20of%20CC.doc>)

¹⁸ Pozri napr. Hriczko – Magdolenová 2003. <http://www.rpa.sk/rpa.php?lang=SK&m=AKT&show=1151>.

¹⁹ Počet obcí, ktoré projekt realizujú alebo budú realizovať bude napokon nižší pre neschopnosť alebo neochotu niektorých obcí sľúbene aktivity realizovať. To je napríklad prípad obce Svinia v okrese Prešov.

²⁰ In: Prehľad projektov PHARE pre národnostné menšiny. Dokument z 12. 2. 2003 http://www.vlada.gov.sk/mensiny/dokumenty_zoznam.php3?id_stranky=32.

²¹ Z celkového počtu 44 obcí, technická komisia odporučila 30, v ktorých by sa mali realizovať plánované aktivity. Z týchto 30 obcí bolo v Prešovskom kraji 15 – Hermanovce, Jarovnice, Ostrovany, Svinia, Zbudské Dlhé, Banské, Huncovce, Pečovská Nová Ves, Rakúsy, Sol', Spišský Štiavnik, Strane pod Tatrami, Varhaňovce, Veľká Lomnica, Zborov. Vo všetkých týchto obciach Rómovia žijú v samostatných separovaných urbanistických celkoch (ulica, časť obce) alebo v segregovaných komunitách mimo obce.

šom prípade iba stabilizujú, segregované postavenie rómskych komunít v priestore a spoločnosti. Výstavba bytov nižšieho štandardu v (už) segregovaných osadách proces integrácie nezačne, aj keď pozitívny vplyv na životné podmienky ich užívateľov očividne má. Podobne je to aj s ostatnými projektmi.

Som preto presvedčený, že je nutné prehodnotiť ich dopad a očakávania ako aj ich trvalú udržateľnosť.

LITERATÚRA

- GÁL, F., MESEŽNIKOV, G., KOLLÁR, M., (Ed.), 2003: Vízia vývoja Slovenskej republiky do roku 2020, Bratislava. http://www.ivo.sk/ftp_folder/Vizia2020_kapitola23_demografia.pdf.
- HRÍČKO, I., MAGDOLENOVÁ K., 2003: Hazardné hry s chudobou. Rómske listy 9. 12. 2003 (<http://www.rpa.sk/rpa.php?lang=SK&m=AKT&show=1151>)
- KOMPLEXNÝ rozvojový program rómskych osád http://www.government.gov.sk/orgovanova/dokumenty/rozvojovy_program_romskych_osad.doc
- KOTVANOVÁ, A., SZÉP, A., ŠEBESTA, M., 2003: Vládna politika a Rómovia 1948 – 2002. Slovenský inštitút medzinárodných štúdií, Bratislava.
- Prehľad projektov PHARE pre národnostné menšiny. 12. 2. 2003 http://www.vlada.gov.sk/mensiny/dokumenty_zoznam.php3?id_stranky=32.
- RED., 2003: Únikom zo sociálnej pasce je práca, *Verejná politika* (4) <http://www.civil.gov.sk/CASOPIS/2003/4/0412zc.htm>
- RED., 2002: Integrácia Rómov je dlhodobý proces. Špecifickým problémom sú nevyhovujúce životné podmienky v rómskych osadách. *Verejná politika* (13-14). <http://www.civil.gov.sk/CASOPIS/2002/1314zc.htm>
- UČITEĽSKÉ NOVINY 2000 (30) Bratislava. http://www.mia.sk/DE_TL/SKOL/DT_200010/04_10_13.htm

BOJ S CHUDOBOU A SÚDRŽNÁ SPOLOČNOSŤ

Zuzana KUSÁ¹

Systém sociálneho zabezpečenia a sociálnej ochrany obklopujú viaceré viery a presvedčenia. Azda najlepšie sa v posledných rokoch darilo názorom, že priveľa sociálneho zabezpečenia vedie k nesamostatnému správaniu, k pasivite a k spoliehaniu sa na štát. Názory, že sociálna politika má byť čo najmenej nákladná, čo najmenej byrokratická a čo najviac adresná, vyslovujú politici, rôzni experti a analytici, bežne z nich vychádzajú novinové komentáre a v neposlednom rade aj reformné programy a zákony.

Sociálne najzávažnejším faktom o sile idey je mohutnosť alebo riedkosť zástupov jej vyznavačov. Myšlienky o morálnej a ekonomickej škodlivosti štedrého sociálneho zabezpečenia sú podľa tohto kritéria (presnejšie, podľa kritéria mediálnej hlasitosti) nezanedbateľne silné. Vo svojom príspevku sa pokúsim preskúmať ich silu podľa menej zjavného a divácky menej atraktívneho kritéria, ktorým je ich empirické podloženie. Podrobím ich otázkam, ktoré sú konvenčnou súčasťou vedeckých debát a týkajú sa zdrojov údajov, na ktoré sa tvrdenia odvolávajú. Na akých empirických faktoch stoja tieto idey? Aké ekonomické štatistiky či komparatívne sociologické výskumy sú ich dátových zdrojov? Aké alternatívne hypotézy o vzťahu medzi sociálnym zabezpečením, ekonomickým rastom a spoločenskou morálkou spoločenskovedný výskum prípadne prináša?

Toto opytovanie začne po tom, čo priblížim základné línie diskurzu o negatívnych účinkoch štedrého sociálneho zabezpečenia, a bude usporiadané nasledovne. Najprv priblížim časť výsledkov medzinárodných komparatívnych skúmaní, ktoré preverovali niektoré viery o spoločenských a ekonomických účinkoch sociálneho štátu a o vzťahoch medzi hospodárskou výkonnosťou štátu, typom sociálneho zabezpečenia a stavom spoločenskej morálky. Ukážem, akú podporu v empirických zisteniach má „pesimistická“ hypotéza o morálne rozkladných účinkoch sociálneho zabezpečenia. V ďalšej časti sa budem venovať empiricky podloženým príspevkom do debaty o spoločenských predpokladoch a dôsledkoch adresnej sociálnej politiky a bádaniam a vzťahoch medzi sociálnou politikou a sociálnou súdržnosťou. V záverečných častiach príspevku predstavím niekoľko príspevkov k objasneniu príčin existujúcich rozdielov v náklonnosti jednotlivých spoločností

k univerzalistickej či adresnej sociálnej politike a k väčšej či menšej starostlivosti o využívanie sociálnej politiky na zaistovanie spoločenskej súdržnosti. O sociálno-politickom uvedomení Slovenska budem uvažovať priebežne.

Samozrejmosť sociálneho zabezpečenia

Sociálne zabezpečenie sa chápe najmä ako technológia ochrany *jednotlivca* pred nepriaznivými životnými situáciami. Miroslav Potůček vymedzuje sústavu sociálneho zabezpečenia ako „súbor právnych, finančných a organizačných nástrojov a opatrení, ktorého cieľom je kompenzovať finančné a sociálne následky životných okolností a udalostí ohrozujúcich uznané sociálne práva alebo im (následkom či udalostiam) predchádzať“. (Potůček 1995: 135) Mnoho ďalších autorov sa napriek rozdielnym náhľadom na účinnosť týchto nástrojov či na povinnosť vyvodzovať záväzky z deklarovaných sociálnych práv zhodne na tom, že poslaním sociálnej politiky je (užšie alebo širšie chápaná) ochrana jednotlivca. O sociálne stabilizačných funkciách sociálneho zabezpečenia sa takmer nehovorí. Za posledné roky sa u nás vo verejných politických debatách a v spoločenskovedných textoch takmer neuvažovalo o tom, aké sociálne dôsledky môžu mať také zásadné zmeny v stavbe sociálneho zabezpečenia, ako napríklad prechod na poistný systém a odstúpenie štátu od povinnosti uhrádzať poistné príspevky za časť obyvateľov. Nezazneli otázky, či zmenené pravidlá, napríklad závislosť vyplácania sirotského dôchodku od toho, či a ako dlho bol rodič siroty poistený, nepovedú v budúcnosti v niektorých skupinách k pocitom životnej krivdy a k strate lojality. Takéto obavy sa nevyslovujú. Zdá sa, že sociálny mier sa stal samozrejým predpokladom, je tu ako keby sám od seba, od-
vždy a navždy.

Súvislosť medzi sociálnym zabezpečením a sociálnou stabilitou nie je verejnou témou azda aj preto, že príspevky sociálneho zabezpečenia a širšie sociálnej politiky k sociálnemu mieru sú sprostredkované a ťažko ich možno odlíšiť od ďalších činiteľov, ktoré bránia masovému šíreniu frustrácie a nenávisti k existujúcim pomerom. Za nemeniacich sa podmienok je dôvod pre zamýšľanie sa nad ich stabilizačnou funkciou sotva väčší ako dôvod pre zamýšľanie sa zdravých ľudí nad tým ako rovnovážne centrum v uchu pomáha vzpriamenej chôdzi.

Pred rokom 1989 a rovnako aj v deväťdesiatych rokoch 20. storočia bolo sociálne zabezpečenie podobne ako početné otázky verejných vecí takmer výhradne expertným technickým vedením. To znamená, že sa ním zaoberali predovšetkým rôzne kategórie expertov. Pred rokom 1989 sme sa so sociálnym zabezpečením dostávali do styku univerzálne pri určitých životných udalostiach a časť občanov aj jednotlivcov v situáciách osobitnej potrebnosti.

¹ PhDr. Zuzana Kusá, CSc., Sociologický ústav SAV, Bratislava.

O týchto situáciách a počtoch pomoc potrebných ľuď sa verejne nehovorilo. Po roku 1990 vznikli početné združenia klientov sociálneho zabezpečenia a možnosť, aby sa autonómne vyjadrovali k zákonným úpravám, ktoré ovplyvňujú životnú situáciu zastupovaných osôb. Celkový zmysel sociálneho zabezpečenia a najmä dôsledky principiálnych zmien v modeloch sociálneho zabezpečenia však zostávajú mimo širšej diskusie.

Mimo širšej diskusie a pozornosti tak bolo na začiatku deväťdesiatych rokov rušenie mladomanželských pôžičiek, presun bytovej politiky zo štátu do agendy obcí a zrušenie podpory výstavby komunálnych bytov a ďalšie kroky, ktoré – ako sa v tom čase zdalo – dostatočne zdôvodňovala téza, že je potrebné skončiť so štátnym paternalizmom.

Negatívna skúsenosť s komunistickým byrokratizmom a centralizmom zrejme podporovala sklon vidieť vo všetkých organizačných a inštitucionálnych formách parazitujúce novotvary. Na toto zjednodušujúce naladenie sa dala ľahko naočkovať nedôvera k štátom organizovanému systému sociálneho zabezpečenia. V „ťaženi“ proti sociálnemu štátu, ktoré prebieha od začiatku deväťdesiatych rokov, sa ideologická a odborná argumentácia mieša v ťažko rozpoznateľnom pomere, a to aj pre samotných účastníkov, ktorí ho nezriedka úprimne chápali ako „vedecký boj“. „Bojového“ použitia neboli ušetrené ani štatistiky a medzinárodné porovnania. V kolektívnej publikácii uznávaných autorov z konca deväťdesiatych rokov sa bez uvedenia zdroja údajov dočítame, že „globálne čísla výdavkov na sociálny balík, ktoré štát musí tlačiť pred sebou, predstavujú okolo 14 % HDP, čo je o 4 % viac ako vo vyspelých západných krajinách. Veľkosť sociálneho balíka je značná a má vplyv na konkurencieschopnosť ekonomiky.“ (Kol 1999: 180) O tom istom období sa však v nedávno vydannej publikácii ILO o sociálnej ochrane v Slovenskej republike tvrdí, že „aj keď Slovensko v deväťdesiatych rokoch zažilo určitú pohyblivosť v sociálnych výdavkoch, výdavky sa ustálili v porovnaní s regionálnymi normami na pomerne skromnej úrovni 20 % HDP. Ukázalo sa, že sociálne výdavky na Slovensku (merané v parite kúpnej sily na obyvateľa) predstavujú len jednu tretinu výdavkov mnohých priemyselných krajín. Tieto fakty sú ... v ostrom protiklade k tvrdeniam, že sociálne výdavky na Slovensku sú nekontrolovateľné alebo neudržateľné.“ (Petrášová – Svoreňová 2005: 283)

Proti tvrdeniam o vysokých sociálnych výdavkoch, ktoré neuvádzajú zdroj svojich údajov, možno postaviť medzinárodné štatistiky OECD porovnávajúce výdavky na sociálne zabezpečenie ako podiely z HDP. Porovnania dlhších časových radov ukazujú, že postkomunistické Slovensko podobne ako socialistické Československo² nepatrilo veľkosťou sociálnych

² Historička Lenka Kalinová sa opiera o štatistiku sociálnych výdavkov a podielov sociálnych výdavkov na hrubom produkte (HDP) publikovanú OECD za roky 1960

výdavkov medzi popredné krajiny. Nepresný opis a chýbajúce porovnania sociálnej „štedrosti“ a „opatrovateľstva“ domáceho sociálneho zabezpečenia s so sociálnym zabezpečením iných krajín skôr uľahčovali robenie škrtov v sociálnych výdavkoch.

Negatívne účinky sociálneho zabezpečenia

Kritici sociálneho štátu uvádzajú najčastejšie dva argumenty. Podľa prvého argumentu voľný trh vedie k efektívnejšej ekonomike a tá bez záťaže, ktorú predstavuje financovanie rozsiahleho byrokratického aparátu sociálneho štátu, vytvára viac pracovných príležitostí. Druhý argument je morálny: pokazuje na to, že sociálny štát vyvoláva rôzne nežiaduce účinky ako je korupcia, stigmatizovanie tých, ktorí sú odkázaní na sociálnu pomoc, pokles dôvery občanov v politické inštitúcie, a celkove má negatívny vplyv na sociálny kapitál, neformálnu solidaritu a občiansku morálku.

Oba tieto argumenty sú základom nasledujúceho uvažovania o žiaducom vývoji sociálnej oblasti v Slovenskej republike do roku 2020: „(Vývoj)... sa bude orientovať na minimalizáciu sociálnych dávok (adresný systém, dávka sa bude poskytovať ako posledné riešenie po vyčerpaní iných), na maximalizáciu poskytovania príležitostí ... Tieto opatrenia budú v súlade s klesajúcou ochotou ľudí prispievať do systému, ktorý nie je schopný zastaviť masové zneužívanie sociálnych dávok. Otvoria možnosť uplatňovať aj v systéme sociálnej solidarity princíp zásluhovosti. Opatrenia však neznížia finančnú náročnosť systému sociálnej solidarity. Princíp zásluhovosti a to, že trh práce a sociálny štát obnovia znovu svoju schopnosť integrovať spoločnosť, umožnia dosiahnuť súhlas spoločnosti, najmä strednej vrstvy, so zachovaním vysokej úrovne výdavkov na účely sociálnej ochrany. V spoločnosti sa začnú uplatňovať princípy súdržnosti a spolupráce na báze spoločného občianstva a nie spoločnej etnicity.“ (Vašečka 2002: 214-215)

Ťažkosti pri vytváraní úsudku o účinkoch sociálneho štátu plynú aj z toho, že obhajobu sociálneho štátu možno tiež podozrievať zo zaujatosti a „zaujatost“ môže byť esenciou celej disciplíny.³ Ako si môžeme byť istí

– 1995 a prostredníctvom nej ukazuje, že v socialistickom Československu bol napriek dôrazu na sociálne istoty nižší podiel sociálnych výdavkov na HDP než v mnohých európskych krajinách. V roku 1961 tvorili sociálne výdavky v ČSSR 11,1 % a v štátoch OECD v priemere 13 %, v roku 1981 v štátoch OECD v priemere 25,6 % a v ČSSR 17 %, v roku 1991 v štátoch OECD 27 % a v Československu 23 % (Kalinová 1998: 38).

³ Napríklad Vladimír Rys upozorňuje na sklon ekonomie nazerať na všetky javy ako na tovar, komodifikovať ich (Rys 2004) a Jan Keller zase ukazuje existenčné prepletenie sociológie a moderného sociálneho štátu (Keller 2005).

platnosťou tých alebo iných tvrdení o pôsobnosti a účinkoch sociálneho štátu, ak sa ukáže, že väčšina tých, ktoré sa doposiaľ zdali presvedčivé a vierohodné, stavia na špekulatívnych predpokladoch a interpretáciách príležitostných či náhodných zistení? V nasledujúcich častiach príspevku predstavím pokusy o nezaujaté posúdenie empirickej podpory morálnej a ekonomickej kritiky sociálneho štátu. Najprv priblížim výskumy, ktoré overovali platnosť morálnej pesimistickej hypotézy a potom sa budem venovať skúmaniam, ktoré podrobili testovaniu ekonomickú kritiku sociálneho štátu.

Overovanie morálnej pesimistickej hypotézy

Loek Halman, Vim Arts a van Oorschot sa pokúsili overiť⁴ spomenuté dve predstavy o kauzálnych účinkoch sociálneho štátu. Ich cieľom nebolo zhromažďovať dôkazy, ktoré by očistili sociálny štát a vyvrátili tézu o morálnej skazenosti, ktorú šíri tým, že kazí pracovnú etiku a rodinnú solidaritu, ale zistiť, či a ako sa tieto tézy dajú podložiť konkrétnymi výskumnými zisteniami. Na účely empirického testovania vytvorili dve hypotézy o vzťahu medzi mechanizmami fungovania sociálneho štátu a neformálnymi vzťahmi medzi občanmi. Jedna hypotéza bola pesimistická a druhá optimistická. Podľa prvej, pesimistickej hypotézy je formálna solidarita sociálneho štátu vynútená a štátnou mocou organizovaná solidarita vytláča a nahrádza neformálnu solidaritu a morálku. Podľa tejto hypotézy čím silnejší je sociálny štát, čím vyššie sú zdroje distribuované cez štátom organizované sociálne zabezpečenie, tým nižšia bude neformálna solidarita medzi občanmi a slabšia občianska morálka.⁵ Silný sociálny štát by mal v tomto predpoklade v občanoch vytvárať a posilňovať pocit, že nie je potrebné solidarizovať s chudobnými, nemocnými a odstrčenými, pretože sa o nich stará štát.

Druhá, optimistická hypotéza predpokladala opak. Formálna solidarita podporuje neformálnu solidaritu alebo aspoň neohrozuje jej mieru. Podľa nej sa oba druhy solidarity buď navzájom podporujú, alebo sú podporované a ohrozované zo spoločného zdroja. Len čo je ohrozená jedna forma solidarity, má to negatívny dôsledok aj pre druhú formu solidarity. Arts, Halman a van Oorschot tieto hypotézy testovali porovnávaním úrovne sociálneho kapitálu, občianskej morálky a formálnej a neformálnej solidarity v západoeurópskych štátoch zahrnutých do projektu Výskum európskych hodnôt (EVS). Na účely testovania roztriedili skúmané krajiny do štyroch typov

⁴ Opierali sa o databázu medzinárodného porovnávacieho výskumu hodnotových orientácií European Values Study, ktorého sa od roku 1991 zúčastňuje aj Slovensko prostredníctvom Sociologického ústavu SAV.

⁵ Slabšia spoločenská morálka znamená vyššiu toleranciu ku korupcii a porušovaniu noriem.

(nerovnakovo univerzálneho a štedrého) sociálneho štátu⁶. Testované hypotézy viedli k dvojakému očakávaniu. Podľa pesimistickej hypotézy v tých krajinách, kde štát organizuje a vnucuje formálnu solidaritu, mal byť sociálny kapitál (meraný ako rozšírenie všeobecnej dôvery v druhých ľudí, dôvery v inštitúcie a participácie na aktivitách občianskej spoločnosti) nižší a občianska morálka a neformálna solidarita slabé. Keďže v anglosaskom a juhoeurópskom modeli štát organizuje a vnucuje formálnu solidaritu v relatívne nižšej miere ako v ostatných skúmaných štátoch, očakávalo sa, že sociálny kapitál tam bude relatívne vyšší a občianska morálka a neformálna solidarita silnejšie. Konzervatívne kontinentálne modely mali podľa pesimistickej hypotézy dosiahnuť v neformálnej solidarite a občianskej morálke stredné hodnoty. Podľa optimistickej hypotézy mali byť zistenia práve opačné.

Tieto dve hypotézy sa testovali na dvoch úrovniach: kolektívnej a individuálnej. Nezávisle premennou na oboch úrovniach bol typ sociálneho štátu. Závislými premennými na individuálnej úrovni boli neformálna solidarita a občianska morálka, pričom mierou neformálnej solidarity bola pozornosť, ktorú ľudia venujú skupinám občanov, ktorí tvoria cieľové skupiny sociálneho štátu (starí ľudia, imigranti, nezamestnaní a nemocní)⁷. Občianska morálka sa hodnotila podľa odpovedí respondentov na otázky, či a nakoľko možno byť zhovievavý k správaniu ľudí, ktorí si nárokuje na sociálnu dávku, aj keď nemajú dôvod, ktorí si neplnia daňové povinnosti, akceptujú úplatky a platbami za nefakturované služby pomáhajú iným vyhnúť sa daniam.

V otázke spoločenskej dôvery a sociálneho kapitálu výsledky väčšmi podporili optimistickú hypotézu. Ukázali, že sociálny kapitál (všeobecná dôvera v ľudí, inštitúcie a občianska participácia) je najvyšší v škandinávskych krajinách a najnižší je v juhoeurópskych štátoch. Výnimkou bolo Holandsko s nadpriemernou a Francúzsko s podpriemernou úrovňou sociálneho kapitálu. Ukázalo sa, že až na spomenuté dve výnimky boli veľkosť sociálneho

⁶ Anglosaský model: Veľká Británia a Írsko; kontinentálny konzervatívny model: Francúzsko, Nemecko, Rakúsko, Belgicko, Holandsko; škandinávsky, sociálno-demokratický model: Dánsko, Švédsko, Fínsko; juhoeurópsky rozvojový model: Grécko, Portugalsko, Španielsko a Taliansko. Postkomunistické štáty neboli zahrnuté do tejto analýzy aj pre problematické zatriedenie ich meniacich sa systémov sociálneho zabezpečenia. Tak či onak, autori si uvedomujú háklivosť takejto klasifikácie, pretože hranice medzi jednotlivými typmi sociálneho štátu sa v praxi značne rozmazali a vývoj smeruje k hybridným formám sociálneho zabezpečenia.

⁷ Záujem o životné podmienky jednotlivých skupín a ochota osobne niečo urobiť pre ich zlepšenie sa zisťovali pomocou štvorstupňovej škály s možnosťami rozhodne áno, skôr áno, skôr nie a rozhodne nie.

kapitálu v krajine a univerzálna štedrosť sociálneho štátu v priamo úmernom vzťahu. Vo vzťahu medzi formálnou a neformálnou solidaritou sa však nezistila žiadna pravidelnosť. V štátoch s rozvinutejším systémom sociálneho zabezpečenia nebolo významne viac, ale ani menej ochoty pomáhať zraniteľným skupinám a ani viac alebo menej občianskej morálky⁸. Podľa Artsa, Halmana a van Oorschota teda typ sociálneho štátu nemá vplyv na veľkosť neformálnej solidarity. Ich zistenia ukázali, že väčšmi ako typ sociálneho štátu pôsobia činitele individuálnej úrovne, napríklad s vyššou mierou neformálnej solidarity sa spájajú úroveň individuálneho sociálneho kapitálu (aktivita v spoločenských organizáciách), ľavicové politické zmýšľanie, vyšší vek a pravidelná návšteva kostola.

Výsledky týchto analýz potvrdili, že sociálny kapitál závisí od typu sociálneho štátu. Potvrdila sa optimistická hypotéza, keďže sociálny kapitál bol vyšší v štátoch so štedrejším sociálnym systémom. Nepotvrdil sa často vyslovovaný predpoklad, že rozvoj sociálneho štátu vytláča neformálnu solidaritu⁹ a nepreukázalo sa ani podozrenie, že rozvoj sociálneho štátu vedie k morálnej skazenosti. Treba však uviesť aj to, že Arts, Halman a van Oorschot nezistili ani, že by štedrý sociálny štát prospieval rozvoju občianskych cností.

Mechanizmy, prostredníctvom ktorých sa vytvára súvislosť medzi sociálnym kapitálom obyvateľstva a veľkosťou sociálnych výdavkov, zostávajú sčasti záhadou. Podľa týchto autorov do úvahy prichádza možnosť, že sociálne výdavky vytvárajú priamo alebo nepriamo príležitosti, aby ľudia pôsobili v dobrovoľných organizáciách a zúčastňovali sa občianskeho života. Nie je vylúčený ani vplyv kultúrnych faktorov, ktorý môže vytvárať priaznivú atmosféru na rozvoj sociálneho zabezpečenia a rovnako aj na roz-

⁸ Rozdiel bol len v mierne vyššej ochote akceptovať daňové úniky zistených v štátoch s vysokými daňami Arts, Halman a van Oorschot sa domnievajú, že tak ako vysoké dane spôsobujú určitú morálnu protireakciu, aj rýchlo rastúca početnosť skupiny, ktorá potrebuje pomoc, znižuje morálne odhodlanie verejnosti pomáhať tejto skupine. Solidarita s nezamestnanými je totiž nižšia v krajinách s vysokou nezamestnanosťou, podobne je to s neformálnou solidaritou voči imigrantom a starším ľuďom tam, kde sa výrazne zväčšuje ich podiel. Tento jav nazvali „efektom štátneho bremena“ a formulovali hypotézu, podľa ktorej čím väčšia je skupina, ktorej je potrebné pomáhať, tým nižšia bude ochota ostatných tejto skupine pomáhať.

⁹ Rozvoj štátom organizovaného sociálneho zabezpečenia neznamenal „vytláčenie“ súkromnej pomoci. Analýza vývoja foriem financovania sociálnej ochrany ukazuje, že v 19. storočí sa celkovo vydáva na pomoc chudobným veľmi málo prostriedkov a v 18. storočí súkromná pomoc chudobným neexistovala, práve tak ako neexistovala verejná pomoc. (Lindert 2004)

voj spoločenskej dôvery a spoločenskej participácie. Na základe údajov z výskumu EVS sa však nedá zistiť, čo prichádza skôr: či rozvoj sociálneho zabezpečenia podnecuje vytváranie sociálneho kapitálu, alebo je to naopak.

Záhada spoločenskej dôvery

„Záhadne“ vytváraná súvislosť medzi spoločenskou dôverou ako súčasťou sociálneho kapitálu a typom štedrého sociálneho štátu by mala pritiahnúť našu pozornosť. Podľa zisťovaní EVS totiž patríme ku krajinám s veľmi nízkou mierou spoločenskej dôvery. Ak je predmetom našich starostí miera spoločenskej (formálnej a neformálnej) solidarity, mali by sme zahrnúť do nášho uvažovania aj tohto „činiteľa“.

Aby sme sa vyhli nedorozumeniam, najprv je potrebné objasniť rozdiel medzi všeobecnou spoločenskou dôverou a takzvanou partikulárnou dôverou. Partikulárna, či čiastková dôvera je dôverčivosťou, ktorú opierame o svoju skúsenosť so spoľahlivosťou nám známych ľudí či kategórií osôb. Je to dôvera viazaná na konkrétne osoby a je ohraničená týmito osobami či situáciami (Uslaner 2002). Vo Výskume európskych hodnôt a ďalších medzinárodných zisťovaniach sa pracuje s prvým typom dôvery – so všeobecnou dôverou. Všeobecná či spoločenská dôvera sa meria podielom osôb, ktoré súhlasia s tvrdením, že „ľuďom vo všeobecnosti možno dôverovať“, respektíve uprednostnia ho pred tvrdením, že „v styku s druhými ľuďmi opatrnosti nikdy nie je nazvyš“. Spoločenská dôvera je, slovami Piotra Sztompky, ochotou staviť v interakcii s neznámymi ľuďmi na ich dôveryhodnosť. (Sztompka 2001)

Mnoho výskumov sa pokúšalo objasniť značné rozdiely v miere spoločenskej dôvery v rôznych krajinách. Záhadu, prečo niektoré krajiny stabilne dôverujú väčšmi ako iné, sa však darí vysvetliť len čiastočne. Arts, Halman a van Oorschot zastávajú rozšírenú hypotézu, že rozvoj spoločenskej dôvery podporuje vyššia občianska participácia (meraná členstvom a prácou v dobrovoľných organizáciách, frekvenciou účasti na spolkovej činnosti a kontaktov s priateľmi). Podľa ich zistení majú byť oba komponenty sociálneho kapitálu významne pozitívne spojené.

Početné štúdie však prichádzajú k iným záverom (napr. Claiborn a Martin 2000; Whiteley 1999; Uslaner 2002). Pozitívna korelácia medzi úrovňou spoločenskej participácie a spoločenskej dôvery sa nepotvrďuje ani na Slovensku (Kusá 2006). V porovnaní s európskym priemerom je u nás hlboko podpriemerná úroveň spoločenskej dôvery, a zároveň nadpriemerná spoločenská participácia.

Zlyhávanie sociálno-kapitálovej hypotézy vysvetľujú presvedčivo Uslaner a Rothstein. Upozorňujú, že v občianskych aktivitách a v zapájaní sa do života záujmových spoločenstiev a priateľských skupín sa väčšmi uplatňuje

partikulárna, čiastková dôvera. Dôvera, ktorú pociťujeme k „naším“ a ktorú si spoločnými aktivitami posilňujeme, nemusí ísť ruka v ruku so spoločenskou dôverou, s dôverou v „ľudí vôbec“. Naopak, čiastková dôvera stojí v mnohých prípadoch proti nej. Uslaner a Rothstein pripomínajú, že by sme nemali zabúdať, že čulá spoločenská participácia a intenzívny skupinový život sú aj v relatívne uzavretých skupinách, ktorých členovia majú silnú vzájomnú dôveru, no veľmi málo dôverujú ľuďom za hranicami skupiny. Medzi takéto skupiny patria napríklad náboženská fundamentalisti a rasisti, ktorí sa vyznačujú vysokou spoločenskou aktivitou, no nízkou všeobecnou dôverou a ktorých činnosť je pre všeobecnú dôveru navyše osobitne škodlivá. (Rothstein, Uslaner 2005: 10)

Spoločenská participácia teda nie je vždy zdrojom rozvoja spoločenskej dôvery. Hľadanie činiteľov podporujúcich rozvoj spoločenskej dôvery preto pokračuje. Spomínaní autori analyzovali medzinárodné komparatívne databázy, vrátane niekoľkých vln výskumu EVS¹⁰ a Výskumu svetových hodnôt Ralfa Ingelhardta (Ingelhart 2004) a preskúmali vplyv mnohých hypotetických činiteľov spoločenskej dôvery kolektívnej úrovne – od dominujúcich náboženstiev cez prosperitu krajiny po sociálno-politické programy. Vďaka databázam opakovaných výskumov mohli skúmať aj trvanlivosť jednotlivých vplyvov v čase.

Vzťah medzi dôverou a spoločenskou prosperitou

Zástancovia teórie sociálneho kapitálu zdôrazňujú najmä súvislosť medzi výškou spoločenskej dôvery, sociálneho kapitálu a hospodárskej prosperity. Uslaner na základe rozsiahlych analýz tvrdí, že v európskych krajinách bez dedičstva komunizmu a v štátoch amerického kontinentu vrátane USA miera ekonomickej nerovnosti vystupuje ako dlhodobá najsilnejšia prediktor dôvery (Uslaner 2002, Uslaner a Brown 2003). Jeho zistenia ukazujú, že vzťah medzi dôverou a ekonomickými nerovnosťami, meranými ako rozdiely v príjmoch najvyššieho a najnižšieho kvintilu, je inverzný: v krajinách s najnižšími nerovnosťami je najvyššia spoločenská dôvera. A naopak, čím vyššie sú v spoločnosti nerovnosti, tým nižšia je v nej všeobecná dôvera (Uslaner 2002, Rothstein, Uslaner 2005). Zistenia súčasne ukazujú, že v bohatších štátoch, t. j. v štátoch s vyšším HDP na obyvateľa, sú menšie nerovnosti¹¹

¹⁰ Ani Uslaner a Rothstein do analýzy nezahrnuli štáty bývalého socialistického bloku. Ich zistenia sa vzťahujú len na „štáty so stabilizovaným politickým vývojom po roku 1945“.

¹¹ Nerovnosti sú v tejto analýze chápané jednak ako príjmové nerovnosti merané mierami ako pomer horného a dolného kvintilu či Giniho koeficient a tiež ako

ako v chudobnejších štátoch. Úvahu o možnej príčinnej súvislosti medzi rastom spoločenského bohatstva a poklesom spoločenských nerovností brzdi existencia výnimiek. Tému o „prílíve, ktorý dvíha všetky loďky“, spochybňuje príklad Spojených štátov amerických. V tejto bohatej krajine je vysoká miera nerovností a tiež pozoruhodne nízka miera spoločenskej dôvery.

Rozporné zistenia vedú k ďalším otázkam. Odpoveď na otázku, ako nízke nerovnosti môžu prispieť k rastu spoločenskej dôvery, prinášajú početné sociálno-psychologické skúmania. Na vzťah medzi rovnosťou a dôverou už dávnejšie upozorňovali výskumníci zaoberajúci sa kolektívnou identitou. Ukázali, že zážitky rovnosti členov sú dôležitou podmienkou pre povedomie vzájomnosti a ochotu zdieľať spoločnú budúcnosť, respektíve usmerňovať svoje konanie záväzkom k spoločnej budúcnosti (Couch 1999; Lawler 2003). Výskumy „pevnosti“ kolektívnych identít, ktoré uskutočnili Lawler a Yoon, ukázali, že vzájomné záväzky, vrátane záväzkov vzájomnej poctivosti a dôvery, sú silnejšie, ak aktéri majú približne rovnako veľkú moc a ak si uvedomujú vzájomnú potrebnosť (Lawler a Yoon 1996).

Dôvera a typ sociálnej politiky

Rozkol sociálneho tkaniva, ktorý spôsobuje rast chudoby a nerovností, sa dá pomerne ľahko dokumentovať prostredníctvom porovnávacích výskumov verejnej mienky. Zložitejšou otázkou je vysvetliť, prečo a ako spoločnosti dobrovoľne¹² zmenšujú spoločenské nerovnosti: čo ich k tomu vedie a aké nástroje používajú. Nerovnosti sú zvyčajne veľmi vysoké najmä v chudobných krajinách, no príklad USA ukazuje, že bohatnutie spoločnosti nevedie samočinne k zníženiu nerovností. Rothstein a Uslaner sa sústredili na skúmanie rôznych mechanizmov ovplyvňovania spoločenských nerovností. Porovnanie sily rôznych faktorov napokon viedlo k záveru, že existuje významná súvislosť medzi výškou spoločenskej dôvery, mierou spoločenských nerovností a typom sociálnej politiky, ktorá sa v danej spoločnosti uplatňuje.

nerovnosť príležitostí. Naopak, rovnosť sa tu chápe najmä ako rovnosť príležitostí a otvorený prístup k službám rozličného druhu.

¹² V protiklade k nedobrovoľnému prerozdeleniu, pod ktorým na rozdiel od niektorých ekonómov a sociológov nerozumiem *akýkoľvek* daňový systém a akékoľvek prerozdelenie, ale autoritárskym režimom centrálnu plánovanú distribúciu kolektívnych zdrojov a individuálnych príjmov (mzdová politika). Je pravdepodobné, že zhovievavé nazeranie elit na spoločenské rozdiely a nedostatočná ostražitosť voči ekonomickým a sociálnym nerovnostiam ako zdroju spoločenskej nestability je aj dôsledkom pretrvávajúcej kyvadlovej reakcie na nivelizačnú politiku komunistického režimu, ktorá postihovala najmä duševne pracujúcich.

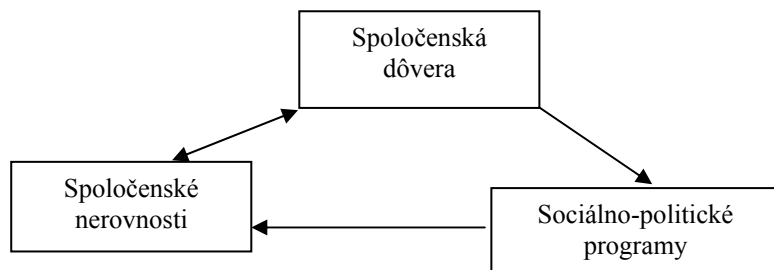
Uslaner a Rothstein pre potreby svojej analýzy rozlíšili len dva typy sociálnej politiky: univerzalistické a adresné sociálnopolitické programy. Hlavným kritériom ich odlišenia je všeobecnosť verzus cieľenosť poskytovanej dávky alebo služby. *Univerzalistický typ sociálnej politiky* charakterizujú univerzálne, príjmovovo netestované peňažné dávky alebo služby poskytované všetkým v situáciách a životných okolnostiach, ktoré daná spoločnosť považuje za hodné ochrany či podpory. U nás k takýmto dávkam patria dávky štátnej podpory, ako sú rodinné prídavky, rodičovský príspevok, pôrodné a príspevok na pohreb. Pre univerzalistickú sociálnu politiku je typická aj a najmä univerzálna podpora rovnosti príležitostí. Patrí sem to, čo náš politický diskurz označuje ako plytvanie: plošné subvencovanie verejnej dopravy, bytovej výstavby, miestnej kultúry, vzdelávacieho systému a ďalších služieb, ktoré môžu využívať chudobní aj bohatí¹³.

Adresná sociálna politika zdôrazňuje cieľené vynakladanie (obmedzených) sociálnych výdavkov, ich smerovanie k tým, čo najviac potrebujú pomoc spoločnosti. Pre správne nasmerovanie sociálnej pomoci je nutné nárok na dávku overovať a odlišiť oprávnených žiadateľov od neoprávnených. Testovanie nároku na sociálnu pomoc vyžaduje vytriediť chudobných ľudí a odlišiť ich od ostatných.

Rothstein a Uslaner dokumentujú, že štáty s nižšími príjmovými nerovnosťami obyvateľov uskutočňujú univerzalistickú sociálnu politiku: dokázateľne viac sa v nich investovalo a investuje do vytvárania rovnosti príležitostí, najmä pokiaľ ide o programy verejného školstva, zdravotníctva, pracovné príležitosti, než v štátoch, v ktorých sú veľké príjmové nerovnosti. A ako súvisí tento typ sociálnej politiky so spoločenskou dôverou? Autori tvrdia, že univerzalistická sociálna politika prispieva niekoľkými spôsobmi k účinnejšiemu zníženiu nerovností. Po prvé, cielene vytvára príležitosti, ktoré sú dostupné všetkým. Po druhé, tento typ politiky nesegreguje spoločenské skupiny, nestigmatizuje poberateľov dávok a nestavia ich proti daňovým poplatníkom. Po tretie, univerzalistická sociálna politika nesegregovaním a všeobecnou dostupnosťou nároku vytvára príležitosti pre skúsenosť členstva, pre uvedomovanie si spoločných pravidiel a spoločnej budúcnosti. Uslaner a Rothstein sú presvedčení, že vytváraním univerzálnych sociálnych programov vlády vysielajú občanom signál o ich vzájomnosti a že tieto programy sú dôležité pre rozvoj spoločenskej dôvery.

¹³ Univerzalistický typ sociálnej politiky sa vo väčšej miere blíži chápaniu sociálnej politiky ako (všeobecného) sociálneho investovania a investovania do ľudského kapitálu.

Graf. č. 1 **Vzťahy medzi spoločenskou dôverou, nerovnosťami a typom sociálnej politiky podľa Rothsteina a Uslanera**

Aj keď v názore na účinnosť univerzalistických a adresných politik v boji s chudobou existujú medzi autormi značné rozdiely, dlhodobé porovnávanie podľa Swanka, Korpiho a Palmeho ukazuje, že univerzálne programy sociálneho zabezpečenia sú pri redukcii chudoby účinnejšie ako jednoduché redistribučné schémy (Swank 2002, Korpi a Palme 1998). Je to podľa nich paradox, pretože pri univerzálnych dávkach (ako sú univerzálne rodinné prídavky alebo bezplatná lekárska starostlivosť) dochádza k menšiemu prerozdeleniu medzi spoločenskými vrstvami a podporujú sa aj „bohatí“.

Rothstein a Uslaner venovali osobitnú pozornosť skúmaniu podmienok, ktoré vedú k masívnej verejnej podpore univerzalistickej formálnej solidarity, ktorú organizuje štát. Identifikovali určitý vzájomne sa podporujúci kruh podmienok. Univerzálne programy poskytujúce zabezpečenie celej spoločnosti (alebo jej veľkej časti) vytvárajú príležitosti pre zážitky rovného členstva a vedú k silnejšiemu *pocitu* spoločenskej súdržnosti. Pocit súdržnosti a vzájomnosti podnecuje spoločenskú dôveru medzi občanmi a spoločenská dôvera potom vedie k opätovnej podpore univerzálnych sociálnych programov založených na prerozdeľovaní, ktoré prispievajú k väčšej rovnosti občanov.

Títo autori sformulovali hypotézu, že medzi ekonomickou rovnosťou, rovnosťou príležitostí a spoločenskou dôverou je kauzálny vzťah a podložili ju niekoľkými teoretickými argumentmi.

Prvým argumentom je, že optimizmus do budúcnosti, ktorý je jednou z kľúčových podmienok rozvoja spoločenskej dôvery, ale aj kolektívnej identity, sa menej vyskytuje a je menej opodstatnený v spoločnostiach

s väčšími ekonomickými nerovnosťami. Výskumy verejnej mienky trvale zisťujú, že najmenej optimizmu je v chudobných spoločnostiach a tam, kde sa mnoho ľudí nachádza v spodných pásmach príjmového rozdelenia. Je pochopiteľné, že ľudia s nepatrným podielom na ziskoch spoločnosti nepozierajú na svoje vyhliadky do budúcnosti s optimizmom.

Druhým argumentom je, že rozdeľovanie zdrojov hrá kľúčovú úlohu pri vytváraní presvedčenia, že ľudia majú spoločný osud a podobné základné hodnoty. Uslaner a Rothstein tvrdia, že dôvera sa nemôže rozvinúť vo výrazne rozdelennej spoločnosti, nemôže sa zakoreniť v hierarchickej kultúre, kde veľká časť ľudí nemá pocit, že môže vplývať na podmienky svojho života a na to, aká bude spoločnosť, v ktorej žijú. Skrátka, dôvera nie je mazi- vom chodu spoločnosti, ktoré charakterizuje pevné triedne rozdelenie alebo iné podobné rozštiepenia. (Tamže)

Adresná politika a erózia spolupatričnosti

Porovnávacie výskumy ukazujú, že adresná sociálna politika založená na procese selekcie ďalej posilňuje vedomie nerovnosti. Rothstein a Uslaner uvádzajú početné príklady, ako adresná sociálna politika prispieva k zoslabovaniu sociálnych väzieb a pestovaniu vedomia sociálnych rozdielov. Nejde len o úradné testovanie nároku klienta na dávky, ktorého vedľajším produktom môže byť aj viac či menej zveladená vzájomná podozrievavosť z neochoty, ľahostajnosti a nečestnosti. Zdôrazňujú najmä verejné diskusie o oprávnenosti poberania dávok a o zneužívaní dávkového systému, do ktorých sa zapájajú politici a novinári, a citujú výroky amerických politických predstaviteľov, ktoré naznačujú, že ľudia poberajúci dávky sú z hľadiska morálky a hodnôt „iní ako väčšina spoločnosti“, a preto je k nim nutné pristupovať ako k odlišným od celku spoločnosti. Podobné výroky možno ľahko čerpať aj z domácich zdrojov. V Programovom vyhlásení vlády SR pre roky 2002 – 2006 sa v kapitole Sociálna oblasť slovom zneužívanie nešetrilo. Cieľom reforiem v sociálnom systéme bolo totiž „... zníženie jeho zneužívania, odstraňovanie byrokracie a potláčanie korupcie.“ (Programové... 2002) Reformy mali potierať riziko neoprávneného poberania sociálnych dávok a aj dávok v nemocenskom poistení a poistení v nezamestnanosti. Vo všetkých týchto oblastiach bolo cieľom „zabezpečiť adresnosť, dôslednú kontrolu a účelnosť vynakladania prostriedkov“. (Tamže)

V súlade s Programovým vyhlásením vlády SR Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR pod vedením ministra Kaníka pripravilo viacero opatrení na potieranie zneužívania sociálneho systému – od prehodnocovania invalidných dôchodkov po rôzne dômyselné postupy, ktoré mali odhaľovať prácu načierno, z ktorej boli nezamestnaní na Slovensku masívne po-

dozrievaní¹⁴. Fakt je, že akcia Vietor a ani telefónne číslo ministerstva, na ktoré bolo možné nahlasovať prípady čiernej práce, neodhalili predpokladané desaťtisíce na čierne pracujúcich osôb. Tieto opatrenia však pomohli posilniť predstavu o ľuďoch bez práce ako o ľuďoch s odlišnými hodnotami.

Vnímanie ľudí bez práce

Staršie aj novšie výskumy hodnotových orientácií naznačujú, že pochybnosti o pracovnej morálke ľudí bez práce netreba na Slovensku osobitne pestovať. Vnímanie nepracovania ako vykročenie na šikmú plochu je v slovenskej populácii značne rozšírené a môžeme v ňom vidieť aj silnú prekážku solidárnych a dôverčivých postojov k ľuďom, ktorí sú dlhodobo bez práce.

Slovensko vyčnieva nadpriemerne silným dôrazom na význam práce v ľudskom živote a jej vplyv na charakter človeka. V Európe patríme k spoločnostiam, ktoré najväčšmi podozrievajú nepracujúcich z lenivosti a zo záhaľky. Prísna ľudová múdrosť „ľudia, ktorí nepracujú, zlenivejú“ má na Slovensku silný súhlas vo všetkých spoločenských vrstvách. V roku 1999 s ňou rozhodne súhlasilo alebo súhlasilo až 88,9 % výberového súboru SR. Takmer polovica opýtaných (47,4 %) s ňou súhlasila „rozhodne“ (EVS 1999). V decembri 2004 súhlasilo s tvrdením o zlenivení ľudí bez práce 78,2 % výberového súboru (Transformácie... 2004). Napriek desaťbodovému poklesu podielu súhlasiacich podiel tých, čo s tvrdením „rozhodne“ súhlasili, vzrástol o sedem percentuálnych bodov – na 54,4 %. Rozhodný súhlas prevažoval v každej spoločenskej vrstve a rozdiely v rozhodnosti súhlasu neboli štatisticky významné.

V rozhodnosti súhlasu s názorom, že ľudia bez práce zlenivejú (47,4 %), sme v poslednej spoločnej vlne výskumu EVS (1999/2000) dostali na prvé miesto v Európe. Európsky priemer rozhodného súhlasu s týmto názorom bol 25,3 % a viac ako 40 % rozhodne súhlasiacich sa popri Slovensku zistilo len v Maďarsku a v Slovinsku. Naopak, vo Veľkej Británii, Severnom Írsku, Švédsku, v Holandsku a na Islande s týmto názorom rozhodne súhlasilo menej ako 10 % obyvateľov.

V roku 2004 u nás síce celkový podiel súhlasiacich s týmto názorom klesol, no pokles sa premietol len do prírastku „nevychránených“: podiel tých, čo s týmto názorom viac alebo menej nesúhlasili, bol v roku 1999 a v roku 2004 identický: 10,5 % opýtaných. V európskych krajinách s týmto

¹⁴ Väčšina takýchto podozrení, ktoré bolo možno nájsť aj v akademických textoch, neodkazovala na žiadne evidenčné či iné pramene. Nanajvýš sa odvolávala na odhady nomenovaných expertov alebo samotných autorov. Metodika odhadu bola málokedy explikovaná.

tvrdením priemerne nesúhlasilo dvojnásobne viac opýtaných (23,4 %). Najvyššie podiely nesúhlasiacich boli na Islande – 63,8 %, vo Švédsku 42,6 %, v Holandsku 47 %, Severnom Írsku 36 % a vo Veľkej Británii 34,7 %.

Slovenská verejnosť je teda voči ľuďom bez práce naladená nadpriemerne kriticky. Politické strany, ktoré sa obracajú na voličov a apelujú na úpadok pracovnej morálky nezamestnaných, na Slovensku prinajmenej nenarazia na odpor. Pravdepodobné však je, že takéto apely budú posilňovať predsudky voči ľuďom bez práce, na ktorých stavali sociálne reformy v posledných štyroch (ale nielen) rokoch, a ich symbolické vylučovanie z hodnotového spoločenstva väčšiny¹⁵.

Tvrdosť slovenskej verejnej mienky voči ľuďom bez práce zohľadňoval v Prognóze vývoja sociálnej oblasti do roku 2020 ešte pred rozbehnutím sociálnych reforiem M. Vašečka. V optimistickom aj pesimistickom scenári ju považuje za konštantu a predpokladá, že „verejnosť bude akúkoľvek vládu tlačiť k uplatňovaniu prvkov adresnosti sociálnych dávok, aj keby bolo v danej situácii racionálnejšie poskytovať dávky plošne – univerzálne.“ (Vašečka 2002: 211)

Vašečka neuvažuje o dynamike verejnej mienky v náhlade na túto otázku. O možnosti medzitrjednej či medzivrstvovej súdržnosti píše v úvode kapitoly takto: „Príslušníci novej strednej vrstvy si naopak cenia svoju nezávislosť a svoju kvalifikáciu, do priestoru konkurencie sú nútení vstupovať často a sami za seba, pre formulovanie a obhajobu svojich záujmov nepotrebujú masové organizácie, autoritatívny štýl riadenia ničí ich schopnosti, *súdržnosť a solidarita s tými, ktorí nie sú ochotní vynaložiť tú istú námahu ako oni, je pre nich ťažko prijateľná*“ (Vašečka 2002: 199, zdôraznila zk)

Všimnime si psychologický spôsob objasňovania. Táto úvaha predpokladá, že núdza a nedostatok príležitostí sú výsledkom nedostatočného úsilia a nízkej ochoty vynaložiť toto úsilie. Sociálne rozdiely neobjasňuje štruktúrnymi prekážkami a nerovnakými príležitosťami, ale vidí ich ako dôsledok nerovnakej motivácie. Navyše všeobecná súťaž každého s každým je tu braná ako východiskový predpoklad. Bez zveličovania možno konštatovať, že tento prognostický text o sociálnej politike a sociálnej súdržnosti¹⁶ objasňuje princípy rezignácie na spoločenskú súdržnosť.

¹⁵ Diskurzívne vylučovanie poberateľov dávok a ľudí bez práce brilantne analyzoval Peter Drál (Drál 2006) a na paradoxné vyčleňujúce účinky „na mieru šitých“ lokálnych programov sociálnej inklúzie upozornil Alexander Mušinka (Mušinka 2006).

¹⁶ Napriek vtedajšiemu dôrazu na prístupový proces a poeurópsťovanie Slovenska, ani prognóza IVO a ani Prognóza Prognostického ústavu SAV (obe boli publikované v roku 2002) explicitne neodkazujú na sociálnu súdržnosť ako pilierový cieľ pôvodnej Lisabonskej stratégie (2000) a kľúčovú charakteristiku európskeho spoločenského modelu.

Kým vo väčšine európskych krajín by motivačné vysvetľovanie spoločenských nerovností zrejme narazilo na početných kritikov, u nás sa prijímalo s pochopením. Viera v spojenie nepracovania a lenivosti sa v uplynulých rokoch úspešne využívala pri prijímaní tvrdších opatrení voči nezamestnaným. Vykonané reštrikcie, odôvodňované nutnosťou zvýšiť pracovnú motiváciu nezamestnaných, nevyvolali vďaka jej rozšíreniu spoločenské protesty a „nemorálni“ nepracujúci zostali bez osvietených zástancov.

Overovanie ekonomického argumentu

Po krátkom priblížení niektorých súvislostí morálnej averzie slovenskej spoločnosti voči „podpore lenivosti“, by som sa chcela venovať ekonomickým argumentom proti prerozdeleniu. Presnejšie, dopúšťam sa určitej disciplinárnej drzosti a priblížim niekoľko pohľadov ekonómov na médiami a expertmi neustále zdôrazňovanú tézu, že nadmerné prerozdelenie (nadmerný sociálny štát) brzdí ekonomický rast.

Hneď na začiatku je potrebné sa zmieniť o zvláštnom druhu ťažkostí, ktoré neekonómovi spôsobuje rozštiepenie disciplíny na teoretickú a historickú (národohospodársku) ekonómiu. Ak sa ekonóm odvoláva na ekonomické zákony, neekonóm len ťažko rozozná, či hovorí o príčinných súvislostiach a pravidelnostiach ekonomických javov pozorovaných v dlhých časových radoch alebo či ide o modelové poznatky pochádzajúce, takpovediac, zo školskej tabule.

Neekonómovia však potrebujú rozumieť tomu, ako sú ekonomické argumenty podložené. Žijeme v spoločnosti, v ktorej má ekonómia veľké, zrejme hlavné slovo. Viacnásobne sme stavili na hospodársky rast, ktorý sa považuje za hlavný cieľ a nástroj vývoja spoločnosti¹⁷ a prínos k hospodárskemu rastu sa stal kľúčovým kritériom posudzovania správnosti politických rozhodnutí. Verejnú debatu o spoločenských veciach dnes rámcuje ekonómia, ktorá, ako sa zdá, prejavuje len malý zmysel pre neobchodovateľné aspekty ľudského života a má sklon meniť na tovar (komodifikovať) všetky jeho stránky. V historicko-vedomostnom bezvedomí, v ktorom sa – z pohľadu poznania európskych modelov sociálneho štátu – nachádzame, je ťažké byť ostrážitý a varovať, že komodifikovanie pohľadu na ľudský život a spoločnosť je práve tým, voči čomu sa moderné spoločnosti v dvadsiatom storočí postavili a čomu budovaním systému sociálneho zabezpečenia, všeobecne prístupného školstva, zdravotníctva a bývania určitý čas aj úspešne čelili. Určite však nejde iba o lamentáciu a varovanie. Dá sa totiž ukázať,

¹⁷ Možno namietať, že do významnejšej pozície sa prebojovala znalostná ekonomika, ale všimnime si, že je zdôrazňovaná ako nástroj udržateľného hospodárskeho rastu.

že niektoré štáty pokračujú v tejto vzbure proti komodifikácii základných potrieb ľudského života bez zvláštnej ujmy na ekonomickom raste a morálnej sile obyvateľov.

Dane sa v slovenskom politickom diskurze prezentujú takmer ako krádež. O prerozdelení spoločenských zdrojov medzi sektormi spoločenského života a medzi spoločenskými vrstvami či generáciami sa hovorí najmä ako o škodlivom jave. Prikladom je mediálna pozornosť venovaná dňu, na ktorý v daný rok pripadne „deň daňovej slobody“. Proti prerozdeleniu odznievajú najmä morálne a ekonomické argumenty. V slovenských diskusiách o sociálnej politike a jednotlivých programoch sociálneho zabezpečenia sa zdôrazňuje najmä ich nákladnosť a záťaž, ktorú pre ekonomický rozvoj predstavujú vysoké odvody a dane. Programové vyhlásenie vlády SR pre roky 2002 – 2006 považovalo znižovanie nákladov za dôležitý cieľ aj v sociálnej oblasti: „Vláda bude pri všetkých reformách venovať osobitnú pozornosť tomu, do akej miery navrhované zmeny prispievajú k zníženiu nezamestnanosti a *finančnej náročnosti pre daňovníkov* a k posilňovaniu motivácie hľadať prácu.“ (Programové 2002, zdôraznila zk)

Viacznačnosť ekonomických argumentov

Hospodársky rast nie je všeliek. V posledných dekádach sa nepremiata do všeobecného rastu zamestnanosti a nevedie ani k všeobecnému rozširovaniu blahobytu. U nás sú však pochybnosti o adorácii hospodárskeho rastu okrajové. Neohrozená je aj téza o brzdiacich účinkoch sociálnych výdavkov na hospodársky rast. Práve jej kritiku priblížim v nasledujúcich odstavcoch.

Bude to, pochopiteľne, len čiastkový náčrt. Na malej ploche nie je rozumné pokúšať sa sprostredkovať komplexné argumenty Waltera Korpiho (2000, 2003) a jeho analýzu selektívneho narábania prominentných švédskych ekonómov s ekonomickou štatistikou. Dôležité je aspoň zhrnúť, že Korpi ukázal, že presvedčivosť tézy o brzdiacom pôsobení „sociálneho štátu“ (veľkých sociálnych výdavkov) na ekonomický rast sa dosahuje aj nekorektnou selekciou pohodlných údajov. Typický je výber údajov za „hodiacy sa“ kratší časový úsek a vyhýbanie sa publikovaniu údajov za dlhšie obdobie. Pri „dokazovaní“ sa zvykne používať len relatívna miera hospodárskeho rastu, ktorá je vždy vyššia, ak sa prírastok pomeriava s menším základom. To vedie k efektu, že relatívne prírastky HDP bohatších štátov pôsobia oproti prírastkom HDP chudobnejších štátov dosť chatrne. Ďalším trikom, ktorý pomáha dokazovať negatívne účinky „bremena“ sociálneho štátu, je vytrhávať dynamiku švédskeho hospodárstva z kontextu údajov o dynamike vývoja v ostatných európskych štátoch. (Korpi 2000; 2003)

Súvislosti medzi ekonomickým rastom a verejnými výdavkami skúma na rozsiahlom historicko-ekonomickom materiáli americký ekonóm Peter Lin-

dert (2004). Jeho zložitý porovnávanie ekonomického vývoja európskych štátov a štruktúry ich národných rozpočtov počas dvoch storočí napokon ústi do záveru, že „na základe dostupných historických faktov sa nedá preukázať, že existuje čistá strata na hrubom domácom produkte v dôsledku vyšších sociálnych transferov“ (Lindert 2004: 245). Lindert ponúka niekoľko vysvetlení „záhady obeda zadarmo“, ako označuje fakt, že sociálne výdavky nevedú nutne k stratám. Za najpriateľnejšie považuje vysvetlenie, že štáty s vyššími verejnými výdavkami dávajú viac prostriedkov do prorastových opatrení a že majú dobre premyslené nástroje, ako minimalizovať pracovné odradzovanie (disincentívy) mladých dospelých.

Lindert rozoberá aj ďalšie viery o nákladnosti rôznych sociálnych opatrení. Ukazuje napríklad, že podpora predčasného odchodu do dôchodku nie je napriek predpokladom prílišnou záťažou pre rast HDP. Je to tak sčasti preto, že do predčasného dôchodku odchádzajú najmä robotníci s nižšou produktivitou práce. Štedré programy podpory pre nezamestnaných síce zvyšujú počet nezamestnaných, ale podľa Linderta zvyšujú aj produktivitu tých, čo sú zamestnaní, takže nemajú negatívny efekt na HDP. A ak zohľadníme daňové efekty, ktoré má spotrebiteľské správanie nezamestnaných na podpore (alebo iných kategórií osôb, ktoré majú sociálne príjmy), potom sociálne výdavky dvíhajú hrubý národný produkt v prepočte na osobu. Bežná ekonómia využívajúca školské tabule alebo aj simulačné modely síce „ukazuje“, že dane spôsobujú najmä záťaž a straty na HDP, no ako Lindert upozorňuje, reálne historicko-ekonomické komparácie a panelové regresie odhaľujú, že takéto tabuľové či simulačné argumenty sú „vzdelané fikcie“ a že je ťažké dokázať negatívny účinok sociálneho zabezpečenia na hospodársky rast na reálnych údajoch.

Pôda pre sociálny univerzalizmus

Predpokladám, že ani členitý a bohatými porovnávacími a historickými štatistikami podporený Lindertov argument na značnú časť americkej verejnosti nezapôsobí. Na rozdiel od veľkej časti obyvateľov Európy občania Spojených štátov nepodporujú prerozdelenie a veľkorysejšiu podporu svojich chudobných. Menšiu ochotu Američanov podporovať štátom organizovanú solidaritu s vlastnými chudobnými sa pokúsili nedávno vysvetliť Alberto Alesina a Edward Glaeser (2004). Ich vysvetlenie sa opiera o rozbor dejín inštitúcií, geografickej situácie a spoločenského správania. Ukazujú, že americkú prísnosť k chudobným nemožno vysvetľovať tamojšou veľkou ekonomickou mobilitou, ktorú „nevyužívajú len leniví“. Podľa porovnávacích štatistík sú v dnešnej Európe vyhliadky dostať sa z chudoby vyššie ako v USA. Podľa týchto autorov americký konzervatívny moralizmus voči chudobným pramení skôr z politickej stability a etnickej heterogenity Spo-

jených štátov. Porovnanie údajov za jednotlivé štáty USA ukazuje, že – okrem výnimky mesta New York – je podpora prerozdelenia významne nižšia v štátoch, kde sa prerozdelenie týka ľudí inej rasy či etnika. Preto Alesina a Glaeser sformulovali záver, že „etnická rôznorodosť spoločnosti silne predikuje malý sociálny štát“. Podľa nich ostré rasové rozdelenie americkej spoločnosti umožňuje politikom a žurnalistom kritizovať chudobných ľudí spôsobom, aký neprichádza v homogénnejších spoločnostiach do úvahy, a tým udržiavať solidaritu na nízkej úrovni. Ďalší argument autorov je geografický. Alesina a Glaeser sa domnievajú, že súcit s chudobnými tlmi aj riedke osídlenie krajiny. Spolu s prírodnými prekážkami spôsobuje sociálnu neviditeľnosť chudobných a dovoľuje bohatším žiť bezstarostne, bez obáv z ich útokov či vzbúr.

Hoci Alesina a Glaeser kladú americké a európske myslenie o chudobe proti sebe, ich opis amerického myslenia o chudobe nepôsobí až tak cudzo voči mysleniu, ktoré u nás o chudobe prevažuje medzi politikmi a v širšej verejnosti. Porovnanie ukážok z prejavov amerických politikov (Rothstein – Uslaner 2005) a domácich politických dokumentov zdôvodňujúcich reformu dávok v hmotnej núdzi by ukázalo viaceré zhodné črty. Geografický faktor čiastočnej neviditeľnosti chudoby a etnický faktor jej „inakosti“ môžu byť, viac či menej vedome (o vedomom aspekte pozri Drál 2006), v pozadí okliešťovania sociálneho zabezpečenia a sociálnej pomoci, ktoré u nás v posledných rokoch prebieha.

Kľúčovou súčasťou argumentov všetkých tu predstavených autorov je zistenie, že ekonomická situácia a dostupné zdroje nie sú hlavnou kauzálnou silou pri výbere toho či iného typu sociálnej politiky. Ukazuje sa, že pri jeho výbere značne *zaváži politická mienka*. Peter Lindert na základe historických porovnaní ukazuje, že sociálne výdavky rastú s rozširovaním volebného práva a sú väčšie tam, kde sú volebná účasť a politické hlasy relatívne vyrovnané. Vstup politickej mienky a skladba hlasov vytvárajúcich verejnú mienku vysvetľujú Lindertom pomenovaný paradox Robina Hooda: dobrovoľný súhlas s vyššími daňami v prospech chudobných. Lindert, podobne ako Alesina a Glaeser, tvrdí, že tam, kde stredné vrstvy spoločnosti vedia, čo znamená byť chudobným, či už z osobnej skúsenosti (napr. skúsenosť druhej svetovej vojny, biografická skúsenosť životnej fázy), alebo preto, že vďaka etnickej homogenite „chudobní vyzerajú ako my“, sú sociálne výdavky vyššie.

Pripravenosť pomáhať ako praktická solidarita

Na tomto mieste by mohla odznieť námietka, že redukovaná formálna solidarita v slovenskej spoločnosti môže byť vyvážená vysokou praktickou neformálnou solidaritou. Na rozvoj neformálnej, rodinnej, príbuzenskej a ko-

munitnej solidarity sa upínajú aj politici a spoločenský myslitelia konzervatívneho zamerania. Aj keď sme na zisteniach výskumov Artsa, Halmana a van Oorschota ukázali, že substitučná hypotéza o vzťahu formálnej a neformálnej solidarity sa nepotvrdila, v záujme korektnosti sa pozrieme, ako to na Slovensku vyzerá s ochotou pomáhať najzraniteľnejšej kategórii občanov – rómskej komunite.

V projekte výskumu EVS a následne aj v reprezentatívnom výskume kolektívnych identít, ktorý uskutočnil v decembri 2004 Ústav politických vied SAV v spolupráci s Metodickým centrom Slovenského rozhlasu, sme skúmali ochotu respondentov pomáhať rôznym kategóriám ľudí, presnejšie, mieru ich ochoty „urobiť niečo konkrétne v prospech zlepšenia ich životných podmienok“. Respondenti vyjadrovali svoju ochotu na štvorstupňovej škále, kde 1 znamenalo rozhodne áno, 2 skôr áno, 3 skôr nie a 4 rozhodne nie. Respondenti, ktorí si neboli istí svojou ochotou pomôcť určitej skupine, si mohli zvoliť odpoveď neviem. Neistotu v odpovedi na túto otázku vyjadrovala len malá časť súboru: najviac neistých vo svojej ochote pomôcť sa objavilo vo vzťahu k prisťahovalcom (5,8 %) a najmenej vo vzťahu k príbuzným (0,1 %).

Nebolo ľahké sformulovať hypotézu, ktorá sociálna alebo demografická kategória bude naznačovať najväčšiu ochotu pomôcť Rómom. Sformulovali sme len jednu hypotézu, a to, že vysokoškolské vzdelanie vedie k väčšej praktickej solidarite. Táto hypotéza sa opiera o predpoklad, že vysokoškolsky vzdelaní majú pravdepodobnejšie viac zdrojov, alebo aspoň menej materiálnych prekážok pre pomoc a zároveň disponujú aj dôležitými symbolickými zdrojmi. U vysokoškolsky vzdelaných možno podľa takzvanej osvieteneckej hypotézy, ktorú u nás testovala Katarína Strapcová (2005), očakávať znalosť etikety zjemneného univerzalistického diskurzu a podriaďovanie sa jej aspoň vo verbálnom správaní. Uvidíme, či sa väčší univerzalizmus respondentov s vyšším vzdelaním, ktorí sme zaznamenali vo vzťahu k prisťahovalcom (pozri Kusá 2006), prejavuje aj vo vzťahu k Rómom.

Rómovia sú ako objekt solidarity v najkritickejšej situácii. Aj keď ochota urobiť niečo konkrétne v prospech zlepšenia životných podmienok Rómom je vo výberovom súbore SR významne vyššia ako prejavovaný záujem o ich životné podmienky¹⁸ a ochotných pomôcť je dvakrát viac ako tých, čo sa zaujímajú o ich životné podmienky, táto ochota je v porovnaní s ochotou pomôcť iným sociálnym kategóriám zarážajúco nízka. V decembri 2004 na otázku o ochote urobiť niečo v prospech Rómov odpovedalo „rozhodne

¹⁸ To vyvoláva viacero otázok a možných vysvetlení. V hre môže byť aj nezrozumiteľnosť či cudzosť výrazu „zaujímať sa o podmienky“, možno až určitá neslušnosť tejto aktivity pripomínajúcej „strkanie nosa do cudzích vecí“ a (naproti tomu) základná a prostá morálna jasnosť otázky o pomoci...

áno“ len 4,1 % výberového súboru SR a „skôr áno“ ďalších 15,1 %. Možnosť „skôr nie“ zvolilo 30,4 % súboru SR a najväčšia časť súboru – 50,4 % možnosť (zdôraznime, že podľa formulácie otázky jednorazovej) pomoci Rómom odmietla „rozhodne nie“. Masové uprednostnenie priameho odmietnutia bez uchýľovania sa k menej jednoznačným a taktnejším variantom odpovede svedčí nielen o kriticky nízkej solidarite, ale aj o rozšírení pocitu *legitímnosti* negatívnych nálad voči Rómom.

Medzi inklináciou spoločenských vrstiev k pomoci či odmietnutiu pomoci Rómom boli len malé rozdiely. V štatisticky významne vyššej miere boli rozhodne ochotní pomôcť Rómom respondenti zaradujúci sa k nižším vrstvám: „rozhodne áno“ je ochotných pomôcť 7,8 % príslušníkov nižších vrstiev a len 3,3 % príslušníkov vyšších vrstiev. V neochote pomôcť Rómom sa však vyššie vrstvy od súboru SR nelíšili štatisticky významne.

Pozrieme sa na výsledky pátrania po ďalších možných zdrojoch ochoty pomôcť najzraniteľnejšej sociálnej kategórii. Zisťovali sme v ňom vplyv náboženskej viery, vplyv veku, rodu, vzdelania a ďalších individuálnych premenných. Nasledujúce zistenia sú výsledkom analýzy odpovedí len tej časti výberového súboru SR, ktorá sa hlásila medzi veriacich, čo je a 70,9 %, súboru SR a 1 534 respondentov.

Predpokladali sme, že intenzívnejšie praktikovaná a prežívaná viera a nábožnosť bude kladne ovplyvňovať ochotu pomáhať najzraniteľnejším „najmenším“¹⁹. O silnejšie prežívanej viere sme usudzovali podľa denného modlenia, deklarovanej dôležitosti Boha v živote respondenta a sily, ktorú čerpá z viery v bežnom živote. Naše predpoklady sa naplnili len sčasti. Ukázalo sa, že denné modlenie nemá jednoznačný vplyv na ochotu pomáhať Rómom Veriaci, ktorí sa modlia denne, boli významne častejšie zastúpení medzi tými, čo boli ochotní (rozhodne áno alebo skôr áno) pomôcť Rómom. Ak v celom súbore veriacich boli modliaci sa denne zastúpení 53,1 %, medzi ochotnými pomôcť Rómom ich bolo 64,6 %. O jednoznačnom vplyve však nemožno hovoriť, pretože aj medzi tými, čo rozhodne odmietli urobiť niečo pre zlepšenie životných podmienok Rómom, bolo 48,2 % takých, čo sa modlia denne.

Výraznejšiu ochotu pomáhať prejavili tí veriaci, ktorým viera v Boha im prináša silu.²⁰ Medzi veriacimi, ktorí sú rozhodne ochotní pomáhať Rómom, je 90,8 % takých, čo čerpajú z viery v Boha silu, v celom súbore veriacich je

¹⁹ V duchu Evanjelia podľa Matúša (25, 39-46): „A odpovie im Kráľ: Veru, hovorím vám: Čokoľvek ste urobili jednému z týchto mojich najmenších bratov, mne ste urobili.“ (25, 40) A tiež „Vtedy odpovie im: Veru, hovorím vám: Čokoľvek ste neurobili jednému z týchto najmenších, mne ste neurobili!“ (25, 45)

²⁰ Zvolili 7. až 10. bod na desaťbodovej škále.

ich 77,9 %. Tento priaznivý efekt však môže byť dôsledkom malých početností, na ktoré sme odkázaní v tejto analýze. Na druhej strane sa totiž ukazuje, že zo všetkých veriacich, ktorí tvrdia, že získavajú silu z viery, je rozhodne ochotných pomáhať Rómom len 5 %, v celom súbore veriacich je podobne ochotných 4,3 %, čo je nevýznamný rozdiel.

Intenzita viery sa len slabo premietala do väčšej ochoty pomôcť Rómom. Ani štandardne používané nezávislé premenné ako vek a rod tu nevykazovali žiaden vplyv. Starí, mladí, muži, ženy sa nelíšili v ochote, či nechcote pomôcť Rómom. Vplyv vzdelania bol protirečivý. Medzi tými, čo sú Rómom rozhodne ochotní pomôcť, sú najvýraznejšie zastúpení ľudia so základným vzdelaním: je ich medzi nimi 22,2 %, kým vo výberovom súbore SR je ľudí s týmto vzdelaním len 13,7 %. Vysokoškolsky vzdelaní ľudia sú mierne vyššie zastúpení aj v kategórii rozhodne ochotných pomôcť (22,2 % oproti 18,2 % v súbore SR) a aj medzi tými, čo odpovedajú „skôr áno“.

Tabuľka č. 1 **Ochota pomáhať Rómom v domácnostiach s rôznou sociálno-ekonomickou situáciou v %**

	Určite áno a skôr áno	Skôr nie a rozhodne nie	Nevie	Spolu
Dlhodobo majú problémy so zabezpečením životných potrieb (jedla, oblečenia, bývania)	41,4	54,0	4,6	100,0
Na jedlo a bývanie majú, ale už nákup odevov a menšie výdavky sú problémom	22,4	75,9	1,7	100,0
Bežné výdavky majú zabezpečené, problémom sú väčšie výdavky a opravy	19,4	78,5	2,1	100,0
Bez zbytočného luxusu máme všetko, čo potrebujeme	19,7	78,9	1,3	100,0
V ničom sa nemusíme obmedzovať, môžeme si dopriať všetko, čo chceme	12,0	84,0	4,0	100,0
Celý súbor	21,6	76,2	2,2	100,0

(c) Ústav politických vied SAV 2004

Veľmi výrazné rozdiely v miere ochoty pomôcť Rómom sa objavili medzi respondentmi s nerovnakou sociálno-ekonomickou situáciou domácnosti. Tabuľka č. 1 ukazuje, že najvyššia ochota pomôcť Rómom je v domácnostiach s dlhodobými problémami so zabezpečením životných potrieb (až 41,4 % respondentov z takýchto domácností je ochotných pomôcť Rómom) a najnižšia miera ochoty pomôcť im je v domácnostiach, ktoré sa

nemusia v ničom obmedzovať (12,0 % respondentov z takýchto domácností je ochotných pomôcť Rómom).

Najväčšiu ochotu urobiť niečo v prospech zlepšenia životných podmienok Rómov teda prejavili respondenti, ktorých domácnosti by tiež potrebovali zlepšiť životné podmienky. To naznačuje, že najväčšiu ochotu pomôcť Rómom mohli deklarovať sami Rómovia. Túto domnienku podporuje vysoká miera ochoty pomôcť Rómom medzi tými, čo sa v súbore SR hlásili k „inej národnosti“ (43,4 %). Iná národnosť je na prvom mieste z kategórií, ktoré prejavili vyššiu ako priemernú ochotu (rozhodne alebo skôr) pomôcť Rómom. Po inej národnosti sú najochotnejší tí s dlhodobými problémami so zabezpečením životných potrieb (41,4 %); tí, čo nesúhlasia s tvrdením, že „ľudia, ktorí nepracujú, zlenivujú“ (38 %); tí, čo sa zaradili medzi nižšie vrstvy (32,4 %); tí, čo podporujú neobmedzený príchod prisťahovalcov (32,0 %); tí, čo sa hlásia k jasnej ľavicí (31,6%); tí, čo nesúhlasia s tým, že pri nedostatku pracovných príležitostí majú zamestnávateľia uprednostňovať slovenských občanov pred prisťahovalcami (30,2 %), ďalej voliči KDĽ (30,2 %), respondenti z Trnavského kraja (28,5 %); tí, čo sa spolkovej a klubovej práci venujú každý týždeň (28,1%); tí, čo majú len základné vzdelanie (28%); veková kategória osôb starších ako 70 rokov (26,7 %); tí, čo si myslia, že väčšine ľudí možno dôverovať (26,0 %); veriaci, čo sa modlia denne (25,3 %), tí, čo si myslia, že rovnosť je dôležitejšia ako sloboda (25,0 %); tí, čo za najdôležitejšiu príčinu biedy považujú nespravodlivosť v spoločnosti (24,8 %) a tí veriaci, pre ktorých je Boh veľmi dôležitý (24,5 %).

Aj tento prehľad ukazuje, že neformálna solidarita s rómskou komunitou je na Slovensku veľmi nízka a pre rómsku komunitu by bolo veľmi nepriaznivé, ak by sa mohla spoliehať len na ňu. Najväčšiu ochotu pomôcť jej prejavujú tí, čo majú najmenej zdrojov, a teda aj najmenej možností túto pomoc prakticky prejať. Okrem voličov KDĽ sa v roku 2004 medzi nadpriemerne ochotnými pomôcť Rómom neobjavila žiadna kategória osôb, ktorá by sa dala považovať za relevantnú politickú či názorovú silu.

Záver

V tomto príspevku sme sa pokúsili ukázať súvislosti niektorých vier a presvedčení, ktoré sa spájajú so sociálnou politikou, a zdôrazniť sociálno-stabilizačné a sociálno-investičné funkcie sociálnej politiky, ktoré presahujú zaistenie individuálneho blaha a dôstojnosti. Osobitne sme sa venovali vzťahom medzi sociálnou politikou, spoločenskou dôverou a spoločenskými nerovnosťami.

Ekonomický rozvoj určite ovplyvňuje rozsah zdrojov, ktoré má spoločnosť k dispozícii a vytvára hranice možností rozvoja sociálneho zabezpečenia.

nia. Jeho určujúcim činiteľom je však „všeobecný vzťah danej spoločnosti k problému núdze niektorých svojich členov“ (Rys 2003: 28). Týmto tvrdením Vladimír Rys pripomína zásadnú dôležitosť spoločenského diskurzu, ktorý rámcuje reformy sociálneho zabezpečenia. Napovedá, že predsudky voči chudobným ľuďom, najmä tým iného etnika, môžu rozložiť aj najuľachtilejšiu reformnú myšlienku.

Politická mienka zaváži. Ak pripustíme, že politická mienka je spoločenský výtvor, musíme pripustiť aj to, že – napriek mnohým ťažkostiam a prekážkam – tento výtvor možno meniť. Možno sa ho pokúsiť ovplyvniť a kultivovať tak, aby sám nebol najväčšou prekážkou univerzalistickejšej a inkluzívnejšej sociálnej politiky. Jednou z mnohých ťažkostí, ktorá stojí pred takýmto úsilím, je teoretický aj praktický problém: ako presadiť univerzalistickú sociálnu politiku v spoločnosti zasiahnutej vysokou nedôverou? Odpovede na tento problém zatiaľ nie sú známe. Ako dôvodí Uslaner a Rothstein, nedôvera a nerovnosti sú veľmi príľnavé a ich tesný vzťah problematizuje možnosť spoločenskej zmeny. Výskumy tiež ukazujú, že úroveň dôvery a úroveň nerovností sú dlhodobu stabilné a vytvárajú uzavretý kruh: nerovnosti plodia nedôveru a nedôvera vedie k nechote podporovať politiku zmierňovania sociálnych rozdielov. Dôvera, nižšie nerovnosti a univerzalistická sociálna politika sa vzájomne podporujú a na Slovensku chýbajú všetky tri komponenty.

Slovensko je krajina s mimoriadne nízkou spoločenskou dôverou. Sotva každý piaty dospelý obyvateľ súhlasí s tvrdením, že ľuďom v zásade možno dôverovať. V posledných desiatich rokoch sme zaznamenali prudký nárast spoločenských nerovností, ktoré intelektuáli vnímajú ako nápravu za socializmu deformovaného stavu vecí. Zrejme aj v dôsledku rozmachu psychologického vysvetľovania spoločenského života, v ktorom „všetko závisí od motivácie“, sa len málo rozmyšľá o ohrození životných príležitostí značnej časti obyvateľov, ktoré táto náprava prináša. Vo verejnom diskurze sa adresnosť vyzdvihuje ako jedna z principiálnych kvalít sociálnej politiky a ďalšie analýzy zrejme ukážu, že téma zneužívania sociálnych dávok a nedostatočnej morálky ľudí bez práce²¹ sa v ňom objavuje častejšie ako téma práva na dôstojný život. Nachádzame sa v začarovanom kruhu vzájomnej podpory činiteľov, ktoré neprajú dôvere, rovnosti a zavádzaniu univerzálnejších sociálnych programov vyrovnávajúcich šance pre plnohodnotné občianstvo.

Zásady individuálnej zodpovednosti a zásluhovosti prijímajú na Slovensku všetky politické názorové skupiny (pozri Kusá 2006). Tieto početné

²¹ Spomeňme aktívne práce pre dlhodobu nezamestnaných ako programy oficiálne určené pre osoby „s nízkou motiváciou pracovať“.

princípy však nebadateľne ale účinne rozleptávajú a zahmlievajú chápanie samotnej solidarity. Faktom, ktorému neujdeme, je, že po roku 2002 rozvíjaný reformný politický diskurz, ktorý obviňuje chudobných, ľudí s klasifikáčnymi a kognitívnymi rutinami slovenského obyvateľstva. Naopak, univerzálne prijímanie a začleňovanie etnicky odlišných skupín nie je možné bez rozchodu s navyknutým spôsobom myslenia.

Vytrhnutie z rutín je nepohodlné a málokedy dobrovoľné. Väčšinou ho vyvolá rozpad známych podmienok a následný šok. Menej bolestnou, ale tiež len málo vítanou cestou opúšťania rutín je podporovanie vyjasňujúceho, osvecujúceho, ak chcete osvetového spoločenského diskurzu o zmysle a predpokladoch spoločenskej solidarity.

Sociálno-politických prác písaných so záujmom o stabilitu spoločnosti nie je na Slovensku dostatok. Mimo deklaratívnej roviny sociálna ochrana a sociálne zabezpečenie prestáva byť považovaná za nástroj sociálnej súdržnosti a zaisťovania legitimity spoločenského režimu. Domnievam sa, že sa ráta s tým, že frustrovaní ľudia budú menej spájať svoje ťažkosti s určitým spôsobom usporiadania pomerov, a ak aj áno, nebudú schopní identifikovať jeden „zdroj“ týchto pomerov, „bod“, do ktorého sa treba zaprieť v záujme pozitívneho obratu vecí. Taký „bod“, centrum moci je rozptýlené. Ruka trhu je neviditeľná. Manažér firmy sa odvoláva na záujmy tisícok (rozptýlených) akcionárov, ktorých zastupuje, politik sa odvoláva na výskumy verejnej mienky – ďalší rozptýlený zdroj zodpovednosti. Ľudia teda nebudú vedieť zacieliť frustráciu proti reálnym centráм moci a skôr než v zacielení sa na jej (preventívne dobre chránené) symboly, ju najskôr budú uvoľňovať v rôznych seba ničiacich aktivitách.

Význam prerozdeľovania tak ako sociálnej politiky sa vzťahuje k individuálnemu blahu, či k zaisťovaniu individuálnej dôstojnosti. Zdôrazňovaním blaha adresáta sa zmysel sociálnej politiky jednostranne individualizuje. Zatieňuje sa jej sociálne stabilizačné a sociálne investičné poslanie, o ktorom sme hovorili v časti, približujúcej vzťahy medzi univerzalistickou sociálnou politikou, spoločenskou dôverou a spoločenskými nerovnosťami.

Sociálno-politických prác písaných so záujmom o sociálnu stabilitu v spoločnosti a prác, ktoré pripomínajú, že systémy sociálneho zabezpečenia sú prejavom a zdrojom sociálnej integrácie a vyrovnávania príležitostí viesť ľudsky dôstojný život je na Slovensku poskromne. No ani mnohozvážkové encyklopedické práce nenahradia trvalú a dlhodobú verejnú diskusiu o predpokladoch a dôsledkoch jednotlivých sociálno-politických modelov a o zmysle sociálnej politiky. Cieľom tohto príspevku, tak ako konferencie, na ktorej odznel, bolo zdôrazniť potrebu takejto permanentnej diskusie. V prospech dôležitosti takejto diskusie hovorili argumenty, že stav ekonomiky krajiny neurčuje typ sociálneho zabezpečenia, neurčuje princípy za-

členenia a ani spôsob budovania sociálnych služieb. Je politickou, a nie ekonomickou otázkou, či k sociálnemu zabezpečeniu pristúpime ako k nástroju vyrovnávania a vytvárania príležitostí alebo či bude spôsobom povinného udržiavania pri živote tých, čo prehrali už svojím narodením. To, ako odpovieme na túto otázku, nebude zrkadlom našich ekonomických možností a ani svedectvom o hodnotovom profile chudobných, ktorí si zasluhujú takú, a nie inú odpoveď. Politická odpoveď na túto otázku je svedectvom o hodnotovom profile väčšiny.

LITERATÚRA

- ALESINA, A., GLAESER, E., 2004: Fighting Poverty in the US and Europe: A World of Difference. Harvard University Press
- ARTS, W., HALMAN, L., VAN OORSCHOT, W. 2003: The Welfare State: the villain or hero of the piece? In: W. Arts, J. Hagenaars, L. Halman: The Cultural Diversity of European Unity. Brill Leiden Boston, 275-310
- CLAIBOURNE, M. P., – MARTIN, P. S. 2002: Trusting and Joining? An Empirical Test of the Reciprocal Nature of Social Capital, Political Psychology, 22:267-291, cit. podľa Rothstein – Uslander 2005.
- DRÁL, P., 2006: Ethnicized Laziness: Roma in the Slovak Social Policy Discourse. Thesis submitted to Central European University – Nationalism Studies Program
- HALMAN, L., 2001: The European Values Study: A Third Wave. Source book of the 1999/2000 European Values Study Surveys WORC Tilburg University
- INGLEHART, R., et al. (Eds.), 2004: Human Beliefs and Values. A cross.cultural sourcebook based on the 1999 – 2002 values surveys. XXI Editores, México 2004, 498 s.
- KALINOVÁ L., 1998: Sociálny vývoj Československa 1969 – 1989. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- KELLER, J., 2005: Soumrak sociálního státu. Sociologické nakladatelství Praha
- KOL. (Radičová, I., Wolleková, H., Nemec, J.) 1999: Zdravie, práca dôchodok: Zdravotná politika, ne/zamestnanosť a dôchodkové zabezpečenie v SR. Bratislava S.P.A.C.E.
- KONOPÁSEK Z., 1998: Estetika sociálního státu. O krizy reprezentace (nejen) v sociálním zabezpečení. Praha , G plus G.
- KORPI, W., 2000: Welfare States, Economic Growth, and Scholarly Objectivity. Challenge 43, No. 2 49 – 66.
- KUSÁ, Z., 2006: Kolektívne identity z pohľadu reprezentatívnych zisťovaní. In: Marušiak, J., Ferencová, M. (Eds.): Transformácia kolektívnych identít. V tlači.
- LAWLER, E., J., 2003: Interaction, Emotion and Collective Identities. . In: Advances in Identity Theory and Research. Ed.s Peter J. Burke, Timothy J. Owens et al. Kluwer Academic/Plenum Publishers, 135 – 150.
- LINDERT, P., H., 2004: Growing Public: Social Spending and Economic Growth Since the Eighteenth Century, Volume I: The Story. New York: Cambridge University Press 2004.
- MUŠINKA A., 2006: Rómovia na Slovensku po roku 1989 v kontexte niektorých projektov v Prešovskom kraji. In: Kusá Z., Džambazovič, R. (Eds.) Chudoba v slovenskej spoločnosti a vzťah slovenskej spoločnosti k chudobe. UNESCO – Bratislava.
- PETRÁŠOVÁ, A., SVOREŇOVÁ, M., 2005: Social Protection Expenditures and Performance Review. Slovak Republic. ILO Subregional Office for Central and Eastern Europe Budapest.
- POTŮČEK, M., 1995: Sociální politika. Sociologické nakladatelství SLON.
- ROTHSTEIN, B., 1998: Just Institutions Matter: The Moral and Political Logic of the Universal Welfare State. Cambridge: Cambridge University Press (citované podľa Rothstein – Uslander 2005).
- ROTHSTEIN, B., USLANER, E., 2005: All for All: Equality and Social Trust. LSE Health and Social Care Discussion Paper Number 15, The London School of Economics and Political Science.
- RYS, V., 2004: Teorie a praxe srovnávacích studií v oblasti sociálního zabezpečení. in: Munková, G. a kol., 2004: Sociální politika v evropských zemích. Karolinum Praha, 13 – 38.
- SWANK, D., 2002: Global capital, political institutions, and policy change in developed welfare states. New York: Cambridge University Press.
- SZTOMPKA, P., 1999: Trust: A Sociological Theory. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- USLANER, E., 2002: The Moral Foundations of Trust. New York: Cambridge University Press.
- ŠP VV Transformácia identít v súčasnom historickom kontexte so zreteľom na integračné procesy (ÚPV SAV – vedúci Juraj Marušiak 2003 – 2005) Databáza reprezentatívneho výskumu OMV SRO december 2004.
- VASEČKA, M., 2002: Sociálna súdržnosť, sociálne vzťahy, sociálna štruktúra. Vízia 2020 IVO. http://www.vlada.gov.sk/miklos/vizia_2020/IVO_kapitola_15_socialna_struktura.doc
- WHITELEY, P. F., 1999: The Origins of Social Capital In: J. W. van Deth et al. (Eds.) Social Capital and European Democracy, London: Routledge (citované podľa Rothstein – Uslander 2005).

V. ZÁVERY KONFERENCIE

Účastníci konferencie¹ *Chudoba v Slovenskej spoločnosti a vzťah slovenskej spoločnosti k chudobe* (Bratislava 14. – 16. 11. 2005) prijali po zvážení prednesených poznatkov a diskusii tieto spoločné závery a obracajú sa s nimi na vládu SR, predstaviteľov koalíčných a opozičných politických strán, regionálnych samospráv, pracovníkov masovokomunikačných prostriedkov a širšiu verejnosť:

Konštatujeme, že napriek prihláseniu sa vlády SR k lisabonským cieľom a deklaráciám o potrebe sociálneho začleňovania a eliminácie chudoby

- pretrvávajúca zjednodušujúca a byrokratické prijímanie agendy sociálnej inklúzie² bez širšej spoločenskej diskusie a potrebného pochopenia jej významu pre súčasnú spoločnosť,
- chýba jasne definovaný verejný záujem v ekonomickej aj sociálnej politike,
- jednostranne sa zdôrazňuje kvantitatívny ekonomický rast bez definovania indikátorov kvality života,
- pokračujúca prax škrtov verejných výdavkov môže viesť k nevratným škodám na populácii Slovenska, osobitne na zraniteľných sociálnych skupinách, vrátane detí,
- namiesto posilňovania solidarity pokračuje dehonestovanie chudobných ako málo motivovaných a nezodpovedných,
- bagatelizuje sa výskum sociálnych nerovností a chudoby a kvalifikovaná analýza životných podmienok obyvateľstva sa podceňuje aj personálne a finančne,
- pokračuje rezortný pohľad na boj s chudobou s využívaním zjednodušených a na rýchly efekt zameraných nástrojov typu investičných stimulov,

¹ Organizátormi konferencie boli Slovenská komisia UNESCO – NK MOST, Friedrich Ebert Stiftung a Sociologický ústav SAV. Účastníkmi boli spoločenský vedci, sociálni pracovníci, pracovníci mimovládnych a charitatívnych cirkevných organizácií, regionálnej a miestnej samosprávy a miestni aktivisti – ľudia z praxe aj výskumu.

² Niektoré vládne dokumenty ako Spoločné memorandum o inklúzii (2003) a Národný akčný plán sociálnej inklúzie (2004) namiesto prekladu sociálne začlenenie používajú poslovenčený termín sociálna inklúzia

- pod hlavičkou princípu subsidiarity sa vláda zbavila zodpovednosti za výkon časti kompetencií v sociálnej oblasti bez toho, aby preň regionálnym a obecným samosprávam vyčlenila dostatočné zdroje,
- poslanie štrukturálnych fondov ako nástroja politiky súdržnosti a znižovania regionálnych a sociálnych disparít sa v praxi dostatočne nenapĺňa,
- v dôsledku viaznuceho financovania projektov a opakovaného menenia pravidiel strácajú kredit lokálne partnerstvá sociálnej inklúzie a projekty EQUAL a ohrozuje sa dôvera klientov a samotných realizátorov projektov,

Sme presvedčení, že situácia je natoľko vážna, že zápas s chudobou sa musí stať celospoločenskou otázkou.

Vyzývame preto

k väčšej spolupráci akademickej obce a občianskej spoločnosti v tejto oblasti a žiadame

- *politikov*:
 - aby prestali stigmatizovať chudobných ľudí a pripisovať im negatívne morálne vlastnosti,
 - aby nenálepkovali výskum nerovností ako obhajobu nerovností či rovnostárstva,
 - aby sa nepokúšali politicky nadradovať určité miery či koncepty chudoby a nepotláčali ľudsko-právny prístup k chudobe ako k otázke ľudskej dôstojnosti, ku ktorému nás zaväzujú Deklarácia ľudských práv, Stratégia sociálnej súdržnosti Rady Európy, Amsterdamské znenie zmluvy ES a ďalšie medzinárodné dokumenty,
- *umelcov, novinárov, spoločenských vedcov a všetkých*, ktorí verejne vystupujú, aby pomáhali zvyšovať citlivosť voči chudobným ľuďom a regiónom,
- *vládu SR*:
 - aby sa sociálne začlenenie a boj s chudobou stali ústrednou a integrálnou prioritou vlády SR, a nie jedného ministerstva,
 - aby v rozpočte na rok 2006 a pri programovaní štrukturálnych fondov kladla väčší dôraz na tvorbu kvalitných pracovných miest,
 - aby zmenila tvorbu verejnej politiky v oblasti sociálneho začlenenia a boja s chudobou a umožnila, aby sa k nej účinne vyjadrovali akademici, mimovládne organizácie ako aj odborníci zo štátnej a verejnej správy na regionálnej úrovni,
 - aby pri tvorbe Národného strategického referenčného rámca, ktorý v rokoch 2007 – 2013 zásadným spôsobom ovplyvní čerpanie štrukturálnych fondov a možnosti boja s chudobou, neprípustne neopúšťala princíp partnerstva,

- aby skončila s pragmatickým uplatňovaním princípu subsidiarity a prehodnotila možnosti krajov v sociálnej oblasti a finančné krytie kompetencií, ktoré boli prenesené na vyššie územné celky a obce,
- podporovala kapacity krajov, vyšších územných celkov a obcí pre tvorbu verejnej politiky,
- aby vytvárala vhodné legislatívne podmienky a rozvojové programy pre zvyšovanie mobility (komunálna bytová výstavba),
- aby systematicky monitorovala a verejne vyhodnocovala uplatňované stratégie a vykonávala kontrolu využitia prostriedkov zo štrukturálnych fondov a štátneho rozpočtu aj za účasti zástupcov MVO a zamestnancov štátnej a verejnej správy z regiónov,
- aby podporovala komplexné poznávanie, monitorovanie a hodnotenie kvality života obyvateľov Slovenskej republiky a aby umelo nepriorizovala jeden typ indikátorov (napr. miera absolútnej chudoby).

Príloha 1 (Jurina Rusnáková: Chudoba v rómskych komunitách)

Markušovce

Nálepково

Rudňany – Zabíjanec

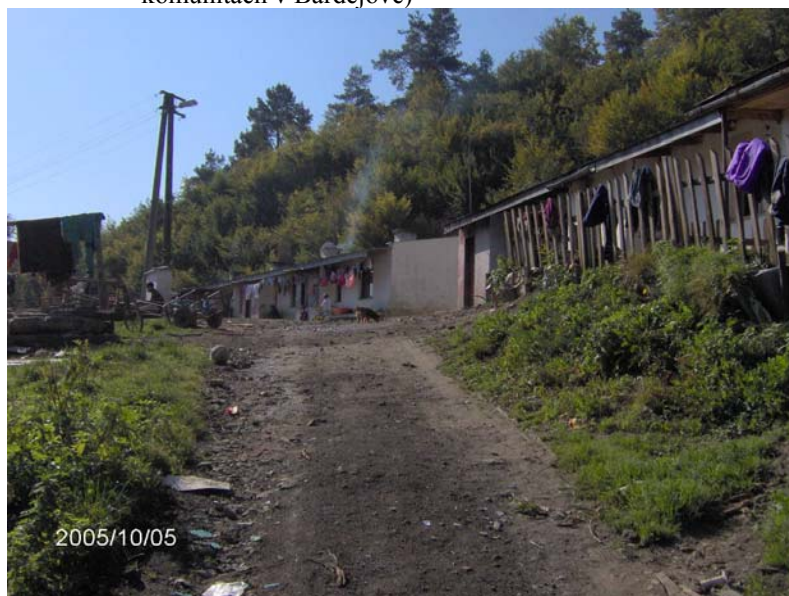
Veľký Šariš

Rudňany

Príloha 2 (Jaroslava Vertáľová: Život a postavenie Rómov v rómskych komunitách v Bardejove)

Dlhá Lúka

Dlhá Lúka

Poštárka

Poštárka

Príloha 3 (Ol'ga Danglová: Ostrovy chudoby na slovenskom vidieku)

Osada **Jánostelek** (Pohľad na uličku)

Koniec osady Jánostelek. V pozadí na zaburinenej ploche stála pôvodne budova kaštieľa statkárskej rodiny, zikvidovaná a rozkradnutá po roku 1996

Hospodárske budovy bývalého starého majera Jánostelek

Interiér kuchyne v jednom z domov majera Jánostelek